

TARTALOM

MAGYAROK ÉS CIGÁNYOK (<i>Cholnoky Győző</i>)	7
--	---

TANULMÁNYOK

ROMÁK A VILÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Simon Zoltán: Roma közösségek Európában – kisebbségpolitika a gyakorlatban	8
Békési Ágnes: A magyarországi muzsikás cigánycsaládok szocializációs stratégiái és kapcsolati hálózata	26
Pik Katalin: Romák és óvodák	53
Nádasi Edit: A gróf Esterházy-család galántai és cseszneki uradalmán élő cigányok a XVII–XVIII. században	59

MAGYAR MŰLT

Katus László: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben	66
Klenner Zoltán: A magyar kisebbség a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban	77
Tóth Lajos: A szabadkai magyar nyelvű oktatás a XX. század utolsó évtizedében	101

MŰHELY

Bottlik Zsolt: A németek etnikai földrajzi képének alakulása a XVIII. században a Dunántúli-középhegység területén	108
--	-----

PORTRÉ AZ EURÓPAI NÉPCSOPORTOKRÓL

Zsebők Csaba: Macedónkérdés a XX. században	121
Vadász Rezső – Gubányi-Kléber József: Breton kavicsok a francia mozaikban – Egy kelta kisebbség múltja, jelene és (remélt) jövője	131

KRITIKA

Kemény Márton: A romák és szintik zenéje, nyelve és irodalma	145
--	-----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

O’Leary, Brendan: Nacionalizmus és/vagy föderalizmus? (<i>Vadász Rezső</i>)	152
Srebnik, Henry: Nacionalizmus és nemzeti önrendelkezési jog a kisállamokban (<i>Biczó Krisztina</i>)	153
Gereben Ferenc (szerk.): Magyar kisebbségek Közép-Európában: regionalizmus, nemzeti és vallási identitás (<i>Vadász Rezső</i>)	155
Janík, Pavol: Szlávság a XXI. század első esztendejében (<i>Futala Tibor</i>)	158
Schuster, Rudolf – Lang, Kai-Olaf: A pártrendszer átalakulása Szlovákiában (<i>Vadász Rezső</i>)	159
Dérens, Jean-Arnault: A Balkán újabb megosztásának veszélyei – a macedón válság tényleges tétje (<i>Kakasy Judit</i>)	161
Biermann, Rafael: „ <i>Ami késik, nem múlik</i> ” – Koszovóban sem (<i>Vadász Rezső</i>)	163
Otayek, René: Afrika az etnicitás prizmájában: a francia álláspont és a vita időszűrősége (<i>Kakasy Judit</i>)	164

Epstein, Marc: Az afgánok. Egy nép, amely a történelem túsza (<i>Vadász Rezső</i>) . . .	167
Eugene, K. B. Tan: A kínai kisebbség Indonéziában és Malajziában (<i>Biczó Krisztina</i>) 168	

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Fónod Zoltán: „A múltat is teremteni kell” (<i>Cholnoky Olga</i>)	171
Balázs Imre József: „...érdekeltek bölcs kínjaid, megismerés!” (<i>Cholnoky Olga</i>) . . .	177
Lapėnskene, Al’ma: A két világháború közötti Vilna fehérorosz és litván irodalma (<i>Zoltán András</i>)	180

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Rudovė, Stanėslau: A fehérorosz nyelv funkcióinak bővülése az I. világháború éveiben (<i>Zoltán András</i>)	182
---	-----

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Clague, Christopher – Grossbard-Schechtman, Shoshana: Kultúra és fejlődés: nemzetközi kilátások (<i>Vadász Rezső</i>)	184
Szántai János: A magyar filmművészet erdélyi bölcsője (<i>Cholnoky Olga</i>)	185
Kotlárčuk, Andrej: Báthory István király a fehérorosz népi kultúrában (<i>Ráduly Zsuzsanna</i>)	187

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Csergo, Zsuzsa – Goldgeier, James M.: Virtuális nacionalizmus (<i>Kakasy Judit</i>) . . .	190
Radzik, Ryszard: Nyelv és nemzeti identitás Kelet-Közép-Európában a XIX–XX. században (<i>Ráduly Zsuzsanna</i>)	191
Stykalin, A. S.: A nemzeti kérdés és a nemzeti kisebbségek Kelet-Európában (1944–1948) egy moszkvai kerekasztal-beszélgetés tükrében (<i>Zoltán András</i>)	194

KISEBBSÉGI POLITIKA

Etzioni, Amitai: Az egyszínű társadalom (<i>Biczó Krisztina</i>)	197
Peitritsch, Wolfgang: Bosznia-Hercegovina és a daytoni békefolyamat (<i>Vadász Rezső</i>)	199
Akcam, Taner: Az örmény genocídium tabuja gyötri a török társadalmat (<i>Kakasy Judit</i>)	201
Wilson, Robin: Az újragondolt nemzetállami szuverenitás (<i>Vadász Rezső</i>)	203

KISEBBSÉGI JOG

Vogel, T. K.: Etnikai kevertség és a balkáni stabilitás kérdése (<i>Biczó Krisztina</i>) . . .	205
--	-----

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Várdy, Steven Béla: A magyarsággép változása Amerikában a XIX. század közepétől (<i>Biczó Krisztina</i>)	207
Mar’ina, V. V.: A soknemzetiségű Csehszlovákiától a kétnemzetiségűig (<i>Zoltán András</i>)	209
Kasza Péter (szerk.): A szudétánemet-kérdés a második világháborúban (<i>Vesztróczy Zsolt</i>)	213
Labyncev, Ű. A.: Keleti szláv ortodox művelődés a két világháború közötti Lengyelországban (<i>Zoltán András</i>)	215

Kirsanov, Nikolaj, Andreevič – Drobâzko, Sergej Igorevič: Fegyveres honvédők és fegyveres árulók a Szovjetunióban 1941 és 1945 között (<i>Futala Tibor</i>)	216
Partnoŭ, Andrěj: A történettudomány szovjetizálása Ukrajnában és Fehéroroszországban (<i>Zoltán András</i>)	219
Halmesvirta, Anssi (szerk.): Új monográfia Finnország történetéről (<i>Bereczki András</i>)	221

TABLE OF CONTENTS

HUNGARIANS AND GYPSIES (<i>Győző Cholnoky</i>)	7
--	---

STUDIES

ROMA IN THE WORLD AND HUNGARY

Zoltán Simon: Roma Communities in Europe – Minority Policy in Practice	8
Ágnes Békési: Socialising Strategies and Relationship Network of Hungarian Musician Roma Families	26
Katalin Pik: The Roma and Kindergartens	53
Edit Nádas: Gypsies Living at the Galánta and Csesznek Estates of the Count Esterházy Family in the 17 th and 18 th Centuries	59

HUNGARIAN PAST

László Katus: Nationality Question and Policy Towards National Minorities in 1848-1849	66
Zoltán Klenner: Hungarian Minority in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes	77
Lajos Tóth: Hungarian-language Education in Szabadka in the Last Decade of the 20 th Century	101

WORKSHOP

Zsolt Bottlik: Formation of the Ethnic Geographic Aspect of Germans in the Territory of the Transdanubian Mountains in the 18 th Century	108
---	-----

PORTRAIT ON THE EUROPEAN ETHNIC GROUPS

Csaba Zsebők: Macedonian Question in the 20 th Century	121
Rezső Vadász – József Gubányi-Kléber: Breton pieces of the French puzzle – Past, present and prospective future of a Celtic minority	131

CRITIQUE

Márton Kemény: Roma and Sinti Music, Language, and Literature	145
---	-----

REVIEW

NATIONAL AWARENESS. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

O’Leary, Brendan: An iron law of nationalism and federation? (<i>Vadász Rezső</i>)	152
Henry Srebnik: Mini-nationalism, self-determination and micro-states in a globalized world (<i>Krisztina Biczó</i>)	153
Ferenc Gereben (Ed.): Hungarian Minorities and Central Europe: Regionalism, National and Religious Identity (<i>Rezső Vadász</i>)	155
Pavol Janík: Slavs in the First Year of the 21 st Century (<i>Tibor Futala</i>)	158
Rudolf Schuster – Kai-Olaf Lang: Changes of the Party System in Slovakia (<i>Rezső Vadász</i>)	159
Jean-Arnault Dérens: Dangers of a Repeated Division of the Balkans – The Actual Stake of the Macedonian Crisis (<i>Judit Kakasy</i>)	161

Rafael Biermann: „Everything Comes to Him Who Waits” – Even in Kosovo (<i>Rezső Vadász</i>)	163
René Otaýek: Africa in the Prism of Ethnicity: French Standpoint and the Time- liness of Debate (<i>Judit Kakasy</i>)	164
Marc Epstein: The Afghans. A People Taken Hostage by History (<i>Rezső Vadász</i>)	167
K. B. Tan Eugene: From sojourners to citizens: Managing the ethnic Chinese minor- ity in Indonesia and Malaysia (<i>Krisztina Biczó</i>)	168
NATIONAL AND ETHNIC LITERATURES	
Zoltán Fónod: „Also Past Has to Be Created” (<i>Olga Cholnoky</i>)	171
Imre József Balázs: „...I Was Concerned with Your Wise Anguishes, Recognition!” (<i>Olga Cholnoky</i>)	177
Al'ma Lapėnskene: Belorussian and Lithuanian Literature of Vilna between the Two World Wars (<i>András Zoltán</i>)	180
LANGUAGE USAGE OF MINORITIES	
Stanėslau Rudovė: Expansion of the Functions of Belorussian Language in the Years of the First World War (<i>András Zoltán</i>)	182
CULTURE OF MINORITIES	
Christopher Clague – Shoshana Grossbard-Shechtman: The Annals of the American Academy of Political and Social Science – Preface (<i>Rezső Vadász</i>)	184
János Szántai: Transylvanian Cradle of Hungarian Cinematographic Art (<i>Olga Cholnoky</i>)	185
Andrej Kotlárėuk: King István Báthory in Belorussian Culture (<i>Zsuzsanna Ráduly</i>)	187
RELATIONSHIPS OF CENTRAL AND EAST EUROPEAN PEOPLES AND COUNTRIES	
Zsuzsa Csergo – James M. Goldgeier: Virtual Nationalism (<i>Judit Kakasy</i>)	190
Ryszard Radzik: Language and National Identity in East Central Europe in the 19 th and 20 th Centuries (<i>Zsuzsanna Ráduly</i>)	191
A. S. Stykalin: Nationality Question and National Minorities in East Europe (1944– 1948) – In the Light of a Round-Table Discussion in Moscow (<i>András Zoltán</i>)	194
MINORITY POLICY	
Amitai Etzioni: The monochrome society (<i>Krisztina Biczó</i>)	197
Wolfgang Peitritsch: Bosnia and Herzegovina and the Dayton Peace Process (<i>Rezső Vadász</i>)	199
Taner Akcam: The Taboo of Armenian Genocide is Tormenting Turkish Society (<i>Ju- dit Kakasy</i>)	201
Robin Wilson: The politics of contemporary ethno-nationalist conflicts (<i>Rezső Va- dász</i>)	203
MINORITY RIGHTS	
T. K. Vogel: Ethnic unmixing and the quest for stability in the Balkans (<i>Krisztina Biczó</i>)	205

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Steven Béla Várdy: Image and self-image among hungarian-americans since the mid-nineteenth century (<i>Krisztina Biczó</i>)	207
V. V. Mar'ina: From Multinational Czechoslovakia to 'Binationality' (<i>András Zoltán</i>)	209
Péter Kasza (Ed.): The Sudeten German Question in the Second World War (<i>Zolt Vesztróczy</i>)	213
Ů. A. Labyncev: Eastern Slav Orthodox Culture in Poland between the Two World Wars (<i>András Zoltán</i>)	215
Nikolaj Andreevič Kirsanov – Sergej Igorevič Drobâzko: Armed Defenders of the Homeland and Armed Traitors in the Soviet Union between 1941 and 1945 (<i>Tibor Futala</i>)	216
Andrĕj Partnoŭ: Sovietisation of Historical Science in the Ukraine and Belorussia (<i>András Zoltán</i>)	219
Anssi Halmesvirta (Ed.): New Monograph on the History of Finland (<i>András Bereczki</i>)	221

Magyarok és cigányok

A Magyarországon élő nemzetiségek közül kétségkívül a cigányok alkotják ma a legjelentősebb népcsoportot. Ezt nemcsak lélekszámuk, jelenlétük, társadalmi folyamatokra gyakorolt hatásuk, mondhatni belpolitikai súlyuk igazolja, hanem az az össz-európai érdeklődés is, ami a romák helyzetének rendezését új megvilágításba helyezte. *Simon Zoltán* tanulmányából (is) tudhatjuk, hogy *Tarja Halonen* finn köztársasági elnök az Európa Tanács közgyűlése előtt a romákat egyenesen „pán-európai kisebbségnek” titulálta – miközben továbbra is érzékeny témát jelent az őket érintő statisztikai adatgyűjtés, a társadalomba való integráció és az asszimiláció kapcsolata, a kétoldalú (roma–nem roma) felelősség elve és a migráció-menekültkérdés jelenségének megítélése. *Békési Ágnes* a magyarországi cigányok „elit” rétege, a muzsikusság körében végzett érdekes megfigyeléseket hozó szociológiai vizsgálatot: az interjúalanyok – általában sikeres emberek – a „cigány” jelző elhagyását kérték a kérdezőbiztosoktól, s náluk jelentkezik legértelmezesebben az „egyszerre magyarnak és cigánynak lenni” nehéz szerepvállalása. *Pik Katalin* annak okait vizsgálja, hogy a roma gyerekek miért teljesítenek sokkal gyengébben az iskolában, mint nem cigány társaik. Felmérése szerint ennek fontos oka az óvodai távollét, illetve a cigány gyerekek nem megfelelő iskolai előkészítése. A galántai és cseszneki Esterházy-uradalmon élő XVII–XVIII. századi cigányok történetét dolgozza fel *Nádasi Edit*. Az itt élő romákat földesuruk nem kényszerítette életmódjuk megváltoztatására, s helyzetük nem tartalmazott igazságtalanságot a magyar jobbágyokéhoz képest. A korabeli források alapján mutatja ki, hogy a cigányság helyzetének romlását a polgárosodás hozta magával: ekkor növekedett a szakadék a cigány és nem cigány népesség életmódja, életszínvonala és képzettsége között. Egy, a minden magyarországi kisebbséget érintő fontos történeti eseményt idéz fel *Katus László*: az 1949. évi nemzetgyűlési határozat létrejöttének körülményeit és politikai jelentőségét. A Szegedre szorult Szemere-kormány a szabadságharc végóráiban juttatta kifejezésre e határozatával, hogy a magyar állam a nemzetiségi kérdés rendezését tekinti politikája egyik sarkalatos feladatának. A jogszabály gyakorlati hatását már nem tudta kifejteni az események menetére, ám kijelölte az utat a későbbi törvényhozás és politika számára.

Budapest, 2002. március 25.

Cholnoky Győző

Simon Zoltán

Roma közösségek Európában – kisebbségpolitika a gyakorlatban

Roma Communities in Europe – Minority Policy in Practice

Official conceptions have renewed with regard to the situation of the European Roma: one of the officials of the Council of Europe called them a 'Pan-European minority'. However, there remain sensitive issues: statistical data collection concerning the Roma, the connection between their integration into society and assimilation, the principle of bilateral (Roma – non-Roma) responsibility, and, at last, the assessment of migration and the issue of refugees are also questions in debate.

Az európai roma közösségek problémái – nem kis részben az európai szervezetek bővítésének, a balkáni háborús eseményeknek és a felerősödött migrációs jelenségeknek köszönhetően – az elmúlt években ismét a nemzetközi közvélemény érdeklődésének középpontjába kerültek. A romák helyzete az Európai Unió bővítését előkészítő csatlakozási tárgyalások és az éves országjelentések meghatározó pontjává vált. Az Európa Tanács és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet szintén kiemelt figyelmet szentel a kérdésnek.¹ Mindezek nyomán megújultak az európai romák helyzetéről és a kibontakozás lehetőségeiről alkotott elképzelések is.² Ennek egyik különösen nagy visszhangot kiváltó állomása volt Tarja Halonen finn köztársasági elnök 2001. január 24-én Strasbourgban, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése előtt elmondott beszéde, amelyben kiemelten foglalkozott az általa „pán-európai kisebbségnek” nevezett roma közösség helyzetével, és felvetette egy európai szintű roma konzultatív testület létrehozásának szükségességét.

¹ Az Európa Tanács ez irányú aktivitására lásd: MG-S-ROM (98) 13 [*Activities of the Council of Europe concerning the Roma/Gypsies and Travellers*], míg a Parlamenti Közgyűlés az elmúlt évek során több dokumentumban is foglalkozott a kérdéssel (lásd a referenciákat). Az EBESZ átfogó jelentése *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE area* címen került kiadásra, és a szervezet soros elnökeként Románia 2001 szeptemberében nagyszabású konferenciát rendezett Bukarestben „Equal opportunities for Roma and Sinti: translating words into facts” címmel. A magyar kormányzati politikára lásd: *Válságkezelés és jövőépítés. A cigányság társadalmi integrációjáért 1994–1998.*, 1093/1997. (VII. 29.) Korm. határozat a cigányság élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomagról, a 1073/2001. (VII. 13.) Korm. határozattal módosított 1047/1999. (V. 5.) Korm. határozat a cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról, valamint a 2001-ben kiadott, a Cigányügyi Tárcaközi Bizottság által jegyzett *A hosszú távú roma társadalom- és kisebbségpolitikai stratégia irányelvei (vitaanyag)*.

² Ez indokolja, hogy a romákról nem lehet kizárólag mint a kelet-európai rendszerváltás veszteseiről beszélni, hiszen pontosan az átmenet tette lehetővé, hogy a megnövekedett nemzetközi figyelem hatására megújuljon az európai roma politika, és megszülessenek a roma közösségek helyzetének javítását szolgáló nemzeti stratégiai programok is.

Az új megközelítési szempontok egy része bizonyára hamar elfogadásra talál majd – hiszen az időközben módosult körülmények és igények azok, amelyek megkövetelik őket –, míg mások heves vitákat váltanak ki. Ezek közül a romákat érintő statisztikai adatgyűjtések továbbra is érzékeny témát jelentenek. A társadalomba való integrálódás és az asszimiláció kapcsolata, valamint a marginalizáció és a diszkrimináció jelenségei mellett a viták középpontjában áll az aszimmetrikus, de közös (kétoldalú) felelősség elve. Egyes esetekben pedig maguk a roma vezetők emelnek szót a roma közösségekre szabott elkülönített támogatási formák ellen mondván, hogy ezek támadások célpontjaivá teszik őket. Más roma vezetők azonban azt állítják: a csupán szociális – és nem etnikai – alapon meghatározott támogatások elnyerése számukra lehetetlen, mert a döntéshozók inkább a „sajátjaikat” részesítik előnyben. Továbbra sincs egyetértés a migrációs jelenségek értékelését és a menekültekkel szemben tanúsított helyes magatartás egyes elemeit illetően.

1. Romák a statisztikákban: az etnikai alapú statisztikák problémái

Az európai országok társadalmi összetételéről, valamint az egyes kisebbségi csoportok tevékenységéről szóló statisztikai összesítések nélkülözhetetlenek a romák valóságos helyzetének, illetve a velük szembeni diszkrimináció jelenségeinek feltárásához, a hatékony diszkrimináció-ellenes törvényhozáshoz, az anti-diszkriminációs programok és kisebbségi politikák kidolgozásához.

A roma szervezetek maguk is mind gyakrabban szembesülnek a közösségekre vonatkozó statisztikai adatok iránt mutatkozó igény megnövekedésével. Bár napjainkban a romák problémáiról szóló jelentések és publikációk egyre növekvő számban látnak napvilágot – melyek nagy mennyiségű adatot is közölnek –, ám ezek értéke és a valósághoz való viszonya helyenként kétséges. A viták és a konkrét intézkedések így sokkal inkább becslésekre, semmint tényekre alapozottak. Ráadásul a kormányzati statisztikák sokszor jelentős eltéréseket mutatnak a roma szervezetek és vezetők által bemutatott számokhoz képest. A roma aktivisták retorikája pedig gyakran éppúgy felszínes általánosításokat fogalmaz meg, mint ahogy a nemzeti kormányok megnyilvánulásai is számtalanszor csupán anekdotikus elemekre építenek, a valós helyzet kvantitatív elemzésének hiányában.

Az elmúlt években a romákról szóló statisztikai adatgyűjtés az egyik „forró” közéleti témának bizonyult. A romák véleménye megosztott. A múlt emlékei nyomán a hivatalos statisztikák felállítását hajlamosak az ellenük irányuló kormányzati fellépés első lépésének tekinteni, ezért számos roma szervezet teljesen elutasít bármiféle, a roma közösségekre irányuló adatgyűjtést. Más roma vezetők bizonyos megkötésekkel elfogadják a központi kimutatások szükségességét, ám azt ők is kiemelik, hogy csak a romaellenes diszkrimináció leküzdése és a megfelelő garanciák kidolgozása után kerülhet sor azok felállítására. Ugyanakkor vannak roma politikusok, akik – felismerve azok fontosságát – szorgalmazzák a valós helyzet megismerését segítő statisztikák felállítását.

A statisztikai adatok iránti növekvő igényt sok roma vezető egyfajta „kormányzati betegségként” értékeli. A romáknak ezért több információra van szükségük arra vonatkozóan, hogy milyen módszerekkel és biztonsági garanciák mellett folynak az adatgyűjtések, hogy azok miként járulhatnak hozzá közvetlenül is a mindennapi életviszonyaik javításához, valamint nekik maguknak is központi szerepet kell játszaniuk az adatok előállítására, megőrzésére és felhasználására irányuló eljárások kidolgozásában.

A romáknak persze megvan a maguk felelőssége. Fel kell ismerniük, hogy a tény, miszerint még az alapvető adatok sem állnak rendelkezésre, jelentősen megnöveli a diszkriminációs jelenségek előfordulásának valószínűségét. Be kell látniuk, hogy megfelelő

adatok hiányában nem csupán a roma közösségek helyzetének javítását szolgáló programok kidolgozása reménytelen vállalkozás, de lehetetlen hitelt érdemlően megállapítani azt is, hogy az egyes kezdeményezések valóban a romákkal szembeni diszkrimináció enyhüléséhez vezettek, vagy éppen annak fokozódását idézték elő.

Ugyanakkor számos roma vezető ma is úgy vélekedik: a roma bűnözésre vagy a roma munkanélküliségre vonatkozó számokon keresztül a nemzeti kormányok azt kívánják bizonyítani, hogy a romák „inkább bűnöző alkatúak”, illetve származásuknál fogva alkalmatlanabbak a dolgoz munkavégzésre, mint a többségi társadalom csoportjai.³ Az említett adatok által dokumentált valóságtól azonban a roma vezetők sem fordulhatnak el. Senki sem tarthat igényt a társadalom részéről egyenlő elbánásra, ha közben elutasítja a számára kényes kérdések elemzését.

A romákat érintő adatgyűjtés egyik sarokpontja a *szabad önmeghatározás* kritériuma. Egyszer és mindenkorra le kell szögezni, hogy mindenhol és mindenki számára biztosítani kell az identitásával való rendelkezés szabadságát, hiszen csak ez lehet az etnikai adatgyűjtéshez kapcsolódó kétségek és félelmek felszámolásának első lépése. Ne fordulhasson elő, hogy valakinek az etnikai hovatartozásáról egy másik személy hozzon önkényes ítéletet, sokszor külsődleges jegyek alapján. Egyúttal szükséges, hogy a nemzetközi jog általánosan elfogadott módon definiálja a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbség fogalmát, amire több kísérlet is történt az elmúlt évtizedekben, ám ezek nem hoztak eredményt.

A becslések szerint több mint 12 millió roma él szerte a világon.⁴ Az Európában élő romák számát még egy-két évvel ezelőtt is általában 7 és 8,5–9 millió közé becsülték,⁵ ám ma már inkább 10 millió körüli, vagy akár azt meghaladó számról beszélnek. Az európai roma népesség közel 70 százaléka él Közép- és Kelet-Európában, valamint a szovjet utódállamokban. A legjelentősebb lakosságarányt Bulgáriában, Macedóniában, Romániában és Szlovákiában alkotják, ahol 9–11 százalékát adják a teljes populációnak.⁶ Az abszolút számokat tekintve a legnagyobb létszámú roma népességgel Románia rendelkezik, ahol 1,5–2 millióra – vagy akár e fölé is – becsülik a számukat.⁷ Jelentős, 400 ezer és egymillió fő közé eső roma lakossággal rendelkezik Bulgária, Magyarország, Szlovákia, Spanyolország, Törökország és Jugoszlávia, míg több mint 100 ezer roma él Csehországban, Franciaországban, Görögországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Olaszországban, Macedóniában és Oroszországban, valamint egyes becslések szerint Nagy-Britanniában is.⁸

Az összesített statisztikákban szereplő adatokkal kapcsolatban azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy az európai roma népesség különböző ágakból épül fel, amelyek mindegyike rendelkezik a saját nyelvével vagy nyelvi dialektusával és önálló kultúrájával. A roma közösségek ráadásul mindig is szétszórva, különböző történelmi hagyományokkal és társadalmi-kulturális háttérrel rendelkező országokban éltek, így ma is Európa szinte minden államában megtalálhatók. Ennek megfelelően az európai roma populáció külön-

³ *Roma and Statistics*. 8–9. p.

⁴ *EU support for Roma communities in Central and Eastern Europe*. 2. p.

⁵ Liegeois-Gheorghe, 1995. 7. p. és Ringold, 2000. 1. p.

⁶ Ringold, 2000. 1. p.

⁷ A Romilor Partida (Románia) adatai alapján, melyet 2001-ben az Európa Tanács *Legal situation of Roma/Gypsies/Travellers in Europe* című kérdőívére adott Románia hivatalos válaszájaként.

⁸ Liegeois-Gheorghe, 1995. 7. p., valamint az Európa Tanács említett kérdőívére 2001-ben az egyes tagállamok által adott válaszok alapján.

legesen sokszínű. A romákkal kapcsolatos politikáknak mindenkor tekintetbe kell venniük ezt a sokfésűséget, hiszen az uniformizált kezdeményezések – az eddigi gyakorlati tapasztalatok alapján is – eleve bukásra vannak ítélve.

2. A romák részvétele a döntéshozatali eljárásokban állami, regionális és helyi szinten

A közeletben való részvétel jogát a nemzetközi jog és általában az egyes nemzeti államok alkotmányai mindenki számára biztosítják, ám annak gyakorlati megvalósítása kihívások elé állítja a soknemzetiségű társadalmakat.⁹ A romáknak ma is akadályokat kell elhárítaniuk, ha részt kívánnak venni a demokrácia értékeinek gyarapításában és a sikerek örömeiben. Esetenként maguk a „roma-programok” is a kedvezményezett csoportok megkérdése nélkül születnek meg, ami a roma közösségeket és azok vezetőit kellemtelen helyzetbe sodorja, hiszen a már kidolgozott, de esetenként hibás elképzeléseket bírálva a többségi társadalom rosszallását és támadásait vonják magukra.

A romákat érő diszkriminatív intézkedések egyik legfőbb forrása a szükségesnél szérelyebb részvételük az állami és helyi döntéshozatali folyamatokban. Márpedig a romák politikai részvételének fontossága önmagáért beszél. Az alkotó szerepvállalásuk nélkül kidolgozott intézkedések kevésbé hatékonyak. Az elmúlt években is születtek olyan projektek, amelyeket ugyan jelentős forrásokat felhasználva és mérvadó szakértői véleményekre alapozva dolgoztak ki, ám éppen a majdani kedvezményezettek igényeinek ismerete nélkül csúsztak vakvágányra.

Noha a nemzeti kormányok általában elismerik a romák részvételének fontosságát, sokszor mégsem tekintik őket egyenlő partnernek. Ez azért is sajnálatos, mert így az egyes kormányzati intézkedések elvesztik legitimitásukat a roma közösségek szemében, hiszen a múltbéli tapasztalatok arra készítetik őket, hogy eleve gyanakodva tekintsenek az állami intézkedésekre. Ezért különös figyelmet kell fordítani a romáknak a – különösen az őket érintő – döntési folyamatokban való bevonására, valamint kiemelten a roma nők közeleti szerepvállalásának előmozdítására.

A transzparencia alapkövetelménye minden roma-programnak. A nemzeti kormányoknak biztosítaniuk kell, hogy a roma közösségek tájékoztatást kapjanak az őket érintő elképzelésekről és kezdeményezésekről, valamint hogy ne csupán a politikák kidolgozásában, de azok megvalósításában is érdemi szerepet játsszanak. Ez jelentősen segíthetné azt, hogy a nemzeti kormányok folyamatos visszajelzéseket kapjanak az általuk kezdeményezett programok hatékonyságáról, ami nélkül elképzelhetetlen a szükséges korrekciók kidolgozása, valamint az elért eredmények hatékony értékelése.

Ugyanakkor tekintettel kell lenni arra, hogy a romák sem képeznek homogén politikai közösséget, ezért a nemzeti kormányoknak fel kell hagyniuk a kizárólagos és egyetlen legitim roma tárgyalópartner keresésével, és tudomásul kell venniük a roma társadalom sokszínűségét. Egyszerre kell megteremteni a romák hatékony közeleti részvételének feltételeit, és elismerni a roma közösségek tagolt belső szerkezetét.

A romák ma nemzetközi szinten a korábbiaknál aktívabb és láthatóbb szerepet vállalnak. Önálló nemzeti állam és védelmező anyaország hiányában kénytelenek a nemzetköz-

⁹ A romák döntéshozatali folyamatokban való részvételére bővebben lásd: DH-MIN (99) 2 [*Replies to the questionnaire on Forms of Participation of Minorities in Decision-making processes*], valamint *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE area* 128–159. p. és *The Lund Recommendations*...21–33. p.

zi szervezetekhez fordulni érdekeik érvényesítésére. Ugyanakkor a romákat érintő problémák összetett jellege nem is nélkülözheti a roma közösségek, a nemzetközi szervezetek, a nemzeti kormányok és a többségi társadalom közös erőfeszítéseit, hiszen ezek legtöbbje átnyúlik az országhatárokon. A roma közösségek és vezetőik fokozott aktivitásának eredményeként mára nemzetközi szinten is jól érzékelhető érdekképviselői szervezeteik jelenléte, utalva itt elsősorban a Roma Nemzeti Kongresszus és a Nemzetközi Roma Szövetség tevékenységére. Egyre láthatóbbá válnak azok a civil szerveződések is, amelyek nem a romák képviseletét, hanem az érdekükben való fellépést vállalják magukra.

A közép- és kelet-európai átalakulás szintén a romák helyzete iránti nemzetközi érdeklődés fokozódását eredményezte. A vasfüggöny lebontása megsokszorozta a kontinens nyugati és keleti felében élő roma közösségek közti kapcsolódási pontokat, a megdöbentő híradások pedig felkeltették a nemzetközi közösség és a nyugat-európai országok közvéleményének figyelmét is, aminek nyomán ma már sokkal több figyelem irányul az Európai Unió tagállamaiban élő romák helyzetére és problémáira is. A roma-kérdések szerves részét képezik az európai uniós bővítési folyamatnak,¹⁰ ami jelentősen hozzájárult előremutató kezdeményezések megszületéséhez. Ezek közül lássunk néhány példát:

a) A kisebbségi önkormányzatok Magyarországon

Magyarország tapasztalatai a kisebbségi önkormányzati rendszert illetően felkeltették más nemzeti kormányok figyelmét is. A kisebbségi önkormányzatok modellje eszköz a kulturális autonómia megőrzésére, ennek megfelelően a kisebbségi önkormányzatok feladatai és illetékességi köre nagyrészt a kulturális autonómia köréhez kötődnek. Ez azt is jelenti, hogy – a közvélekedéssel szemben – nincsenek felhatalmazva arra, hogy a közigazgatás területén hatóságként működjenek, és ilyen jellegű feladatokat a helyi önkormányzatok sem adhatnak át a számukra.

b) Tanácskozó testületek

A tanácskozó testületek általában nemzeti szinten működnek a kormányhoz, valamely minisztériumhoz, esetleg a törvényhozáshoz kapcsolva. A legtöbb országban egyetlen ernyő-jellegű tanácskozó testület áll az összes nemzeti és etnikai kisebbség rendelkezésére, helyenként azonban mindegyikük számára külön konzultatív testületet működtetnek. Természetükből adódóan ezek a testületek döntéshozatali jogkörrel nem rendelkeznek, inkább a kisebbségek érdekeit és véleményét általános szinten közvetítik. Egyaránt foglalkoznak oktatási, kulturális, jóléti, foglalkoztatási, nyelvi és lakhatási problémákkal, ám erejük és befolyásuk országonként változó.¹¹

¹⁰ A Közép- és Kelet-Európában élő romák 80%-a az Európai Unióhoz való csatlakozásra váró országokban található.

¹¹ Az itt említett példák láthatóan a testületi formákra koncentrálnak. A részletes kifejtés igénye nélkül azonban szükséges megemlíteni, hogy számos, az államigazgatásban funkcionáló, ám nem testületi típusú kezdeményezés is létezik.

3. Romák a társadalomban: a többségi társadalom és a roma közösségek viszonya

Az előítéletek végigkísérték az európai roma népesség történetét, amióta csak megérkeztek a kontinensre. A romák ma is gyakran válnak diszkriminatív megnyilvánulások és intézkedések, valamint rasszista támadások célpontjává és áldozatává. Ezek a jelenségek sokszor közvetett, így a többségi társadalom számára kevésbé érzékelhető formában jelentkeznek. Különösen súlyosak azok a kijelentések, amelyek a romáknak a saját nehéz sorsuk alakításában viselt kizárólagos felelősségéről szólnak. Ezek gyakran vezetnek ahhoz a következtetéshez, hogy a romák hátrányos helyzete speciális etnikai karakterükből következik, ami feleslegessé teszi a támogatásukat. Gyakran előtérbe kerül a többségi társadalom szegényeit és a hátrányos szociális helyzetű roma családokat elválasztó káros különbségtétel („a mi szegényeink – az ő szegényeik”), valamint az a vélemény, hogy a romák társadalmi egyenlősítését szolgáló intézkedések a többségi társadalom csoportjait hátrányosan érintő különleges privilégiumok. Ez nagymértékben hozzájárul a többségi és a roma társadalmi csoportok közti szakadék elmélyüléséhez, holott a többségi társadalom számára a romák helyzetének javítását célzó kezdeményezések a saját jövőjébe való befektetést is jelentik.

A nemzeti kormányoknak mindent meg kell tenniük a romákat érő közvetlen és közvetett diszkrimináció felszámolása érdekében. Ez a törekvés azonban csak akkor vezethet eredményre, ha az intézkedéseket megfelelő politikai akarat és anyagi erőforrások támogatják. Ma egyes országok politikai vezetői még azt is vitatják, hogy egyáltalán léteznek romák elleni rasszista megnyilvánulások, mert úgy gondolják, hogy a romák társadalmi megítélése oly mértékben negatív, hogy a mellettük való kiállás jelentős népszerűségvesztéshez vezet.

Habár a nemzeti alkotmányok általában elvileg kizárnak mindenfajta hátrányos megkülönböztetést, valamint megfogalmazzák a törvény előtti egyenlőség kritériumát, a legtöbb állam elmulasztotta az ehhez kapcsolódó törvényalkotási feladatai teljesítését. Különösen Közép- és Kelet-Európa államai halmoztak fel jelentős adósságot az anti-diszkriminációs törvényhozás területén, itt különösen kevés polgári jogi és büntetőjogi eszköz áll rendelkezésre a diszkriminációs sérelmek orvoslására, a hatósági eljárások felülvizsgálatára és a rasszista bűncselekmények feltárására. Az elmúlt években néhány ország határozott lépéseket tett a hiány pótlására, és a romák társadalmi helyzetének javítását szolgáló programok is tartalmaznak anti-diszkriminációs elemeket. Számos országban külön kormányzati és/vagy parlamenti testületek foglalkoznak a hátrányos megkülönböztetés jelenségeivel.¹²

Ezek között is kiemelt figyelmet érdemel a skandináv eredetű ombudsman intézménye, amely szerte Európában meghonosodott. Néhány jelentős roma népességgel rendelkező ország – így Magyarország, Románia vagy Spanyolország – olyan módon határozta meg a biztosok illetékességi körét, hogy abba beemelte a romák sérelmére elkövetett diszkriminatív cselekmények vizsgálatát is. Az eljárások hatékonysága ugyan országról országra változik, de az ombudsmanok általában széles támogatottságot élveznek a roma közös-

¹² Ennek a tevékenységnek klasszikus példája a Nagy-Britanniában működő Faji Egyenlőségért Bizottság, amely a kapcsolódó törvény (Race Relation Act) 1976-os elfogadását követően jött létre. A Bizottság számos feladatot magára vállalt, így többek között az említett törvény gyakorlati megvalósításának nyomon követését, a kisebbségi csoportok elleni erőszakos cselekmények megelőzését, valamint azok feltárását.

ségekben, mert rajtuk keresztül az államigazgatás rendszerén belül is megjelent a kisebbségi csoportok érdekeinek védelmezésére hivatott közvetítő, aki képes hatékonyan segíteni a roma közösségek és a nemzeti hatóságok közti párbeszéd megteremtésében.

4. Romák az oktatásban

Az oktatás területén jelentkező problémák – és különösen az alacsony iskolázottság – olyan jelenség, amellyel minden roma közösség szembesül. A roma gyermekek szerte Európában a nemzeti átlagot jelentősen alulmúló arányban vesznek részt az alapfokú oktatásban, a középfokú és felsőfokú oktatásban tanuló roma diákok száma pedig drámaian alacsony. Márpedig az értékes tudás hiánya súlyos akadályt jelent a munka világában, az egészséges életmód kialakítása és a társadalom megszokott életébe való beilleszkedés során. Ezért a romák problémáinak felszámolása elképzelhetetlen az oktatás területén felmerülő problémák kezelése nélkül, amihez a nemzeti kormányoknak és hatóságoknak, a többségi társadalomnak, valamint a roma közösségeknek egyaránt hozzá kell járulniuk.

A családon belüli nevelés és oktatás ma is a roma hagyományok élő része, míg a közoktatásban való részvétel általában nem. Ez utóbbi gyakran nem értéként, hanem felesleges, esetleg kifejezett veszélyes kötelezettségként jelenik meg az érintett roma családok számára, kiváltképp akkor, ha már a szülők iskolai tapasztalatai is negatív természetűek voltak. A roma gyermekek gyenge tanulmányi teljesítményének okai ugyanakkor igen sokrétűek:

- a) Az egyik legfontosabb ok az oktatási nyelv és a többségi társadalom kultúrájának nem kellő mélységű ismerete, ami jelentősen növeli az egyébként is szokatlan társadalmi környezet által okozott félelmeket. Azok a magatartási szabályok, amelyek a többi gyermek számára természetesek, a roma gyermekeknek sokszor idegenek. A képességek felmérésére szolgáló tesztek pedig gyakran olyan kérdéseket tartalmaznak, amelyek értelmezése – az abban szereplő fogalmak ismeretének hiányában – megoldhatatlan feladatot jelent számukra. Így a roma gyermekek többsége számára az iskolába kerülés egyet jelent egy idegen világ ismeretlen jelenségeivel való szembesüléssel.
- b) A roma gyermekek számára különös nehézséget okoz a nyelvi akadályok leküzdése. Míg más nemzeti és etnikai kisebbségek legfontosabb problémája az anyanyelvi oktatás lehetőségének biztosítása, addig a roma gyermekek esetében a legnagyobb kihívást éppen a többségi társadalom nyelvének megfelelő szintű elsajátítása jelenti. Természetesen mindemellett találkozunk a roma nyelv, a kultúra és a szokások megismerésének és megőrzésének szándékával is, melyre a roma közösségek napjainkban növekvő figyelmet fordítanak.
- c) Noha az óvodák és az iskolai előkészítő évfolyamok egész Európában megtalálhatók, a roma gyermekeknek csak kis része jelenik meg az oktatás alapozó intézményeiben. Holott az óvodai nevelés fontos, mert a felmérések is azt bizonyítják, hogy azok, akik élnek az iskolakezdés előtt felkinált lehetőséggel, sokkal könnyebben alkalmazkodnak az iskolák zárt világának követelményeihez. (Ld. még e számunkban Pik Katalin: Romák és óvodák c. tanulmányát. – a szerk.)
- d) Számos tanár állítja, hogy a roma gyermekek gyenge iskolai teljesítménye a szülői hozzáállás egyenes következménye. Ez szerintük elsősorban a korábbi rossz tapasztalatokból, valamint az iskolák fegyelmezett és zárt világától való idegenkedésből fakad. Persze a másik oldalon ott állnak a roma gyermekekkel szembeni iskolai diszkrimináció jelenségei, melyek a roma szülők számára az iskolát mindekelőtt veszélyforrásként jelenítik meg.

- e) Sok roma szülő támogatja gyermeke tanulmányait, felismerve, hogy a szükséges tudás megszerzése az érvényesülés egyetlen lehetséges eszköze. A szülők iskola iránti elkötelezettsége azonban gyakran kimerül az olvasási és írási készségek elsajátításához nélkülözhetetlen osztályok elvégzésében, és sokan közülük kételkednek a további tanulmányok hasznosságában. A középiskolát végzett roma fiatalok közül pedig sokan szembesülnek azzal, hogy – etnikai hovatartozásuk miatt, a tanulmányi éveik alatt felhalmozott tudás ellenére – nem tudnak a képzettségüknek megfelelő munkakörben elhelyezkedni.
- f) A romák helyenként megdöbbentő szegénysége is akadályát jelenti a gyermekek megfelelő iskolai teljesítményének. Gyakran a szegénység miatti szégyenkezés az oka, hogy a szülők ellenzik gyermekeik iskolába járatását, mert félnek attól, hogy a látható szegénység miatt fiuk vagy lányuk támadások kereszttüzébe kerül. Sokan pedig egyszerűen nem engedhetik meg maguknak a gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos kiadásokat: képtelenek állni a közlekedés, a tankönyvek, füzetek és írószerek beszerzése vagy a napközbeni étkezés költségeit.
- g) Sok roma gyermek esetében az otthoni viszonyok is kizárják a megfelelő iskolai helytállást, mert a zsúfolt és zajos lakókörnyezet lehetetlenné teszi a koncentrált otthoni munkavégzést. A szellemi teljesítmény esetenként a kialvatlanság vagy az alultápláltság miatt elégtelen szintű. Ráadásul anyagi teherbíró-képesség hiányában a roma gyermekek iskolai jelenléte sokszor kényszerűen a kötelező foglalkozásokon való részvételre korlátozódik, és az a tanítási órákon kívüli fakultatív tevékenységekre és a magánórákra már nem terjed ki.
- h) Roma szülők gyakran panaszkodnak arról, hogy gyermekük gyenge teljesítménye elsősorban a barátságtalan iskolai környezet következménye. Ezt gyakran súlyosbítja a többségi társadalomhoz tartozó szülők magatartása, akik inkább távol tartják gyermekeiket a romák által is látogatott iskoláktól, semmint hogy a kisebbségi csoportból érkező diákok befogadására ösztönöznék őket.
- i) A romákat sújtó iskolai szegregáció jelenségei országról országra változnak. Ennek legsúlyosabb formája a romákat – az általában a szellemileg hátrányos helyzetű gyermekek számára fenntartott – kisegítő iskolákba irányító gyakorlat. Ez a lépés minden érintett roma gyermek életét visszafordíthatatlanul megkárosítja, hiszen későbbi életük során legfeljebb fizikai munkára vagy arra sem számíthatnak. A roma gyermekeket a kisegítő iskolákba irányító gyakorlat leginkább Csehországban, Szlovákiában, Bulgáriában, Magyarországon és Romániában tapasztalható. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a roma gyermekek különleges oktatási környezetbe helyezése nem önmagában és nem minden esetben jelent hátrányt. Néhány iskola sikeres felzárkóztató osztályokat alakított ki roma gyermekek részére, főként a nyelvi korlátok felszámolása érdekében. A romák speciális iskolákba irányítása mellett érvelők gyakran hozzák fel ezeket a példákat, mondván: a „rendes” iskolákban a roma gyermekeknek nincs esélyük a magukkal hozott hátrány lefárasztására, és csupán ezek a különleges iskolák teszik lehetővé, hogy a roma fiatalok saját tempójukban és megkülönböztetett tanári figyelem mellett folytassák tanulmányaikat.
- j) A roma gyermekek iskolai kirekesztettségének forrása a roma történelem és kultúra elemeinek negligálása az iskolai tananyagban. Ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a roma gyermekek többsége az osztálytermet egy idegen világ részeként érzékeli, amihez neki kevés valóságos kapcsolódási pontja van. A roma történelem és kultúra beemelése az oktatási törzsanyagba jelentős mértékben hozzájárulhatna a romák-

kal szembeni előítéletek felszámolásához is. Általános tapasztalat, hogy a kisebbségi társadalmi csoportokkal szembeni ellenérzések leggyakrabban az általuk képviselt értékek nem megfelelő mélységű ismeretén alapulnak, ami tudás-vákuumot okoz, és ahová negatív sztereotípiák és előítéletek nyomulnak be.

- k) Különösen súlyos problémát jelent a roma lányok hátrányos oktatási helyzete. Többségük az általános iskola első öt vagy hat osztályának elvégzése után befejezi tanulmányait, vagy azért, mert férjhez megy, vagy pedig azért, hogy az otthoni munkákban segédkezzen. Pedig a roma lányok és asszonyok oktatása rövid távon is kulcsszerepet játszhat a roma családok belső viszonyainak rendezésében és a későbbi generációk kilátásainak javításában.¹³
- l) A tanárok az oktatási-nevelési folyamat központi szereplői. Ezért is fontos, hogy a pedagógusok hasznos ismereteket kapjanak a roma gyermekek különleges társadalmi helyzetéről, a velük való helyes bánásmód legfontosabb elemeiről, a multikulturális oktatásról, valamint az osztálytermen belüli és kívüli iskolai konfliktusok kezeléséről. Különleges figyelmet kell fordítani a roma származású tanárok képzésére és az oktatás folyamatába való bevonásukra.

Az oktatási kérdések a romák helyzetének javítását szolgáló politikák központi elemét képezik. A nemzeti kormányoknak mindenekelőtt meg kell teremteniük a roma gyermekek oktatásban való egyenlő részvételének feltételeit, és minden lehetőséget meg kell ragadni az iskolai szegregáció visszaszorítása érdekében. Haladéktalanul meg kell szüntetni a roma gyermekeket kisegítő iskolákba irányító gyakorlatot. El kell érni, hogy a nemzeti joganyag minden országban tartalmazza az iskolai elkülönítés felszámolását biztosító jogszabályokat, valamint hogy a tanárok és az oktatási folyamatban részt vevő más szakemberek kielégítő ismereteket szerezzenek a multikulturális oktatás területén. A roma történelem és kultúra legfontosabb elemeinek az általános tananyag részévé kell válniuk. Mindezekhez természetesen az eddigieknél szélesebb finanszírozási források biztosítása szükséges.

Egyes európai országok már határozott lépéseket tettek a fenti követelmények teljesítése érdekében.¹⁴ Ezek a kezdeményezések általában gyors sikereket hoztak, ám újabb kihívásokra is ráirányították a figyelmet. Spanyolországban és Magyarországon például, ahol jelentősen emelkedett az általános iskola nyolcadik osztályát sikeresen befejező roma diákok száma, ezt a pozitív változást egyelőre nem sikerült a közép- és felsőfokú oktatás szintjére kiterjeszteni.

Néhány példaértékű kezdeményezés:¹⁵

- a) Spanyolországban az Andalúziai Roma Szervezetek Szövetsége kezdeményezte a roma fiatalok számára az iskolarendszeren kívül megtartott foglalkozásokat, amelyek egy része a roma kultúra megismertetését szolgálja. Szintén Spanyolországban alakult ki a „segítő tanárok” hálózata, akik a hagyományos iskolákban tartanak fel-

¹³ A roma asszonyok és lányok helyzetére vonatkozóan lásd: MG-S-ROM (99) 9 [*The situation of Roma/Gypsy women in Europe*].

¹⁴ A nemzetközi szervezetek is foglalkoztak a kérdéssel. Erre vonatkozóan többek között lásd: Recommendation No. R (2000) 4 [*of the Committee of Ministers to member states on the education of Roma/Gypsy children in Europe*] és *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE area*. 61–94. p.

¹⁵ Az itt csupán példaként említetteken túl a hasonló kezdeményezések bő és részletes áttekintését adja: Ringold, 2000. 81–92. p.

- zárkóztató kurzusokat roma diákok részére. Ez utóbbi tevékenység a tapasztalatok szerint hatékonyan segíti a roma fiatalokat a hagyományos iskolai környezetbe való beilleszkedés terén. Az ír és a görög kormány szintén beindította a roma gyermekek iskolai teljesítményét segítő programjait. A magyar kormány pedig speciális kollégiumi programot dolgozott ki, amely biztosítja a rászoruló roma fiatalok számára a tanuláshoz nélkülözhetetlen háttér megteremtését, hatékony eszközökkel segíti őket tanulmányi eredményük javításában, valamint roma identitásuk megőrzésében is.
- b) A hagyományos iskolarendszer rugalmatlanságát látva, néhány esetben maguk a roma közösségek kezdeményezték roma iskolák alapítását. Ezeket a speciális oktatási intézményeket általában a roma közösség működteti és igazgatja, ideális esetben állami támogatással. A roma tanárok és a roma kisegítő személyzet jelenléte jelentősen növeli a gyermekek otthonossági érzetét, és ezek az iskolák kiemelt figyelmet fordítanak a szülőkkel való folyamatos párbeszéd fenntartására is, ami segíti a kölcsönös félreértések és félelmek eloszlását. A romák által alapított speciális iskolák kiemelkedő példája a pécsi Gandhi Gimnázium, amely 1994 februárjában nyitotta meg kapuit. Még korai lenne megítélni, hogy a gimnázium működése milyen mértékben váltja be a hozzá fűzött reményeket, az azonban már most megállapítható: az egyik legmerészebb és legtöbb sikerrel kecsegtető kezdeményezés Európában.¹⁶
- c) A roma tanárok, tanítók és asszisztensek jelenléte nagymértékben hozzájárul a roma diákok sikeres tanulmányi teljesítményéhez. A roma nyelvet oktató pedagógusok fontos közvetítői szerepet is játszanak a roma családok és az iskola között, jelentősen javítva azok kapcsolatát. Különösen fontos az ún. roma segítők szerepe, akiknek a legfontosabb feladata a roma diákok és nem roma tanárok közti nyelvi és kulturális szakadékok áthidalása. Egyben pozitív példát is jelentenek a roma diákok számára, akik gyakran kénytelenek szembesülni azzal a ténnyel, hogy az általuk látogatott iskolák vezetői között csupán elvétve találkoznak roma emberekkel.

5. A romák szociális helyzete

Az európai roma népesség szegénysége sokarcú, és történelmi, gazdasági, valamint társadalmi okokra egyaránt visszavezethető. Az egyik legsúlyosabb probléma az alacsony iskolázottsági szint, amely súlyos következményekkel jár a munkaképességre és az egészségi állapotra nézve. A munkahely elvesztése gyakran egyet jelent az otthon nélkül maradással, valamint a szociális ellátáshoz való hozzáférés megszűnésével, ami az egészségi állapot további romlását eredményezi, valamint visszahat a munkaképességre, és jelentősen rontja a gyermekek iskolai teljesítményét, azaz a jövő esélyeit is.

Az európai roma népesség sokszínűsége tükröződik szociális helyzetükben is. A „szegénységi spirál” kettéosztja a roma társadalmat, többségüket a vesztesek oldalára sodorva. A korán letelepedett és többségi társadalom gazdasági és szociális rendszerébe részben vagy egészen integrálódott roma családok közül sokan a társadalom középprétégeihez tartoznak. Mások éppen a közép- és kelet-európai rendszerváltás éveiben érték el ezt a szintet. Ugyanakkor az európai roma népesség túlnyomó többsége a szegénységi szint alatt él, és helyzetük napról napra romlik. Így a romák rendkívül rossz életviszonyai ma

¹⁶ A Gandhi Gimnáziumhoz hasonló külföldi kezdeményezésekre lásd: *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE area* 83–86. p., valamint Ringold, 2000. 42. p.

már az egyik legjelentősebb kihívást jelentik az érintett országok számára, ha meg akarják őrizni a nehezen kivívott társadalmi békét.

A kialakult helyzet legfontosabb jellemzői:

- A) A romák számára a többségi társadalom által kialakított intézményrendszerhez, valamint a piacgazdaság követelményeihez való alkalmazkodás képtelensége jelenti a szegénység legfőbb okait. Egyes térségekben a roma családok többsége kizárólag a családi pótlékból és a munkanélküli járadékból él, ami a jóléti állam ellátási rendszerétől való teljes függőséget eredményezi.
- B) A romák helyzete különösen súlyos Közép- és Kelet-Európában, ahol ők az átalakulás legnagyobb vesztesei. A romák többsége nem volt képes bekapcsolódni a kárpótlási folyamatba, a földek szétosztásába, ugyanakkor legtöbbjük elvesztette az alacsony képzettséget igénylő munkáját is. Ez jelentős munkanélküliséghez vezetett a köreikben, aminek fő okai következőkben kereshetők:
 - a) Az európai romák életmódja – a kontinens nyugati és keleti felén egyaránt – gyökeresen megváltozott a második világháborút követő évtizedekben. Közép- és Kelet-Európa országai jelentős erőfeszítéseket tettek az etnikai alapú feszültségek felszámolására, melynek biztosítékát a romák asszimilációjában és egy túlzottan is paternalista szemléletű gondoskodásban látták. Ez a törekvés azonban az 1990-es évek átalakulási folyamatában visszajára fordult, és a fiatal piacgazdaság követelményeihez alkalmazkodni képtelen romák tömegei kerültek az utcára.
 - b) A romák általában alacsony iskolázottsági és szakképzettségi szinttel rendelkeznek, ezért kevésbé versenyképesek a kompetitív munkaerőpiacon.
 - c) A rendszerváltást követő gazdasági válságjelenségek a romák szociális helyzetének gyors romlását hozták magukkal. Ez pontosan akkor következett be, amikor a többségi társadalom igénye is megnőtt az állami segítség és gondoskodás iránt, a nemzeti államok viszont éppen csökkenteni kívánták ilyen irányú kiadásait. Mindezek miatt egyre nehezebbé vált a romák számára az állami és önkormányzati támogatáshoz való hozzáférés.
 - d) Az állami és önkormányzati bérlakások tömeges kiürülése kritikus lakásproblémákat okozott a roma családok körében.
 - e) A gazdasági nehézségek, a politikai instabilitás, a szólásszabadság újdonsült élmenye, valamint a meggyengült állami intézményrendszer mind-mind a romákkal szembeni támadások és diszkriminatív jelenségek felerősödéséhez vezettek.
- C) A szakképzettség iránti megnövekedett igény, az új gazdasági és társadalmi jelenségek, valamint az információs társadalom kibontakozása jelentősen megnehezítik a krízisből való kilábalást. A romák legtöbbször nem felelnek meg az adott munkakör betöltéséhez nélkülözhetetlen alapvető szakmai elvárásoknak sem.
- D) A szegénységbe kényszerítő jelenségek találkozásaikor mind mélyebb és mélyebb rétegekbe vezető „szegénységi spirál” alakul ki. A generációról generációra öröklődő nyomorúságos életkörülmények kialakítják a szegénység sajátos kultúráját. Ez már a teljes elszigeteltséghez vezető út első lépése, hiszen kulturális találkozási pontok hiányában a párbeszéd és a közös munka is lehetetlenné válik.

A felsorolt összetett okok nyomán kibontakozó hátrányos helyzet legsúlyosabb jelenségei:

- a) A romák munkanélküliségi rátája jelentősen meghaladja a többségi társadalom adatait, és egyes térségekben akár a 80–90%-ot, sőt egyes településeken a 100%-ot is eléri. A roma nők és a fiatalok különösen veszélyeztetett helyzetben vannak.
- b) A jelentős munkanélküliségtől sújtott csoportok körében megnő a jóléti államtól való függőség. Ez idővel az egyéni kezdeményezések elsorvadásához vezet, ami viszont felerősíti a romákkal szembeni ellenérzéseket, hiszen megjelenik a romákat a társadalom eltartottjainak és élősködőinek minősítő vélemény. A valóság ezzel szemben az, hogy a tartósan munkanélküli romák többsége szinte azonnal kikerül a szociális ellátásra jogosultak köréből, ráadásul sokuk egyáltalán nincs tisztában a jóléti ellátásokhoz való hozzáférés módjával és saját jogosultságaival.
- c) A romák romló szociális helyzete súlyos fenyegetést jelent a társadalmi kohézióra, a munkanélküliség problémája pedig nagymértékben hozzájárult az elmúlt években ismét felerősödött migrációs jelenségek kialakulásához.

6. Romák a munka világában

A hagyományos roma tevékenységi formák eltűnése, a vándorló életmódot folytató népességet érő kihívások, valamint a piacgazdaság követelményei – különösen a képzett szakemberek iránt megnövekedett igények – a romák körében jelentős munkanélküliséghez vezettek egész Európában. A második világháborút követő gyors iparosítás a romák korábbi megélhetési forrásainak többségét elapasztotta, amire az érintettek csak lassan és részlegesen voltak képesek reagálni. A volt szocialista országokban a veszteséges állami vállalatok bezárását és a szövetkezetek felszámolását követően a romák voltak az elsők, akik az utcára kerültek. Az érintettek erre egyáltalán nem voltak felkészülve, így túlnyomó többségük képtelennek bizonyult az új körülményekhez való alkalmazkodásra.¹⁷

Hiba volna azonban azt állítani, hogy ezek a folyamatok visszafordíthatatlanok. A roma népesség hagyományos értékei – a rugalmasság, az alkalmazkodás képessége és a mobilitás – előnyt jelenthetnek számukra a fiatal piacgazdaság keretei között. A kiváló alkalmazkodási készség ma is számtalan roma családot segít hozzá a megfelelő megélhetési forrás felkutatásához. Ráadásul az elmúlt években a hagyományos roma kézműves-ség néhány ága ismét divatosá vált Nyugat-Európa országában, ami lehetővé tette, hogy egyes roma családok és közösségek jó szinten biztosítsák megélhetésüket, és növekvő mértékben legyenek képesek kulturális identitásuk megőrzésére.

A romák általános munkaerő-piaci helyzetének javítása azonban a nemzetközi, a nemzeti és a regionális szervezetek közös erőfeszítéseit igényli, elsősorban az alábbiakban:

- a) A romák magas munkanélküliségi mutatóinak letörése lehetetlen a megfelelő oktatási és képzési programok beindítása nélkül. A szakképzési programoknak a valós munkaerő-piaci igényekhez és a helyi sajátosságokhoz kell alkalmazkodniuk. A roma fiatalok számára fenntartott helyek és tanulmányi ösztöndíjak is hozzásegíthetnek a célok eléréséhez.
- b) A diszkrimináció-ellenes jogalkotásnak a munka világára való kiterjesztése és a szabályok maradéktalan érvényesítése elengedhetetlen feltételei a romák munkaerő-piaci helyzetének javításához.

¹⁷ Ennek az összetett jelenségnek a bővebb leírására lásd: MG-S-ROM (99) 5 [*Economic and employment problems faced by Roma/Gypsies in Europe*].

- c) A munka nélküli romáknak a munka világába történő ismételt bevezetése különösen nehéz ma, amikor új munkahelyek tömeges létrehozására kevés esély mutatkozik. Ezért különösen fontos az új munkahelyeket teremtő roma vállalkozások támogatása.
- d) A magánszektor kezdeményezései csak akkor lehetnek sikeresek, ha állami támogatást is élveznek. Sok roma szervezet szorgalmazza azt is, hogy a legfontosabb állami területeken növekedjen a roma munkatársak száma, akár új munkahelyek teremtésével.¹⁸

7. A romák lakásviszonyai

A romák lakásviszonyai különösen súlyos problémát jelentenek szerte Európában.¹⁹ A romák jelentős része riasztó körülmények között él, ami jelentősen hozzájárul társadalmi marginalizációjukhoz. A roma közösségeknek – függetlenül attól, hogy letelepedett, fél-nomád vagy nomád életmódot folytatnak – számos sajátos problémával kell szembesülniük, amelyek közül a leggyakoribbak a következők:

- a) A roma lakások gyakran túlszűfoltak, és az alapvető infrastrukturális követelményeket (az ivóvízhálózathoz, a csatornahálózathoz és áramellátáshoz való hozzáférés) sem elégítik ki.
- b) A romák által lakott településeket, kerületeket és negyedeket a nem roma lakosság általában elhagyja, ami további szegregációhoz és marginalizációhoz vezet.
- c) Gyakori problémát jelentenek az engedély nélkül épített lakóházak, hiszen egyes vidékeken egész roma közösségek élnek mindennapjaikat illegálisan emelt épületekben.

Mindezek a problémák jelentős mértékben összefüggnek a romák életkörülményeit meghatározó egyéb területekkel, hiszen az otthoni viszonyok jelentős hatást gyakorolnak a tanulmányi és a munkahelyi teljesítményre, valamint az egészségügyi állapotra, melyek szintén visszahatnak a lakóhely állapotára. Ez elképzelhetetlen a négy fő cselekvő – az állam, a helyi önkormányzatok, a roma közösségek és a civil szervezetek – nem azonos súlyú, de közös szerepvállalása nélkül. Ezért a romák lakáshelyzetének javítása csak integrált programok által lehetséges, melyek előkészítésébe és megvalósításába bevonják a majdani kedvezményezetteket, ami által idejekorán elkerülhetők azok a tévedések, amelyek rendszerint egy sor felesleges konfliktust és kiadást eredményeznek.

A letelepedett roma népesség lakhatási problémái

A roma közösségek az érintett országok többségében már évszázadok óta jelen vannak, és többségükben letelepedett életmódot folytatnak. A városokban élő roma népesség aránya nagyjából megegyezik a többségi társadalom arányszámaival. A városba költözés azonban korántsem jelent egyet az életkörülmények automatikus javulásával: a nagyobb

¹⁸ A témakör bővebb kifejtését és a további követelményekre vonatkozó ajánlást lásd: MG-S-ROM (2001) 6 [*Revised draft recommendation of improving the economic and employment situation of Roma/Gypsies and Travellers in Europe*].

¹⁹ Ennek a témakörnek kiváló bemutatását és elemzését adja: MG-S-ROM (99) 1 [*Housing, urban planning and poverty: problems faced by Roma/Gypsy communities with particular reference to Central and Eastern Europe*].

településre beköltöző roma családok egy része jobban, más része rosszabbul él, mint korábbi lakóhelyén.

A letelepedett roma népesség lakhatási problémáinak túlnyomó többsége a szegénységből ered. Akár az engedély nélkül épített lakóépületeket, a szükséges infrastruktúra hiányát, az egy főre jutó lakóhely nagyságát vagy a lakhatási költségek fizetésének elmaradását érintjük, mindig visszajutunk a rossz anyagi körülményekhez mint kiindulási ponthoz. A szegénység és a tehetetlenség érzése pedig egy idő után megöli az egyéni ambíciókat, ami gyakori jelensége a „szegénység kultúrájának”.

Ráadásul a roma népesség jelentős része él engedély nélkül emelt épületekben vagy illegálisan foglalt lakásokban. Az így létrejövő bizonytalan jogi státus számos súlyos, a gyermekek oktatását, a szociális ellátáshoz való hozzáférést és a közéletben való részvételt egyaránt gátolja. A törvényen kívüli állapot gyakoribbá teszi az érintett családok ellen elkövetett erőszakos bűncselekményeket is. A városi hatóságok pedig gyakran ezt a helyzetet használják ki egyes városrészek „megtisztítására”, a romák külvárosi kerületekbe való kiköltöztetésére. Ennek legsúlyosabb formája, amikor a roma közösségeket nyomornegyedek képét mutató gettókba, a fizikai szegregáció keretei közé kényszerítik. Az elkülönített telepek helyenként a történeti fejlődés termékei – mint például a Balkán egyes vidékein, ahol a romák tradicionálisan ún. mahalákban telepedtek meg –, másutt viszont fizikai elkülönítés következményei.

A Közép- és Kelet-Európában élő romák lakhatási körülményei együtt romlottak általános gazdasági helyzetük hanyatlásával. Az állami vállalatok felszámolását követően sokuk nem csupán a munkáját, de a lakóhelyét is elvesztette. Számos roma család addigi otthonának elhagyására vagy értékesítésére kényszerült, és a rokonok túlszűfolt, omladozó házába költözött. Sokan az állami és önkormányzati ingatlanok értékesítése nyomán kerültek az utcára.

A nomád vagy félnomád életmódot folytató roma népesség szálláshelyei

A nomád vagy félnomád életmódot folytató roma közösségek számára a megfelelő szálláshely életvitelük és közösségi identitásuk fenntartásának alapfeltétele. Számos nyugat- és kelet-európai ország szembesült már ezzel a problémával. Különböző megoldási kezdeményezések is születtek, ám a tapasztalatok azt mutatják, hogy az egyes államok jogrendszere és támogatási rendszere nehezen tudja befogadni ezt a jelenséget. A rendelkezésre álló szálláshelyek kapacitása jelentősen alulmúlja az igények számát, ami a romákat sorozatos törvényszegésre kényszeríti.

A legális szálláshelyek hiánya fokozottan hátrányos helyzetbe sodorja az érintett roma családokat, hiszen ha nem találnak törvényes lakóhelyet, akkor nem férnek hozzá az oktatáshoz és a szociális ellátáshoz sem. Ráadásul a rendelkezésre álló – rosszul felszerelt, túlszűfolt, és gyakran a település központjától távol, néha az egészségre kifejezetten ártalmas környezetben található – szálláshelyek általában nem biztosítják a normális életvitelhez szükséges alapvető infrastrukturális körülményeket sem. Legtöbbjük egyáltalán nem illeszkedik használói igényeikhez.

Külön kell szólni a letelepedni szándékozó roma családok problémáiról. Számukra a megfelelő lakóhely kialakítása a beilleszkedés elsődleges feltétele, ami rendszerint állami és önkormányzati támogatást igényel. A nomád és félnomád közösségek letelepedésekor tekintettel kell lenni arra, hogy az életmód alapvető megváltozása a legtöbb esetben számos, sok odafigyelést és türelmet kívánó konfliktushoz vezet.

8. A romák egészségügyi helyzete

Mindaddig a szükségesnél kevesebb figyelem összpontosult a romák egészségügyi helyzetére, az egészségügyi fenyegetettség problémájára, holott a roma közösségek megfelelő egészségi állapotának biztosítása meghatározó jelentőségű a romák és a többségi társadalom számára egyaránt. A szakértők egyöntetűen állítják, hogy ebben az esetben is összetett jelenség-együttesről van szó, hiszen az alacsony iskolázottság, a munkanélküliség, az állandó lakóhely hiánya, az egészségügyi ellátáshoz való nehezebb hozzáférés, valamint a lakás- és életviszonyok szoros összefüggést mutatnak az egészségi állapottal, beleértve a rövidebb várható élettartamot, az átlagosnál magasabb gyermekhalandóságot, az alultápláltságból fakadó tüneteket és a járványokat.

Az egyik legfontosabb feladatot az alultápláltságból fakadó jelenségek, valamint a járványos megbetegedések felszámolása jelenti. Ehhez mindenekelőtt meg kell szüntetni mindazon diszkriminatív eljárásokat és kirekesztő magatartási formákat, amelyek távol tartják a romákat az egészségügyi ellátástól. Ugyanakkor a felmérések azt is bizonyítják, hogy a lakókörnyezethez és az életformához kötődő betegségek sokkal jellemzőbbek a roma közösségekre, mint más társadalmi csoportokra. Mindezeket a problémákat a többségi társadalom gyakran úgy érzékeli, hogy a romák fogékonyabbak a fertőzésekre, így elsősorban ők a felelősek az időről időre felbukkanó járványokért.

Külön érdemes szólni arról, hogy a romák által betöltött munkakörök gyakran egyenes úton vezetnek a különféle megbetegedésekhez. A nehéziparban foglalkoztatott romák egészségügyi állapota sokszor a kritikus szinthez közelít, míg az állandó munka nélkül tengődők ártalmas körülmények között és „feketén” végzett tevékenységei még az egészségügyi alapellátáshoz való hozzáférést sem biztosítják. A megbetegedő munkások pedig ördögi körbe kerülnek: egészségügyi biztosítás hiányában képtelenek hozzájutni a szükséges ellátáshoz, betegen azonban még nehezebben találnak megfelelő megélhetési forrást.

Mindezekben a negatív jelenségeken csak széles körű felvilágosító tevékenység útján lehetséges változtatni. Ennek során rá kell mutatni a problémák összetett jellegére, és a többségi társadalom érdekeire egyaránt. Fontos, hogy a romák körében induljon meg az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés lehetőségét bemutató tájékoztató kampány, valamint szűnjenek meg a hozzáférés akadályai. A roma nők egészségügyi helyzetének fel-tárása és az őket érintő kezdeményezések külön figyelmet érdemelnek. Kiemelten fontos a higiénés követelmények betartásának fontosságáról, valamint az alapvető egészségügyi előírásokról és eljárásokról szóló felvilágosítás, ami teljes roma közösségek és családok helyzetére rendkívül pozitív hatással lehet.

9. A romák migrációja

A Közép- és Kelet-Európa országaiban élő romák nehézségei tovább súlyosbodtak az elmúlt évtizedben. A rendszerváltás és a piacgazdaságba való átmenet nyomán a romák helyzete egyes vidékeken elérte a kritikus szintet. Ezzel párhuzamosan a szólás szabadságának újdonsült élménye és a feléledő nemzeti érzelmek a romákkal szembeni előítéletek erőteljesebb nyilvános megjelenését és a diszkriminatív jelenségek – helyenként a romák elleni fizikai támadások – gyakoribbá válását eredményezte. Mindezek együtt a romák helyzetének bizonytalanná válását és migrációs hullámok megjelenését eredményezték.

A Nyugat-Európa országaiba igyekvő romákat általában a biztonságérzet hiánya és a kiszolgáltatottság érzése vezeti. Ugyanakkor a roma migráció markáns jellegzetessége-

ket mutat. Rendszerint családok és nagycsaládok mozgásáról van szó, és csak a legritkább esetben találkozunk magányos kivándorlókkal. Ez a fő oka annak, hogy a romák mozgása általában „láthatóbb”, mint a több etnikai csoporté, holott a hivatalos adatok és a felmérések azt tanúsítják: az elmúlt évtizedek roma kivándorlása semmivel sem haladta meg a többségi társadalom nyugati irányú migrációjának mértékét.

Időközben azonban – a nyugati államok bevándorlási politikájának szigorodásával – a roma migráció lelassult, és az iránya is megváltozott. A korábban is keresett célországok mellett a mindeddig tranzit-országnak számító, az Európai Unió kívül található államok is az áhított végcélók közé kerültek. A szigorúbb bevándorlási politika meghirdetésével és érvényesítésével párhuzamosan egyre nagyobb gondot jelent a kiutasított romák sorsának rendezése, a kiindulási országba történő visszaszállítása. Ez a hazájukba visszatérők sorsa iránti érdeklődés felerősödését, valamint a társadalomba való (re)integrációt elősegítő programok beindítását eredményezte. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy ezek az intézkedések felemás hatást váltanak ki, hiszen az eredeti lakóhelyükön maradók a támogatást a „megtért” családok részére biztosított igazságtalan előnynek tekintik. Ezért helyesebbnek látszik ennek a segítségnek oly módon történő meghatározása, hogy az ne közvetlenül és kizárólag a visszatérő családokra irányuljon, hanem pozitív hatást gyakoroljon az egész közösség életkörülményeire. Így mindenki profitálhat a támogatásból, azok is, akik szerencsét próbáltak, és azok is, akik mindvégig a lakóhelyükön maradtak.

Irodalom

Publikációk

- A cigányok Magyarországon.* szerk. Kemény István. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1999.
- Gheorge, Nicolae – Liegeois, Jean-Pierre: *Roma/Gypsy: A European Minority.* London: Minority Rights Group, 1995.
- Heizer Antal – Tabajdi Csaba: *Válságkezelés és jövőépítés. A cigányság társadalmi integrációjáért 1994–1998.* Budapest: Auktor, 1998.
- Measures taken by the state to promote the social integration of Roma living in Hungary.* Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 2000.
- Ringold, Dena: *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges.* Washington D. C.: The World Bank, 2000.
- Zoon, Ina: *On the Margins. Roma and Public Services in Romania, Bulgaria, and Macedonia With a Supplement on Housing in the Czech Republic. A Call to Action to Improve Romani Access to Social Protection Health Care, and Housing.* New York: Open Society Institute, 2001.
- Zoon, Ina: *On the Margins. Roma and Public Services in Slovakia. A Call to Action to Improve Romani Access to Social Protection Health Care, and Housing.* New York: Open Society Institute, 2001.

Fontosabb dokumentumok

Magyarország

1125/1995 (XII.12.) Korm. határozat a cigányság helyzetével kapcsolatos legsürgetőbb feladatokról.

1093/1997. (VII.29.) Korm. határozat a cigányság élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomagról.

Melléklet az 1093/1997. (VII.29.) Korm. határozathoz. A cigányság élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomag.

1047/1999. (V.5.) Korm. határozat a cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról.

A hosszú távú roma társadalom- és kisebbségpolitikai stratégia irányelvei. (vitaanyag)
Budapest: Cigány Tárcaközi Bizottság, 2001.

Európa Tanács

ETS No.148	European Charter for Regional or Minority Languages
ETS No.157	Framework Convention on the Protection of National Minorities
Recommendation No R (2000) 4	of the Committee of Ministers to member states on the education of Roma/Gypsy children in Europe
Recommendation 1134 (1990)	of the Parliamentary Assembly on the rights of minorities
Recommendation 1201 (1993)	of the Parliamentary Assembly on an additional protocol on the rights of minorities to the European Convention for Human Rights
Recommendation 1255 (1995)	of the Parliamentary Assembly on the protection of the rights of national minorities
Recommendation 1275 (1995)	of the Parliamentary Assembly on the fight against racism, xenophobia, anti-Semitism and intolerance
Recommendation 1277 (1995)	of the Parliamentary Assembly on migrants, ethnic minorities and media
Recommendation 1285 (1996)	of the Parliamentary Assembly on the rights of national minorities
Recommendation 1300 (1997)	of the Parliamentary Assembly on the protection of the rights of minorities
Recommendation 1345 (1997)	of the Parliamentary Assembly on the protection of national minorities
Recommendation 1353 (1998)	of the Parliamentary Assembly on the access of minorities to higher education
MG-S-ROM (98) 13	Activities of the Council of Europe concerning the Roma/Gypsies and the Travellers <i>Strasbourg, 1 August 1998</i>

MG-S-ROM (99) 1	Housing, urban planning and poverty: problems faced by Roma/Gypsy communities with particular reference to Central and Eastern Europe <i>Strasbourg, 22 February 1999</i>
MG-S-ROM (99) 5 rev	Economic and employment problems faced by Roma/Gypsies in Europe <i>Strasbourg, 3 August 1999</i>
MG-S-ROM (99) 9	The situation of Roma/Gypsy women in Europe <i>Strasbourg, 17 September 1999</i>
MG-S-ROM (2000) 3	Memorandum prepared by the Secretariat on problems facing Roma/Gypsies in the field of housing <i>Strasbourg, 31 March 2000</i>
MG-S-ROM (2000) 5	Problems arising in connection with the international mobility of the Roma in the Europe and The recent emigration of Roma from the Czech Republic and the Slovak Republic <i>Strasbourg, December 2000</i>
DH-MIN (99) 2	Replies to the questionnaire on Forms of Participation of Minorities in Decision-making processes <i>Strasbourg, April 2000</i> Speech by the President of the Republic of Finland Tarja Halonen at the Parliamentary Assembly of the Council of Europe in Strasbourg on 24.1.2001. <i>Strasbourg, 24 January 2001</i>
<i>Európai Unió</i>	
EU support for Roma communities in Central and Eastern Europe (Enlargement Briefing) <i>December 1999</i>	
Situation of Roma in the candidate countries: background document Cocen Group <i>December 1999</i>	
<i>Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet</i>	
The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life & Explanatory Notes <i>September 1999</i>	
Report on the Situation of Roma and Sinti in the OSCE area High Commissioner on National Minorities <i>10 March 2000</i>	

Békési Ágnes

A magyarországi muzsikus cigánycsaládok szocializációs stratégiái és kapcsolati hálózata

Socialising Strategies and Relationship Network of Hungarian Musician Roma Families

About 70% of Hungarian Roma belong to the so-called Romungro family, with the musician Gypsies forming an illustrious group among them. They constitute one of the most well-known and circumscribable part of Hungarian Roma population beside the nail-smiths and the farriers and they have been living in a close community with mainstream society for centuries. The musicians with whom the interviews were prepared, are successful persons and asked the interviewers not to use the 'Gypsy' attributive. The musician profession is left from father to son in this circle and it is especially among them that the problem of 'being Hungarian and Gypsy at the same time' has become manifest.

Módszertani és elméleti alapvetések

A cigány népcsoport körülbelül ötszáz éve él a Kárpát-medencében, ezen belül is főként a mai Magyarország és Szlovákia területén. A cigányságnak az a köre ők, amelyik az úgynevezett **kárpáti cigány** nyelvjárást beszélte, illetve beszéli elszórtan még ma is, s amely a cigány populáción belül a leginkább asszimiláltnak tekintett réteg. Magyarországon a társadalomtudományi kutatásokban **romungróként** szerepelnek, vagyis magyar cigányként.

Magyarországon jelenleg a teljes cigány népességnek körülbelül 70%-át teszik ki a romungrók.¹ A továbbiakban a romungrók egy igen illusztris csoportjával, a muzsikus cigányokkal foglalkozom. A szegkovácsok, patkoló kovácsok mellett a muzsikusok a magyar cigány népesség legismertebb, legjobban körülhatárolható csoportja, mely évszázadok óta szoros közösségben él a többségi társadalommal.

Az 1893-as statisztika szerint 16 337 muzsikus cigány élt Magyarországon, az erdélyi területeket nem számítva.² Ez az adat meglehetősen pontatlan, mert a felmérésből kimaradt a budapesti népesség, s közzismert, hogy a század végén Budapesten igen nagy számban tevékenykedtek. „Hivatalos statisztika szerint Magyarországon 1963-ban 9929 cigányzenész volt, ebből 3159-en voltak állandó (éttermi) alkalmazásban, a többi ún. kise-

¹ Kemény István (szerk.): A magyarországi romák. *Változó Világ* 31. Press Publica 2000. 28. p.

Cigányok anyanyelv szerinti megoszlása 1993-ban

magyar	beás	cigány	egyéb
89,5%	5,5%	4,4%	0,6%

A beszélt nyelv szerinti megoszlás 1993-ban

magyar	beás	cigány	egyéb
77,0 %	11,3%	11,1%	0,6%

² A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei. Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal Budapest, 1895. (Athenaeum T.) facsimile kiadás 76. p.

gító zenészként egy-egy időnyre (pl. nyáron a Balaton környékén) helyezkedhetett el, vagy alkalmanként szerződött lakodalomba, bálba, állandó alkalmazásban levő zenészek helyettesítésére. Cigányzenekarból országosan 393-at, ebből Budapesten 87-et tartott nyilván a statisztika.”³ Szirmai László több nyilatkozatában körülbelül ötezerre teszi az éttermi cigányzenészek számát a nyolcvanas évek végén. A jelenlegi létszámot három-ezerre becsüli.⁴

A legautentikusabb forrás, vagyis maguknak a cigányzenészeknek a tájékozódása alapján, ma Budapesten körülbelül tíz hagyományos cigányzenekar működik. Ebből mindössze kettő kilenctagú, ami a klasszikus követelményeknek megfelel. A többi három-öttagú, hiányos zenekar. Ezt az adatot a főváros leghíresebb éttermeiben játszó zenekarok primásaival készített interjúk alapján hitelesnek fogadhatjuk el.

Interjúalanyaim valamennyien a cigányzenész-családok válságáról beszéltek, ez a **válság** hívta fel elsőként figyelmemet a téma fontosságára. Feltűnt az is, hogy a **romungró cigányság kultúrájával**, nyelvével, történetével, életmódjával kapcsolatban eddig nem végeztek számottevő kutatást. A magyarországi szociológiai kutatások zöme a cigány kultúrát szegény-kultúráként tételezve a nyolcvanas évekig nemigen vett tudomást arról a tényről, hogy a cigány népesség nem egységes, eltérő történeti, nyelvi hagyományai vannak az egyes csoportoknak. Havas Gábornak a beás cigányok körében végzett vizsgálatait és Michael Steward oláh cigányokról írott munkáit leszámítva, a cigányságot mint homogén népcsoportot kezelte a társadalomtudomány. (Nem tudok most itt kitérni a differenciáltabb szemléletű néprajzi munkákra, pl. Bódi Zsuzsa kutatásaira vagy Kovalcsik Katalin zeneelméleti műveire, Szuhay Péter dokumentumfilmjeire.)

E feltűnő hiány tovább fokozta érdeklődésemet, s az első interjúk elkészültével az a határozott benyomásom támadt, hogy a muzsikás cigányság körében egy olyan koherens, erőteljes kulturális értékeket hordozó népességcsoportra találtam, mely értékek az eddigieknél jóval nagyobb nyilvánosságot érdemelnek.

Különösképpen a családi szocializációs folyamat egyedisége, kidolgozottsága fogott meg, s az a sajátossága, hogy szorosan összefonódik a muzsikás szakma továbbhagyományozódásával.

Az intim szféra és a szakmaiság ilyen mértékű összefonódása, amely a preindusztriális korban Európa-szerte jellemző volt a családok mindennapi életére, a modernizáció során megszűnt. A családi élet és a szakmai kör radikálisan kettévált, ez alapvetően megváltoztatta a gyerekek szocializációját és a felnőtt-életet egyaránt.

Ezért tehát, amikor mintegy véletlenül rábukkantam ennek a **„premodern” szocializációs formának** a továbbélésére a muzsikás cigányság körében, felvetődött bennem a kérdés, hogy vajon mik az okai ennek a továbbélésnek, s mi a „hozama”. Hogyan segíti elő ez a sajátos szocializáció a cigány kultúra továbbélését egy olyan körben, mely önmagát a leginkább integrálnak tekinti a cigányság többi csoportjához képest, s amely ugyanakkor igen erősen ragaszkodik saját tradícióihoz.

³ Sárosi Bálint: *Hangszerek a magyar néphagyományban*. Planétás Kiadó 138. p.

⁴ Cigányzene feketemunkában – Rudas Péter cikke – *Népszabadság* 2001. július 20. 5. p. „Szirmai adatai szerint tíz évvel ezelőttig (akkor szűnt meg a zenészek kötelező munkaközvetítése) négy-ötezer szórakoztató zenész lehetett, számuk ma legfeljebb háromezernél kevesebb, pontos adatot nem tudni, hiszen semmiféle bejelentési kötelezettség nincs. A vendéglátósok, ha egyáltalán foglalkoztatnak zenészt, azt – a bérterhek miatt – legtöbbször feketén teszik.”

Az „egyszerre magyarnak lenni és cigánynak lenni” problematikája az egyik központi kérdése az öndefinícióknak, s a rendszerváltás óta eltelt idő azt bizonyítja, hogy ez az öndefiníció egyre kevésbé vihető át a mindennapi élet interakcióiba. Ennek a fájdalom felismerésnek a körüljárása a harmadik mozzanat, mellyel foglalkozni szeretnék jelen munkámban.

A vizsgált mintáról

A vizsgált csoport szociológiailag jól körülhatárolható. A hagyományos kávéházi és éttermi cigányzenét szinte kizárólag romungrók játszották és játsszák Magyarország területén. Természetesen előfordult közöttük nem cigány is, például Rózsavölgyi Márk vagy Patikárius Ferkó a XIX. században, de ezek csak igen elvétve előforduló esetek.

Olyan családokat kerestem fel, melyekben akár az előző, akár a jelenlegi fiatal és középkorú generációkban előfordult kávéházi, éttermi zenész. Interjúalanyaim közül sokuknak az apja, nagypapa muzsikált csak étteremben, ők maguk komolyzenét vagy jazzt művelnek. Ez nem volt kizáró ok, kritériumom csupán annyi volt, hogy a családi hagyomány tudjon legalább egy éttermi zenész családtagról.

Sem a bemutatkozó beszélgetés során, sem az interjúk közben nem használtam a „cigány” szót.

Abból a megfontolásból ugyanis, hogy ennek a szónak nemcsak a magyar, de számos más európai nyelvben pejoratív felhangja van, s nem a cigány nyelv része, hanem a „gádzsó” szó pandantja. Mindkettő „idegen”-t jelent, az első magyarul, a második cigányul.

Korábban soha nem fordult elő, hogy interjúalanyaim megkérdezték volna tőlem, miért éppen a velük kapcsolatos kutatási témát választottam. Ezúttal azonban minden egyes esetben, kivétel nélkül mind a harminckét interjú közben nekem szegeztek a kérdést. Ki gyermekes csodálkozással, ki gyanakvóan, ki szomorkás mosollyal, volt, aki egyenesen rákérdezett, hogy cigány vagyok-e, azért érdekel-e a téma. S amikor elmondtam, hogy én azokat az értékeket szeretném dolgozatomban felmutatni, melyeket az ő kultúrájukban fedeztem fel, akkor kezdtek el nyíltan beszélni cigány mivoltukról. Én magam ezt követően sem a cigány szót használtam a beszélgetés során, hanem a „muzsikus”-t.

Alapelvem tehát az volt, hogy „*az a személy cigány, aki cigánynak vallja magát.*”

Harminckét muzsikus interjúalanyom közül csupán egy volt, aki nem beszélt a származásáról. Én pedig nem kérdeztem. Szakmai pályafutását, életmódját, zenekarának összetételét tekintve jelentősen eltért a többi megkérdezettől.

Az interjúalanyok kiválasztása

2000 tavaszán kezdtem el interjúkat készíteni muzsikusokkal. Első segítőim néprajzosok, szociális szakemberek voltak, akiktől számos telefonszámot kaptam. Az általuk javasolt személyek valamennyien szívesen találkoztak velem. Ezt követően arra készültem, hogy ún. „hólabda” módszerrel folytatam tovább a munkát. Azonban azt tapasztaltam, hogy beszélgetőpartnereim bármennyire bizalmukba fogadtak, s igen személyes jellegű információkkal láttak el, elzárkóztak attól, hogy további személyeknek ajánljanak. Ez eleinte meglepett, mert korábbi tapasztalataim alapján úgy gondoltam, hogy az emberek többsége szívesen tölt be közvetítő szerepet. Korábban gyakran előfordult, hogy interjúalanyaim átkísértek a rokonokhoz, szomszédokhoz. Ez a társasági igény kielégítésének egy vonzó és nem sok energiát igénylő lehetősége volt a számukra.

A jelenség akkor vált föltűnővé számomra, amikor egyik interjúalanyom az első beszélgetés után maga ajánlotta fel, hogy elvisz zenész ismerőseihez, de miután három interjút is készítettem vele az ő kezdeményezésére, valamilyen külső ok miatt mindig elhalasztódott a dolog. Végül fölhívta a figyelmemet egy rendezvénysorozatra, ahol kétéltente roma zenészek lépnek fel. El is mentem a következő hangversenyre, ahol találkoztunk, de eleinte egyáltalán nem vállalta fel a velem való ismeretséget. Csak amikor néhány alkalom múlva a magam kezdeményezéséből ismerősökre tettem szert (lévén a hangversenyek közönsége állandó), akkor elegyedett velem beszélgetésbe. A közönség soraiban jószerivel én voltam az egyetlen nem cigány, a többiek a fellépő zenészek szűkebb családjá, ismerősei, kollégái, riválisai. Tehát itt egyértelműen fel kellett volna vállalni, hogy egy gádzsit (nem cigány nőt) visz be a zárt cigány közösségbe.

Az első alkalmakkor föltűnést keltettem, a szervező hölgy kedvesen, de gyanakodva érdeklődött, hogyan kerültem oda. Több hónap után azonban már elfogadtak, ha néha nem jelentem meg, megkérdézték, miért maradtam el. Tehát ilyen, félig-meddig konspiratív körülmények között váltam egy muzsikussal közösség elfogadott tagjává, ahol senkinek sem kellett személy szerint vállalni annak az ódiumát, hogy idegent visz az övéi közé.

A jelenséget „kapuőr”-effektusnak neveztem el. Talán azért, mert nagyon hasonlított a szituáció arra a képzeletbeli helyzetre, amikor az utazó a város kapujában álló őrral elegyedik szoba. Az őt alig várja, hogy beszélgethessen valakivel, a másfajta, idegen világból híreket kapjon. Magáról is sokat és szívesen beszél. Bizalmas, meghitt kapcsolat alakulhat ki utas és ő között. Az őt nyújtáná a beszélgetés idejét, bebocsátásról mégse lehet szó. Ezt ugyanis tiltják a város törvényei. Ezek a törvények pedig szigorúak, mert félelmen alapulnak.

Korántsem arról volt szó, hogy az említett cigány közösség nem szívesen látott körein belül idegent. Ennek bizonyítéka, hogy miután lassanként elfogadtak, rendszeresen kapom a meghívókat hangversenyekre, bálókra, rendezvényekre. Sőt, személyesen, telefonon is keresnek, hogy biztosan megkaptam-e a meghívót. A szervező hölgy a csoporton belül már több zenésznek bemutatott, lelkenedezve, hogy én állandó résztvevője vagyok az esteeknek. Szívesen látnak, mosolyogva fogadnak, hosszasan elbeszélgetnek velem.

Ha valakit megkérdezek, aki már látásból ismer, hogy adna-e nekem interjút, készséggel beleegyeznek, s rögtön a lakására invitál. De minden egyes interjúalanyomat nekem magamnak kell személyesen felkérni. Azt a kockázatot ugyanis senki nem vállalja, hogy beajánl a családba egy gádzsit, s az övéi közül valaki esetleg elégedetlen lesz vele.

A tartózkodás egyik fő oka véleményem szerint az, hogy az általam készített interjúban – bár én erre senkit nem szólítottam fel – mindig erőteljesen felmerült a személyes identitás kérdése.

Ez a muzsikussal életének egyik sarkalatos pontja, sok belső örlődés előidézője. Ugyanakkor okom van feltételezni, hogy egymás között erről a problémáról nemigen beszélnek.

Az interjúk jellege

Az interjúkészítés során azt a módszert alkalmaztam, melyet a nyolcvanas évek eleje óta Somlai Péter kutatócsoportjában, az általa vezetett kutatások folyamán sajátítottam el. Eszerint az interjúalany személyes, privát környezetében készüljenek, hogy biztosítva legyen az önkéntes részvétel, illetve az anonimitás. Az interjú készítőjétől elvárható, hogy minden tekintetben semleges maradjon, s a legkevesebb hatással legyen azokra a személyközi viszonyokra, melyekbe belekerült. Kezdetben igyekeztem ezeknek a követel-

ményeknek maradéktalanul megfelelni, kis idő elteltével azonban két ponton felmerült bennem a változtatás szükségessége.

1. Számos hírneves zenésszel kerültem kapcsolatba, akik eleinte természetesnek vették volna, hogy eredeti névvel szerepeljenek az interjúkban. Ez az igény nyilván a jogos önbecsülésből fakadt. Ugyanakkor rendkívül foglalkoztatta őket a gondolat, hogy dolgozatom milyen címmel fog megjelenni. Most is az a szándékom, hogy publikálás esetén munkám a „**Muzsikusok**” címet fogja viselni, akkor is ezt válaszoltam. A válaszra minden esetben megkönnyebbült mosoly volt a reakció. Egy fiatal dzsesszzenész ki is fejtette, hogy ő teljes mértékben vállalja ugyan a cigányságát, de elsősorban zenész, s csak ezt követően cigány. Ha ez egy „cigány dolgozat” lesz, akkor abban nem szeretne név szerint szerepelni. A „Muzsikus” címnek nagyon örült. „Hát én is muzsikus vagyok, az jó lesz!”

Egy másik, nemzetközi híró, külföldön élő művész kifejezetten igényelte, hogy ha már időt szakít a velem való beszélgetésre (több koncertjének a meghallgatása és számos telefonbeszélgetés után vettem rá, hogy adjon interjút), akkor saját néven szerepeljen. Én erről lebeszélni nem akartam, de hangsúlyoztam az anonimitás előnyeit. Mégis ragaszkodott a név szerinti interjúhoz, és ahhoz, hogy az elkészült szöveget küldjem el neki korrigálásra. Többhónapnyi vívódás után ezt meg is tettem.

De a módszer annyira ellenkezett eddigi munkastílusommal (soha, egyik interjúalanya nyomnak se adtam oda utólag a leírt szöveget, hiszen minden adatot megváltoztattam), hogy óvatosságból egy erősen meghúzott interjúvázlatot küldtem el, megkímélendő beszélgetőpartneremet a felesleges szembesülésektől. A reakció drámai volt. Külföldről hívott fel telefonon, feldúltan, hogy semmiképpen nem járul hozzá a közléshez. Biztosítottam róla, hogy az engedélye nélkül nem használom fel a szöveget. Nagyon nehezen tudtam megnyugtadni, annak ellenére, hogy az interjúra hónapokkal korábban került sor, tehát ha az engedélye nélkül akartam volna felhasználni, mint némely újságíró, akikre panaszkodott, már megtehettem volna. Megkérdeztem, hogy leírtam-e valamit, amit ő nem mondott. Erre nevetett, s azt válaszolta, hogy nem, de így leírva másként hat, mint elmondva. Megbeszéltük, hogy korrigálja a szöveget, s elküldi nekem. Ez azóta sem történt meg, pedig találkoztunk koncerteken, s újra ígéretet tett. A kifogásolt szövegrészekben a cigánysághoz, a cigány kultúrához, a muzsikus léthez való viszonyról beszélt. Nagyon költőien, differenciáltan, szépen. Mégis, ahogy fölmerült a valódi veszélye annak, hogy gondolatai publicitást kapnak, esetleg bekerülnek a szakmai közbeszédbe, elbizonytalanodott a várható fogadtatás tekintetében. Csak találgatni tudnék, hogy melyik rétegnek a reakciója aggasztotta jobban. A roma muzsikuské vagy a gádzsó közönségé. Esetleg a gádzsó muzsikuské. A kérdésre nem tudok válaszolni. Talán egyszer, egy későbbi interjúban fény derül az igazságra. – Mindenesetre az ominózus interjút ad acta tettem.

A két fenti eset tanulságaként lezártam az anonimitás kontra névvel szereplés dilemmáját azzal, hogy minden interjút megváltoztatott adatokkal jegyzek le, s továbbra sem adok utólag kézbe szöveget. Ez a módszer abban a tekintetben veszteség, hogy több olyan családnál jártam, amely országos híró, régi zenészdinasztia része, s dolgozatom értéke némileg csökken azzal, hogy nem említhetem ezeket a neveket.

2. A másik megváltozott mozzanat a semlegesség kérdése volt.

Itt kell megemlítenem, hogy a muzsikus társadalom érintkezési stílusa sokkal nagyobb emocionális töltésű, magasabb hőfokú, mint az a nem cigány környezetben megszokott és elvárt. Az interakciókban követelmény a szoros szemkontaktus, a vélemény- és érzelmnyilvánítás. Ennek hiányában nemcsak udvariatlannak, hanem egyszerűen kevésbé involváltnak tartják a partnert, úgy hiszik, unatkozik, vagy valamilyen problémája van,

segítséget igényel. Egymás megérintése és a szorosabb testi közelség is a bizalom és tisztelet, nem pedig a bizalmaskodás jele.

Az a fajta, szinte láthatatlanná tevő, csendes jelenlét tehát, amihez eddigi munkáim során szoktam, ezúttal akadályozta volna a partner megnyilvánulásait. A ritkán föltett, lebegtetett kérdéseket továbbra is alkalmaztam, de jobban fölkészültem arra, hogy itt most visszakérdeznek, a véleményemet tudakolják, s nem érik be a kitérő válasszal. Igénylik az egyértelmű, szembetűnő metakommunikációt, egyáltalán az intenzív jelenlétet.

Nem cigány környezetben gyakran tapasztaltam, hogy interjúalanyaim a föltett kérdé- sen elgondolkozva magukba merülnek, egy idő után válaszukat szinte önmaguknak fogalmazzák meg, s én, mint egy 'tabula rasa' ülök velük szemben, nem várnak tőlem különösebb reakciót.

Muzsikuskérdézeteim viszont kivétel nélkül hozzám beszéltek, kívárták a mosolyomat vagy a csodálkozásomat, kiprovokálták az elismerésemet vagy a fölháborodásomat. Addig nem folytatódott a beszélgetés, amíg én nem vallottam színt. Különösen az interjúk vége felé dominált ez a stílus, amikor cigányságukról szóltak, beszámoltak megaláztatásokról, mellőzöttségekről. Ekkor került sor az én motivációmra is, hogy tudniillik miért választottam ezt a témát.

Ennek kapcsán tudatosult bennem: ahogyan az interjúk során, úgy a dolgozat megírása közben is vállaltam kell a tárgyalt kultúrára vonatkozó pozitív elfogultságomat.

Ha az ide tartozó weberi alapelveket veszem figyelembe, akkor mindez annyit jelent, hogy tudatában vagyok annak a folyamatosan növekvő rokonszenvnek, ami bennem munkám során a muzsikuskaládok életével, értékeivel kapcsolatban kialakult. Ugyanakkor törekszem arra, hogy ez ne vonjon le semmit dolgozatom hiteléből, s igyekszem csak a konkrét tényekre hagyatkozva megfogalmazni megállapításaimat, ezeknek a konkrét tényeknek a körébe bevonva saját reakcióimat és a munkával kapcsolatos reflexióimat is.

Ezen a ponton vetődik fel a kérdés, hogy vajon milyen vezérfonál mentén szeretném értelmezni azokat a megfigyeléseket, melyekre a muzsikusközösségben teszek szert. Hogyan tudom ezeket „objektív” gondolatmenetbe rendezni, milyen hipotéziseket és hogyan akarok igazolni. Hosszas töprengés után arra a belátásra jutottam, hogy egyféle módon vagyok csak képes az engem ért benyomások értelmezésére: ha azonosulok azzal a nézőponttal, ahonnan a muzsikuskaládok tagjai szemlélik a világot, beleértve engem is, a kívülről jöttet. Ez az azonosulás természetesen mindig is korlátozott, de kiindulásképpen csak ez jöhet számításba.

Hiszen kutatásomban arra szeretnék választ kapni, hogy: „...*miként szervezik meg ön- nön létezésüket, és miként adnak értelmet az őket körülvevő világnak.*”⁵

Ez az antropológia kérdésfelvetése, ennyiben tehát munkám antropológiai jellegű is. A szociológia eszköztárából az interjút, a családmonográfia-készítést, (lásd: Somlai Péter: Családmonográfiák, *Szociológiai Füzetek* 1987.) a részt vevő megfigyelést⁶ használtam föl, de szakítottam a semleges megfigyelő attitűdjével. Ezenkívül felhasználtam azokat a *családi dokumentumokat, fényképeket, az egyes muzsikuskaládokkal kapcsolatos publikációkat, melyeket interjúalanyaim bocsátottak rendelkezésemre. Számos, nehezen hozzáférhető irodalmat tőlük kaptam meg.*

⁵ Descola–Lenclond–Severi–Taylor: *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 6. p

⁶ Earl Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó 1999. 309. p. „A résztvevőként megfigyelő magát kutatóként azonosítja, a társas cselekvés résztvevőivel interakcióban van, és egyáltalán nem tesz úgy, mintha maga is résztvevő volna.”

Segítségemre volt az *Amaro Drom* című folyóirat 1991 óta megjelenő számainak az az interjúsorozata, mely híres roma muzsikussal készült. Ezenkívül rendkívül hasznosnak bizonyult két önéletírás adatainak áttekintése. *Péliné Nyári Hilda*, Péli Tamás festőművész édesanyja a két világháború közötti budapesti muzsikussal családok életét írja le önéletrajzában.⁷ *Ilona Lacková* pedig a Szlovákiában élő muzsikussok sorsát mutatja be saját családjának életének tükrében.⁸ Ez utóbbi mű Milena Hübschmannová nyelvész által készített interjúk szerkesztett változata, s abból a szempontból is rendkívül tanulságos, hogy jól összevethető Nyári Hilda könyvével, hiszen ugyanazt a történeti időszakot dolgozza fel.

Mivel dolgozatom tárgya egy **teljesen új kutatási terület**, ebben a tárgykörben szociológiai vizsgálatok még nem készültek, ezért kénytelen voltam minden olyan forrást felhasználni, beleértve a dokumentarista szépirodalmat és az interjúalanyaim által rendelkezésre bocsátott forrásokat is, melyek esetleg nem férnének be egy klasszikus szociológiai vizsgálat keretei közé. Ugyanakkor egy válságban lévő társadalmi csoportról van szó, melynek kultúrája napjainkban alakul át igen bonyolult folyamatok mentén. Egy új korszak kezdődik ebben a kultúrában, ezért nem volt elég egy szűkebb csoport körében vizsgálni, ha a változás trendjeit nyomon kívántam követni.

Ezért készítettem interjúkat **három budapesti kerületben (VII., VIII., IX.) és három észak-magyarországi településen**. Mivel a muzsikuss szakma súlyos válsága miatt életvitelszerűen és főfoglalkozásban már csak néhány száz zenész dolgozik Magyarországon, ezért nem tartottam célszerűnek ebből a körből választani véletlenszerű mintát. Hiszen engem elsősorban az érdekelt, hogyan alakul azoknak az élete, akik szakítani kényszerülnek az éttermi zenélés tradíciójával. Utóbbiakhoz pedig kizárólag a személyes kapcsolatteremtésen keresztül juthattam el. Ők egészen biztosan nem válaszoltak volna kérdőívre, s kérdezőbiztosokat sem engedtek volna be a lakásba.

Egyedül az **etnológia és a kulturális antropológia** vizsgálati módszerei alapján tudtam elkezdni munkámat, bár tudatában vagyok annak, hogy ezen módszereknek **fontos megismerési korlátai vannak**. Adataim **statisztikailag nem bizonyító erejűek**, megfigyeléseim is vitathatók. Viszont azoknak a nagyon finom törésvonalaknak, új tendenciáknak a feltérképezésére, melyekkel szemben találtam magam, véleményem szerint a fenti módszerek megfelelőek. **Éppen komplex voltuknál fogva alkalmasak egy komplex jelenségsor feltérképezésére.**

Az elkészült interjúk csak vázai a vizsgálati anyagnak, ezeket kiegészítik a részt vevő megfigyelés adatai. Ezekre az információkra azon a rendezvénysorozaton tettem szert, mely 2000 tavaszától 2001 decemberéig tartott. Kéthetente találkozhattam egy viszonylag zárt zenészközösség tagjaival, akik a fent ismertetett körülmények között befogadtak maguk közé. Itt megismerkedhettem vendéglátókkal is, akiktől szintén kérhettem interjút.

Ezenkívül számos budapesti zenei rendezvényen részt vettem, ahol muzsikuss ismerőseim felléptek. Ilyen volt a 2000 tavaszán a Zeneakadémián tartott „**Magyar hegedű**” c. koncert, 2001 őszén az Erkel Színházban rendezett „**Gipsy Fire**” c. rendezvény, nem sokkal utána a Thália Színházban bemutatott cigányzenei műsor, melyet a **Romano Kher** (Cigány Ház) rendezett. Eljártam a **Jazz Garden** estjeire, ha roma művészek léptek fel, jelen voltam a **Trafó Művelődési Ház** egyik koncertjén, ahol egyik interjúalanyom volt az előadó. A **Régi Zeneakadémia** számos koncertjén találkoztam és beszél-

⁷ Péliné Nyári Hilda: *Az én kis életem*. T-Twins Kiadó Kft. 1996.

⁸ Ilona Lacková: *Szerencsés csillagzat alatt születtem (Egy cigányasszony élete Szlovákiában)*. Pont Kiadó 2001.

gettem azokkal, akiket a VIII. kerületi közösségi ház kéthetenkénti hangversenyein ismertem meg. Ők jelentek meg a **100 Tagú Cigányzenekar jubileumi hangversenyén** is a Pesti Vigadóban, 2001 őszén. Jártam a **Talentum Művészeti Iskolában** tartott színelőadásokra, beszélgettem a Rajkó Zenekar fiatal tagjaival. Ezenkívül több tucat hangversenyen vettem részt a **Zeneakadémián**, ha roma zenészek léptek fel.

Ezek az alkalmak hozzásegítettek ahhoz, hogy felfedezhessem az útkeresésnek azokat a változatos módjait, ahogyan a korosabb zenészek és az új generáció egyaránt megpróbál felülemelkedni a szakmai és kulturális válságon. Tanúja voltam annak, hogy melyek azok a csoportok, akik együttműködnek, és kik kerülnek egymás társaságát. Interjúimhoz új szempontokat és kérdéseket találtam, s talán nem mindig tudatosan, inkább ösztönösen ráéreztem, hogy milyen irányban kell munkámat tovább folytatni.

Vidéken Észak-Magyarország két régiójában készítettem interjúkat, Heves megyében és Nógrád megyében. Az összes interjú negyede származik két vidéki városból és egy Nógrád megyei faluból. Ez a térség évszázadok óta a romungro cigányság nagy részének lakóhelye. Az 1893-as felmérés idején is ebben a régióban élt a legtöbb romungro, s a helyzet azóta sem változott. Budapesti interjúalanyaim javaslata alapján kerestem fel a három települést, mivel szociológiai felmérésekre, friss statisztikai adatokra nem támaszkodhattam.

Végül igen fontosnak tartom, hogy **az interjúk feldolgozása kapcsán alkalmaztam a családmonográfia-készítés módszereit**, melyek segítségével, úgy gondolom, ellensúlyozni tudtam azt a tényt, hogy nélkülözni voltam kénytelen a szociológiai vizsgálatok hagyományos eszközeit.

Kulturális és szocializációs kutatások a cigányságról

Bár nem tartozik dolgozatom szorosan vett tárgyához, mégis szükségesnek tartom vázlatosan áttekinteni az általam ismert, illetve felhasznált, cigánysággal kapcsolatos külföldi és hazai irodalmat. Teszem ezt azért, mert a muzsikus cigányokra vonatkozóan tudomásom szerint eddig tudományos igényű kutatás nem született, tehát saját vizsgálataimat kénytelen voltam a cigányságra vonatkozó, általánosabb érvényű és körű publikációkkal összevetni. Ehhez az áttekintéshez alapvetően Prónai Csaba két tanulmányát használtam fel.^{9–10}

Nyugat-európai és amerikai vizsgálatok

Az antropológiai cigány-kutatások első jeles képviselője **Rena Cotten** amerikai kutató, aki 1951-ben jelentetett meg egy írást a *Journal of the Gypsy Lore Society* c. folyóiratban. Ez az amerikai kalderás cigányok nemek közötti különbségeit elemzi. Ő tekinthető a hosszú távú részt vevő megfigyelők első képviselőjének, hiszen huszonöt évig végzett vizsgálatokat New York-i romák körében. Megfigyeléseit 1975-ben összegezte a **„Gypsies in the city”** c. könyvében.

Az ötvenes években Európában is elindulnak a cigány-kutatások. 1955-ben **Fredrik Barth** közöl írást a norvég taterekről, akik ma is vándorló életmódot élnek. A XV–XVI.

^{9–10} Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigány-kutatások rövid története. In: *Romológia-Ciganológia* – szerk.: Forray R. Katalin, Dialóg Campus K. Bp.–Pécs, 2000

Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia* (rövid vázlat). Budapest–Kaposvár, 1995.

században érkeztek Norvégiába, s azóta is keverednek a nomád és letelepült norvég őslakossággal. Norvégul beszélnek, de sok fogalomra cigány szavuk van. A Brüsszeli Egyetem Szociológiai Intézetének igazgatója, **Luc de Heusch** egy 1966-ban megjelent könyvében a cigány társadalom belső struktúráját próbálja meg feltárni. Szerinte „a cigányok szüntelenül arra törekcsenek, hogy megőrizték egy ‘ostromlott kultúra’ integritását. És éppen az ‘ostromállapot-mentalitás’ lett az a fogalom, amelyet innen sokan – így például Michael Stewart is – átvettek.”¹¹

1975-ben adják ki **Anne Sutherland „Gypsies: The hidden Americans”** című könyvét. Sutherland „meghazudtolja mindazokat a szerzőket, akik már több évtizede beszélnek a cigány társadalom kihalásáról és arról, hogy ők találkoztak ennek a kultúrának az utolsó képviselőivel. Az amerikai antropológusnő úgy találta, hogy egy roma annak érdekében, hogy sajátos életmódját fönntarthassa, egyrészt megpróbálja a nem cigányokkal való társadalmi kontaktusát a lehető legminimálisabbra csökkenteni, másrészt olyan viselkedési szabályokat követ, amelyeket a nem cigányok nem követnek, így társadalmi, morális és vallási határok keletkeznek.”¹²

Mary Douglas „Purity and danger” c. 1966-ban megjelent könyve a tisztátalanság („marime”) fogalmának szerepét elemzi. Ő is hangsúlyozza, hogy a cigány társadalomban a tisztátalanságot nem higiéniai értelemben gondolják el. A szennyezettség náluk a rend ellentéte, a rendezetlenséggel azonos, tehát minden olyannal, ami érthetetlen, átláthatatlan, kusza.

1975-ben jelent meg **Sharon Bohn Gmelch** könyve az írországi ‘utazók’-ról, amit azután írt meg, hogy 13 hónapon át élt közöttük. Gmelch megpróbálta az ‘útonjáró’-kat belülről megérteni, a körülöttük levő világra úgy tekinteni, mintha az ő szemeikkel látná, és ahol lehetséges, engedi, hogy a történetet, a történetüket saját szavaikkal mondják el.¹³

Martii Grönfors 1976–1977-ben élt és vándorolt együtt finnországi cigányokkal. Módszere az interjú és a részt vevő megfigyelés volt. 1977-ben publikálta **„Blood feuding among Finnish Gypsies”** (Vérboszú a finn cigányoknál) c. művét. Ebben kimutatja, hogy a vérboszú nem primitív vérszomj, hanem éppen a társadalmi rend biztosításának az eszköze. A vérboszúval együtt járó szertartások teszik lehetővé az erőszak ellenőrzését, s ebben a közösség minden tagjának egyforma felelőssége van.

1977-ben adta ki a **Saló-házaspár** (Sheila és Matt T. Salo) a **„The Kalderash in Eastern Canada”** c. monográfiáját. A munkában a romák életét meghatározó kulturális szabályokat írják le. Megállapítják, hogy a roma önazonosság fenntartását két összetevő biztosítja, a rugalmasság és az elzárkózás. A roma identitásnak szerintük hét összetevője van: a természetes odatartozás, a tisztasági szabályok betartása (marime), a roma nyelv ismerete, a roma szokásrend tiszteletben tartása (nemi, életkori, rokonsági szerepek), a független, nagy egyéni szabadsággal járó munka, a nem verbális viselkedés s végül az öltözködés és a lakókörnyezet jellegzetességei.

A nyolcvanas évekkel kezdődött el az antropológiai cigánykutatások virágkora.

1980-ban született meg **Patrick Williams** doktori értekezése, a **„Mariage Tsigane”** (Cigány házasság), amely Párizs környéki kalderás cigányokról szól. A szerző kilenc évig tartott folyamatos kapcsolatot a közösséggel, majd maga is egy romnyit, cigány nőt vett feleségül. Egyik legjelentősebb megfigyelésében azt fejt ki, hogy bár az általa megismert romák mindennapos üzleti kapcsolatot tartanak fenn nem cigányokkal, „láthatat-

¹¹ Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigány kutatások rövid története. i. m. 54. p.

¹² Prónai Csaba: i. m. 56. p.

¹³ Prónai Csaba: i. m. 58. p.

lansági stratégiájuk” segítségével mégis meg tudják őrizni különállásukat, kultúrájuk folyamatosságát. Egyénként naponta kapcsolatba kerülnek a nem cigány társadalommal, de közösségként soha. Autonómiájuk kulcsa az, hogy közösségként láthatatlannak tudjanak maradni, hogy a cigány közösségnek mint egésznek és az őket körülvevő világnak ne legyenek kapcsolódási pontjai.

Williams 1970 és 1977 között tizenhét esküvőn vett részt, s a „mangimos” során alkalma volt megfigyelni az egyéb rokon kapcsolatokat működését is. Mindezek alapján úgy véli, hogy a házassági szokások alapvető szerepet játszanak a cigány kultúra fennmaradásában.

Leonardo Piasere olasz kutató 1985-ben publikálta „**Mare Roma**” c. monográfiáját, mely az olaszországi szlovén romákról szól. A cím szlovén cigányul azt jelenti, hogy a „mi cigányaink”. Munkájában Piasere azt fejti ki, hogyan látják a ‘mi cigányaink’ önmagukat és másokat. Úgy véli, hogy a roma kultúra fennmaradásának egyik fő eszköze ebben a közegben az endogámia. A másik a gádzsókkal fenntartott folyamatos üzleti kapcsolat, melynek során a romák olyan javakat és szolgáltatásokat nyújtanak a gádzsóknak, melyeket azok nem akarnak, vagy nem tudnak létrehozni, s melyeket csupán ők értékelnek. Ezeket a gádzsókkal fenntartott és a gádzsók által is értékelt kapcsolatokat, tranzakciókat Piasere „gádzsikano”-tökének nevezte el.

Bernard Formoso 1986-ban adja ki „**Tsiganes et sédentaires**” (Cigányok és letelepültek) c. munkáját, mely a piemonti szintik és a kelet-párizsi kelderások körében végzett terepkutatás eredményeiről szól. A kutatás 1980 és 1983 között zajlott. Formoso a roma kultúrának azt a vonását emeli ki, mely szerint olyan mesterségeket választanak, melyekhez kevés eszköz szükséges. Részben ez is hozzájárul a mozgékonyasághoz és a megváltozott helyzetekhez való gyors alkalmazkodás képességéhez.

Bevezeti a „chine” (alku) és a „gyűjtögetés” fogalmát, mint amelyek alapvetően jellemzik a romák gazdasági életét. Az alku azt a célt szolgálja, hogy a haszonhoz és a forrásokhoz minél kevesebb költséggel jussanak hozzá. A gyűjtögetés pedig a rábeszélés és a meggyőzés eszközeivel zajlik, s a környező nem cigány társadalom képezi a „vadászterületet.”

„Az, ami a gádzsók felől nézve szükségtelen követelőzésnek, makacs ragaszkodásnak és élösködésnek tűnik, az a cigányok részéről nem más, mint ‘természetükből fakadó’ habitus, amelynek gyökerei egy olyan társadalmi környezetben találhatók, ahol kérni s adni: mindennapos gyakorlat.”¹⁴

Judith Okely 1983-ban publikálta „**The Traveller Gypsies**” c. nagy hatású művét. Ebben azt elemzi, hogy a cigány kultúra egyik domináns vonása a proletarizálódás elutasítása. A szerző tizenkét hónapot töltött el vándorcigány-táborokban. Megállapítja, hogy bár a cigányok a többségi kultúra több szegmensét átveszik (más elemeket ugyanakkor elutasítanak), ezeket egy sajátos, koherens egésszé ötvözik egybe, mely sajátosan az ő alkotásuk. A többségi társadalom világszemléletét vagy elutasítják, vagy a maguk számára nem tartják érvényesnek.

Okely külön gondolatmenetet szentel a cigányok és más, nem cigány vándorló csoportok kölcsönös kapcsolatának, egymásra hatásának.

Bernard Formoso, Patrick Williams és Leonardo Piasere munkáiból 2000-ben magyarul is megjelent egy igen színvonalas válogatás Prónai Csaba szerkesztésében.¹⁵ Ezt első-

¹⁴ Prónai Csaba i. m. 66. p.

¹⁵ Cigányok Európában. *Kulturális antropológiai tanulmányok I. Nyugat-Európa*. Szerk.: Prónai Csaba. Új Mandátum könyvkiadó Budapest, 2000.

ként **Formoso** vándorcigányokkal kapcsolatos elemzéseiről olvashatunk. A szerző kifejti, hogy a cigányság körében a vándor és a letelepült életforma számos változatával és átmenetével találkozhatunk, s hogy ezen a kontinuumon belül a cigány közösségek többnyire a szabad helyváltoztatást részesítik előnyben. Ez még akkor is így van, ha látszólag régóta letelepülten, közházban élnek.

„...noha házban éltek, a Cannes-Grasse vidéki szintók lakhelyüket ‘várardin’ (lakókocsi) néven emlegették, a szintók és a romák ‘táborhely’-ről beszéltek, ha lakóterük került szoba, pedig ennek már semmilyen ideiglenes jellege nem volt.”¹⁶

Tehát a vándor életet ugyan már a legtöbb esetben fölváltotta a letelepült életforma, a cigányok számára fontos az a lehetőség, hogy bármikor útra keljenek, ha szükséges, s hogy lakásuk ne szigetelje el őket hermetikusan a külvilágtól. Előnyben részesítik a kerttel körülvett lakást, ahol jó időben a nap nagy részét töltik. Sok család lakókocsit is felállít a ház mellett, amely mintegy szimbóluma a mobilitásnak.

Az „úton levés” a cigány életforma egyik alapvető vonása az állandóságot, helyhez kötöttséget igénylő többségi társadalommal szemben.

Formoso részletesen elemzi azt a folyamatot is, ahogyan a gyerekek felnőnek a közösségben.

A cigánygyerekek szocializációjából hiányzik a merev szabályozás, az egyes tevékenységek időhöz, alkalomhoz való kötése. A szülők akkor és ott elégitik ki a gyerekek szükségleteit, amikor és ahol azok kéri. A büntetés nem szokásos, a szülők szerint ez nem hatékony, hiszen a gyerekből ellenségeskedést vált ki. Fel sem merül, hogy büntetésből nem játszhatnak, vagy nem mehetnek moziba. A felnőttek megelégszenek haragjuk, nemtetszésük kifejezésével. Gyerekeiket türelemmel nevelik, s olyan nagy szabadságot nyújtanak nekik, amelyet csak a tágabb közösség szokásrendje korlátoz. A szülők rendkívül nagylelkűek a gyerekekkel, és ahhoz szoktatják őket, hogy ugyanilyen nagylelkűen reagáljanak mások igényeire. A kölcsönös segítségnyújtás természetességét a gyerek igen korán megtanulja. Ezek a segítségek azonban időben nagyon jól körülhatárolhatók, és a mindennapi életet nem szabályozzák mechanikusan.

A gyerekek természetesnek tartják, hogy fenntartás nélkül odaadják, ami az övék, mert tudják, hogy maguk is mindig számíthatnak hasonló gesztusokra. A segítségnyújtást azonban a kérés előzi meg, s ezért azt is hamar elsajátítják, hogy hogyan kell igényeiknek hangot adni. A szülő is kéréssel, sokszor hosszas könyörgéssel éri el, amit gyerekeitől elvár. A gádzsók szemében oly sokszor visszatetszést keltő, ismételt, hosszas, rábeszélő könyörgés a cigány szülők, gyerekek megszokott kommunikációs formája. „Ná snápárejá le muszki kun sut, me kun jángin.” (nem ecettel kapod el a legyet, hanem mézzel)” – idéz Formoso egy szintó anyát, akitől azt kérdezi, hogyan teszi engedelmessé
g y e r e k e i t .¹⁷

A gyerekeknek biztosított nagy szabadság abból is fakad, hogy nem pusztán a szülők felelősek a gyerek biztonságáért, hanem az egész közösség. Az egyik vagy másik szülő figyelmetlensége miatt nem marad a gyerek felügyelet nélkül. A rokonok, szomszédok vigyázó szeme kíséri a közösség határain belül. Azon kívülre sem engedik soha egyedül, mindig többen indulnak be a városba vagy a szomszéd faluba. A szülő(k) elvesztése sem jelent magukra hagyottságot. A nagyszülők, rokonok magától értetődően gondoskodnak róluk.

¹⁶ Bernard Formoso: Cigányok és letelepültek. In: *Cigányok Európában*. i. m. 101. p.

¹⁷ Bernard Formoso: Cigányok és letelepültek. i. m. 124. p.

A szabadság, a függetlenség, a szabad mozgás- és döntésképeség olyan értékek, melyeket a cigányok verbálisan is hangsúlyoznak. Ezek a gyerekevelésben tudatosan alkalmazott szempontok, hiszen föl akarják készíteni gyerekeiket a nagy autonómiát kívánó életformára.

Formoso hangsúlyozza, hogy az általa vizsgált cigány közösségekben nincsen főnök, aki akaratát az egész közösségre rákényszerítené. A tekintélyes személyek egyéni tulajdonságaik által válnak ki a többiek közül, akikre nagy befolyást gyakorolhatnak. Ennek azonban semmi köze a formális hatalomhoz. Ha egy idős férfi jól ismeri a hagyományokat, bölcsességét a többiek elismerik, esetleg szakmájában is hírnévre tett szert, a döntésekben nagy az esélye, hogy az ő szavára hallgatnak. De ez soha nem automatikus parancskövetés. Aki megalapozatlanul vezető szerepre tör, azt a romák kigúnyolják, nevetségessé teszik. Az intézményesült vezető szerep mint pozíció, státus a roma közösségben ismeretlen. A cigány vezető (lásd Magyarországon a 'cigányvajda' intézménye – B. Á.) a többségi társadalom által a cigány közösségre rákényszerített személy, annak érdekében, hogy bizonyos adminisztratív intézkedéseknek érvényt lehessen szerezni. A szabadság és a függetlenség igénye ugyanakkor nem készítené individualizmusra. A cigány személy ugyanis erős érzelmi függésben él közösségével. Számára egy esetleges kiközösítés végzetes lehet, hiszen a külső világban nem számíthat támaszra. A szabadság és a közösséghez való tartozás igénye tehát egyforma intenzitással van jelen.

Azok az intézmények tehát mint a reguláris iskola vagy a kötött idejű, zárt térben végzendő, kijelölt főnök által ellenőrzött munka alapvetően eltérnek a cigány közösség életének rendjétől. Ezért idegenek és félelmetesek. A cigány szülők féltik az iskolától a gyerekeiket, mert ott saját tradícióik ellen nevelik őket, maguk pedig olyan elfoglaltságokat választanak, melyek önállósággal, szabad mozgással járnak, s lehetőleg szabad levegőn üzhetők. A gádszókat nagyon lenézik azért, mert hajlandók főnökük utasításainak alávetni magukat, durván korlátozzák, büntetik gyerekeiket, ugyanakkor sokszor nem fejezik ki őszintén érzéseiket, hanem elfojtják azokat. Ezért őszintétlennek, hamisnak tartják őket.

A cigánygyerekek iskolai sikertelenségének Formoso szerint az az elsődleges oka, hogy a gyerekek ellenszegülnek a tanító direkt irányító módszereinek, s nem akarnak olyasmire kényszerűsügből, pusztán tekintélytisztelőből odafigyelni, ami iránt nem éreznek őszinte érdeklődést. A cigány kultúra és identitás fenntartásának fő eszköze a hatalom és az ellenőrzés minden formájának elkerülése, s éber gyanakvás mindennel szemben, ami intézményesült és formális.

A következő elv, melyet Formoso kiemel, a jelenidejűség elve. A szintő dialektusokban nincsen olyan igeidő, mely a jövőre utalna. Az oláh cigány dialektusokban ugyanez a helyzet a feltételes móddal. Mindez a jövőtervezés korlátozott jellegének tudható be. Ez a cigányok megnyilatkozásaiban úgy ölt testet, hogy igen ritkán beszélnek a jövőről. A múltnak, de még inkább a jelennek sokkal nagyobb súlya van az életükben. Az egyéni tervezés bizonytalan, kiszámíthatatlan következményekkel jár, amire biztonsággal lehet számítani, az a közösségen belül működő általános reciprocitás. A közösségen belüli kölcsönös segítségnyújtást mindig a pillanatnyi szükségletek szabályozzák, tehát az egyéni terveket nem lehet függetleníteni a többiek szükségleteitől. A személyközi kapcsolatok hálójá rendkívül erős, de mivel nem léteznek intézményesült fogódzók, a mindenkori jelenben élés, a helyzetekben való intenzív jelenlét a cigány kultúra egyik leglényegesebb vonása.

Patrick Williams tanulmányának egyik leglényegesebb megállapítása, hogy a Párizs környéki kalderások életformájának legfontosabb eleme a „láthatatlanság.” A gádszókkal való kapcsolattartás során nem cigányként, hanem vállalkozóként lépnek föl, mivel a

gádzsó számára a „rom” nem létezik, csak a lusta, munkakerülő „gitan”. Ezért cigány mivoltukat csak a közösségen belül vállalják. Megrendelőik előtt átlagos párizsi polgárként lépnek föl. Egymás közt viszont érvényesül az a roma szokás, hogy a bevételekből egyenlően részesülnek, függetlenül attól, hogy ki mennyi munkát végez. A tekintély nem a szaktudástól függ, hanem attól, hogy ki mennyi megrendelést tud fölrajtani, mennyire sikeres a gádzsókkal való üzletelésben.

Williams viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a cigányok legendás, sokat emlegetett ‘jelenben élése’ leegyszerűsítő elképzelés. Szerinte inkább arról van szó, hogy a romák nagyon is tudatosan ügyelnek az állandóan változó körülményekhez való alkalmazkodásra, nagyon is a jövőt fürkészve élnek. Ezért gyakran ügyesebben alkalmazkodnak a megváltozott lehetőségekhez, mint a gádzsók. Éppen hogy a jelen állandó alakításán munkálkodnak, hiszen a gyors reagálás nélkülözhetetlen számukra a túléléshez.

„...egyetemes érvényű tanulsággal szolgál annak a megfigyelése, ahogyan ezek az emberek a mások számára alapvető kellékek (terület, határ, a történelmet megőrző feliratok és emlékművek) nélkül mindennel dacolva meg tudják teremteni identitásukat.”¹⁸

Ez az identitás azonban nem egy egységes roma, cigány identitás. Hovatartozásuk nem mindig és nem minden helyzetben fontos a számukra. A mindenkori szituációtól függ, hogy kalderásnak, romának, cigánynak vagy párizsinak mondják magukat. Az identitással kapcsolatos játéktér meghatározó összetevő az interperszonális kapcsolatokban. Például más kalderás csoportokkal szemben főszerepet játszhat az a tény, hogy ők párizsiak és nem vidékről valók. A szintókkal való viszonyban pedig az a meghatározó, hogy ők oláh cigányok. A lovárikkal való találkozáskor válik jelentőssé kalderás mivoltuk. A gádzsók előtt az egész bonyolult viszonyrendszer rejtve marad. A cigány identitást előtűk tagadják, hiszen a ‘cigány’ vagy a ‘gitan’ szó gádzsó találmány. A saját nyelvükben is szereplő ‘rom’ kifejezést pedig belső használatra szánják. Az indiai eredet az általa vizsgált csoportot Williams szerint nem foglalkoztatja. Sokkal fontosabb a mindenkori többségi környezethez való viszony, mint a távoli múlt.

Igen érdekes etikai kérdéseket is feszeget a szerző. Talán nem véletlenül, mert a ciganológusok közül egyedül ő kötötte össze személyes, privát életét is a cigányokkal, hiszen romnyit vett feleségül.

„A ‘ciganológia’ csak akkor igazolható, ha egyszerre jelent tudást a másikról és saját magunkról. Magunkat is bele kell venni a vizsgálatba, amit végzünk. Miközben számot adunk azokról, akikkel találkoztunk, be kell számolnunk a találkozás okozta megrázkódtatásról és a bennünk keltett visszhangjáról is. Semmi mást nem látok, ami feljogosítana bennünket arra, hogy beszéljünk.”¹⁹

A folyamatos önreflexióra Williams szerint nem csak etikai megfontolásból van szükség a kutatás során, hanem azért is, mert a cigányságra olyan sokféleség, bonyolultság jellemző, ami a tapasztalatok folyamatos újraértékelését teszi szükségessé. A cigány kultúra véleménye szerint egy folyamatos kihívás a többségi társadalom megrögzött szokásaival, megingathatatlan igazságaival és bizonyosságaival szemben.

Leonardo Piasere munkái közül a szerkesztő elsőként a különböző olaszországi cigány népcsoportok osztályozó leírását válogatta be a kötetbe. A szintók, a horahanók, a lovárik nyelvét, kultúráját, szokásait elemző tanulmány meggyőzően illusztrálja Piasere azon tételét, hogy: „*Nincsen* egységes cigány kultúra – a különbözőségek ezt lehetetlen-

¹⁸ Patrick Williams: A párizsi kelderások láthatatlansága. In: *Cigányok Európában*. i. m. 237. p.

¹⁹ Patrick Williams: A párizsi kelderások láthatatlansága. i. m. 267. p.

né teszik. De mégis van talán egy életstílus vagy inkább kulturális stílus, ami töretlenül fennmaradt a cigányság története során. Ez egy minden részletkérdés fölött álló, marandó életstílus, amely az exogén jellegek elfogadásán és újrahazsnosításán alapul, és amely a változatlanág és egyformaság ellen küzd. Ennek az életstílusnak az alapja a sajátos környezettel való kapcsolat, egy elsősorban olyan más emberekből, más népekből álló környezettel, akiktől az elhatárolódásnak egyértelműnek kell lennie. Olyan életstílus ez, amelyet az esetek többségében el sem ismernek az érintettek, akik abban élnek. Márpedig egy összekapcsoló kulturális stílus elismerési szándékának hiánya – ez maga egy kulturális stílus! A kutatók ‘sóvár szabálykeresése’ – teszi hozzá Piasere – a kutatók kulturális stílusát jellemzi inkább, mint a cigányokét.²⁰

Nincsen tipikus cigány kultúra, és nincsen egyértelműen kívülről definiálható cigány. A sokféleség egysége, a különböző eredetű dolgok egységessé formálása, a különböző nyelvi és kulturális kölcsönzések sajátja tétele a valódi cigány sajátosság:

„A horáhánó romáknál a vérrokonság terminológiája lényegében szerb, a házastárs rokonságáé görög típusú (mindkettő döntően indiai eredetű szavakkal), a jogi rendszerük ugyanakkor a hagyományos albán jogrend ‘másolata’ – a horáhánók ‘igazi cigányok’. A kelderás romák terminológiai rendszere a vér szerinti rokonság esetében román, a házastársi rokonságnál alapvetően görög típusú (ugyancsak mindkét esetben indiai szavakkal), míg a halottak tiszteletének rendszere a hagyományos balkáni ‘rendszer’ másolata, a kelderások ‘igazi cigányok’.”²¹

A szerző a továbbiakban a proletarizálódás elkerülésének módjairól ír. Kifejti, hogy a szabad időbeosztás, a hagyományos foglalkozások megőrzése, azok halmozása segít ellenállni annak a kívülről jövő nyomásnak, hogy a cigányok betagozódnak a gazdasági szerveződés gádzsó gépezetébe.

„Így a cigány ember lehet gyümölcsárús nyáron, gyűjthet ócskavasat tél idején, nevelhet állatot a két időszak között, hogy aztán a megfelelő időpontban túladjon rajta, illetve – ha úgy alakul – aranyat vehet, és újra eladhatja. A cigánynak minden lehetőséget nyitva kell hagynia, ugyanakkor magának kell eldöntenie, hogyan gazdálkodjon az idejével. Amikor a lehetőségek bezárulnak előtte (lehetetlen engedélyt szerezni stb.), a szükség nagy ritkán ráviszi, hogy állandó jellegű bémunkát keressen magának.”²²

A szocializációs folyamat sajátosságait úgy jellemzi, hogy a cigány közösségekben a gyerekek sokkal inkább átérzik a generációk közötti folyamatosságot, mint a gádzsóknál, ahol az életszakaszok intézményekhez és nem személyekhez kötődnek. A nevelődésben igen nagy szerepe van a nagyszülőknek, akik gyakran mintaképek, tiszteletre méltó, tapasztalt személyek. Az öregség értékeit képviselik. A szülők nem annyira a mintakövetést, hanem a kezdeményezőkétséget erősítik a gyerekekben. Szintén tekintélyszemélyek, de erőltetett autoritás nélkül. Az idősebb testvérek játsszák az összekötő szerepet a felnőtt és a gyerek-státusz között. Ők egyszerre nevelők és neveltek, hiszen gyakran viselik gondját testvéreiknek.

A nevelés egyik sarkalatos pontja a gádzsókkal való együttélés megtanítása: „A cigánygyerekeknek meg kell tanulniuk a gádzsók között élni, anélkül hogy gádzsókká válnának, és éppen hogy elkerülje az utóbbiak fojtogató felügyeletét, a cigányság hatékony pedagógiát fejlesztett ki, amely mindig új tartalmakra helyezi a hangsúlyt, a gádzsók életmódváltozásaival szoros párhuzamban. A mi iskolánk merevvé válhat, de nem válik az-

²⁰ Leonardo Piasere: Válogatott tanulmányok. In: *Cigányok Európában*. i. m. 379. p.

²¹ Leonardo Piasere: Válogatott tanulmányok. In: *Cigányok Európában*. i. m. 378. p.

²² Leonardo Piasere: Válogatott tanulmányok. In: *Cigányok Európában*. i. m. 364. p.

za a cigány táborközösségé, amely az újdonságokat megannyi formális program nélkül fogadja magába. Így – a fiatalok életének változatlan ellenőrzésével – a felnőttek tanítási tág teret hagynak a folytonos megújulásnak, a változás kultúrájának, amely mélyen gyökerezik a cigány hagyományban. A gyerekek fölötti ellenőrzés első és meghatározó szakaszában a felnőttek úgy ‘programozzák’ őket, hogy a saját csoportot, saját közösséget, az ‘idebenti’ világot az egyetlen érvényes és erkölcsileg megfelelő tanulási környezetnek tekintsék.²³

Akkor, amikor a cigánygyerekek kilép addigi tanulási környezetéből, és belép az iskola világába, már interiorizálta, hogy az iskola az ellenséges külső világhoz tartozik. Mivel a tanárok többsége egyáltalán nincs tisztában a cigány családok szocializációs sajátosságaival, a gyerekekkel való találkozásuk drámai színezetet ölt, és csak mélyíti a szakadékot az iskola és a család között.

A nyugat-európai kutatási eredmények közül **Jean-Pierre Liégeois** munkásságát kell még feltétlenül kiemelni.

Az 1994-ben megjelent **„Roma, Tsiganes, Voyageurs”** (Romák, Cigányok, Utazók) c. könyvének megírása során Európa majd minden tagállamának ötven ciganológus szakemberével működött együtt. Művében elsősorban a cigány közösségek felépítésével, a jelenkori cigány mozgalmak szerepével foglalkozik, de érint olyan kérdéseket is, melyeket az eddigiekben említett kutatók taglálnak. Az identitás, a szocializáció, az autoritás problémáit. Részletesen elemzi az európai cigány szubkultúrákat, s azt bizonyítja, hogy a cigányok önazonosságának megformálása egy rendkívül flexibilis, az adott kontextustól és személyközi viszonyrendszertől függő, állandóan változó folyamat. Emiatt csak folyamatában és állandóan újraértelmezve szemlélhető a kívülálló számára is.

„A találkozások alkalmával mindenki felméri a másikat, azonosítja önmagát, és kapcsolatot teremt családi közösségével, a másikat saját családjához kapcsolja, majd a családokat közelíti egymáshoz, vagy megkülönbözteti őket, és az adott körülménynek megfelelően viselkedik. Minden perspektíva relatív tehát, hiszen az egyénnek a társadalomban elfoglalt helye és egy adott pillanat összetevői határozzák meg. Franciaországban a romák minden nem gádzsót és nem-romot szinturjának vagy xitanurjának neveznek. A manusok minden nem-manusnak és nem-gádzsónak a magyar, utazó, gitane, pirdé, barengré nevet adják. Látjuk tehát, hogy azt a nevet, amit a csoportok önmaguknak adnak, a többi csoport általában nem használja: aki romnak mondja magát, az a manus számára magyar lesz, a kalé számára pedig húngaro. A különbségeket legaluló mai világban a cigány sajátosságát a változékonyság, a rugalmasság, a részekre szakadás és a függetlenség jellemzi...²⁴

A szerző által megfigyelt cigány közösségekben nem ismerik a vezető fogalmát. Inkább felelősök léteznek, akiknek elismertsége attól függ, hogy milyen tiszteletet vívnak ki maguknak. A tisztelt és megbecsült felelősök általában idős, nagy családdal rendelkező emberek, akik vagyonnal rendelkeznek és az üzleti életben is elismertek. A tekintély-személy legfőbb tulajdonsága az, hogy okos és tiszteli a másikat. Semmilyen cigányközösség nem tűr meg önjelölt, nagyhangú és másokat semmibe vevő „vezetőket.” Az ilyen embereket kigúnyolják, lehetetlenné teszik, még akkor is, ha a többségi társadalom adminisztrációja kényszeríti rájuk.

²³ Leonardo Piasere: Válogatott tanulmányok. In: *Cigányok Európában*. i. m. 374. p.

²⁴ Jean-Pierre Liégeois: *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg Council of Europe, Publishing and Documentation Service – Council of Europe, 1994. (A magyar fordítás kézirata: D. Bartócz Ágnes) 40. p.

Liégeois szerint a cigány kultúra egyik meghatározó összetevője az 'utazó' attitűd. Az „úton levés” egy olyan életforma, életfelfogás, amely akkor is meghatározza a cigány család életét, ha történetesen évek óta egy helyben él. Az utóbbi időben a klasszikus nomadizálást az esetek többségében felváltotta egy erősen mobil életmód, ahol a lakóhely, a lokális környezet nem meghatározó. A piaci és munkalehetőségek, a rokoni kapcsolatok fenntartásának igénye sokkal könnyebbé és gyakoribbá teszik a költözést egyik vidékről, egyik országból a másikba, mint a gádzsó családok esetében. Ez a tény a családi élet megszervezésének módjára is kihat.

A cigány család köre jóval tágabb, mint ahogyan az európai többségi társadalom nukleáris családjaiban szokásos. A cigány törzscsalád a stabilitás, az állandóság és a kölcsönös szolidaritás terepe. A változó, kiszámíthatatlan külső körülmények és a mobil életforma közepette biztonságot, segítséget csak a törzscsaládi kapcsolatok jelentenek, ezekre viszont akkor is lehet számítani, ha a rokonok messzi városban vagy távoli országban élnek. Az egyedülállót, az idegeneknek való kiszolgáltatottság ismeretlen a személyes rokoni kapcsolatok szoros hálójában élő egyén számára. Az ebből való kiszakadás lehetősége vagy veszélye olyan mérvű szorongást kelt, amely szavatolja a mindenkori közösségi szabályok betartását. A családi szerepek tradicionálisak, abban a tekintetben, hogy őrzik a premodern hagyományokat. A férfi–női szerep igen eltér egymástól. A nők háztartáson belüli ügyek felelősei, a férfiak pedig a közösségben képviselik a családot. A férfi keresetét elsősorban reprezentációra, nagyobb kiadásokra költi, a nő feladata a mindennapi megélhetés biztosítása. Maga a család az első gyerek születésével jön létre, de nevelése az egész közösség feladata. A gyerek szocializációja három–négy generáció együttműködésével zajlik. A generációk között nincsen merev határ, ellenségeskedés. Nemcsak a gyerekek tisztelik szüleiket, hanem a szülők is tiszteletben tartják a gyerek akaratát. Az intézményekkel való konfliktus azonban már a gyerek iskoláztatásával elkezdődik. A cigány szülők ugyanis nem mondanak le szülői kompetenciájukról, s a gyerekek sem fogadják el az iskola által felállított, az ő szempontjukból önkényes szabályokat. Az intézményesültségtől való idegenkedést a cigánygyerekek már kis korukban megtanulják.

A felnőttek életét alapvetően áthatja a független élethez való ragaszkodás. Gádzsó alkalmazottjának lenni azt jelentené, hogy rendszeres, reguláris kapcsolatot kell fenntartani az ellenséges gádzsó világgal, ugyanakkor megszűnne annak a lehetősége, hogy saját társas kapcsolataikat ápolják. A munka a cigányok számára nem cél, hanem egy szükséges eszköz. A munkaidőnek azért kell kötetlennek lennie, hogy maradjon idő a legfőbb célra, a családi összejövetelekre, látogatásokra, vendégeskedésekre, egyszóval a társas lét szervezésére.

Azt, hogy a munka világa mennyire nem központi szférája ennek a kultúrának, az is jelzi, hogy a cigányoknak nincsenek szakmai szervezeteik, még azokban az esetekben sem, amikor egy-egy szakmát szinte kizárólag cigányok művelnek. Ennek további oka a foglalkozások váltogatása és halmozása, másik oka az intézményesültségtől való elemi idegenkedés. Az intézményesültség ugyanis eleve maga után vonná az ellenőrizhetőséget, a gádzsó többség intézményeibe való betagozódás veszélyét.

„Olaszországban például előfordul, hogy egy roma vagy szintúgy nyáron gyümölcszel kereskedik, télen fémeket gyűjt és árusít, időközben állatot tenyészt, hogy azt minél előbb eladja, közben, ha alkalom adódik rá, aranyat vásárol és ad el. Belgiumban egy manus télen régiségekkel kereskedik, tavasszal, a karneválok és ünnepek idején

²⁵ J.-P. Liégeois: *Roma, Gypsies, Travellers*. i. m. 57. p.

zenészkedik, május elsején gyöngyvirágot árul, nyáron fonott székeket javít, miközben a tengerparton zenészkedik, majd ismét régiségekkel kereskedik.”²⁵

A gyerkekek kicsi koruktól hozzászoknak a változatossághoz, a változtatás, a sokoldalúság igényéhez, ahhoz, hogy sokféle tevékenységhez értsenek, s mindig keressék a kedvező alkalmakat, lehetőségeket. Ez a nagyfokú kezdeményező képesség és variabilitás Liégeois szerint a művészetben, különösen a zenében is megmutatkozik. A zene alkalmas arra, hogy az országhatárokon át- meg átgázó zenészek elsajátítsák a legkülönbözőbb nemzetek zenei elemeit. A flamenco, a dzsessz, a magyarországi „cigányzene”, a török vagy görög népzenei kincs egyaránt beolvadt a cigányok zenéjébe, illetve kölcsönösen befolyásolták egymást. A cigányok zenei művészete nem abban rejlik, amit játszanak, hanem abban, ahogyan játsszák. A flamenco és a manusc dzsessz esetében pedig tökéletesé vált a cigány és a spanyol ill. nemzetközi dzsessz elemeinek összeolvadása.

A művészet területe az egyetlen, ahol a gádzsók a cigányoknak megengedték, hogy cigányok legyenek, sőt még értékelik is a cigány identitás vállalását. Az élet egyéb területein a láthatatlanság vagy az erőszakos asszimiláció lehetőségeivel élhetnek csak. Terület és határok nélkül a cigány és a gádzsó világ közötti határok lelki határok, s talán ezért is csak a művészet az a terep, ahol ezeket a lelki határokat az összeütközés kockázata nélkül hangsúlyossá lehet tenni. Ennek a törekény identitásnak azonban Liégeois az erejét is észre tudja venni: „A cigányok és az utazók számos szempontból másoknál erősebben bizonyítják a jelenhez, ugyanakkor a jövőhöz való alkalmazkodásukat. Szakmai és földrajzi mobilitásuk, kezdeményező készségük, a munkához, a szabadidőhöz való viszonyuk, gyerekeik nevelése, alkalmazkodási készségük és dinamizmusuk, az egyénnek biztonságot adó közösségi életük szilárd identitást nyújt számukra, és minden anyagi gazdagságon, területen, határon túl megvédi ezt az identitást. A cigányok és az utazók társadalma fiatal, a gyerkekek száma annyi, mint a felnőtteké, a társadalom jövője a gyerkekeké. Egyre több könyv jelenik meg, egyre több gyerek jár iskolába. Megtanulnak olvasni, hamarosan írni fognak, gazdagítani fogják az általános kultúrát, életvitelüket életfilozófiává tudják majd magasztosítani.”²⁶

Liégeois figyelemre méltó megállapítása, hogy a roma identitást leginkább elbizonytalanító tényező az erőszakos letelepítés, illetve a kényszerű letelepedés. Az állandó helyhez kötött cigányok ugyanis kultúrájuk alapjait veszítik el, hiszen éppen a változásokhoz való alkalmazkodás, az újítás a roma életvitel erőssége. A szerző beszámol arról, hogy a helyhez kötött cigányok körében megtapasztalta a „leteledés kórtanát”. Az utazás, a változtatás ki nem elégített vágya agresszivitáshoz, bünözéshez, lelki betegségekhez, margóra kerüléshez vezet, egyes fiatalok kábítószer fogyasztanak. Ennek következtében meglazulnak azok az erős családi kötelékek, melyek évszázadok óta a cigány családok biztonságát és stabil kereteit jelentették. A szerző ebben a jelenségben látja a legnagyobb veszélyt, amely a cigány kultúra fennmaradását fenyegeti.

A fentiekben áttekintett kutatási eredményeket rendkívül magas színvonalon integrálja és egészíti ki saját vizsgálataival M. S. Steward az 1993-ban magyarul is megjelent **Daltestvérek** c. munkájában.²⁷ A fiatal angol kultúranropológus a nyolcvanas években tizenkilenc hónapot töltött egy magyarországi oláh cigány közösségben. Ezen idő alatt szerzett tapasztalatai, feljegyzései alapján alakított ki egy igen árnyalt képet a cigány népeség múltjáról és arról az átalakulásról, mely az utóbbi években a csoporton belül végbe ment. Steward Judith Okely, Patrick Williams és Leonardo Piasere nyomdokaiba lép ab-

²⁶ J.-P. Liégeois: *Roma, Gypsies, Travellers*. i. m. 70. p.

²⁷ Steward, Michael Sinclair: *Daltestvérek*. MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány 1993.

ban a tekintetben is, hogy egy konkrét közösséget választ ki kutatása tárgyául, s abban is, hogy igyekszik figyelembe venni kultúrájuk minden aspektusát. Ahogyan egyszerre vizsgálja a közösség belső elrendezését és a külvilággal való viszonyát, Patrick Williamset követi. Judith Okely kutatásaiból a bér munka–független munka problematikáját emeli ki, s elfogadja Okely azon érvelését, miszerint a bér munka egyértelműen a gá dzs ó világhoz köti a cigányokat. Kutatásaihoz a magyar néprajzi parasztvizsgálatok módszereit is felhasználta, ennyiben tehát a magyar társadalomtudományi terepmunka hagyományainak folytatója.

Az 1997-ben megjelent **The Time of the Gypsies** c. könyve azon elméletének továbbgondolását tartalmazza, melyet a *Daltestvérekben* fejtett ki. Ennek lényege, hogy a cigányok a bér munkát a gá dzs óknak nyújtott szolgáltatásként értelmezik, s határozottan elkülönítik életük azon részétől, amely a „románész”-t, a roma kultúrát jelenti. Steward tulajdonképpen azt a paradoxont akarja meg fejteni és kifejteni, hogy a harangosi cigányok hogyan élik át egyszerre a szabad és független, senkinek nem alávetett életet és a gá dzs ó főnökök által irányított, gyáron belüli, szabályozott munkanapokat. Gondolatmenetét arra alapozza, hogy a romák életének ez a két színtere élesen elválik egymástól, egyik oldal sem vesz tudomást a másiktól. Otthon a férfiak soha nem beszélnek a gyáron belüli dolgokról, a gyári hierarchia pedig a telepen belül nem létezik. Mint ahogyan a gyárban sem érvényesülhetnek azok a tudások és tulajdonságok, amikért a telepen elismerés és tisztelet jár. Steward a cigányok életének egyfajta mesterséges kettéhasítottágáról számol be, egy ösztönös vagy tudatos túlélési stratégiáról, s nem tud nem tudomást venni arról, hogy a rendszerváltás után ez a stratégia nem bizonyult túl sikeresnek. Tudniillik a harangosi gyár magántulajdonba vételével megszűnt a kettős életnek ez a játéktere, s azok tudták a pusztító munkanélküliséget nagyobb sikerrel elkerülni, akik korábban jóval kisebb mértékben kötöttek kompromisszumot a bér munka világával.

(Más kérdés, hogy a harangosi romák életének ez a jellegzetes kettéhasítottága mennyire fakadt a cigány kultúra sajátosságaiból, illetve mennyire volt jellemző a nyolcvanas évek végéig az egész magyar társadalomra. Itt most nem annyira a feketegazdaság–fehérgazdaság, szövetkezet–háztáji dichotómiáira gondolok, mint inkább az első és második nyilvánosságra és arra a jelenségre, hogy a rendszerváltásig Magyarországon a privát élet kultúrája számos társadalmi réteg esetében, stílusában és értékeiben nagyon élesen elvált az intézményesült szférától. S a többségi társadalomban ugyanúgy, mint a cigányság esetében, azok lettek a rendszerváltás nyertesei, akik már korábban is „nagyobbat kockáztattak”, vagyis igyekeztek magukat függetleníteni az alkalmazotti–bér munkás létől és az ezzel járó konformis, megfelelni akaró életmódtól. Egy másik dolgozat tárgya lehetne ennek a kérdésnek a vizsgálata, itt és most Steward munkájából azokat az elemeket választom ki, melyek az általam tárgyalt téma, nevezetesen a muzsikás cigány kultúra szempontjából jelentősek.)

Steward megállapítja, hogy míg a nyugat-európai cigányság egy jelentős hányada nomád, illetve utazó életmódot él, addig a kelet-európai, volt szocialista országokban élő cigányok bér munkásként letelepedtek, letelepítették őket, s ez jelentős különbségeket eredményez a kultúra megőrzésének módjában és szintjében.

Úgy gondolom, hogy mindenképpen érdemes elkülöníteni a bér munkás létet és a letelepült életmódot, amit a szerző egyként kezel, és a bér munkát a letelepedés szinonimájaként használja.

Az alkalmazotti lét a rendszerváltásig valóban a kelet-európai cigányság egyik lényeges megkülönböztető jele, de ebből nem következik szükségszerűen a gá dzs ókhoz hasonló letelepült életmód. A munkásszállásokon lakó, „fekete vonatokon” ingázó cigányok nem te-

kinthetők letelepedettnek, de még azok sem, akik ugyan a helyi gyárakban dolgoznak, de lakóhelyük, házuk nem olyan szerepet játszik életükben, mint a gázdókéban.

A cigány családok Kelet-Európában is mobilok maradtak, abban az értelemben, hogy a lakóház számukra nem státusszimbólum, nem egy élet munkájának célja és eredménye, nem a mindennapi élet valóságos és szimbolikus központja. A törzscsaládok tagjai a tágabb családhoz tartozó minden rokon lakását, házát sajátjukként használják szükség esetén. Egy-egy családi, házastársi konfliktus könnyen von maga után gyors költözést akár az ország másik végébe, amelyet a konfliktus rendezését követően gyors visszaköltözés követhet. A rokonok, szülők természetesnek tartják, ha lányuk, unokájuk, keresztfiuk bejelentés nélkül több hónapi vagy meghatározatlan idejű látogatásra érkeznek, akár egész családjával együtt. A magyar pedagógiai szakirodalom a cigánygyerekek iskolai nevelésével kapcsolatban az egyik legnagyobb nehézséget abban látja, hogy a cigány családok igen gyakran változtatnak lakóhelyet akkor is, ha állandó bejelentett lakásuk van. A gyerekek útja követhetetlen, legalábbis a jelenlegi iskolai struktúra mellett, ezért sokat hiányoznak az iskolából. (Az iskolakerülésnek persze más, súlyosabb okai is vannak.)

Ismert az a tény is, hogy a jómódú vállalkozói réteg körében magától értetődő, hogy nagyobb külföldi, üzleti utakra az egész család együtt indul, ilyenkor rokonoknál szállnak meg, s az üzleti cél összekapcsolódik a gyakori rokonlátogatások igényével. Ezekből az eseményekből a gyerekek se maradhatnak ki. A cigány kultúrában a lakóhelyváltogatás a mindennapok része. Ha a gyerekek esetleg magasabb iskolába kerülnek, természetes, hogy az egész család követi őket, s más városba költözik. Ez a helyváltogatás nem jár olyan előkészületekkel, megfontolásokkal, mint a gázdó családok esetében. Nem mérőföldkő a családi életben, nem jár jelentős változásokkal az életmód tekintetében sem.²⁸

A bémunkáslét kétségtelenül megnehezítette ennek a mobil életformának a vitelét, de nem szüntette meg. A cigány közösségek határai virtuális határok, nem járnak állandó territóriummal, lokális értékekhez való ragaszkodással.

Maga Steward is igen plasztikusan jellemzi ezt az állapotot: „...a people without a homeland but unlike any other diaspora population, with no dream of a homeland, lies in unfamiliar territory. ... In this way, they create a specifically Rom sense of what it is to be human.”²⁹

Úgy gondolom, hogy ez a megállapítás egyaránt érvényes a kelet-európai és a nyugat-európai cigányságra. A tömeges bémunkáslét egy meghatározott történelmi időszak sajátossága volt Keleten a rendszerváltásig. Ami ebben a korszakban a kelet-európai romák stratégiáit jellemzi, az egyben a szocialista társadalmak meghatározó jellemzője is volt. Nem pedig speciális cigány sajátosság. Ez utóbbira inkább a változtatás, a változni tudás igénye, az övéikkel való folyamatos és intenzív kapcsolattartás fontossága, a helyhez nem kötöttség szabadságának az átérzése jellemző.

Az eredet, a származás számontartása szintén nem kötődik territóriumhoz. Maga Steward is megállapítja, hogy soha nem hallotta a romákat Indiáról beszélgetni, sem pedig arról, honnan származnak, milyen földrajzi helyekhez kötődik történetük, vándorlásuk. A hovatartozás nem eredethez, földrajzi helyhez kötődik, hanem a jelenben alakuló személyközi kapcsolatokhoz.

„... they created a place of their own in which they could feel at home, a social space composed according to their own ethnic of relatedness.”³⁰

²⁸ Erről a témáról Forray R. Katalin kutatásai bővebben is beszámolnak.

²⁹ Steward, Michael: *The Time of the Gypsies*. Westview Press 1997. 13. p.

³⁰ Steward, Michael: *The Time of the Gypsies*. i. m. 28. p.

Steward kutatásainak igen nagy érdeme, hogy részletes leírást ad a cigány közösség belső struktúrájáról. Leírja a „testvériség” intézményét, amely minden cigány férfit arra kötelez, hogy szolidáris legyen közössége tagjaival. A „testvéri” közösséghez való tartozás követelménye sokszor még a családi köteleknek is erősebb. A másik fontos megállapítás a cigány közösség egalitáriánus jellegére vonatkozik, ahol versengés és hierarchia természetesen van, de a hierarchia változó, mindig a személyközi kapcsolatok adott alakulásának függvénye, és főleg nem intézményesült. Tisztelet és megbecsülés azoknak jár, akik valamely személyes tulajdonságuknál vagy tettüknél fogva elnyerik a többiek elismerését. Az elismerés azonban nem kötődik státushoz és főleg nem a többiek fölötti hatalomhoz. Ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy egyenlőek a versengésben. Ez az egyenlőség azonban nem érvényes a többi magyarországi cigány népcsoport vonatkozásában. Hogy a beás cigányokhoz hogyan viszonyulnak a harangosi romák, az Steward kutatásaiból nem derül ki, az viszont igen, hogy milyen a viszonyuk a romungrókhöz.

A magyar cigányokat, akik a kárpáti dialektust beszélték, és mára a közhiedelem szerint elveszítették a nyelvüket, a harangosi oláh cigányok a gádzsókhoz tartozónak gondolják. Teszik ezt egyrészt azért, mert a romungrók többsége – legalábbis nyilvánosan – nem beszéli a cigány nyelvet, mert erőteljesen asszimilálódott, illetve integrálódott a többségi társadalomba, illetve ilyen szándékai, törekvései vannak. Az okok közé tartozik az is, hogy az oláh cigányok azt érzik, a romungrók szeggyellik felvállalni a velük való közösséget, büszkeségükben elutasítják őket. A harangosiak ezért úgy tartják, ők maguk az „igazi” cigányok, a romungrók gádzsók lettek, illetve bizonytalan a hovatartozásuk. „They provided an example to the Rom of what happened when one resigned one’s language and culture—with it one gave up independence and self-respect and slit into horrible half-world that was neither Rom nor gazo.”³¹ A könyv egy későbbi fejezetében a szerző arról számol be, hogy az oláh cigányok indulatosan a romungrók, ezen belül is a muzsikusként álságos kétarcúságáról „two-faced behavior” beszélnek, s arról az ostoba törekvésükről, hogy megpróbálnak hidat építeni a romák és a gádzsók között – „...idiocy of trying to build bridges between the Rom and gazos.”³²

Steward egy konkrét példát is említ, mely jól rávilágít ennek a konfliktusterhes viszonyra a nagy érzelmi töltésére: A muzsikusként álságos kétarcúságáról „two-faced behavior” beszélnek, s arról az ostoba törekvésükről, hogy megpróbálnak hidat építeni a romák és a gádzsók között – „...idiocy of trying to build bridges between the Rom and gazos.”³²

Steward egy konkrét példát is említ, mely jól rávilágít ennek a konfliktusterhes viszonyra a nagy érzelmi töltésére: A muzsikusként álságos kétarcúságáról „two-faced behavior” beszélnek, s arról az ostoba törekvésükről, hogy megpróbálnak hidat építeni a romák és a gádzsók között – „...idiocy of trying to build bridges between the Rom and gazos.”³²

Steward egy konkrét példát is említ, mely jól rávilágít ennek a konfliktusterhes viszonyra a nagy érzelmi töltésére: A muzsikusként álságos kétarcúságáról „two-faced behavior” beszélnek, s arról az ostoba törekvésükről, hogy megpróbálnak hidat építeni a romák és a gádzsók között – „...idiocy of trying to build bridges between the Rom and gazos.”³²

Steward egy konkrét példát is említ, mely jól rávilágít ennek a konfliktusterhes viszonyra a nagy érzelmi töltésére: A muzsikusként álságos kétarcúságáról „two-faced behavior” beszélnek, s arról az ostoba törekvésükről, hogy megpróbálnak hidat építeni a romák és a gádzsók között – „...idiocy of trying to build bridges between the Rom and gazos.”³²

³¹ Steward, M. i. m. 45. p.

³² Steward, M. i. m. 93. p.

³³ Steward, M. i. m. 169. p.

³⁴ Steward, M. i. m. 175. p.

³⁵ Steward, M. i. m. 258. p. 20. jegyzet.

gyomány a muzsikusk cigányok körében, mindkét cigány népcsoport elismeri a másik cigány identitását, s nem figyelhetők meg ellentétek közöttük. Erre Steward könyve harmadik fejezetének jegyzetei között tesz egy rövid utalást.³⁵

Ilna Lacková, szlovák muzsikusk családhoz tartozó önéletrajzi könyve szintén a békés egymás mellett élésről tanúskodik, ami azért nem feszültségek nélkül való: „Az őseim már háromszáz éve elkezdtek letelepedni a szlovák falvak szélén, és a parasztokat ellátták kovácstermékekkel, fonott kosarakkal, szakajtókkal, ők zenéltek a lakodalmakon s a mulatságaikon. Az oláhok járták a vidéket, lóval kereskedtek, mások tollak tisztításából éltek, az asszonyaik jósoltak, és őszintén szólva, loptak is. Megengedhették maguknak – egyik nap még itt voltak, másnap hegyen-völgyön túl jártak. Néha haragudtunk rájuk, mert a gádzsók, akiknek egyik cigány olyan, mint a másik, mindenért, amit az oláhok műveltek, ránk zúdították a mérgüket. A mi romáink nem szerették őket, azt mondják: – Corel sar Vlachos-lop, mint az oláh cigány – másfelől csodálattal néztünk rájuk: Sukar sar Vlachos-Szép, mint egy oláh, – Dzal peskere dromeha sar Vlachos – Úgy járja az útját, mint egy oláh. Engem vonzott az egzotikum, ezért vonzottak az oláhok is. Az oláh cigányok olyankor jelentek meg mifelénk, amikor Eperjesen vásár volt, mondta a nagymama: ‘ne menjetek a közelükbe, magukkal visznek, és soha többé nem látjuk egymást!’ . Ponyvával bevont szekerekkel jártak. Megengedték nekem, hogy velük utazzam a szekereiken. Semmi kifogásom nem lett volna ellene, ha ‘ellopnak’, ahogyan a nagymama mondta. Egyszer aztán bent is felejtettem magam a szekerükben. Leszállt az éj, mi meg csak mentünk, egyre mentünk, én a szekér mélyében összegömbölyödve feküdtem. Am egyszer csak megszólal a vajda: ‘Nini, a Miklusz lánya! Halálra fognak otthon keresni!’ És megparancsolta az egyik férfinak, hogy vigyen haza. Rendben megérkeztünk, és az oláh bocsánatot kért a szüleimtől, amiért ilyen későn hozott haza. Anyuka általában szigorú volt, de ezúttal valami oknál fogva nem lett mérges. Én meg már gyerekként éreztem, hogy az oláhokról szóló mendemondák nem felelnek meg a valóságnak. Még szinte bosszantott is, hogy nem loptak el, mert akkor járhattam volna velük a világot.”³⁶

A cigány nyelv használatának jelentősége Stewardnak abból a fejtegetéséből is kiderül, melynek kapcsán arról faggatja a harangosi romákat, hogyan lehet valakiből cigány. A válaszokból rendkívüli nyitottság derül ki a külvilág felé, mely szerint, ha valaki együtt él a romákkal, és tanul tőlük, beszéli a nyelvet, megtartja a szokásokat, abban az esetben is elfogadják romának, ha nincsen cigány őse. A ‘románész’ magában foglalja a nyelvet, a beszéd-és viselkedésmódot ugyanúgy, ahogyan a hagyományokat. Ebből a szempontból talán jobban érthető, hogy a magyarországi oláh cigányok, így a harangosiak is, nem tartják a romungrókat cigánynak, illetve sokkal kevésbé, mint egy köztük élő, a nyelvet beszélő, a románészt ismerő gádzsót.

„This idea, that one could become a Gypsy by living with the Rom and learning from them, was expressed in the way Gypsies talked in Romany of Gypsy culture as romanes, a term that also meant the language Romany.”³⁷

Steward kutatásai igen jól rávilágítanak a nemek közötti megosztottságra is. A lányoknak és a fiúknak nagyon eltérő a státusa az oláh cigány családokban. A szerző megemlíti egy esetet, amikor egy ötgyermekes családban meghalt az egyetlen fiú. A nagymama úgy jellemezte fájdalmát, hogy ebben a veszteségben az a legrosszabb, hogy fia elvesztette az

³⁶ Ilna Lacková: *Szerencsés csillagzat alatt születtem...* Pont Kiadó, Budapest, 2001. 208. p.

³⁷ Steward, M. i. m. 59. p.

³⁸ Steward, M. i. m. 52. p.

egyetlen gyermekét „only child”³⁹ Ez nem azt jelenti, hogy a leánygyermeket nem szeretik, nem gondozzák, inkább arról van szó, hogy a családi hagyományok letéteményesének a fiúkat tekintik. Gyakran előfordul, hogy fiatal férfiak sírva, elkeseredetten veszik tudomásul, ha lányuk születik. „You can’t start anything with a girl. When she says she won’t go to the school because she is sick (that is, menstruating), what can one do? It’s only with boys you can start things.”³⁹ Az apák csak a fiúkat tudják bevonni azokba a foglalatosságokba, melyek a ‘romanesz’ gyakorlására vonatkoznak. Őket viszik magukkal a lóvására, velük mennek a multságokba. A nők és férfiak világa a közösségi szférában kettéválk. Egy nyolcéves fiú már rendelkezik mindazokkal a jogokkal, melyekkel a felnőtt férfiak. A lányok nem mehetnek kíséret nélkül nyilvános helyekre, de a fiúk számára igen hamar megnyílik a felnőtt élet minden lehetősége. Az asszonyok tekintélye a szűkebb családon belül egyértelmű, azon kívül viszont nyilvánvaló a férfidominancia.

A ‘romanesz’ egyik legfőbb alkotóeleme, a testvériség is a férfiakra vonatkozik. A nők számára mindig a család érdeke az elsődleges szempont, a családdal, a gyerekekkel szolidárisak, s nem az asszonytársakkal. A férfiak világában viszont az egymás iránt érzett szolidaritás megelőzi a családi kötelezettségeket.

Az oláh cigány szülők ugyanakkor mindkét nembeli gyerekeikkel rendkívül toleránsak. A korlátozásoknak és szabályoknak az a hálója, mely a gádzsó gyerekeket körülveszi, ebben a kultúrában nem létezik. A tiltások figyelembevétele helyett a gyerekek arra szocializálódnak, hogy figyeljék és utánozzák a fölnöttek viselkedését, teljesítsék a kéréseiket, és ők is megtanuljanak kérni. Úgy tűnik, hogy ez a világ nem vertikálisan, hanem horizontálisan strukturált, az autoritás és hierarchia helyén a bonyolult személyközi kapcsolatok hálózata foglal helyet, mely egyszerre szabályozza az emberek életét és véd meg a magárahagyottságtól, a kiszolgáltatottságtól.

Ezt a horizontális strukturálódást figyelte meg Steward a „kris”, a cigány bíróság működése kapcsán is. A krisben részt vevő szereplők egyenlők, s versengenek a többiek elismeréséért, figyelemért. A közösség elismerését leginkább az fejezi ki, ha figyelemben részesítik valakinek a megnyilvánulását, ítéletét. A cigány férfi passzivitása, hallgatólag magatartása azt fejezi ki, hogy a közösségen belül nincsen tekintélye, esetleg nem is igényli azt. A tekintélyért mindig informális eszközökkel kell harcolni, informálisan versengeni érte. Sem a krisnek, sem a vezető státusoknak nincsenek formális struktúrái, hivatalos keretei.

Az egyenlőségre való törekvés és az informalitás iránti igény a cigány közösségekben összekapcsolódik. A szerző jelentős fölfedezése, hogy észreveszi a „romanesz” értékein belül az ellentmondást az egyenlőségelvű egalitáriánus etika és a nagyfokú autonómián alapuló libertáriánus etika között.

A „testvériség” és a „szabadság” követelményét a „romanesz”-en belül sem könnyű összeegyeztetni. Ez az a játéktér, melyen a cigány férfiak kipróbálhatják közösségteremtő, illetve önérvényesítő hajlamaikat. Ez a próbálkozás gyakran súlyos konfliktusokkal jár együtt. A jelenség nyilván nem ismeretlen az európai társadalmak történetében jártas olvasó előtt. Ugyanakkor a formális intézményrendszer szabályozó erejének teljes hiánya a fent vázolt konfliktusok megoldásának, feloldásának egy sajátos, csak a cigány kultúrára jellemző formáit hívja elő.

Az informalitás mint rendező elv nagymértékben elősegíti annak a szemléletnek a fennmaradását, továbbbörzését, mely szerint a problémákat újra- és újra meg kell fogalmazni, át kell értelmezni, meg kell beszélni.

³⁹ Steward, M. i. m. 53. p.

A jelenidejűségnek ez a múltat állandóan maga előtt görgető dominanciája adja a cigány kultúra mással össze nem téveszthető sajátosságát, mely a személyes kapcsolatok gondozására, az interperszonális viszonyok döntő jelentőségére épül. Ezt a gondolatot fogalmazza meg Steward nagyon plasztikusan könyve záró fejezetében: „For the Gypsies there is no angel of history, nor is there a past to be redeemed. They live with their gaze fixed on a permanent present that is always becoming.”⁴⁰

Ez a társadalomszemlélet nyilvánul meg **Bruno Latour** antropológiai tanulmányában is, általánosabb érvennyel: „A ‘történelem nélküli népeket’ azok találták ki, akik úgy gondolták, hogy az ő történelmük radikálisan új. Gyakorlatilag az előbbieket állandóan újítanak, az utóbbiak pedig arra kényszerülnek, hogy újra és újra végigmenjenek a forradalmak, az episztemológiai törések vagy a régiek és modernek vitáinak ugyanazon rítusain. Senki sem születik tradicionálisnak, hanem úgy dönt, hogy állandó újítások révén tradicionálissá válik.”⁴¹

Végül érdemes felidézni a legáltalánosabb értékeknek azt az összevetését, melyet Steward a cigány és a gádzsó (paraszt) kultúra összehasonlítása kapcsán ír le.⁴²

a paraszti kultúrára jellemző

a földtulajdon értéke
munka
kemény munkavégzés
szorgalom
takarékoság
családi felhalmozás
a múlt hatással van az életre

a cigány kultúrára jellemző

nincsen helyhez kötöttség
kapcsolatok
beszélgetés
ügyesség
pazarlás
testvéries szétosztás
a múlt lényegtelen

Magyarországi cigány-kutatások

A magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokat vizsgálva Erős Ferenc megállapítja, hogy szinte teljesen hiányoznak azok a vizsgálatok, melyek a cigány és nem cigány lakosság egymáshoz való viszonyát tárgyalnák. Ugyanígy igen keveset tud a magyar társadalomtudomány a cigányok értékrendjéről, identitással kapcsolatos problémáiról, mindennapi életéről.⁴³ A cigány kultúrára, annak sajátosságaira vonatkozó felmérések is váratnak magukra, illetve ha vannak ilyenek, azok inkább néprajzi és nem szociológiai jellegű munkák.⁴⁴ Az antropológiai kutatásoknak alig van Magyarországon hagyománya. 1990 óta létezik antropológiai kutatóhely Budapesten a felsőoktatásban, ezt megelőzően

⁴⁰ Steward, M. i. m. 246. p.

⁴¹ Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány.* Osiris Kiadó, Bp. 1999. 132. p.

⁴² Steward, M. i. m. 237. p. (nem teljes felsorolás)

⁴³ Erős Ferenc: Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In: *A válság szociálpszichológiája.* Budapest, T-Twins 1993.

⁴⁴ Csongor Anna–Szuhaý Péter: *Cigány kultúra, cigánykutatások.* Budapesti Könyvszemle 1992. 4(2)

⁴⁵ Havas Gábor: *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban.* Kandidátusi értekezés 1994.

inkább a néprajzi szemlélet dominált. Az 1970-es évek végén **Csongor Anna**, **Havas Gábor** és **Mezey György** végeztek részt vevő megfigyeléseket cigány közösségekben,⁴⁵ ezt követően **M. Steward** lepte meg a magyar szociológus szakmát eredményeivel.

A XIX. században, az 1880-as években **József főherceg**, **Wlislocki Henrik** és **Herrmann Antal** foglalkoztak cigány-vizsgálatokkal. József főherceg cigány szótárát állított össze, s jó szándékú kísérleteket tett arra, hogy alcúti birtokán letelepítse a cigányokat. Iskolát is szervezett a cigánygyerekek számára. Wlislocki Henrik részt vevő megfigyeléseket folytatott, bár a kulturális antropológia relativista szemléletét egyáltalán nem alkalmazta. Saját, polgári értékrendjének szemszögéből szemlélte a cigányokat. Herrmann Antal néprajztudós munkáira a romantikus szemlélet jellemző. A cigányokat a természet gyermekeinek tartotta, s nagy hatással voltak rá Liszt Ferenc cigányzenéről írott, elismerő hangú cikkei.⁴⁶ **Erdős Kamill** a XX. század ötvenes éveiben igen szoros kapcsolatot alakított ki különböző cigány csoportokkal. Nyelvüket is ismerte, de ő sem volt mentes azoktól a polgári előítéletektől, melyek alapján 'élősdieknek', 'kóborlóknak' vélte őket.

A 80-as években érdekes módon a zenetudomány és a nyelvészet területén születtek olyan eredmények Magyarországon, melyek rokon vonásokat mutatnak a nyugat-európai kulturális antropológia cigánykutatásaival. Itt elsősorban **Kovalcsik Katalin** és **Réger Zita** munkásságára gondolunk.

A cigány lassú dalok „loki gyili” elemzése kapcsán Kovalcsik Katalin megállapítja, hogy a cigány dalok jellegzetességei nem annyira a motívumokban, mint inkább az „építkezési módban” lelhetők föl. Ezen jellegzetességek közül a leglényegesebb, hogy a legkülönbözőbb külső hatásokat olvasztják be a zenei anyagba, elsősorban olyanokat, melyeket egyfajta szelekció alapján a cigány dallamkincshez közelállónak tartanak. Nagyon fontos vonás az improvizációs hajlam, vagyis az egyéni motívumok folyamatos beépítése az előadásba. Egyes szövegek, dallamrészletek állandóan változó kombinációban jelennek meg, az előadó ízlése, hangulata szerint, illetve a hallgatóság összetétele alapján, az adott helyzethez igazítva.

Kovalcsik Katalin igen lényeges módszertani észrevétele, hogy a hagyományos gyűjtési szituáció nemigen teszi lehetővé a cigány folklór alapos megismerését. Nélkülözhetetlen, hogy a gyűjtő bizalmas, személyes viszonyba kerüljön a cigány közösség tagjaival, részt vegyen a közösségi összefüggéseken, s ott elfogadják őt.⁴⁷ Vagyis az ezt megelőző magyarországi kutatási gyakorlattal ellentétben Kovalcsik nem a „magas kultúra” képviselőjének szerepében jelent meg a cigányság között, hanem elfogulatlan szemlélőként, a kulturális antropológia módszertani tradícióját folytatva. Elsősorban azt akarta feltárni, mit jelent a cigány adatközlő számára saját kultúrája, illetve hogy milyen funkciót tölt be az énekmondás, a személyes sorsok közösség előtti elnéklése a vizsgált csoport tagjainak mindennapi életében.

Réger Zita nyelvi szocializációs kutatásai során szoros kapcsolatot alakított ki kisgyermekes cigány családokkal. Kutatási módszerének felvázolása kapcsán többnyire antropológus szerzőkre hivatkozik. Módszerének köszönhetően alkalma volt arra, hogy rész-

⁴⁶ Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. 1861. Pest, Heckenast

⁴⁷ Kovalcsik Katalin: *Egyéni életrsorokat elbeszélő cigány lassú dalok*. Zenetudományi Dolgozatok, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet 1987.

⁴⁸ Réger Zita: *Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben*. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 1987.

letesen megismerje a cigány családok nevelési szokásait, s a kultúra egészére vonatkozóan új ismeretekre tett szert. Ennyiben, vagyis módszertani tekintetben munkái Kovalcsik Katalin írásaival rokoníthatók.⁴⁸

A magyar társadalomtudományok körében **Kemény István** végezte az első átfogó, országos cigánykutatást 1970 nyarától 1972 végéig. Ez a vizsgálat azokat a személyeket sorolta a cigányok közé, akiket a környezet cigánynak tartott. Kemény tehát ugyanazon elvek alapján választotta ki vizsgálati alanyait, mint azt a Magyar Statisztikai Hivatal az 1893-as cigányösszeírás során tette. Ekkor sem tekintették a cigányságot saját kultúrával rendelkező nemzetiségnek, hanem társadalmi réteggként kezelték. Holott abban az időben a Monarchia lakosságának 50%-a nemzetiségi hovatartozású volt. A feladat kényes voltát nagyon jól jellemzi, hogy bár 1893-ban a cigányság 80%-a letelepedett életmódot élt, s csak elenyésző hányaduk vándorolt, Budapest közigazgatási vezetői azzal az ürüggyel utasították el a vizsgálatban való részvételt, a kérdőívek átvételét, hogy Budapesten már nincsenek vándorló, „kóbor” cigányok. Ennek következtében nincsen adat arról, hogy az akkor már világhírnévének örvendő, Budapesten élő, nagyszámú muzsikussal a magyar cigányság hány százalékát tették ki. Feltételezhető, hogy a város vezetése attól tartott, sok konfliktussal jár majd, ha a polgársághoz igazodó, az arisztokráciával érintkező, asszimilált magyar cigányságot a kérdőívek kapcsán közös nevezőre hozzák a vándorló cigány csoportokkal. Mindenesre nem vállalták ennek a feladatnak a kockázatait. 1993-as újabb felmérése kapcsán Kemény ugyanazt a tipikusan szociológiai definíciót alkalmazta, mint korábban.

Száma a cigányság elsősorban társadalmi réteggként jelenik meg, bár ezt ő sem értelmezi úgy, hogy az egész magyarországi cigány lakosság egyetlen társadalmi réteget alkot, s azt sem, hogy a cigányok önmagukban képeznek társadalmi réteget. 1974-es kutatási összefoglalójában úgy fogalmaz, hogy: „A magyarországi cigányság egymástól elkülönülő életforma-csoportokra bomlik.”⁴⁹

Ez az életforma-fogalom némileg hasonlít az antropológia kultúra-értelmezéséhez. Kemény szerint az életformát elsősorban a lakóhely, a lakás minősége, a tárgyi kultúra, a szokásrendszer, a társadalmi státus, a családi és más társas szervezeti formák, a lokális környezet működése, a szocializáció, illetve az attitűdök és a mindennapi viselkedés határozzák meg.⁵⁰ Ennek az életmód-konceptciónak a kidolgozásában Kemény szemléletére nagy hatással volt az antropológus **Oscar Lewis** munkássága, akinek a nevéhez a „szegénység kultúrája” kifejezés kapcsolható. Lewis egyik alapvető megállapítása, hogy a szegénység életmód. A „**Sanchez család**” című műve egyenesen azt sugallja, hogy a szegénységnek bizonyos jól körülírható „kultúrája” van, melynek megtartó ereje sokszor erősebb a kitörni vágyó szándékoknál.

Kemény István a magyarországi cigányok életmódját elsősorban a hiányok számbavételével jellemzi, bár sok helyütt jelzi, hogy a személyes kapcsolatok hitelessége, a spontaneitás, a kreativitás pozitív értékek a cigány családokban.⁵¹ Azt azonban nem tisztázza, hogy ezek a pozitív értékek a 'szegénység kultúrájának' hozadéka-e, mint ahogyan ez O. Lewis műveiből kitetszik, vagy pedig a cigány kultúra egyedi sajátosságai.

⁴⁹ Kemény István: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* 1974/17. 63–72. p.

⁵⁰ Kemény István: Az életforma fogalmához. In: *Szociológiai írások* (szerk. Kemény I.–Gábor K.) Budapest, Replika-kör 1992.

⁵¹ Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. In: *Beszámoló* 1976.

A 70-es, 80-as években kialakult egy dokumentarista, szociografikus jellegű látásmód, amely a Kemény-tanítványok kutatási módszerét jellemzi. Ezek egy részére is, főként **Csalog Zsolt** munkáira nagymértékben hatott Oscar Lewis módszere. **Solt Otília, Lengyel Gabriella, Mózes Lajos, Havas Gábor, Iványi Gábor** munkái a tényfeltáró, elkötelezett szemlélet jegyében készültek.⁵² **Diósi Ágnes**, bár nem tartozik a Kemény-iskolához, szociográfiáinak dokumentarista jellege miatt mégis ehhez a kutatási vonalhoz kapcsolható.⁵³

Az utóbbi időben mind a cigánysággal foglalkozó kutatókat, mind a közvéleményt foglalkoztatja az a kérdés, hogy a cigány népességnek milyen az aránya a magyar lakosságon belül. Az 1993–1994-es, **Kemény István, Kertesi Gábor, Havas Gábor** által vezetett cigány kutatás adatai szerint a roma lakosságnak az egész népességhez viszonyított aránya 4,69, kerekítve 5%.⁵⁴ A Szonda Ipsos egyik kutatásában a kérdezőbiztosok a megkérdezett 18 éven felüli személyek 6,6%-át minősítették cigánynak, 2,2-ről nem tudták eldönteni etnikai hovatartozását, a felnőtt népesség 91,2%-át nem cigánként regisztrálták. **Szelényi Iván** és **Donald Treiman** 1993-ban a 20 és 75 év közötti megkérdezettek 3,9%-át minősítette cigánynak a kérdezőbiztosok véleménye alapján, 1,2% esetében nem tudták eldönteni az etnikai hovatartozást, és a felnőtt népesség 94,9%-át minősítették nem cigánynak.

Ladányi János és **Szelényi Iván** ezen kutatási eredmények összehasonlítása kapcsán azt találták, hogy ezek rendkívül eltérő eredményeket adnak. Méghozzá azért, mert csak Kemény István kutatása becsüli közvetlenül a cigány népesség össznépességen belüli arányát. A Szonda Ipsos és a Szelényi–Treiman-féle kutatás adatai a felnőtt népességre vonatkoznak. Figyelembe kell venni, hogy a cigány népesség körében jóval magasabb a gyerekek száma, így a Szonda Ipsos adatai alapján 10%-ot is meghaladó cigány arányra lehet következtetni.⁵⁵ „arról, hogy egy etnikai csoport ‘objektíve’ milyen létszámú, az empirikus társadalomkutatás módszereivel lényegileg semmit sem lehet mondani. Ezekkel a módszerekkel azt tudjuk megérteni, hogy miféle ‘klasszifikációs rendszerek’ léteznek egy társadalomban egy történetileg meghatározott időpontban. A klasszifikációs rendszerek minden bizonnyal többet mondanak a ‘klasszifikátorokról’, mint a ‘klasszifikáltakról’,⁵⁶ – vonják le a konklúziót a szerzők. Egyúttal felvetik azt a gondolatot is, hogy amennyiben a környezet értékelését fogadjuk el az etnikai hovatartozásra vonatkozóan, úgy szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy az asszimilálódott, illetve konformis életmódot élő cigányokat a környezet nem fogja cigánynak tartani. Míg a marginán élő cigányokat többnyire a cigányok közé sorolják. Fennáll ezért véleményük szerint a szegénység etnicizálásának a veszélye, vagyis a szegények problémáinak ‘cigányproblémaként’ való kezelése. Mindebből azt a következtetést vonják le, hogy a cigányság nem képez határozottan definiálható csoportot. A cigánysággal mint homogén etnikummal kapcsolatos teóriák tehát nem egyszerűen a nagyfokú tudatlanság termékei, hanem fontos részét képezik a többségi és kisebbségi oldalról egyaránt folyó klasszifikációs küzdelmeknek.” – „a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami törté-

⁵³ Diósi Ágnes: *Cigányút*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1988.

⁵⁴ Havas Gábor–Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológia* 1995/3 3. p.

⁵⁵ Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? In: *Romológia-Ciganológia*, szerk. Forray R. Katalin. Dialóg Campus Kiadó Budapest–Pécs 2000. 16. p.

⁵⁶ Ladányi János–Szelényi Iván: *Ki a cigány?* i. m. 13. p.

⁵⁷ Ladányi János–Szelényi Iván: *Ki a cigány?* i. m. 23–24. p.

nelmen kívüli állandósággal, egyértelműen határolható, egzotikus etnikai csoporthoz kapcsolható fogalomként.”⁵⁷

Úgy tűnik, hogy a szerzők, abbéli aggodalmukban, hogy a társadalom perifériájára szorultak problémái etnicizálódnak, és a politikai küzdőtér áldozataivá válnak, a cigányság etnikai problémáit kezelik úgy, mint a gazdasági-társadalmi viszonyrendszer termékét. Az írásban ugyan explicite nem fogalmazódik meg, de a gondolatmenet egésze azt implikálja, hogy a magyarországi cigány kultúra a marginalitás, az underground kultúrája. Tehát amit ‘cigány életmódnak’ szokás nevezni, az inkább a peremre szorultak életmódja. Érdekes módon, a korábbi cigány kutatások tudományos eszközeit bíráló cikkben a szerzők a lényeget tekintve ugyanarra a következtetésre jutottak, mint azok a kutatók, akiket bírálatauk tárgyává tettek a cikk elején. Záró gondolataikban M. Stewardra hivatkoznak, arra az antropológusra, aki a magyar nyelven megjelent „Daltestvérek” c. könyvében egy gazdag, autentikus, szabályozott cigány kultúra meggyőző leírását adja.

Úgy gondolom, nem véletlen, hogy azt a súlyos dilemmát, amely az utóbbi évtizedek magyarországi cigánykutatásait átlengi – nevezetesen azt, hogy a cigány kultúra a szegénység kultúrája-e vagy etnikus kultúra – nem szociológus, hanem egy néprajzkutató vetette fel először nyíltan, felvállalva a kérdés kényes voltát.

Szuhay Péter 1999-ben megjelent könyvében imponáló képanyaggal illusztrálja a magyarországi három cigány népcsoport, a magyar cigányok, az oláh cigányok és a beás cigányok életét. A munka terepkutatásairól való beszámolókkal, leírásokkal egészül ki.⁵⁸ Szuhay Péter nagy érdeme, hogy e könyvön kívül még számos dokumentumfilmmel is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi különböző cigány csoportok kultúrájáról árnyalt képet kaphassunk. (Pl. „Szívmuzsikuskok”, „Kitagadottak”)

Fontos adalékokkal szolgál még az utóbbi néhány év pedagógiai szakirodalma is a cigány kultúráról. A 90-es évek eleje óta létrejött független iskolák közül néhány ugyanis a cigánygyerekek számára dolgozott ki pedagógiai programokat (pl. a Csenyétei Általános Iskola vagy a Gandhi Gimnázium). Mivel ezek az iskolák szoros kapcsolatot építettek ki a családokkal, és a gyerekeknek alkalmuk van saját kultúrájukat is megjeleníteni az iskolai életben, az itt tanító pedagógusok árnyalt képet kapnak a cigány kultúráról. Ezt tükrözi az az antológia, melyet a csenyétei tanárok állítottak össze **Kereszty Zsuzsa** pedagógiai vezető segítségével.⁵⁹

Úttörő jelentőségű az a tanárok számára készült tanulmánykötet is, melyben szociológiai, néprajzi, zenetudományi tárgyú tanulmányok mellett esettanulmányok és önéletrészek foglalkoznak a különböző magyarországi cigány csoportok életével.⁶⁰ A kötet címe is jelzi (*Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*), hogy a cigányságot saját kultúrával rendelkező csoportként tételezi, mely csoport társadalmi helyzetének feltárása szintén elemzések tárgya kell, hogy legyen.

Remélhetőleg a közeljövőben készülnek majd olyan szociológiai vizsgálatok, melyek e tárgykört hasonlóan árnyalt módon közelítik meg, s foglalkoznak az egyes cigány szubkultúrák egymástól eltérő sajátosságaival is.

⁵⁸ Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest, 1999.

⁵⁹ Csenyétei antológia. Szerk. Kereszty Zsuzsa, Pólya Zoltán (Csenyétei–Budapest–Szombathely 1998.)

⁶⁰ *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF-IFA-MKM 1998. szerk. Kovalcsik Katalin.

**Romák és óvodák
Témaválasztás, minta**

The Roma and Kindergartens

40% of Hungarian Roma children cannot meet primary school requirements. It becomes evident from the figures of the sociological survey carried out in the kindergartens of seven settlements inhabited by Roma that the percentage of Roma children attending kindergartens is much below the national average. Moreover, the proportion of absentees is strikingly high even among those, who do attend them. At the same time, the preparation for school is inefficient even among the children who go to the kindergarten regularly.

A cigánygyerekek leglátványosabb általános iskolai kudarca talán az, hogy a speciális tantervi – régebben kisegítőnek nevezett –, azaz az enyhe fokban értelmi sérültek iskoláiban nagymértékben felülreprezentált az arányuk (Rigó 1995, Kemény 1996, Kertesi–Kézdi 1998). A helyzet létrejöttének okairól és következményeiről másutt bővebben írtam (Pik 1998, 1999). Az iskolai életmódra, az általános iskola követelményeihez való alkalmazkodásra fel kell készülni a mai iskolásoknak. Különösen az iskola világától eltérő szociokulturális helyzetű családok gyerekeinél nem elegendő, hogy az átlagos tempóban fejlődő gyermek spontán érése folytán váljon „iskolaéretté”. Hogy ez jó vagy nem jó: nem a mi dolgunk eldönteni. Tény az, hogy a cigány gyerekek jó két ötöde nem tud megfelelni jelen helyzetben az általános iskola követelményeinek.

Kutatásunkban kísérletet tettünk arra, hogy az iskolát megelőző életkor egyik fontos összetevőjéről, az óvoda „használatáról” empirikus adatokat szolgáltatassunk. Hipotézisünk: a cigány gyerekek iskolára való felkészítése/előkészítése nem történik meg kellő mértékben az óvodai foglalkozások keretében.

Feltételeztük, hogy a roma kisebbséghez tartozók közül sokan nem veszik igénybe az óvoda szolgáltatásait, bár formálisan esetleg szerepelnek a beíratottak között. Feltételeztük továbbá, hogy általában ezek a családok nélkülözik a legjobban azokat a jártasságokat, melyekre nagy szükség van az iskolában.

Nincsenek adatok arról, hogy valójában mi is a helyzet, járnak-e óvodába és mennyi ideig, milyen hatásfokkal, milyen rendszerességgel a cigány gyerekek? Van-e összefüggés az iskolai szegregáció létrejötté és a rendszeres, nem formális óvodába járás – tehát nem a formálisan óvodába íratás – között? A távol maradók miért nem járnak óvodába? Indirekt módon ugyanez a kérdés: akik rendszeresen járnak, miért járnak? Milyen az a társadalmi közeg, amely kedvez az óvodába járatásnak, és milyen az, amely ellene hat?

Ezek a kutatás legfontosabb kérdései, melyekre csak az egyes helyszíneken kaphatunk választ.

A kutatás nem volt országos, reprezentatív vizsgálat, erre jelenleg nincs lehetőségünk. Ezért olyan minta kiválasztására törekedtünk, amelyben a cigány gyerekek oktatásügyi szegregációjának „hagyománya” van, rendelkezésre állnak régebbi adatok arról, hogy valamilyen formában elkülönül a cigány és nem cigány gyerek népesség oktatása. Erre a szakirodalomban találtunk utalást (Csongor 1991).

Csongor Anna és Kravjánszki Róbert az 1985/86-os tanévben teljes körű felmérést végeztek, végigjárták Magyarország homogén cigány osztályait. A „megfosztó elkülönü-

lés” fogalmat használta Csongor 1991-es publikációjában. A szegregált osztályok szervezésének indokait az iskolába lépéskor pedagógiaiaknak tüntették fel a településeken, ám kiderült, hogy a szegregációnak nincs pedagógiaiilag megalapozott indoka, az elkülönítés során a roma kisebbség szimbolikus és nagyon is gyakorlati jogfosztása valósul meg. Ahogy nem sikerült felső tagozatra a homogén osztályokban felzárkóztatni a roma tanulókat a vizsgálat idején, feltehetően azóta sem változott ezeken a településeken a helyzet, hiszen az akkori cigány osztályokat szervező települések nagy részében ún. cigány felzárkóztató programokra igényeltek többletpénzt az 1998/99-es tanévben. Úgy tűnik, a szegregált iskolai oktatás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ugyanis Csongor fenti kutatásában elemzett 32 települése közül 28-ban kértek pénzt a cigány felzárkóztató programokra. A 28 település közül egyszeri véletlen mintaválasztással jutottunk el ahhoz a hét helységhez, ahol végül is lebonyolódott a kérdezés.

Módszerek

Félig strukturált interjúk készültek a települések felelős vezetőivel (16 interjú), óvodavezetőkkel és pedagógusokkal (11 interjú), szülőkkel (14 keveset hiányzó gyerek és 12 sokat hiányzó gyerek szüleivel) (1. táblázat).

1. táblázat

Összefoglaló a felvett interjúkról

település	polgármester	jegyző	egyéb vezető	óvodavezető	óvodapedagógus	szülő +-*
Nemessény		1	1	2		2+
Tiszatetény	1	1	1	1		2+2–
Hosszúpéteri	1		1	1	2	1+1–
Hajdúlovas		1	1	1	1	2+1–
Dénesfalva	1	1	1			2+2+
Kiskunszállás	1		1	1	1	3+3–
Dalospetri	1		1	1		2+3–
Összesen	5	4	7	7	4	14+12–

mindösszesen: 53 interjú

* +: keveset hiányzó –: sokat hiányzó gyerek

Az interjúkon kívül megfigyeléseket végeztünk az óvodai csoportokban, elemeztük az óvodák nevelési programját, az óvodák hiányzási listáit. Adataink alapján összeállítottuk a települések legfontosabb jellemzőit (2. táblázat).

A rendelkezésre álló adatok, interjúk, megfigyelési jegyzőkönyvek és dokumentumok alapján az egyes településekről külön-külön esettanulmány készült. Az összefoglaló kutatási jelentés csaknem ötszáz oldalt tesz ki, és az MTA Kisebbségkutató Intézetében olvasható. Fenti intézmény támogatását ezúton is köszönjük.

A hét település nevét írásunkban megváltoztattuk az adatvédelmi kötelezettség miatt. Sokat hiányzón az adott óvoda roma gyerekeinek átlagát meghaladó hiányzási arányt értünk, keveset hiányzón az adott óvoda roma gyermekeinek átlagos hiányzása alattit (napokban számolva a vizsgált időszakban: 1998–1999-es óvodai évben).

2. TÁBLÁZAT

Jelen összefoglaló a kutatási jelentés alapján készült, vitát indító, provokálón rövid, ezért szükségképpen leegyszerűsítő, „sarkosan” megfogalmazott írás. Ezért mind írásbeli, mind szóbeli megjegyzéseket köszönettel veszek akár gyakorló pedagógusoktól, akár a kérdés vizsgálatával foglalkozó kutatóktól.

Eredmények

A felvett 53 interjú, a megfigyelési jegyzőkönyvek és a rendelkezésre álló dokumentumok elemzése után és az egyes településekről külön-külön készült esettanulmányok alapján a jobb áttekinthetőség kedvéért összeállítottuk a településekre jellemző számadatokat (2. táblázat).

A legszembeütőbb adat, hogy a hét település élesen két csoportra különül aszerint, hogy a gyerekek mennyit hiányoztak az óvodából. Nemessény (alapítványi óvoda) és Tiszatetőn alkotnak egy csoportot, az előbbi 13% körüli hiányzási aránnyal, a másik 27%-kal. A többi öt település (és Nemessény önkormányzati óvodája) nagyjából hasonló, 35–40% körüli hiányzási aránnyal többé-kevésbé homogén csoportot alkot a cigány gyerekek óvodai hiányzását tekintve. Ez nem függ sem a település nagyságától, sem a munkaerőpiaci helyzettől, sem a településen élő cigányok arányától, sem az iskolák számától, sem a cigány tanulók arányától, sem az óvodai térítési díjaktól. A településen élő cigányok, illetve a cigány óvodások aránya és a hiányzási ráta azonban mintha fordított arányban lenne. Ez alól két kivétel van, Nemessény, melynek alapítványi, főként cigányokat magában foglaló óvodája és iskolája minden szempontból kivétel és Dalospetri, ahol a Tiszatetőnyhez hasonló roma arány ellenére a legmagasabb az óvodát nem látogatók aránya.

Az óvodába járatás fontosságáról minden megkérdezett meg van győződve. Minél jobb az óvodai alapozás, annál nagyobb a valószínűsége a későbbi iskolai sikereknek, amelyek hosszú távon a munkaerőpiaci és a lakáshelyzet javulásához vezethetnek. Nagyon-nagyon hosszú időszakaszt igényel ez a fejlődés, sok választási cikluson keresztül kellene ehhez következetes, összehangolt politikát folytatni. A központi költségvetés előirányzott pénzei ezt céloznák meg, a felzárkóztatás, fejlesztés, oktatási támogatás erről szólna.

A cigány gyerekek azonban többnyire mégis sokat mulasztanak. Tapasztalataink szerint egyértelműen az óvoda elutasító attitűdje miatt. Erre inkább indirekt bizonyítékunk van, ugyanis a kevés mulasztás a feltűnően elfogadó légkörű óvodáknál volt mérhető. A településekre általánosan jellemző az elutasító légkör, a cigány felnőttek és gyerekek nyílt vagy valamelyest rejtett, többnyire szakmai zsargont használó diszkurzus mögé bújtatott elutasítása. Ez alól az óvodák sem kivételek, még akkor sem, ha „politikailag korrekt” megfogalmazásokat hallhattunk. A két első csoportba tartozó óvoda kivételével, ahol igen pozitívan nyilatkozott az óvodavezetés a cigány gyerekekről, a velük végzett, az óvónők számára is érdekesnek tartott munkáról, ahol érdeklődtek kultúrájuk iránt: alacsony volt a hiányzások száma. Feltehetően az sem véletlen, hogy csak ezen a két helyen alkalmaztak cigány pedagógust, másutt még a technikai személyzet körében sem találunk romákat. Ez az elfogadó, pozitív óvodai légkör elég volt ahhoz, hogy a gyerekek és szüleik használják az óvodát, még akkor is, ha a település általános hangulata romaellenes. Különösen érdekes Nemessény ebből a szempontból, ahol az önkormányzati óvoda hiányzási aránya a legmagasabb, a cigányok és ennek megfelelően a cigány óvodások aránya a legalacsonyabbak között van. Ugyanezen a településen viszont az alapítványi

óvodában, ahol a legmagasabb a cigány gyerekek aránya, a legalacsonyabb a hiányzások száma.

A kutatási jelentés igen gazdag interjú anyagában a fenti megállapítások dokumentálva vannak, ebben a rövid összefoglalásban csak utalhatunk minderre. Csupán egy rövid szöveget idézünk egy négygyermekes hajdúlovasi fiatalasszonytól, aki megfogalmazta, mi lenne akkor, ha a gyerekek legalább három éven át és rendszeresen járnának óvodába, vajon biztos-e akkor, hogy az iskolai előmenetellel nem lenne ennyi gond:

„...nem tudom, attól függ. A gyerektől függ, meg attól függ, hogy nevelik, hogy foglalkoznak vele az óvodában. Mert az a pedagógustól függ, hogy törődik-e a gyerekekkel. Lehet, hogy nem fog vele foglalkozni, mert cigány. Lehet, nem törődik úgy vele, mint egy magyarral... Például nekem a kislányom...szőke kislány, nem látszik rajta, hogy cigány, és mégis tettek vele kivételt. Azt mondták, jó, a te szüleid cigányok, és utána csak kiközösítették, mert nem úgy foglalkoztak vele. ...a gyerekek is meg a pedagógus is, mert nem úgy törődött vele.

Amikor én iskolába jártam, velünk is ugynezt csinálták. A tanárnő nem úgy törődött velünk, nem úgy tanított, valahogy nem úgy magyarázta el a dolgokat, ahogy kellett volna, ahogy egy magyarnak. Vagy nem mondta el azt, hogy a szorzótáblát hogy tanul meg.”

És a másik, a pozitív tapasztalat Edelényből, ugyancsak egy négygyermekes anyától: „Szóval nem éreztetik velük, hogy ők cigányok. Ez sokat számít! Meg ha megöleli az óvónő a gyereket, és megpuszítja, az sokat számít a gyerekeknek! Nem löki el magától az óvónő, hogy mert ő egy cigány gyerek, és ez jobb neki meg nekünk is. Lássuk azt minden reggel, hogy fogadják a gyerekeket! Megpuszítják, meg örömmel...”

Hogy egy település milyen módon közelít a cigány gyerekek, tehát a jövőendő cigány felnőttek élethelyzetének megoldásához, sokat elárul abból, hogyan politizálnak azon a helyen. Az óvodába járás megoldása természetesen önmagában nem elég, de megoldatlansága vagy csak formális megoldása, pusztán bürokratikus támogatása jelzi, hogy milyen lehet ott a cigányság jövője.

Az óvodából sokat mulasztó családokkal készült interjúk alapján az óvodai mulasztások típusait foglaljuk össze az alábbiakban. Ezek nagyrészt pénzzel összefüggő problémaként fogalmazódnak meg. A fentiekkel összevetve azonban elképzelhető, hogy a felszerelés hiánya vagy a piszkosnak látott és láttatott ruha legitimálja a sokat hangoztatott óvodai kíváncsálom, a „szokások kialakítása” nehézségei miatti elutasítást.

1. Vissza-visszatérő gond az óvodai ruhák és egyéb felszerelések kérdése. Ahol nem fordítanak rá figyelmet, a legelesettebb családok nemigen tudják megoldani a váltóruha, váltócipő, ágynemű, tornaruha stb. kérdését. Ez gond még akkor is, ha a térítési díj nem annyira magas, még akkor is, ha csak felét kell fizetni az önköltségi normának az étkezési hozzájáruláshoz, és csak néha kell papírzsebkendőt, WC-papírt, ceruzát, festéket, rajzlapot és még ki tudja mit bevenni.
2. Voltak családok, ahol a gyerek ál-beteg volt. Volt mindig orvosi papír, de a beszélgetések során kiderült, hogy a betegség igazi oka az 5–6 ezer forintos egy főre jutó jövedelem. „...de télen nem lehet ebédet is fizetni, meg a fát is. 9400 Ft az csak kevés! 1000 Ft egy mázsa fa, 3400 az ebédet, meg a fát...”
3. Volt néhány család, ahol egyszerűen nem volt lehetőség arra, hogy az óvoda által megkívánt módon gondozzák a gyerekeket és a ruházatukat. A messziről hozott víz, a fafűtéses kályha két-három gyerek megfelelő, az óvoda által megkívánt színvonalú kimosdatását szinte lehetetlenné tette. Akkor inkább maradjon otthon a gyerek, ne „koszosozzák le”.

4. Tipikus helyzet, amikor az egyedül lévő anyának dolga van, a 10 éves nagyobb gyerekek vigyáz a többire, és senki nem megy aznap se iskolába, se óvodába. Hogy dolgozhat a szülőnek, érthető, hiszen valahogyan élelmet kell szerezni, és nem viheti magával a legkisebbeket. Bölcsőde nincs, ráérő rokon nem mindig kerül. El kell fogadni mint magyarázatot, hogy nem talál más megoldást az anya?
5. A cigány gyerekek között gyakoribb a betegség, fizikailag gyengébbek. Erről nem beszéltünk az egészségügyi ellátórendszerben dolgozókkal, de több családnál találkoztunk gyakori vagy krónikus megbetegedéssel.
6. Még az egyik legelfogadóbb óvoda esetében is volt két-három család, amelyeknél az óvónő úgy látta, a mulasztó gyerekek a cigányságnak egy olyan rétegéhez tartoznak, akik a legrosszabb körülmények között élnek, és ahol a szülők számára az intézményi nevelés egyszerűen nem fontos.
7. A fenti családi vélemény azonban nem feltétlenül a rossz körülmények velejárója. Igaz, csak egyetlen egy olyan családdal találkoztunk, ahol átlagosan iskolázott és az átlagnál jobb módú szülők belenyugodtak, hogy kislányuk ne járjon óvodába, ha nincs kedve menni, hiszen a lányoknak nem olyan fontos az iskola. Talán ez a hagyományosnak mondott cigány család képviselt valamifajta kulturális másságot az óvodáztatás kérdésében.
8. A hét település közül csak két helyen találkoztunk óvodai helyhiánnyal, ahol a három-, illetve négyévesek közül nem tudtak minden jelentkezőt felvenni.

Irodalom

- Csongor Anna: *Szegregáció az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet 1991.
- Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996. tavasz 71–83. p.
- Kertesi Gábor, Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Socio-typo kiadó Budapest, 1998.
- Pik Katalin: Az ombudsman aktáiból. *Barátság*, 1998. 4. sz.
- Pik Katalin: Roma gyerekek és a speciális iskolák. *Educatio*, 1999. (megjelenés alatt)
- Rigó Rozália: Tapasztalatok a cigány gyermekekkel foglalkozó intézményekben. *Iskolakultúra*, 1995. 5. sz. 89–93. p.

A gróf Esterházy-család galántai és cseszneki uradalmán élő cigányok a XVII–XVIII. században

Gypsies Living at the Galánta and Csesznek Estates of the Count Esterházy Family in the 17th and 18th Centuries

The first appearance of Gypsies can be estimated to have come about during the reign of King Sigismund (1417) in Hungary. Their landlords – like the Esterházy – did not constrain them to change their lifestyle and their situation (according to diplomas) did not reveal any unfairness as compared with that of Hungarian serfs. Maria Theresa and Joseph II wished to regulate their situation through reforms for it had started to deteriorate with the rise of the middle-class: the gap was widening between the lifestyle, life standard, and qualifications of Gypsies and mainstream population.

A magyarországi nemzetiségek között sajátos és egészen egyedi helyet foglal el a hazai cigányság, olyan speciális problémákkal terhelt, amelyeket – számos kísérlet ellenére – mindmáig képtelen volt a társadalom kellőképpen kezelni és sikerrel megoldani. A cigányság helyzete sok tekintetben eltér a Magyarországon élő más nemzeti kisebbségek helyzetétől, s az ezen a területen jelentkező súlyos gondok nem csupán a kisebbségi, nemzetiségi politika körébe tartoznak, de mindenekelőtt társadalmi és szociális megoldásokat sürgetnek. A cigányság esetében mást jelentenek a nyelvi jogok, a kulturális és társadalmi felzárkóztatás vagy az önkormányzatiság, mint például a magyarországi németesség esetében. Ha történetiségében tekintjük ezt a kérdést, mindenekelőtt feltűnik, hogy bár hosszú évszázadok óta élnek nagyobb számban cigányok hazánkban, ennek ellenére az együttélés megnyugtató formáit mindmáig nem sikerült kialakítani – s az ezzel összefüggő társadalmi, politikai és kulturális problémák nem hogy enyhültek volna, de napjainkig csak súlyosbodtak.

A történetészek általában Zsigmond király korára teszik a cigányok első feltűnését Magyarországon, s ezzel kapcsolatban az 1417. évszámot említik.¹ Közvetett bizonyítékok, oklevelekben előforduló „Zigan” nevek alapján egyes szerzők azt feltételezik, hogy a cigányok Magyarország területén már jóval előbb, a XIV. vagy XIII. században megjelentek.² A cigányok mindig is, már a középkorban is egy sajátos kultúrát képviseltek, s egy sajátos, a magyarokétól s általában az európaiakétól eltérő gazdálkodást, életmódot folytattak, amely már önmagában is alkalmat adott az itt lakók és a jövevények közötti súrlódásokra. Az, hogy idegen népelemek jelentek meg az országban a középkorban, nem volt szokatlan. Elég, ha a viszonylag nagy tömegben – egyes becslések szerint 40 000-en voltak – bevándorolt kunokra utalunk, akik a XIII. század folyamán a Tisza mentén, továbbá a Temes, Maros és Körös mellékén telepedtek le. A törzsi, nemzeti szervezeten élő harcias, ráadásul pogány kunok állattenyésztéssel foglalkoztak, s vándorló életmódot

¹ Lehóczy T. (1881) Adatok a magyar cigányok történetéhez. In: *Századok* 152. p. Csontos J. (1877) Adalék a magyarországi cigányok történetéhez. In: *Századok* 455. p.

² Lehóczy T. (1894) Új adat cigányaink történetéhez. In: *Századok* 826–828. p.

A XV. századra vonatkozóan lásd Mészáros L. (1976) A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. In: *Századok* 474–489. p.

folytattak. A letelepült magyar lakosság és a kunok között súlyos és véres konfliktusok robbantak ki, s végül a középkori állam, áldozatok és kompromisszumok árán, de megoldotta ezt a kérdést. A kunokat keresztény hitre térítette, letelepítette, az egész népet az ország nemeseinek sorába emelte, s külön bírót rendelt följük. A kunok is egyfajta önkormányzatot kaptak, s a kunok bírója cím még a XVIII. században is megvolt, amikor már a kun népesség rég beolvadt a magyarságba. A kunok és a magyarok közötti konfliktus hevessége és ezen társadalmi probléma súlyossága is sürgette a megoldást, s az ügybe a kereszténység védelme érdekében még a pápa is beleavatkozott. A mai értelemben vett etnikai vagy kisebbségi jogok kérdése természetesen a középkorban ismeretlen fogalom volt, s a kérdés megoldásának ilyen gátjai nem voltak.³

Amikor a cigányok megjelentek Magyarországon, akár a XIII., akár a XV. században történt is ez, ugyanúgy vándorló életmódot folytattak, bizonyos nemzetségi vagy nagycsaládi szervezetben éltek, s egy sajátos keleti kultúrát képviseltek. Ugyanakkor nem volt harci szervezetük, sokkal kisebb létszámban is érkeztek, és semmiféle fenyegetést nem jelentettek a lakosságra vagy az államra nézve. Ezzel együtt nehezen illettek bele a középkori magyar állam már kialakult közigazgatási és birtokszervezetébe, a jobbágyság és az egyéb szolgáltató népek rendszerébe, a falvak társadalmi szerkezetébe. Az uralkodók és a birtokos urak arra törekedtek, hogy fokozatosan kialakult, jellegzetes foglalkozásaikkal a cigányokat is bevonják a földesúri gazdálkodás, az uradalom szervezetébe, anélkül azonban, hogy sajátos, vándorló életmódjuk feladására kényszerítették volna őket. A cigányok egy jelentős része „bujdosásban” élt, s csak Mária Terézia királynő kísérelte meg rendeletileg állandó lakhelyhez kötni őket, arra is törekedve, hogy ne egy tömegben, hanem több helységben szétosztva telepítse le a családokat.

A cigányokra vonatkozó írásos források az elmúlt évszázadokból meglehetősen ritkák, s leginkább szörványadatokból, utalásokból lehet következtetni helyzetükre. Ezért is van nagy jelentősége annak a tíz cigány-diplomának vagy oltalomlevélnek, melyek a gróf Esterházy-család levéltárában maradtak fenn, s amelyek közül az első 1675. szeptember 1-jén, az utolsó pedig 1740. július 25-én kelt.⁴ Tehát ezen oklevelek 65 évnyi időt ölelnek fel. Az oklevelek közül egyet gróf Esterházy Péter állított ki 1717-ben a galántai, surányi és beczkói uradalomhoz tartozó cigányok számára, két oklevél a Fejér Vármegyében lakó cigányokra, kettő pedig a galántai kastélyhoz tartozó cigányokra vonatkozik. A fennmaradó öt oltalomlevelet gróf Esterházy János és fia, Esterházy Ferenc állította ki a cseszneki uradalom cigányai számára. A rendkívül kiterjedt Esterházy-család cseszneki ága báró Esterházy Dánieltől (1665–1714), gróf Esterházy Miklós nádor testvéröccsétől ered. Az Esterházyak ősi birtokai Pozsony vármegyében, elsősorban Galánta környékén feküdtek, amely után grófi címüket is kapták. A Veszprém vármegyében fekvő Csesznek várát és a hozzá tartozó uradalmat Esterházy Dániel 1636–1637-ben vásárolta meg.⁵ A cseszneki várhoz, illetve uradalomhoz, mint ez meglehetősen általános volt, szintén tar-

³ Vö. Kring M. (1932) Kun és jász társadalmeelemek a középkorban. In: *Századok* 35–63. p. és 169–188. p.

Györfly Gy. (1990) *A magyarság keleti elemei*. Bp.

⁴ Kilenc oklevelet közöl Thaly K. (1884) A cseszneki vár czigányai. In: *Történelmi Tár* 568–578. p.

Az 1720-ban kelt galántai oklevél: Státny ústredny archiv SSR. Fond Esterházy, fasc. 60. Num. 288. Lásd Nováková, V. és Végh A. (szerk.) (1987) *Galánta*. Bratislava, 32. p.

⁵ Gróf Eszterházy J. (1901) *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Bp. 175–195. p.

toztak cigányok, akik a megfelelő földesúri szolgáltatások teljesítése mellett az uradalomban, sőt a földesúr egyéb jószágain is szabadon élhettek, járhattak-kelhettek, és üzhették foglalkozásaikat. A vár és az uradalom földesurai szabadalomleveleket adtak ki számukra, amelyekben egyrészt biztosították számukra a szabad vándorlást, másrészt pedig azt a jogot, hogy saját vajdájuk alatt élhettek. Valójában már Zsigmond király 1423-ban adott ki a cigányok számára „salvus conductus”-t, vagyis oltalomlevelet, amely úgy rendelkezett, hogy László cigány vajda bíraskodása alá tartoznak.⁶ Egy 1659. augusztus 29-én kelt oklevélből tudjuk, hogy Szendrő várához is tartoztak cigányok, akik Dániel Vajda fennhatósága alatt éltek.⁷ Ugyanígy Munkácson is Thököly Imre és felesége, Zrínyi Ilona az 1682-ben felvett Urbariumba 53 cigány férfit 36 gyermekkel íratott össze.⁸ Ahogyan Szendrőn, úgy Munkácson is szinte minden cigány férfit vajdának neveztek, ennél fogva bíraskodási joggal felruházott vezetőjük a vajdák vajdája címet viselte.

Közvetett bizonyíték van rá, hogy gróf Esterházy Ferenc tárnokmester (1683–1754) a Sempetei, valamint a Pápa, Ugod és Devecseri Uradalom birtokosa is adott ki oltalomlevelet a devecseri várhoz rendelt cigányok számára, amelyet azonban valamilyen okból visszavont, és a cigányokat kitiltatta az uradalomból. Erről gróf Esterházy Ferencnek Bécsből 1745. szeptember 17-én Bittó József pápai tisztartójához írt leveléből értesülünk: „Az Hét Sátorral-való jövevény Czigányok-iránt, a 'kiknek az Protectionális Levelet adtam, ide rekesztett Levelemben /: melyet küldgyőn-meg Kgd Devecseri Jóságom Tisztartójának :/ committálom, hogy azon Protectionalis Levél vétessék-el tőlek, 's ezen Czigányok tiltassanak-ki a 'Jóságból.”⁹

A cseszneki vár és uradalom cigányai részére az első ismert oltalomlevelet gróf Esterházy János (1625–1690) győri vicegenerális bocsátotta ki rendkívül díszes formában. A feltűnően nagy gonddal megírt oklevélben mind Esterházy, mind a cigányok neveit arany betűkkel írták, s a diplomát körben gazdagon színezett, festett virágdíszítés keretezi. Gróf Esterházy János Veöreös Mihály vajdát, annak fiait, Veöreös Györgyöt, Veöreös Istvánt és öccsét, Rigó Györgyöt védelme és oltalma alá fogadta, mint az oklevél írja:

„szabadságot engedvén és adván nékiek, hogy az szentséges Magyar Korona alatt akármely Vármegyében lévő jószágimban és botom alatt szabados mesterségek, úgymint kovácsolások s cserélések után megbántódás és háborítás nélkül szabadon élhessenek, táplálván abbéli keresményekkel mind magokat s mind pedig cselédeket. – Minekokáért kérek feljöllemlétt minden rendeket, a kiknek pedig illik, Tisztem szerint hagyom és parancsolom, hogy megnevezett Veöreös Mihály vajdát, fiait..., ezeknek mostani és ennekutánna születendő maradékjokat, és sokszor emlétett Veöreös Mihály vajdaságához tartozó cigányokat, ha valahol az Magyar Korona alatt akármely Vármegyében az én jószágimban találtnak, igaz útjokban és életek szabad táplálásában senkitől bántások vagy megháborítások ne legyen; sőt az én tekintetemért más Méltóságos Urak és Nemések jószágiban is szabados útazást és mulatást nékiek engedni ne nehezteljenek.”¹⁰

⁶ Közli Oeffélius, A. F. (1763) *Rerum Boiacorum Scriptores ...* Aug. Videlicorum. I. vol. 21. p.

Vö.: Csontos J. i. m. 455. p. 4. sz. lábjegyzet.

⁷ Szendrőn, 1659. augusztus 29-én kelt oklevél. Csontos J. i. m. 456. p.

⁸ Lehoczky T. (1881) i. m. 154. p.

⁹ Gróf Esterházy Ferenc tárnokmester levele Bittó Józsefhez. Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájélmúzeum, *Történeti Dokumentáció Gyűjtemény*, ltsz.: 75.101.32.

¹⁰ Gróf Esterházy János Győrben, 1675. szeptember 8-án kelt oklevele. Thaly K. i. m. 570–571. p.

Gróf Esterházy Ferenc (1670–1740), Fejér vármegye főispánja, Csesznek örökös főkapitánya, Esterházy János fia (aki nem azonos a fent említett azonos nevű tárnokmesterrel) még további négy oklevelet adott ki a cseszneki cigányok ügyében.¹¹ Az oklevelekből megtudjuk, hogy Veöreös Mihály vajda már Esterházy Dánielt is szolgálta, s 1698-ban azért kért Esterházy Ferentől új oltalomlevelet, mivel a korábbiak „*eltévedtek az háborúságos és zűrzavar-üdőkben*”.¹² Veöreös Mihály vajdasága alá 1698-ban fiai: Veöreös Mihóka, Veöreös Ferenc, Veöreös János, valamint Kovács Márton, Sipos Ferenc, Horváth Ferenc, Sárközy Mihók, Sárközy János és Váczy Marczi tartoztak – legalábbis akiket az oklevél név szerint megemlít. A már több évtizeden át az Esterházyak szolgálatában álló öreg Veöreös Mihály után 1711-ben már Pápaji Mihály a cseszneki várhoz tartozó „jobbágyi cigányok” vajdája, majd ezt követően Sónaj Márton vajda neve szerepel az oklevelekben. A cseszneki várhoz tartozó cigányok vajdái gróf Esterházy János és Esterházy Ferenc által kiadott oltalomlevelek alapján:

Veöreös Mihály

a XVII. sz. közepétől, még 1698-ban is.

Pápaji Mihály

1711-ben

Sónaj Mártony

1723-ban.

Gróf Esterházy János és fia, Ferenc Csesznek mellett birtokolta a galántai uradalmat is, s birtokaik az országban több vármegyében is feküdtek. Mind az 1675-ben, mind az 1697-ben és 1698-ban kiállított oklevelek egyértelműen úgy fogalmaznak, hogy Veöreös Mihály „az szentséges Magyar Korona alatt akármely Vármegyében lévő jószágimban megmaradni kívánó Czigányoknak Vajdája.”¹³ De gróf Esterházy Ferenc 1711. szeptember 28-án kelt oklevelében viszont már ezt írja: „Hogy levelem mutató Pápaji Mihály vajdát eleitől fogva cseszneki váramhoz tartozandó jobbágyi cigányaimnak vajdájává tettem.”¹⁴ A XVIII. század elején, úgy tűnik, hogy már külön vajdát választottak a cseszneki és a galántai cigányok számára, sőt – mint utalunk még rá – a Fejér Vármegyében lévő Esterházy-birtokon élő cigányok számára is. A galántai cigányok 1720-ban kaptak kiváltságlevelet uruktól, gróf Esterházy Ferentől, amely szerint vajdájuk, Banyák Ferenc vezetésével mint az Esterházyak jobbágysai a család valamennyi magyarországi birtokán szabadon mozoghattak, és a kovácsmesterség gyakorlásával becsületes életmódot folytathattak.¹⁵ De 1723-ban már Horváth Ferenc a galántai kastélyhoz tartozó cigányok vajdája. Horváth Ferencről hangsúlyozza az oklevél, hogy szülei és ő maga is már Esterházy Dániel, majd Esterházy János védelme alatt állottak.¹⁶ Horváth Ferenc valóban már szerepel az 1697-ben kiadott oklevélben is, mint aki Veöreös Mihály vajda alá tartozik. A forrásokból az derül ki, hogy Veöreös Mihály az Esterházy-család birtokaihoz tartozó összes cigányok vajdája volt, de ő utána már külön vajdát választottak a galántai kastély-

¹¹ Győr, 1697. szeptember 10. – Thaly K. i. m. 571–572. p.; Szent-Ábrahám, 1698. május 10. – Thaly K. i. m. 572–573. p.; Csesznek vára, 1711. szeptember 28. – Thaly K. i. m. 573–574. p.; Csesznek vára, 1723. április 20. – Thaly K. i. m. 577. p.

¹² Thaly K. i. m. 572. p.

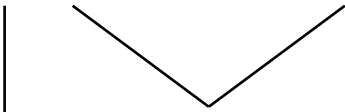
¹³ Thaly K. uo.

¹⁴ Thaly K. i. m. 574. p.

¹⁵ Novákova, V. és Végh, A. (1987) i. m. 32. p.

¹⁶ Thaly K. i. m. 577–578. p.

hoz és a cseszneki várhoz tartozó cigányok. Sőt gróf Esterházy Ferenc, aki egyúttal Fejér Vármegye Főispánja is volt, két oklevélben is rendelkezett az ott tartózkodó és alája tartozó cigányokról.¹⁷ Az 1719-ben kiadott oklevél arról számol be, hogy „Kováts Gyurka névű, Nemes Fejér Vármegyében helyezettett Czigányok Vajdája” biztosítja a vármegyét, „hogy nem lopással, hanem kovácsolásokkal és kézi munkákkal alatta lévő Czigányival mindennapi kenyeret fogják keresni”. Az 1740-ben kiadott oklevélben gróf Esterházy Ferenc arról tudósít, hogy „Kúti János Vajdát eleitől fogva cseszneki váromhoz tartozandó, Nemes Fejér Vármegyémbe járó jobbágy-czigányimnak Vajdájávvul tettem”. Az oklevelekben szereplő cigányvajdák:

<i>Csesznek várához tartozó cigányok</i>	<i>A galántai kastélyhoz tartozó cigányok</i>	<i>Fejér Vármegyében járó cigányok vajdái</i>
 Veöreös Mihály a XVII. század közepétől; 1698-ban		
Pápaji Mihály (1711) Sónaj Mártony (1723)	Banyák Ferenc (1720) Horváth Ferenc (1723)	Kováts Gyurka (1719) Kúti János (1740)

Mindenképpen kiváltságnak kell tekinteni, hogy a cigányok felett saját vajdájuk bíraskodhatott. A bíraskodási jogot ebben a korban fontos jognak tekintették, s mintegy az önkormányzatiság fontos, akkoriban egyetlen elemét jelentette. Amikor az uradalom birtokosa a cigányok vajdáját elismerte, egyúttal büntetés terhe mellett kötelezte a cigányokat arra, hogy annak engedelmeskedjenek, s más cigányvajdát el ne ismerjenek:

„Holott pedig valamely cigány nem akarná szavát fogadni és ellene támadna: tehát hagyom és parancsolom minden rendbeli Tisztviselőimnek, hogy azon szófogadatlan cigányokat az megnevezett Tisztek fogják és érdeme szerint büntessék ...”

(Gróf Esterházy Ferenc, Szent-Ábrahám, 1698. május 10.)¹⁸

„Az vajdasága alatt cigányságnak pedig keményen parancsoltatik, hogy említett Pápaji Mihály vajdájokat illendőképpen megböcsüljék, mindenekben tüle függjenek, öneki engedelmeskedjenek. Másképpen ak ki ez ellen cselekszik, tapasztalhatóképpen való kemény büntetést el nem kerül.”

(Gróf Esterházy Ferenc, Csesznek vára, 1711. szeptember 28.)¹⁹

¹⁷ Győr, 1719. augusztus 4. – Thaly K. i. m. 576–577. p.; Csesznek vára, 1740. július 25. – Thaly K. i. m. 578. p.

¹⁸ Thaly K. i. m. 573. p.

¹⁹ Thaly K. i. m. 574. p.

„Engedtem tovább is említett Barják Ferencz vajdának oly erőt és hatalmat, hogy ezen levelemnek ereivel akárhol találja és tapasztalja afféle protectióm alá tartozandó szökevény Cigányokat, szabadon megfoghassa és birodalmam alá hajthassa. Parancsolom is kemény büntetés alatt reája bízott Czigánságnak, hogy ki-ki, mint általam rendeltetett és eleikben állítottott Vajdának és Főbb-Birájoknak mindenkiben szavát fogadják és obtemperáljanak (engedelmeskedjenek); másként a kire szófogatatlanságért helyes panasz tétetik, – érdemlett büntetését pálczával, tömlöczczel és vassal is elvészti.”

(Gróf Esterházy Péter, Galántha kastélyában, 1717.)²⁰

Ugyanakkor a vajda is felelősséggel tartozott az alája tartozó cigányokért, hogy azok a törvényeket betartsák, és a földesúrral szembeni kötelezettségeiknek eleget tegyenek. Adott esetben a vajda pénzbeli kezességet is vállalt egy-egy cigányért. Figyelemre méltó, hogy az 1723. április 20-án kelt oklevélben Sónaj Mártonyt, a cseszneki cigányok vajdáját „hadnagynak” nevezi gróf Esterházy Ferenc, amely címet általában egy lovassapat parancsnoka szokta viselni, amely nemességhez volt kötve.

A kiadott oltalomlevelek biztosították az adott várhoz tartozó cigányok számára, hogy a földesúr birtokain – bármely vármegyében feküdjenek is – szabadon vándoroljanak és üzzék mesterségüket. Gróf Esterházy János a cseszneki cigányok részére kiadott oklevélben ehhez még azt is hozzátette: „sőt az én tekintetemért más méltóságos Urak és Nemések jószágiban is szabados útazást és mulatást nékiek engedni ne nehezeltjenek. Kit én is illendő kedveskedéssel és jóakarattal más, úgy hasonló dologban megtéríteni el nem mulatok.”²¹

A cigányok tehát vándorló életmódjukat fenntarthatták, s mégha valamely uradalomhoz, földesúrhoz tartoztak is, mindenekelőtt annak birtokain, de az ország más területein is szabadon vándorolhattak. Ugyanakkor, amikor a magyar jobbágyság szabad költözködési jogáról még évtizedeken át folyt a vita. Csak Mária Terézia próbálkozott először a cigányok megtelepítésével, s rendelete alapján 1768-ban pl. a munkácsi cigányokat le is telepítették. Majd 1775-ben arról született rendelkezés, hogy a cigányokat ne egy tömbben, hanem szétosztva, különböző helységeken helyezték el. Ezen rendelet ellen a cigányok tiltakoztak, és 1777-ben arról panaszkodtak, hogy a hatóságok elszedik gyerekeiket, és a városokban mesterségekre adják őket. II. József polgárosító törekvéseinek szellemében a cigányokat is összeírták, és telkekre telepítették. Az 1781. évi összeírásban a Bereg és Szatmár megyei, valamint a Győr városi cigányok jellemző módon nem szerepelnek, mivel őket mint földműveseket és iparosokat a rendes adófizetők közé számították. Mint minden más területen, itt is II. József rendelkezései csak rövid életűnek bizonyultak.²²

Amikor a földesurak, figyelembe véve sajátos életmódjukat, a cigányoknak bizonyos szabadságjogokat és kiváltságokat biztosítottak, ennek fejében nyilvánvalóan bizonyos szolgáltatásokat vártak el tőlük. Az évszázadok során kialakultak azok a hagyományos foglalkozások, amelyeket elsősorban a cigányok űztek. Ilyen volt a zenélés, a kolompárkodás, szegkovácsolás, eszkábakészítés, teknővájás, ló- és sertéskupekedés, csereberélés, kemencetapasztás, vályogvetés, miskárolás. De voltak köztük képzett szer- és fegyverkovácsok is, vagyis, ahogy régen nevezték őket, csiszárok és puskaportörők, akik jól értettek a golyóöntéshez, az ágyú-, seregbontó-, szakállas- és muskéta-tisztogatáshoz, javításhoz, s általában a tűzfegyverek készítéséhez és puskalakatok javításához. Ezért a

²⁰ Thaly K. i. m. 575. p.

²¹ Thaly K. i. m. 570. p.

²² Lehoczky T. (1881) i. m. 154. p.

XVI. és XVII. században szokás volt a váruradalomhoz tartozó cigányságot arra kötelezni, hogy a vár védelmében e mesterségeik gyakorlásával részt vállaljanak. Egyébként földesúri kötelezettségeiknek általában kovácsolással, szénagyűjtéssel, postálkodással, kengyelfutással s hasonló szolgáltatokkal tettek eleget. Gróf Esterházy Péter a Beczkó és Surán várakhoz tartozó cigányok számára 1717-ben kiadott oklevelében így határozza meg kötelezettségeiket:

„úgy mindazáltal, hogy ők is magok hűségekről, tartozó kötelességekről el nem feledkezvén, minden tergiversatió (késedelem) és vonogatás nélkül magok datíáját (adóját) adóját és szokott munkájokat végben vigyék, úgymint: akárminémő szükségemre való kovácsolást; szénatakarásnak idején, a mennyire limitáltatnak: annyi gyűjtőt adni; ha pedig gyűjtőket nem kívánnék: tartoznak tizenkét Rhènes forintokat in paratis praestálni (készpénzben leróni), id est (azaz) fl. 12, és kocsival és lovakkal is szükségnek idején oda a hová kíváztatik, elmenni; nemkülönben minden sátortúl Szent-György martír és katona napjára egy Rh. frtot, id est fl. 1, úgy Szent-Mihály Archangyal napjára is egy Rh. frtot, ide est fl. 1. censusul vagy adóul megadni, és hasonlóképpen minden sátortól egy font borsot.”²³

A fennmaradt úrbérek szerint a munkácsi cigányokat téglá- és vályogvetésre, valamint kovácmunkákra kötelezték, egyes cigányok pedig a kőbányákban a kötőző szerszámok javításával, élezésével foglalkoztak.

Azt ugyan nem tudjuk, hogy a kibocsátott oltalomlevelekben megfogalmazott jogok a gyakorlatban milyen mértékben érvényesültek, s a cigányok szabad ide-oda költözködésének valóban semmi nem állta-e útját, sőt a hatóságok a vonuló cigányokat segítették is. Mindenesetre a földesurak nem kényszerítették őket életmódjuk alapvető megváltoztatására, s helyzetük – legalábbis az oklevelek alapján – a jobbágyokéhoz képest nem tartalmazott kirívó igazságtalanságokat. Amikor Mária Terézia, majd II. József a társadalom minden rétegét érintő reformjai, intézkedései keretében a cigányság helyzetét is rendezni kívánták, valójában integrálni törekedtek ezt a népcsoportot a társadalomba. A polgárosodással tulajdonképpen a helyzet csak rosszabbodott, s a szakadék a cigányság, valamint a nem cigány lakosság életmódja, életszínvonala, képzettsége között csak növekedett. A cigányság helyzete egyre kilátástalanabb és beilleszkedési esélyei egyre kisebbek lettek minden megoldási kísérlet és törekvés ellenére. A XVII. és XVIII. század a nagy telepítések kora is, amikor a pusztává vált falvakba német és szlovák telepesekeket hívtak, s ez a mozgalom ugyancsak átrajzolta az országot s ezen belül különösen a Dunántúli etnikai térképét. A kor társadalmában s a gazdálkodás rendszerében minden népcsoport megtalálta a maga helyét. A cigányság nem csupán mint etnikai csoport, hanem mint egy meghatározott gazdasági szerepet is betöltő réteg jól körvonalazható funkcióval rendelkezett. Nemzeti kisebbségi jogok, nyelvhasználati jogok, önkormányzatiság – mindezek már a polgári társadalomban megszületett fogalmak, amelyek a XVII. és XVIII. századi Magyarországon nem értelmezhetők. Elgondolkodtató, hogy mindazok a problémák, amiket nem sikerült e téren máig sem megoldani, ezekben a századokban valójában még fel sem merültek, de már benne rejtettek az adott viszonyokban.

²³ Thaly K. i. m. 575. p.

Vö. ehhez Mészáros L. (1976) i. m.

Katus László

Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben

Nationality Question and Policy Towards National Minorities
in 1848–1849

According to Prime Minister Bertalan Szemere, one of the three main objectives of the Hungarian state was the settlement of the nationality question. In conformity with the last resolution of July 28, 1849 of the National Assembly, Hungarian was the language of diplomacy in the country but the use of the languages of national minorities would be ensured in municipal and regional assemblies and in courts below. Similarly, the language of a given settlement would be the language of command of the national guards and the language of teaching, registration, and the parishes.

A szabadságharc végnapjaiban, 1849. július 28-án Szegeden, a nemzetgyűlés utolsó ülésén Szemere Bertalan miniszterelnök a következőket mondotta: „A mi forradalmunknak három alapeszméi vannak... Az első eszme a kormányforma megigazítása, be kellett hozni a parlamenti kormányformát, hogy a nép maga igazgassa magát, a nemzet maga intézkedjen sorsa felett. Második eszme volt: az egyéni jogok biztosítása, ki kellett mondaní a jog- és köteleességbeli egyenlőséget. A harmadik nagy alapeszme a *nemzetiségek és népiségek szabad kifejlődése*.” Az első két eszme életbeléptetett, „a harmadik, a népiségek kifejlődése iránt még kevés történt az országnak háború-viszonyai miatt.”

A következő években azután nagyon sokan ebben látták a szabadságharc bukásának egyik fő okát. Az 1849-es Szemere-kormány kultuszminisztere, a történetíró Horváth Mihály szerint „nagy hibát követett el törvényhozásunk és új kormányunk”, amikor „megelégedve a jogegyenlőség és szabadság általános elvének kimondásával, külön világos és részletes törvényt nem alkotott az országban lakó különféle nemzetiségek biztosítására.” A jeles liberális publicista, Lukács Móric pedig ezt írta 1860-ban: „Hazánk soknyelvű ország, ezt tényül kell elismernünk, akár tetszik, akár nem... Hogy mi e ténynek egész horderejét annak idején el nem ismertük, s ehhez képest törvényesen intézkedni nem siettünk, egyik fő oka volt annak, hogy 12 évvel ezelőtt a reakciónak sikerült más ajkú honfitársainknak nagy részét ellenünk fölizgatni.”

A nemzetiségi kérdés elhanyagolása már csak azért is súlyos hiba volt, mert a magyar korona országai lakosságának Fényes Elek adatgyűjtése szerint csak 37%-a, a szűkebb (Erdély, Horvátország és a Katonai Határőrvidék nélkül vett) Magyarország lakosságának is kevesebb, mint a fele (45%-a) volt magyar anyanyelvű. A kérdés pedig az 1848 előtti negyedszázadban igen kiéleződött, a magyar hivatalos nyelvet bevezető országgyűlési törvények és megyei határozatok nyomán kibontakozott ún. nyelvharc során.

1790 és 1844 között az országgyűlések egy sor törvényt hoztak „a magyar nyelv használatáról”, illetve „a magyar nyelvről és nemzetiségről”, amelyek az országgyűlés, a törvények, a közigazgatási hatóságok, a világi és egyházi bíróságok hivatalos nyelvén a magyart tették. E törvények értelmében közhivatalt csak magyarul tudó egyén vállalhatott, s ügyvédi vizsgát is csak magyarul lehetett tenni, sőt még a papi tisztségek betöltését is a magyar nyelv tudásához kötötték valamennyi felekezetenél. Ez utóbbira azért volt szükség, mert az anyakönyveket is magyarul kellett vezetni. Végül 1844-ben azt is kimondotta az országgyűlés, hogy „az ország határain belőli iskolákban a közoktatási

nyelv a magyar legyen.” Vegyük hozzá ehhez még azt is, hogy a vármegyék – köztük olyanok is, amelyeknek lakossága túlnyomórészt nem magyar volt – egymás után rendelték el saját önkormányzati hatáskörükön belül a magyar nyelv kizárólagos használatát.

Látható, hogy e törvények csak a magyar nyelvre voltak tekintettel, annak használatát igyekeztek kiterjeszteni a közélet minden területén. Az országban élő többi nép nyelvi jogainak törvényes biztosítására nem gondoltak, legfeljebb néhány éves türelmi időt engedélyeztek a magyar államnyelv elsajátítására. A kisebbségi nyelvek használatát a magánéletre kívánták korlátozni, s megengedhetőnek vélték – mint Kossuth mondotta – „a magyar nemzetiséget minden törvényes és méltányos úton, s különösen az iskolamesterek serkentésével” terjeszteni. Az ország nem magyar népeinek képviselői joggal tiltakoztak e nyelvtörvények túlzásai ellen, s a magyar politikusok között is akadtak olyanok (mint pl. Széchenyi István vagy Kazinczy Gábor), akik szót emeltek a kisebbségi nyelvek közéleti használatának engedélyezéséért.

A reformkor liberális nemzedéke, amely a polgári átalakulás programját megfogalmazta, majd az átalakulást ki is harcolta, őszintén remélte, hogy a jobbágyság és a rendi kiváltságok eltörlésével, az állampolgári jogegyenlőség és a köztelherviselés megvalósításával, a polgári jogviszonyok és intézményrendszer meghonosításával a nemzetiségi kérdést is megoldja. „A közös szabadság a nemzeti különbségeket s ellenszenveket biztosan kiegyenlíti” – mondotta Kossuth az országgyűlésen 1848 márciusában. Néhány évvel korábban hasonló véleményen volt Wesselényi Miklós is: „mi polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni.”

A liberálisok reménye azonban illúziónak bizonyult. A soknemzetiségű ország nem magyar lakói örömmel üdvözölték a polgári forradalmat, de a szabadságért cserébe nem voltak hajlandók feláldozni nemzetiségüket. Az egyéni polgári jogegyenlőség és szabadság mellé nemzeti létük és jogaik elismerését, törvényes biztosítását is követelték. Jakov Ignjatović szerb regényíró, aki 1848-ban mindvégig kitartott a magyar ügy mellett, mondotta az 1861. évi országgyűlésen: „Tisztelem az 1848-ki törvényt... Azonban az 1848-ki törvényben van egy hézag. A szerbeknek és a horvátoknak nem az nem tetszik, ami bennök foglaltatik, hanem az nem tetszik, hogy nincs benne az, aminek ott kellene lennie. Az említett törvények a polgári szabadság legszebb föltételeit foglalják magukban, de nincsenek ottan elismert nemzetiségek, nincsen Horvátország. Azon törvény szelleme a jogegyenlőség, a juris communio. De az 1848-ki juris communio még korántsem biztosítja a nemzetiségeket.”

Ilyen körülmények között sajnálatos s a továbbiakban súlyos következményekkel járó tény volt, hogy az új, polgári Magyarországot megalapozó 1848. áprilisi törvények a nemzetiségi kérdéssel nem foglalkoztak, bár egyes rendelkezéseik érintették az ország nem magyar ajkú lakóinak nyelvhasználati jogait. Ilyen volt az V. t.c. az országgyűlési követek választásáról, amely kimondotta, hogy képviselőnek csak olyan egyén választható, aki tud magyarul, minthogy a törvényhozás nyelve a magyar. Az aktív választójogosultság feltételül azonban nem kötötte ki a magyar nyelv tudását. A XVI. t.c. pedig úgy rendelkezett, hogy a megyék gyűléseiben és bizottmányaiban a tanácskozási nyelv egyedül a magyar lehet (de a horvát megyékben megengedte az anyanyelv használatát). A városokról és a községekről szóló törvények nem tartalmaztak hasonló rendelkezést.

A Habsburg Birodalom másik felében, Ausztriában ugyanakkor már 1848 áprilisától kezdve ismételten hivatalos és ünnepélyes formában deklarálták – igaz, hogy nem részletezve, hanem csak általános elvi síkon – a különböző népek nemzeti jogait. Az Osztrák Császárság 1848. április 25-én kelt alkotmánya (az ún. Pillersdorf-féle alkotmány) biztosította minden „néptörzs” számára a nemzetiség és a nyelv sérthetetlenségét. Ezt az egyes

tartományok törvényhozó gyűlései többnyire kiegészítették a nemzetiségi egyenjogúság törvénybe iktatásával a többi állampolgári szabadságjoggal együtt. 1848 tavaszán és nyarán egy sor rendelkezést adtak ki a nemzetiségi egyenjogúság gyakorlati érvényesítése érdekében, főleg az oktatásban és a bíróságokon. Az 1848-as német és osztrák alkotmányok, illetve alkotmánytervek kidolgozói általában az alkotmányban biztosított általános emberi jogok között sorolták fel a nemzetiség és a nemzeti nyelv megőrzésének és fejlesztésének jogát. Így tett az ausztriai alkotmányozó birodalmi gyűlésen az alkotmány kidolgozásával megbízott bizottság is, amely az általános emberi jogokról készített javaslatában csak annyiban konkretizálta ezen emberi alapjog gyakorlásának módját, hogy minden állampolgárnak joga van saját anyanyelvén beadványt intézni bármely hatósághoz, s választ is e nyelven kell kapnia. Kimondotta ez a javaslat azt is, hogy az iskolai tanrendek kialakítása során az egyes tartományokban beszélt valamennyi nyelv egyenjogúan tekintetbe veendő. A birodalmi gyűlés által 1848. december 17-én elfogadott alkotmány 21.§-a szerint: „A Birodalom valamennyi néptörzse egyenjogú. Valamennyi néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve megőrzésére és ápolására. Az állam biztosítja valamennyi az országban használatos nyelv egyenjogúságát az iskolában, a hivatalokban és a közéletben.” Az Alkotmánytervezet nem elégedett meg az állampolgárokat megillető jogok elvi deklarálásával, hanem – a nemzetközi alkotmányjogi gyakorlatban úttörő módon – e jogok tiszteletben tartásának ellenőrzését egy létesítendő legfelső birodalmi bíróságra bízta. Azt is előírta a javaslat, hogy a Birodalom történetileg kialakult országain és tartományain belül a kisebb területi egységek határait lehetőleg a nemzetiségekre való tekintettel állapítsák meg. Az alkotmányban ennél többet nem tartottak szükségesnek kimondani, a részletes szabályozást további törvényekre bízták.

A magyarországi nemzeti kisebbségek kívánságait már 1848 tavaszán megfogalmazták nemzeti gyűléseiken, az országgyűléshez, illetve a kormányhoz eljuttatott petícióikban és egyéb nyilatkozataikban.

A szerbek március 27-i újívdéki gyűlésükön így nyilatkoztak: „Mint ahogy a szerbek a magyar nemzetiség és a magyar nyelv elsőbbségét és hatalmát minden közös állami és közös hazai viszonyokban Magyarországon szíves készséggel elismerik, ugyanúgy kívánják és követelik, hogy a magok nemzetisége is elismertessék és nyelvük szabad használása összes ügyeikben és tanácskozásaiban... törvény által megerősítessék”. Kívánják továbbá egyházuk önkormányzatának és egyenjogúságának biztosítását, a szerb nemzeti gyűlés összehívását, „nemzeti iskoláik és nemzeti közművelődésük szabad és független szervezését és igazgatását”, a szerb értelmiség alkalmazását a legfelső és a felsőbb hatóságoknál és bíróságoknál.

Az újívdéki szerbek 16 pontból álló kívánságait küldöttség vitte Pozsonyba az országgyűlés elé, ahol maga Kossuth ajánlotta kérésüket képviselőtársai figyelmébe. Kijelentette, hogy „a honnak lakosait nyelv és valláskülönbség nélkül” részesíteni kívánják „a közszabadság áldásaiban. A magyar nemzet ösztintén vallja azon elvet, hogy minden népnek a maga nyelvét, s annak belügyeiben, egyházi dolgaiban szabad használatát tiszteli, s a magyar szabadságot minden polgártársaira különbség nélkül kiterjeszti... A magyar nemzet mindent megoszt, szabadságot és jogot, és tiszteli a külön nyelveknek tökéletes szabad kifejlődését”.

Kossuth ígéretei azonban nem elégíthették ki sem a szerbek, sem a többi nép nemzeti igényeit. A szlovákok március 28-án Liptó megye gyűlésén előterjesztett petíciójukban azt kívánták, hogy a megyegyűlés szlovák nyelven tanácskozzék, s „a bíróságok, kérvények, perek, hivatalos megyei és országgyűlési hirdetmények nyelve szlovák legyen.” Hasonló kívánságokat fogalmazott meg egy hónap múlva Nyitra megyében a brezovai

népgyűlés, kiegészítve azzal az igénnyel, hogy az oktatás minden szintjén létesüljenek szlovák nyelven tanító intézetek, „nemzeti iskolák”. A Liptószentmiklóson május 10-én összegyűlt szlovák értelmiségiek petíciója már egy nagy lépéssel tovább is ment: azt kívánta, hogy az országgyűlésen „minden nemzet mint nemzet képviseltessék”, s a képviselők anyanyelvükön szólalhassanak fel. „A testvérm nemzetek egyetemes országgyűlése” mellett követelték „különleges nemzetgyűlések” létesítését, s az etnográfiai határok megállapítását, tehát lényegében területi autonómiát. A megyegyűléseken mindenki anyanyelvén szólalhasson fel. Állást foglaltak a 20 éven felüli férfiak általános választójoga mellett. A politikai kívánságokat kiegészítették szlovák tanítási nyelvű nemzeti iskolák követelésével az elemi iskoláktól az egyetemig. Érdekes javaslatuk volt, hogy a magyar többségű megyék iskoláiban szlovák nyelvi tanszékeket, a szlovák többségű megyékben pedig magyar tanszékeket állítsanak, hogy kölcsönösen megtanulhassák egymás nyelvét.

A szerbek május 13–15-én Karlócán tartottak nemzeti gyűlést, ahol Szerb Vajdaság felállítását kívánták, sőt vajdát is választottak, s megkezdtek a fegyveres felkelés előkészítését. Erdélyben a románok május 15-én Balázsfalván tartott népgyűlése az unió elfogadását csak nemzeti igényeik kielégítése után tartotta lehetségesnek, míg a szászok egyértelműen az unió ellen foglaltak állást. A románok is román nyelven oktató elemi és középiskolákat kívántak, sőt román nyelvű egyetemet is. Az 1849 elején Ferenc József elé járuló román küldöttség már nem elégedett meg Erdély autonómiájával, hanem azt kívánta, hogy a Habsburg Birodalom valamennyi románját egyesítsék egyetlen önálló nemzetté „Ausztria kormánya alatt mint az összbirodalom kiegészítő részét”, a románok kapjanak „önálló nemzeti közigazgatást”, hívják össze „az egész nemzet általános kongresszusát”, hogy nemzeti főnököt, egyházfőt és a nemzeti közigazgatást irányító „román szenátust” választhassanak, s végül számarányuknak megfelelően legyenek képviselve a birodalmi gyűlésben. Lényegében területtől független nemzeti politikai szervezetet akartak létrehozni, ugyanolyan személyi autonómiát megvalósítani, mint amelyet két év múlva Kossuth is megfogalmazott törökországi internálása idején kidolgozott Alkotmánytervében. Voltak azonban a románok között olyanok is, akik egy Erdélyt, Bukovinát és Magyarországot románlakta területeit felölelő román területi önkormányzatról, az Osztrák Császárságon belüli román koronatarományról ábrándoztak.

A legnagyobb létszámú nemzeti kisebbségek tehát félreérthetetlenül megfogalmazták igényüket a területi önkormányzat és nemzeti közösségként való elismertetésük, nemzeti politikai intézmények létesítése iránt. Igényeiket a szlovák, a szerb, a román „nemzet” nevében fogalmazták meg. Kossuth azonban határozottan kijelentette az országgyűlésen, hogy „én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, akik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetenél több itten nincsen.”

1848 tavaszán Magyarországon kétfajta nemzetfogalom, nemzeti ideológia állt szemben egymással, s ez a kettősség az egész korabeli Európára jellemző volt. Az egyik, amelyet a francia felvilágosodás fogalmazott meg, a nemzetet politikai kategóriának tekintette, meghatározott területhez, politikai intézményrendszerhez, végső soron az államhoz kötötte, s az állampolgárok összességével azonosította. A francia Enciklopédia szerint a nemzet „gyűjtőnév, melyet bizonyos területet lakó, bizonyos határok közé zárt s egyazon kormánynak engedelmeskedő jelentős számú népesség jelölésére használnak.” E fel fogás szerint csak az a nép alkot nemzetet, amelynek történetileg kialakult önálló államisága vagy legalábbis területhez kötött politikai autonómiája van. A modern állam tehát

nemzetállam, amelyben csak egy nemzet élhet, de ennek minden állampolgár tagja, tekintet nélkül nyelvére, etnikumára.

A politikai nacionalizmussal, az államnemzet eszméjével szemben a másik felfogás, az etnikai-nyelvi nacionalizmus a nemzetet az államtól független, a politikai szerveződést megelőző, elsődleges természeti képződménynek tartotta, amelynek meghatározó jegye a közös etnikum, a nyelv, a népi hagyomány, vagy amint ennek a nemzeteszmenek klasszikus megfogalmazója, Herder mondotta: a „népszellem” (Volksgeist). Minden ön-maga tudatára ébredt népi, nyelvi közösségnek természetes joga van a nemzeti léthez, a saját nemzeti politikai intézményekhez, végső soron a nemzeti önrendelkezéshez.

A legtöbb európai nép nemzeti ideológiájában – történetileg kialakult helyzetének megfelelő arányban – keveredtek egymással e két nemzetfelfogás elemei. A teljes rendi társadalmi szerkezettel, saját politikai intézményekkel nem rendelkező etnikai kisebbségek ideológiájában a természetjoggal érvelő etnikai-nyelvi nacionalizmus játszott meghatározó szerepet. Erre hivatkozva kívánták a szlovákok, szerbek és románok „nemzet”-ként való elismerésüket. A magyar reformnemesség viszont a történeti jogokra hivatkozó államnemzeti koncepciót vallotta, annál is inkább, mert ez összhangban állt a hagyományos magyar nemesi, rendi nemzetfogalommal, amely szerint a „natio Hungarica” tagjának számított minden nemes, bármilyen anyanyelvű volt is. „Nemzet annyi, mint állam, ezt csak történelem alkothat” – írta Kossuth. Szontagh Gusztáv szerint: „Nemzet a haza polgárai egésze, egy hazában ennél fogva csak egy nemzet lehet, de nép (népiség, népfaj) többféle.” De nemcsak a liberális reformerek vallották ezt, hanem a Habsburg főherceg, József nádor is: „az ki Magyarhonban lakik, akármilyen ajkú legyen is, miután ugyanazon jogokkal és kiváltságokkal él, melyeket az ország nyújt, az magyar: itt nincs más nemzet – mint a magyar.” Ennek megfelelően írta Wesselényi: „A honunkban lakó szlávok ... nemzetül nem léteznek... Ezeknek külön nemzeti joguk nincs s nem lehet.... Polgári alkotmány élvezését, törvények védelmét s ebből folyólag jogszerű polgári szabadságot ezek is követelhetnek. Ezek mint embereknek elavulhatlan, s mint polgároknak tagadhatlan joguk.”

Mivel a magyar felfogás szerint a nem magyar népek – a területi önkormányzattal rendelkező horvátok és erdélyi szászok kivételével – nem alkottak politikai nemzetiséget, nem tarthattak igényt nemzeti jellegű politikai intézményekre, így területi autonómiára sem. Kossuth szerint „egy országot nyelv szerint felosztani, s mindenik résznek külön territoriumon külön politikai nemzetiséget adni annyit tesz, mint azon országot feldarabolni és megszüntetni.” Arra is hivatkoztak, hogy hazánkban a különböző népek egymással oly mértékben keveredve élnek, hogy az etnikai határokat igazságosan meghúzni lehetetlen. Ezt fejtette ki Kossuth 1849 májusában a délvidéki hadsereg parancsnokához, Perczel Mórhoz írt levelében, aki a szerbeknek megígérte a Vajdaságot. „Tegyük fel, – írta Kossuth – hogy Bács-Bánát szerb vajdasággá deklaráltatnék: mivé lenne az ott lakó magyarok, németek, oláhok nemzetiségi joga és micsoda joggal kívánhatnának a szerbek ez alapon szupremáciát?” Valóban: az 1849-ben létrehozott Szerb Vajdaság lakóinak az Osztrák Császárságban 1850–1851-ben végrehajtott népszámlálás szerint is csak 24%-a volt szerb nemzetiségű, 28%-a román, 24%-a német, 17%-a magyar. „Szerb vajdaság tehát – folytatta Kossuth, – szerb provinciális gyűlés és minden hasonló ábrándok, a praxisban tökéletes képtelenségek. Horvátországnak lehet bánja, lehet tartományi gyűlése, mert horvátországi territórium van, de szerb vajdaság, szerb provinciális gyűlés nem lehet. Magyarországnak Szerbia nincs, hanem vannak az egy és oszthatatlan ország földjén vegyesen elszórt szerb nyelvű lakosok, kik azt kívánhatják, hogy rájuk nézve is, az országnak minden joga, törvénye, szabadsága közös legyen; de mert külön tartományuk

nincs, azt nem kívánhatják, hogy az ország az ő nemzetiségük kedvéért földaraboltassék, és számukra egy külön tartomány alkottassék.”

A magyar kormányzat tehát mind az etnikai kisebbségek „nemzet”-ként való elismerését, mind területi önkormányzatok engedélyezését elvi alapon elutasította.

A magyarországi nemzeti kisebbségektől eltérően a horvátokat a magyarok elismerték politikai nemzetnek, mert saját autonóm területtel bírtak. Az új magyar kormány első pesti minisztertanácsa április 19-én elhatározta, hogy „mindent meg fog tenni, amit a törvény, igazság és méltányosság megkíván, hogy a Magyar- és Horvátország közötti kölcsönös bizalom megerősítessék.” A törvényeket és rendeleteket horvát nyelven is közzétették, határozatot hoztak horvát államtitkárok és minisztériumi tisztviselők kinevezéséről, s hozzájárultak, hogy a horvátok a kormánnyal való érintkezésben is saját nyelvüket használják.

A horvátok azonban nem ismerték el a magyar kormány illetékességét a horvát ügyekben. A március 25-i zágrábi népgyűlésen elfogadott horvát nemzeti program Magyarországgal teljesen egyenrangú, saját felelős kormánnyal rendelkező államnak kívánta Horvátországot, amelyet csak az uralkodó személye és a közös vámterület kapcsolna a Habsburgok többi országához. Az új bán, Jellačić nem vett tudomást a Batthyány-kormányról, a június 5-én összeült horvát sabor pedig megszűntnek nyilvánított minden törvényhozási és közigazgatási kapcsolatot Magyarországgal, de kifejezte azt az óháját, hogy továbbra is baráti viszonyt szeretne fenntartani Magyarország népeivel.

Augusztus végén a magyar minisztertanács elfogadta Deák Ferenc törvényjavaslatát, amely a két ország viszonyát új alapokra kívánta helyezni. Eszerint Horvátország teljes belső önkormányzatot kapna, csak a had-, kül-, pénz- és kereskedelemügy lenne közös a két ország között, s ezeket a közös minisztériumok intéznék, horvát államtitkárokkal. A közös minisztertanácsban horvát miniszter képviselné Horvátország érdekeit. Horvátország államnyelve a horvát, a két ország közötti levelezést mindkét fél a maga nyelvén intézné. A minisztertanács azt is kijelentette, hogy ha „ez alapon a kiegyenlítés meg nem történhetné, azon esetben az elválásra, s ennek folytán a pusztá szövetségi viszony elfogadására is rááll, fenntartván Fiume és magyar tengerpart birtokát s az ezzel szabad közlekedés és az ez úton kereskedelem biztosítását.” A Batthyányval folytatott utolsó tárgyalás alkalmával azonban Jellačić kijelentette: „Köztünk nem particuláris sérelmek kérdése fog fenn, melyet ki lehetne egyenlíteni. Önök Magyarországot szabad és független országnak akarják, én pedig az osztrák birodalom politikai egységére esküdtem, ha ebbe önök bele nem egyeznek, köztünk csak a kard határozhat.”

1848. június 2-án Prágában összeült a Monarchia szlávjainak kongresszusa. A csehek és a délszlávok – lényegében a František Palacký által megfogalmazott ausztrószláv koncepció jegyében – etnikai alapon elhatárolt tartományok föderációjává kívánták átalakítani a Monarchiát. A szlovákok viszont nem akartak elszakadni Magyarországtól, nem kívántak a csehekkel egy államot alkotni. Ludevít Štúr nyíltan megmondta, hogy nem elég erősek a magyarokkal való szembefordulásra: „Nemzetünket még nem sikerült megnyernünk, ... vannak nemzeti szellemű embereink, ha azonban magyarelles gondolkodásunkat megmutatnók, ezerszámra lépnek fel ellenünk.” Ez meg is történt ősszel, midőn Štúrék Szlovák Légiójához csak néhány százan csatlakoztak, a magyar honvédseregben viszont a szlovákok ezrei harcoltak. A szlovákok 1848 nyarán még elismerték a magyar minisztériumot, és tőle kérték nemzeti jogait. „Ha a magyarok azt, ami bennünket megillet, megadják nekünk, akkor nem rántunk ellenük kardot” – mondotta a másik szlovák vezető, Jozef Miloslav Hurban. De ha nem adják meg, akkor harcolni fognak ellenük. Végül is a lengyelek javaslatára a kongresszus határozatot hozott, amely

szerint az ausztriai Szlávok Szövetsége megkísérli elsimítani a viszályt a magyarok és a szlávok között, s minden eszközt megragad a megegyezés létrehozása érdekében.

A prágai szláv kongresszust azonban Windischgrätz szétkergette, s ezután az események nem a megegyezés, hanem a fegyveres konfliktus felé vezettek. Ehhez hozzájárult az is, hogy a magyar kormány szerint a szláv kívánságok „egyedül a panslavistai irány kifejtésének” tekintendők, s statárium kihirdetésével, kormánybiztosok kiküldetésével, karhatalmi eszközökkel próbálta „megoldani” a nemzetiségi kérdést. Egy más jellegű, pozitív előjelű rendezés irányában az első fontos lépést magyar részről az országgyűlés által kiküldött erdélyi unió-bizottság tette meg azzal, hogy a román képviselők véleményének figyelembe vételével 1848 szeptemberében törvényjavaslatot készített „a román nemzet polgári jogainak egyenlőség alapjain biztosításáról”.

A 16 pontból álló javaslat mindenekelőtt kimondja, hogy „a románok nemzetisége és nyelve elismertetik és biztosítottatik.” Ennek megfelelően engedélyezi a román nyelv használatát az alsó- és középfokú iskolákban és a papneveldekben, valamint az egyházi igazgatásban. A román ajkú községekben és az egyházközségekben a jegyzőkönyveket románul és magyarul javasolja vezetni, más hatóságokkal azonban csak magyar nyelvű levelezést ír elő. A románlakta megyékben, székekben és városokban a hivatalos tanácskozásokban, gyűléseken engedélyezi a román nyelvű felszólalást. A nemzetőrség vezényletében a magyar mellett a román nyelvet is fogják használni. A törvényeket, a királyi és miniszeri rendeleteket román nyelven is közzé fogják tenni. A román nyelven írt hivatalos iratokat, kérvényeket, beadványokat mindenhol el kell fogadni. A megyei közgyűlésekbe és bizottmányokba olyan románok is beválaszthatók, akik a magyar nyelvet nem beszélik, de értik. A királyi törvényszékek mellett a román ajkú szegény nép ügyeinek ingyenes képviselőre az állam által fizetett román ajkú ügyvivőket fognak alkalmazni. Kimondja a javaslat, hogy a közigazgatás minden ágában a románok „igazságos arányban” alkalmazandók. Megígéri, hogy a románokra nézve sérelmes erdélyi törvényeket és jogszabályokat hatályon kívül fogják helyezni. Az iskolaügyet illetően a javaslat megígéri, hogy az állami iskolák felállításakor tekintettel lesznek a román ajkú lakosságra is. Az egyetemen román nyelvi és irodalmi tanszéket állítanak fel. A román tannyelvű középiskolákban viszont a magyar nyelvet és irodalmat kell rendes tantárgyként tanítani. Ez a javaslat az 1848 előtti nyelvtörvényekhez képest jelentősen kiszélesítette a románok nyelvhasználati jogait. A javaslat országgyűlési tárgyalására azonban a szabadságharc kitörése miatt már nem kerülhetett sor. Úgyszintén nem lett akkor törvény Eötvös József népoktatási javaslatából, amely kimondta, hogy „azon növendékek, kik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást saját anyanyelvükön fogják nyerni”, a magyar nyelvnek tantárgyként való oktatását azonban minden iskolában előírta (ismeretes, hogy Eötvös 1868. évi népiskolai törvénye erről az igényről már lemondott).

1848 szeptemberétől hosszú hónapokra a fegyvereké volt a szó: a „magyar politikai nemzet” különböző nyelvű tagjai véres testvérharcot vívtak egymással mind a Délvidéken, mind Erdélyben, mind a Felföldön. A megegyezés, a kibékülés 1849 tavaszán került ismét napirendre, s erre a szembenálló felek mindegyikében mutatkozott hajlandóság. Ebben része volt egyfelől a magyar honvédsereg sikereinek, másfelől az 1849 márciusában kiadott ún. „oktrojált” birodalmi alkotmány keltette általános csalódottságnak és a bécsi reményekből való kiábrándulásnak. 1848 végén az új uralkodó, Ferenc József kijelentette, hogy az államot „a népek egyenjogúsága és szabad önrendelkezése alapján” kívánja újjáépíteni. A márciusi alkotmányban azonban a népek önrendelkezéséről, területi autonómiáról szó sem volt. Jóllehet az alkotmány kimondta, hogy „minden néptörzs egyenjogú, s mindegyiknek sérthetetlen joga nemzetiségének és nyelvének megőrzése és

ápolása”, s azt is megígérte, hogy Magyarországon valamennyi nemzetiség és az országban használatos nyelv egyenjogúságát a köz- és a polgári életben megfelelő intézmények által biztosítani fogják, mindezt egy egységes és erősen centralizált birodalom keretében kívánta megvalósítani.

Sokat fáradoztak ezekben a hónapokban a szembenálló felek kibékítésén és a dunai népek szövetségének létrehozásán a lengyel emigráció ide érkezett küldöttei. A magyar kormány párizsi követe, Teleki László is kapcsolatba lépett a lengyel emigráció vezetőjével, Adam Czartoryski herceggel, s az ő közvetítésével ismerkedett meg a párizsi cseh, román és délszláv emigránsokkal. A velük folytatott megbeszélések alapján javasolta Kossuthnak 1849. március 7-én: „Én azt hiszem, nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal és románokkal kellene egységre lépni, mi szerintem nem igen nehéz dolog volna, mert volt alkalmam több illy faju emberekkel találkozni, és mind sokkal inkább kívánnak velünk egyezkedni, mintsem Ausztriával, csak az Istenért, adjatok nekik mindent, amit lehet”. A nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezése csak úgy lehetséges, ha „Magyarhont a confederatio bázisán rekonstruálják”. Május 14-én még nyomatékosabban hangsúlyozta mindezt: „Egy van, mi különösen szívemen fekszik, mert Magyarhon jövője, véleményem szerint attól függ. Különféle nemzetiségek iránt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is. Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni.” Javasolja, hogy áldozzunk valamit a „corpus iuris”-ből, s a szerbeknek és a románoknak adjunk területi önkormányzatot és nemzeti gyűlést. Mi mindehhez még a nemzetiségek által lakott megyékben szabad nyelvhasználatot biztosítunk, akkor „leraktuk Magyarországra nézve a legfényesebb jövőnek alapját”, s nemcsak a mi nemzeti kisebbségeink, hanem a szomszédos népek is „örömmel fogják Magyarországot elfogadni, mint egy jövődöbéli dunai confoederationak központját... Mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál kevesebbet kellend Ausztriának és az abszolutizmusnak adnunk.”

1849. május 18-án Czartoryski herceg párizsi házában a cseh František Rieger és a magyar kormány külföldi képviselői – Teleki László, Pulszky Ferenc, Szarvady Frigyes – megállapodtak abban, hogy céljuk Ausztria helyén egy föderatív államszövetség létrehozása, amelyben a horvátok, szerbek és románok területi önkormányzatot kapnának, s az államszövetséghez csupán a közös hadügy, közlekedés és kereskedelem révén kapcsolódnának. A szlovákok és a németek területi önkormányzatot nem kapnának, csak szabad nyelvhasználatot és községi szintű önkormányzatot. A megállapodást jegyzőkönyvben rögzítették, amelyet a lengyel megbízottak eljuttattak az érdekelt felekhez. Az emigráns bukaresti forradalmárok ezt a jegyzőkönyvet „elkötelezés félének” tekintették „a magyar kormány részéről a román nemzet iránt.”

Idehaza a radikálisok lapja, a *Március Tizenötödike* fogalmazott meg hasonló gondolatokat. „Az idő és a körülmények oda fejlődnek, hogy e hazában létező külön nemzetiségeket többé lehetlen ignorálnunk. Meg kell ezen nemzetiségekkel egyszer alkudnunk... és midőn alkudni akarunk, tegyük félre a corpus juris s annak elkopott fikcióit... Ha előttünk a haza rendezésében tabula rasa volna, akkor minden kétkedés nélkül azt mondanók, Magyarország, Erdély, Horvátország, sőt ha kívánják, a felső megyei szlávok külön e naptól fogva egy szövetséges köztársaság.” A reformkori nyelvtörvények szellemével való szakítást jelzi az a megállapítás, hogy „nem az feladatunk többé, hogy minden ember, ki e hon történelmi határai közt születik, ezutánra a magyar nyelvre rákényszeríttessék, ha mindjárt ezen kényszerítés alatt csak a hivatalra való alkalmatosságot is értjük, hanem hogy a meglévő és semmi esetre többé nem ignorálható nemzetiségek békében és testvériségben és szabadságban mindörökre össze tartsanak.”

Perczel Mór, aki 1849 márciusában és áprilisában a Vajdaság nagy részét elfoglalta, széles körű amnesztiát gyakorolt, szerb nyelvű közigazgatást és bíraskodást vezetett be. A szerb vezetőkkel folytatott tárgyalásokon ígéretet tett a területi önkormányzat, a Vajdaság megadására. Kossuth a területi önkormányzat engedélyezését ajánló javaslatokat következetesen elutasította (mint később az emigrációban is). „Szerb territorium a magyar álladalmomban nincs” – válaszolta Perczelnek – és a nemzet soha nem fog belemenni, hogy az ország területe nemzetiségek szerint felosztassék, mert ez a magyar állam halálát jelentené. „A közös szabadságban és a közös jogban” való részesedésen túlmenően azonban most már konkrét nyelvi engedményekre is hajlandó volt. „A román nép nyelvének szabad használatát úgy iskolákban és egyházaikban és vallásos szertartásaikban, mint a községi életben is garantírozom” – üzent a románoknak a közvetítésre vállalkozó Ion Dragoș képviselő által. Megígérte, hogy bárki anyanyelvén intézhet a kormányhoz folyamodást, a törvényeket és rendeleteket a nemzetiségek nyelvén is ki fogják adni, s mindenki az anyanyelvét használhatja a bíróságok előtt is. A szerbeknek is kilátásba helyezte nyelvük használatát a községi adminisztrációban, a szóbeli eljárású bíróságok előtt, az iskolákban és az egyházban.

Ilyen értelemben határozott 1849. június 6-án a minisztertanács is: „minden népfajnak teljes szabadságában van illető egyházában, községében, iskoláiban és családi körében vallását, nyelvét, gyermekei oktatását ápolni, kezelni és biztosítani.” Batthyány Kázmér külügyminiszter 1849. június 10-én kelt körirata hasonló ígéret tételére hatalmazta fel a nemzetiségek képviselőivel tárgyaló diplomatákat, tábornokokat és politikai megbízottakat: „a magyar kormány biztosítja a nemzetiségeknek a jogegyenlőséget... s kész rábízni az egyházi ügyek adminisztrációját kizárólag az illető felekezet híveire – az állam főfelügyelete nélkül – és ott, valamint minden olyan magánügyükben, melyek iskoláikkal, családjukkal, községeik életével, az alsó bíróságok előtt folyó pereikkel és az élőszóval előadhatókkal kapcsolatosak, saját nyelvüket használhatják.” Batthyány azonban határozott feltételül szabott három elvet: az állam egységét és területi épségét, valamint a magyarság vezető szerepét, „amelyet ezer évvel ezelőtt fegyverrel szerzett meg, amellyel önálló államot létesített”, s amely „a magyar nyelv diplomatikai (azaz államnyelv) jellegében” jut kifejezésre. A magyar államnyelv használatát illetően a reformkori nyelvtörvényeket tekintette irányadónak.

Ezek az ígérek messze álltak az előző év tavaszán megfogalmazott nemzetiségi kívánságoktól, de még az unió-bizottság román törvényjavaslatától is. Lényegében csak a községi igazgatásban, az egyházakban, az alsó bíróságokban, valamint az iskolákban tették lehetővé a kisebbségi nyelvek használatát.

Mindezekhez képest komoly előrelépést jelentett az erdélyi és magyarországi román képviselőkkel, valamint a román fejedelemségekből emigrált forradalmárokkal folytatott tárgyalások eredményeként kidolgozott „kibékülési terv” (project de pacification), amelyet 1849. július 14-én írt alá Batthyány Kázmér külügyminiszter és Nicolae Bălcescu. Míg eddig Kossuth és a magyar kormány csak községi szintű önkormányzatot volt hajlandó ígérni a nemzetiségeknek, most az egyezmény legfontosabb pontja megígérte, hogy a megyei igazgatás nyelve mindenütt a többség által beszélt nyelv lesz. A román többségű megyékben a tárgyalásokon a román és a magyar nyelv egyaránt használható, a jegyzőkönyvet mindkét nyelven kell vezetni. Ugyanez érvényes az alsóbb fokú törvényszékekre is. A megyék a kormánnyal magyarul leveleznek, de a megyei törvényszékek egymással románul is érintkezhetnek. Román nyelven is lehet írni kérvényeket bárhová. Az iskolákban, ahol románok tanulnak (az államiakban is) a tannyelv a román. A román többségű megyékben a nemzeti gárda vezényleti nyelve is román lesz. Minden államhivatal nyitva áll a románok előtt. Elismeri az egyezmény a román görögkeleti egyház önkormányzatát

vallási és iskolai téren. Kimondta az egyezmény azt is, hogy „az oláhok külön nemzetiségget képezvén, a jövőre a közokiratokban román név alatt lesznek említendőek.”

A románokkal létrejött megállapodás pontjait a nemzetgyűlés valamennyi nemzetiségre kiterjesztette, midőn Szegeden az 1849. július 28-án tartott utolsó ülésén határozatot hozott a nemzetiségi kérdésről. „Engedtessek meg minden népeknek a nemzet szabad kifejlődése... És e kifejlődés semmi más tekintet által ne korlátozhatnók, mint a státusegység fenntartásának és a célszerű, gyors, pontos közigazgatás lehetőségének tekintete által”. Így fogalmazta meg a törvényjavaslatot előterjesztő Szemere Bertalan miniszterelnök azt az alapelvet, amely a következő évtizedekben állandó eleme lesz a magyar részről kidolgozott nemzetiségi törvényjavaslatoknak. Szemere szerint „bekövetkezett a legvégső idő, hogy a nemzetgyűlés elveit e részben nyilvánítsa.” Ezért a kormány nevében beterjesztette a határozati javaslatot: „Az országban levő különféle nyelvek s a görög szertartású egyházra nézve, addig is, míg a kidolgozandó alkotmány szerkezetéhez képest részletes intézkedés törvényhozás útján történék, részint a haza nem magyar ajkú polgárainak bővebb megnyugtatására, részint a kormánynak ideiglenes rendezési intézkedéseiben utasításul, határozatképpen kijelentetik: A magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése, a következőkben ezennel biztosítatik”. Az ország diplomatikai nyelve, azaz az állam hivatalos nyelve a magyar, de „az országban divatozó más nyelvek” használatára lehetőség nyílik a következő területeken: a községi és megyei gyűléseken mindenki a saját anyanyelvén szólhat; a jegyzőkönyv nyelvét mindkét esetben a többség határozza meg. Ugyancsak anyanyelvét használhatja bárki az alsó fokú bíróságok előtt. A nemzetőrség vezényleti nyelve, az iskolák oktatási nyelve, az anyakönyvezés és az egyházi ügyek nyelve mindig az illető község, illetve egyházközség nyelve. A megyék a kormánnyal és más hatóságokkal magyarul leveleznek, de az egyes állampolgároknak joguk van bármely hatósághoz bármely nyelven folyamodványt intézni. A kinevezések mindennemű hivatalokra egyedül érdem és képesség szerint történnek, tekintet nélkül a nemzetiségre és a vallásra. Külön pontokban biztosítja a határozat az ortodox (görög-keleti) egyház teljes egyenjogúságát és belső önkormányzatát mind egyházi, mind iskolai ügyeiben. Végül a határozat felhatalmazza a kormányt, hogy rendelet vagy törvény által orvosolja a nemzetiségek sérelmeit, s tegyen eleget „előadandó jogszerű kívánatainak”.

Jellemző a korabeli magyar politikai vezető réteg gondolkodására, hogy a nemzetgyűlés még a szabadságharc utolsó napjaiban is nehezen állt rá ezekre az engedményekre. Kiderül ez Szemere miniszterelnöknek Kossuthhoz írt beszámolójából: „Barátom! Ma tanácskozás volt a népfajkibékités iránt... Az valami szörnyű, a háznak rövidlátása, politikai vaksága. A radikál párt bajnokai oda nyilatkoztak, mint 1832-ben, midőn a magyar volt minden, a rác, oláh, cseh nép. Jól szólt Battyány [Kázmér], és én majd egy órai válszomban élesen voltam kénytelen fellépni, melyben kimondám, hogy azon általánosságok, azon még mindig arisztokratikus-magyar felfogása a demokráciában más népiségek követeléseinek elveszti a Nemzetet és én kezemet mosom e politikától. Remélem, nem szóltam siker nélkül s a véleményeken jó nagyot csavarintottam. E ház gyámság alá való.” Szemere hangsúlyozta, hogy e határozatban „nem a szabályok fontosak, hanem a szellem, mely a harc közepette is a béke zászlója felé mutat. Mi nemcsak a szabadságot adjuk meg a polgároknak, de megadjuk a népeknek saját nemzetiségüket is.” S joggal érzi úgy, hogy ezen elvek „a magyar politikát a régi előítéletekből kiemelik”. Ha a magyar kormány és az országgyűlés nem 1849. július végén, hanem már 1848 tavaszán eljutott volna erre az álláspontra, akkor talán másképp alakultak volna az események.

Ennek a határozatnak gyakorlati szerepe már nem volt, hiszen a magyar szabadságharc utolsó napjait élte. Annál nagyobb viszont elvi jelentősége, minthogy ez volt Magyarországon az első olyan hivatalos törvényhozói aktus, amely a nemzeti kisebbségek és nyelv-

vek jogait szabályozta. Szabályozta oly módon, hogy kijelölte vele a követendő utat a jövő törvényalkotása számára.

Irodalom

- 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Budapest, 1948.
- Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. Beér János. Budapest, 1954.
- Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Herg. von Stephan Pejaković. Wien, 1861.
- Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. 2. Aufl. Wien, 1911.
- Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, 2000.
- Erdély története. 3. kötet. 1830-tól napjainkig. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986.
- Gergely András: Az 1849. évi magyar nemzetiségi törvény. In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk. Gyáni Gábor és Pajkossy Gábor. Debrecen, 1999. 77–90. p.
- Hantsch, Hugo: *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich*. Wien, 1953. (*Wiener historische Studien* 1.)
- Hitchins, Keith: *The Rumanian National Movement in Transilvania, 1780–1849*. Cambridge, Mass. 1969.
- Hugelmann, Karl Gottfried: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien – Leipzig, 1934.
- I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok*. Budapest, 1966.
- Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*. 2 kötet. Graz – Köln, 1964.
- Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. *Regio*, 1993, 4. sz. 99–128.
- Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*. Budapest, 1947.
- Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1955. (*Kossuth Lajos összes munkái* XV.)
- Kovács Endre: *Magyar–délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben*. Budapest, 1958.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár 1944. Reprint, 1989.
- Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. Budapest, 1963.
- Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Budapest, 1980.
- Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. 1–2. kötet. Budapest, 1937.
- Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Die Völker des Reiches*. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Wien, 1980. 975–1206. p.
- Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926.
- Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–49-ben. *Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből*. Budapest, 1983.
- Szerbek és magyarok a Duna mentén. II. *Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből (1848–1867)*. Budapest, 1987.

**A magyar kisebbség
a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban**

**Hungarian Minority in the Kingdom of the Serbs,
Croats and Slovenes**

One of the richest part of agricultural lands of historic Hungary was annexed to the new South Slav state (the would-be Yugoslavia) created with the Treaty of Trianon. Hungarians, who remained in their native land were not granted the minority rights specified in the peace treaty. What is more, the land reform, the settlement policy, the tax system, and the cultural and school regulations were all curbing the rights of non-Slav state-forming minorities – of Hungarians for example.

Történeti előzmények

A trianoni béke következtében a történelmi Magyarország területének (Horvátországgal együtt 325 000 km²) kb. 6,5%-a, 21 000 km² vált az 1918. december 1-jén kikiáltott új délszláv államalakulat, a Szerb–Horvát–Szlovén (SHS) Királyság részévé. Az új államnak ezek az északi területei korábban a Magyar Királyság részét alkották. Az oszmán-török által történt elfoglalásukig ez volt az ország egyik legfejlettebb, túlnyomórészt magyar ajkú területe. A török előrenyomulás következményeként a XV. századtól kezdve megjelentek a délszlávok (nagy részt szerbek) is, akik 1525 után török, majd 1690¹ után császári kiváltságokkal felruházva (mint határőrök a Bécsből irányított Határőrvidéken) egyre nagyobb számban telepedtek meg az elnéptelenedett tájon. A magyarok egy ideig egyáltalán nem, illetve később is csak külön engedéllyel telepedhettek le ezen a területen. A XVIII–XIX. századi szervezett telepítéssel és belső vándorlással elsősorban németek érkeztek, de jöttek a történelmi Magyarország és a Flandriáig terjedő Habsburg Birodalom minden részéből. Szlovákok, románok, ruszinok és még számtalan más nemzetiségű mellett a XIX. században már főként magyarok: kunsági, viharasarki, székely stb. földnélküliek. A kiváló természeti adottságoknak és nagyarányú beruházásoknak köszönhetően a Bácska és a Bánát (az SHS Királysághoz csatolt terület kb. 90%-a) vált a XX. század elejére az Osztrák–Magyar Monarchia éléskamrájává.

Jugoszlávia megalakulásakor – Szlovéniával és a Zágráb környéki horvát területekkel együtt – a Vajdaság² volt az új állam legfejlettebb, leggazdagabb országrésze. Itt volt a legmagasabb a városlakók aránya, a legsűrűbb a vasúthálózat. A hagyományosan többnyelvű és -kultúrájú Vajdaságban (Vojvodina), ahol kb. 1/3–1/3 arányban éltek magya-

¹ A bevándorlás legnagyobb hulláma is ekkor történt, amikor is a nisi csata (1689. szeptember 24.) után visszavonuló Badeni Lajos csapatai mögött III. Arsenije Csernojevics ipeki (Peć, Pejë, ma Nyugat-Koszovó) pátriárka vezetésével mintegy 40 ezer szerb család (kb. 200 ezer fő) menekült a magyar Délvidékre. Helyüket jórészt albánok foglalták el, akik már ekkor, 300 évvel ezelőtt (relatív) többségbe kerültek a szerbekkel szemben Koszovó területén.

² A Bánság nyugati része, Baranya, Bácska. Közigazgatási határait többször módosították.

rok, németek és délszlávok, a fő veszélyt a magyarokban látták, és gazdasági, kulturális, társadalmi erejük megtörésére törekedtek. A nagyszerb ügyet szolgálta a földreform és az iskolák államosítása is, ami világháborút lezáró békék kisebbségvédelmi rendelkezéseinek semmibe vételét jelentette.

Az SHS Királysághoz került területek

Muravidék

A Szlovéniához került terület Vas és Zala megyék déli–délnyugati vidékeit jelenti. A Mura folyó és a trianoni magyar határ között 1920-ban közel 20 ezer magyar lakott. Többségük Alsólendva környékén, az ún. Hetés-vidéken, kisebb részük Muraszombat közelében, a Déli-Örségben. A trianoni békeszerződés idején 25 itteni falu magyar többségű. Területe 940 km², 1918–1919-ben a délszlávok bevonulásakor itt volt egyedül szervezett ellenállás.³

Dél-Baranya (Drávaszög, Drávaköz, Baranyai-háromszög). A történeti Baranya vármegye elcsatolt részét jelenti. Baranya Jugoszláviához csatolása nemcsak politikai okok miatt történt, a döntésnek fontos földrajzi szempontjai is voltak, főként Eszék városát illetően, hiszen a terület elcsatolt harmada mind területileg, mind gazdaságilag hozzá kötődik. Az elcsatolt területrészen 1921-ben 16 638 magyar élt a 49 452 lelkes összlagosságból. Kelet-Horvátországban további 55 206, Nyugat-Horvátországban 2683, Dalmáciában mindössze 70 magyar élt.⁴

Bácska

A délvideki magyarság zöme itt élt (1910-ben 373 ezer, 1921-ben 271 ezer magyar). A jugoszláv állam területén itt él a magyarság egyedül tömbben (a terület északi részén és a Tisza mentén Óbecséig). Itt található Európa egyik legjobb termőterülete, kedvező éghajlati adottságú régiójaként főként gabonatermelésben kiemelkedő. Ennek köszönhetően ma is meghatározó szerepet játszik az ország élelmiszerellátásában. Az itt élő magyarok létszáma az 1880-as népszámlálás idején már meghaladta a 300 ezret, a századfordulón pedig a magas természeti szaporulatnak, az állami telepítésnek és főleg a spontán betelepülésnek köszönhetően rendkívül megnőtt. Különösen nagy volt a növekedés a városokban.⁵ Az 1920-as években ezen okok miatt a szerb betelepítések fő célpontja. Az 1980-as évek elejéig különböző ütemben kb. félmillió délszláv költözött be, minek következtében a vidék és főleg a városok arculata teljesen megváltozott.

Bánát (Bánság)

Általában a Romániához került keleti részt Bánságnak, a Jugoszláviához kerültet Bánátnak hívják. Sorsa a Bácskáiéhoz hasonló, a múlt század végén etnikailag Európa egyik legvegyesebb összetételű területe (1921-ben az 561 ezer lakosa közül 240 ezer délszláv, 98 ezer magyar, 126 ezer német, 17 ezer szlovák).⁶ A magyarok száma a századfordulón itt növekszik a legerőteljesebben, főleg a németek asszimilációja miatt. 1883-ban pl. Bu-

³ 1918. december 27-étől néhány napos fegyveres ellenállás bontakozik ki Muraszombaton és környékén, amiben kb. 40 ember veszti életét. Domonkos, 11. p.

⁴ Sebők, 138. p.

⁵ Kocsis: *Magyarok a határainkon túl*, 65. p.

⁶ Domonkos, 24. p.

kovinából egyetlen alkalom során 1060 család költözött Dél-Magyarország legrégebbi részére a Duna mentére (Székelykeve, Hertelendifalva, Sándoregyháza). A dél-bánati székelyek a teljesen idegen nyelvű környezetben is megőrizték magyarságtudatukat. A bánati magyarság szigetszerű településeken él, főleg a Tisza mellett (Törökkanizsa, Törökbecse, Kikinda).

Szerémség

A középkori Magyarország legértékesebb mezőgazdasági területe a Dráva és a Száva folyók között terül el. Az SHS Királyság megalakulása előtt Horvátországhoz tartozott, később Szerbiához csatolják. A délszlávok a XVI. század elején telepedtek meg a Fruska-Gora (Köleshegy) lankáin. Lakossága az 1920-as években kb. 250 ezer fő, amelyből kb. 10 ezer volt magyar (mai arány kb. 330 ezer – 4 ezer), nagyobb magyarlakta települései: Maradék, Erdővég, Nyékinca fálvak.

A Délvidék helyzete elcsatolása előtt

Az 1918 előtti magyar politika a Délvidéket – a lakosság hihetetlen keveredése ellenére – nem tekintette igazán nemzetiségi vidéknek. A nemzetiségi választókerületek a dualizmus korában megbízhatóan kormánypártiaknak, a kiegyezési politika támogatóinak bizonyultak. Az 1848-as eseményekből nem sok tanulságot vont le a magyar vezető réteg,⁷ és meglehetősen elhomályosodott a nemzetiségi probléma (főleg azokhoz a területekhez képest tűnt kevésbé kritikusnak itt a helyzet, mint ahol a magyarság többmillió kompakt népcsoportok között élt). A magyar országgyűlés által alkotott 1868-as nemzetiségi törvény elutasította a nem magyarok politikai nemzetként – azaz egyenrangú partnerként – való elismerését. A nemzetiségeket csak az alsó- és középfokú közigazgatásra is kiterjedő nyelvi-kulturális jogokkal ruházta föl.⁸ A magyarországi szerbség erőteljesebb szervezkedésére – az anyaország kormányzata és a görögkeleti egyház hathatós támogatásával a századfordulón került sor. Szerbiában az 1903-as dinasztiaaváltástól egyre intenzívebben készültek a nagyszerb eszme alapján szerbnek mondott területek megszerzésére.⁹

A Vajdaság problémái főként gazdasági eredetűek voltak. A földbirtokeloszlás – még a korabeli magyar viszonyokhoz képest is – rendkívül egyenlőtlen volt. A kevés számú nagybirtok többnyire magyar (általában elmagyarosodott nemzetiségi) kezében volt. Ilyen volt a futaki Chotek-uradalom, a báró Vojnitsok birtokai, a Dundjerskiek, Fernbachok, Lebachok és Baranyában a Frigyes főhercegi ág két nagy uradalma. A kö-

⁷ Az 1848-as autonóm Vajdaság követelése miatt magyar–szerb háborús konfliktussá fajultak az események. A „csak” nyelvi-kulturális jogokat biztosító 1868-as nemzetiségi törvény a szerbeket sem elégítette ki. Juhász, 12. p.

⁸ A magyar politika itt egyetlen kivételt ismert el, a horvátokét, akik nem csak nyelvi-kulturális jogokat, hanem széles körű területi és politikai autonómiát is kaptak. Ennek keretében saját országgyűléssel és a kormányzati feladatokat ellátó báni kormánnyal is rendelkeztek. Ez azonban a horvátokat nem elégítette ki, teljesen önálló államot, illetve legalább a Monarchia föderatív átszervezését szerették volna elérni. Romsics, 130. p.

⁹ 1903. június 11-én éjszaka tiszti összeesküvők egy csoportja meggyilkolta az osztrák orientációjú, abszolutisztikus uralkodási módszerei és zavaros magánélete miatt igen népszerűtlen Obrenović Sándort, és helyette Karadordević Pétert választották meg királynak. Ez a dinasztiaaváltás sorsdöntőnek bizonyult Szerbia életében.

zépirtokok jó része szerbek, bunyevácok és németek kezén volt. A magyarság nagy része törpebirtokos vagy föld nélküli cseléd (ipari vagy földműves), a Tisza mentén kisbérő, esetleg a városokban, nagyobb falvakban iparos, alkalmazott. Látható tehát, hogy a magyar nemzetiségűek kis része az igen gazdag, döntő többsége a nagyon szegények sorából kerül ki. A '20-as évek elején az előbbieket elmenekülésével/elűzésével és az utóbbiak földosztásból való kizárásával egy olyan *csonka társadalom* marad itt, ami létszámához képest is rendkívül kiszolgáltatottá teszi őket az uralkodó nemzetekkel szemben. Ez a momentum alapvetően megkülönbözteti ezt az idegen országban rekedt nemzet-részt a más utódállamokhoz kerültektől. Emiatt és még számos más ok miatt is mostanra – sajnálatos módon, de nagy valószínűséggel – állíthatjuk, hogy déli szomszédunknál (szomszédainknál) maradt honfitársaink a magyarság szempontjából elveszetteknek tekinthetők.

Jugoszlávia (SHS Királyság) megalakulása, a nemzetiségek helyzete

A világháború eredményeként lehetségessé vált az, amiről a jugoszláv (= délszláv, 'jug' - dél) eszme hívei évtizedeken át álmodoztak: egy közös délszláv állam megalakítása. Bár ebbe az irányba hatottak a századelő horvátországi és szerbiai eseményei is, ennek gyakorlati megvalósulása csak akkor vált bizonyossá, miután az antanthatalmak megnyerték a háborút. Horvátországban 1905-ben jött létre a horvát–szerb pártkoalíció, amellyel hosszú konfliktusos korszak zárult le (persze csak időlegesen) a szerb–horvát kapcsolatok terén. Ezután alapvetően az együttműködés került középpontba. A koalíció (a szélsőségesen szerbellenes Tiszta Jogpárt mellett, ami a közben szétszakadt Horvát Jogpárt utódja volt) a háború befejezéséig a horvátországi politikai színtér meghatározó szereplője volt. További rekrutációs bázisként szolgált a Jugoszláv Bizottság (JO), amely az Osztrák–Magyar Monarchiából 1914 után emigrált délszláv politikusokat tömörítette. A Jugoszláv Bizottság a háború kezdetétől egy, az összes délszlávot magában foglaló állam megalakításáért lobbizott az antanthatalmaknál. Ez részben az „eszme” romantikus megvalósítása iránti igényből fakadt, szlovén részről pedig döntően (az antant győzelmét prognosztizálva) az olasz expanziótól való (máig élő) félelemből. Az antant ugyanis az 1915. áprilisi londoni egyezményben délszláv területeket is ígért Rómának, amennyiben az antant oldalán lép a háborúba. A főként horvát politikusokat tömörítő Jugoszláv Bizottság csak 1917 nyarától, a korfui deklarációt követően tett szert igazi politikai jelentőségre. Az Osztrák–Magyar Monarchiában maradt délszláv politikusok átállása csak a világháború végén, a vereség hatására és a trializálásba vetett reményeik végleges kudarcba fulladása után történt meg.¹⁰

Szerbia – akinek a Monarchiával való konfliktusa a „szikrát” megadta a háború kirobbantásához – tudta, hogy mi a háború tétje: hatalmas szomszédja gyámsága/megszállása alá kerül, vagy a háború megnyerésével és a soknemzetiségű Monarchia felrobbantásával (elsődleges hadi célként délszláv területeinek megszerzésével) megvalósítja saját nemzeti programját. A szerb kormány már a háború kitörésekor úgy informálta szövetségeseit, hogy győzelem esetén „Szerbiából egy olyan erős délszláv államot akar létrehozni, amelynek lakossága magában foglalja az összes szerbet, horvátot és szlovént.”¹¹ A szerb kormány hadi céljait első alkalommal hivatalosan N. Pašić fejtette ki, egy az orosz

¹⁰ Juhász, 22. p.

¹¹ Banac, 116. p.

kormányhoz intézett táviratában 1914 szeptemberében.¹² Ha a szövetségesek az egyesülést mégsem tennék lehetővé, hanem ragaszkodnának egy önálló horvát állam létrehozásához, akkor a szerbek által is lakott Bánát és Bácska mellett Szerbiának meg kell kapnia Dalmáciát (Zadarig), Bosznia-Hercegovinát, Szlavóniát és a Szerémséget. A szerb politikusok részéről (ellentétben a horvátok jó részével) a jugoszlavizmus csak propagandisztikus jelszónak bizonyult. Szerbia politikájának valódi alapját a nagyszerb program képezte.

A háború megnyerésével megalakulhatott az új állam, amit az antant, különösen Franciaország támogatott. Támogatta továbbá – igaz, más-más okból Szerbia s a horvát frankista Jogpárt kivételével a Monarchia összes jelentős délszláv politikai tényezője. Tehát nem fogadhatjuk el azt a maig sokat hangoztatott leegyszerűsítő nézetet, amely szerint az ország egy tisztán mesterséges képződmény, a „népek börtöne” lett volna; létrehozását lényegében az ott élő domináns szláv népek képviselői akarták.

1918. december 1-jén Belgrádban ünnepélyesen kikiáltották az új államot, amelyet a nagyhatalmak viszonylag gyorsan el is ismertek. Az első nagykoalíciós alapon szerveződő kormány december 20-án alakult meg, a szerb radikális párti Protić vezetésével. A király 1919. januári rendeletével megszüntette a nemzeti kormányokat, egységes központi parlamentet hozott létre, és a királyságot tartományokra osztotta, úm.: Szerbiára, Montenegróra (Crna Gora), Vajdaságra, Macedóniára, Bosznia-Hercegovinára, Dalmáciára, Horvátországra, Szlovéniára. Az új állam egységes pénze gyanánt a szerb dinárt vezette be.¹³ Az 1920. november 28-án megtartott választásokon 16 párt kapott mandátumot. A választások eredményeként 1921. január 1-jén kezdte meg munkáját a radikálisok, a demokraták és az agrárpárt által támogatott Pašić kormánya. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés pedig 1921. június 28-án, Szent Vid napján fogadta el az új (‘vidovdani’) alkotmányt. A királyi Jugoszlávia ezt a korszakát (mely az 1918 és 1921 közötti provizórium időszaka után következett) az alkotmány után vidovdani rendszernek nevezzük.¹⁴

Az egész évtizedben egyetlen skupština (parlament) sem töltötte ki a négyéves időszakot. Huszonegy különböző kormány alakult, amelyek közül mindössze egyetlen bukott meg parlamenti szavazással. A hivatalokat, államigazgatást és a fegyveres erőket az ószerbiai szerbek uralták. Az állam nemcsak a fő foglalkoztatója volt a bérből és fizetésből élőknek, hanem a meggazdagodás legfontosabb és leggyorsabb forrása is. A hivatali rendszer ezért korrupt volt, technikai színvonala pedig igen alacsony. Minőségét jelzi, hogy kizárólag nacionalista megfontolások alapján helyezték a tisztviselőket az ország egyik végéből a másikba.

Nemzetiségi szempontból azonban a leglényegesebb az, hogy a vidovdani rendszer unitarizmusa nem felelt meg az állam tényleges etnikai sokszínűségének. Az 1921-es első jugoszláv népszámlálás szerint az ország 11,98 millió lakosa közül 8,91 millió „szerb-horvát”, 1,02 millió szlovén, 2,05 millió (vagyis kb.17%) nem délszláv ajkú volt. A magyarság lélekszáma 470 ezer főre rúgott, és a Vajdaság lakosságának 23%-át alkotta. Ez

¹² Az orosz külügyminiszterhez, Szazonovhoz írt levélben Pašić elnök először fejti ki részletesen országa hadi céljait; idézi (többek között) Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 1980. 348. p.

¹³ Soksević D.–Szilágyi I.–Szilágyi K., 227. p.

¹⁴ Van olyan szerző, amely ezt a korszakot további három részre osztja: 1921–1925 a szerbek és a horvátok polarizációjának időszaka, 1925–1927 a szerb pártok felbomlásának periódusa, 1927–1928 a horvátok és a prečani szerbek szembenállása a többiekkel. Rothschild, 46. p.

a népesség tehát – minden retorika ellenére – túlságosan is tagolt volt egy központosított államhoz. Az itt lakó nemzetiségek tagjai pedig, az idő előrehaladtával egyre kevésbé érezték magukat egy homogenizálódó nemzeti közösség részének (a nem szlávok lényegében soha). Az pedig végképp elfogadhatatlan volt a többség számára, hogy minden fontosabb politikai és katonai posztot a régi szerbiai elit töltsön be. További felháborodásra adott okot (később még részletezendő) adó- és pénzreform is, amellyel óriási tökélet szivattyúztak át a szerb országrész számára.

A meg nem kért kisebbségek számára a rendszer – különböző mértékben –, de az első pillanattól kezdve elfogadhatatlannak bizonyult. Az országban élő nem szláv kisebbségekhez való viszony különböző volt ugyan, a végső cél azonban mindvégig a beolvasztás/megsemmisítés volt. Helyzetüket az eltérő mértékű, de általános diszkrimináció jellemezte.

Rehák László szavaival élve elmondhatjuk tehát, hogy a királyi Jugoszlávia nem volt képes, és nem is volt szándékában, hogy szabályozza, és még kevésbé, hogy megoldja az országban élő kisebbségi kérdéseket. Annak ellenére volt ez így, hogy az SHS Királyság egyike volt azoknak az államoknak, amelyek a versailles-i rendszerrel kötelezettségeket vállaltak a kisebbségek jogi helyzetének tekintetében. Az SHS állam 1919. december 5-i nyilatkozatával csatlakozott a Saint Germain-i kisebbségi szerződéshez. Az 1920. május 10-i ideiglenes törvény a kisebbségi szerződést az osztrák békeszerződéssel együtt törvényerőre emelte.¹⁵ A jugoszláv fél a kisebbségvédelmi rendelkezéseket csak hosszas vita és rábeszélés után írta alá,¹⁶ akkor is csak attól való félelmében, hogy ha ezt nem teszi meg, annak egyéb (főleg területi) követelései látják a kárát.

Láttuk, a kisebbségek elnyomtatásának mértéke „veszélyességük” függvényében változott. A statisztikák szerint a lakosság három nagy csoportja nem volt „népi anyanyelvű”, az 505 790 (4,22%) főnyi német, a 467 658 (3,9%) lelkes magyar, a 439 657 (3,67%) albán (‘arnauta’) anyanyelvű közösség.¹⁷ A legrosszabb helyzetben az albánok voltak, akik Koszovó területén már akkor is kétharmados többséget alkottak. Az albánok, akikre a kisebbségvédelmi rendelkezés nem is vonatkozott (lévén 1913. január 1. előtt kerültek Szerbiához) nem is kívántak beilleszkedni az új államba. Azt a szerb nacionalizmus „megtestesülésének” tartották, ami megakadályozta az albán nemzeti egyesülést. Az új hatalom ellen fegyveres harc bontakozott ki a lakosság többségének támogatásával.¹⁸ A

¹⁵ Rehák, 105. p.

¹⁶ Ahogy Clemenceau írja Pašićnak 1919. november 12-én: „... (a szövetségeseknek) egyetlen pillanatig sem az volt a szándékuk, hogy valamilyen különleges kiváltságokat adjanak a kisebbségeknek, hanem csak az, hogy megakadályozzák a fajok harcát, jogvédelmet adjanak a kisebbségeknek, és az összes jogaik biztosításával lehetővé tegyék számukra, hogy az állam híj polgáraivá váljanak. Semmiképpen nincs szó mentesítésükről kötelezettségeik teljesítése alól...” Idézi Rehák, 113. p.

¹⁷ Az 1921. évi első jugoszláv népszámlálás adatait közli (többek között): Rehák, 139. p., Juhász, 326. p. Az albánokra, törökökre és más muzulmánokra vonatkozó adatokat teljesen megbízhatatlannak tekinthetjük.

¹⁸ Az első nagy fegyveres harc a '20-as években a kacsakok (‘csempeszek’) vezetésével bontakozott ki, a második a II. világháború után, a harmadik nagyszabású gerillamozgalom pedig az 1990-es években az UCK vezetésével, amely végre győzelmet aratott, és – úgy tűnik – végleg kisöpörte a szerb hatalmat (és a valaha itt élt szerb lakosság minden nyomát) Koszovóból. Visszavonhatatlanul létrehozva ezzel Európa etnikailag egyik leg-tisztább térségét.

szerbek pedig csak a törökök utódait, történelmi földjeiket megszálló betolakodókat látták az albánokban, és a nemzetiségi „kérdést” katonai eszközökkel vélték megoldhatónak. Őket lényegében a kiirtás fenyegette. Az albánokéhoz hasonló volt a Caribrod és Bosiljgrad környékén a bolgár kisebbség helyzete, akikre a csendőrség és a katonaság szintén közvetlen pressziót gyakorolt.¹⁹

A Szávától északra a helyzet némileg konszolidáltabb volt, mint azokon a területeken, amelyeket a nagyszerb körök kizárólagos tulajdonuknak tekintettek, és a legdurvább elnyomással tartották fenn a hatalmat. Itt a német kisebbség helyzete volt a legelfogadhatóbb, amihez hozzájárult az is, hogy ők már nagy tapasztalattal rendelkeztek a kisebbségi sors elviselésében. Zömmel a Bánságban és a Bácska nyugati részeiben éltek jórészt a magyarokkal keveredve (és a megelőző évtizedekben erős magyar asszimilációs nyomásnak kitéve), továbbá nagyobb számban Szlovéniában. Belgrád politikája velük szemben bizonyult a leginkább toleránsnak, mivel szeparatizmusuktól nem kellett tartani. Viszonylag széles iskoláztatási, művelődési lehetőségeik voltak, politikai szervezetük, a Német Párt minden alkalommal bejutott a parlamentbe is.²⁰ Ez a siker részben a német nemzetiség viszonylag kisebb szociális differenciálódásának számlájára írható.

Magyarok a Vajdaságban a megszállástól a békeszerződésig A vasutassztrájk

Az előrenyomuló szerb és francia katonaság 1918 őszén megszállta Dél-Magyarországot, amit a helyi lakosság döntő többsége ideiglenesnek tekintett. Csak lassan kezdett meggyökeresedni az a gondolat, hogy ez a terület (ha talán csak átmenetileg is), de a délszláv államhoz fog tartozni, így a magyarságnak is idomulnia kell ehhez az új helyzethez. A Szent Gellért Társaság²¹ jelentésében így számol be a vajdasági helyzetről: „Eddigi jelentések szerint a lakosság hangulata még mindig bizakodó, bár ezek a jelentések a békeszerződést megelőző időkből keltek, nem tudni, hogy a szerződés aláírása milyen hangulatot fog kiváltani az ottani lakosság körében. A szerbek tömegesen telepítenek oroszokat a megszállott területre, akik állítólag a bolsevizmus elől menekültek Oroszországból. Sok ezek között az arisztokrata, orvos stb. Az embereknek négy kategóriája van a megszállott területen:

¹⁹ A helyzet ilyen alakulásában Bulgária is hibás volt, mivel közvetlen fegyveres segítséget nyújtott a lázadóknak. „... a határ menti övezetben az élet normalizálása állandóan bilaterális megbeszéléseknek, egyezményeknek, de kölcsönös vádaskodásoknak is tárgya volt.” Rehák, 172. p.

²⁰ Először az 1923. évi választásokon vett részt, és a Vajdaságban leadott összes szavazat 16,6%-ának megszerzésével a harmadik helyen végzett, az 1925-ös választásokon szintén a harmadik, míg 1927-ben a kapott szavazatokat tekintve – a demokratákat is megelőzve, a radikálisok mögött – a második párt volt a Vajdaságban, hat mandátummal. Rehák, 150. p.

²¹ A Szent Gellért Társaságot (továbbiakban SzGT) a magyar kormányzat alapította 1920-ban azzal a céllal, hogy délvidéki magyarság helyzetéről (és a jugoszláv belpolitikáról) információkat adjon, illetve hogy a magyar kisebbséget segítse, elnöke az akkor ünnepelt író Herczeg Ferenc volt. A társaság a Társadalmi Egyesületek Szövetségén belül működött. Az erdélyi magyarok ügye a Népies Irodalmi Társasághoz tartozott, míg a csehszlovákiai magyarok anyaországi támogatását a kormány a Rákóczi Szövetségen keresztül intézte.

1. Akik, a szerb uralommal meg vannak elégedve, ezek száma napról napra fogy, ma már csak olyanok, akik a szerb uralomból közvetlen hasznot húznak. A magyar, német, tót és bunyevác lakosság – főleg a tehetősebb réteg vagy sohasem volt híve a rendszernek, vagy régen kiábrándult abból. Általános volt a zúgolódás a pénz lebélyezése miatt.²²
2. Akik egyik irányban sem exponálják magukat, hanem úsznak az áradattal, az esküt letették, nem ellenszegülnek a szerbek intézkedéseinek. Túlnyomóan megbízható elemei voltak a magyar államnak is, de meg akarják óvni családjukat.
3. Azok, akikről köztudomású, hogy magyar érzelműek, de nem köztisztviselők, hogy őket az eskü megtagadása miatt kiutasítással lehetett volna sújtani, és más okot sem szolgáltatnak a szerbeknek arra, hogy őket ártalmatlanná tegyék. Ennek ellenére állandó kellemetlenségnek vannak kitéve, figyelik őket, a legkisebb gyanú esetén házkutatást tartanak náluk.
4. A legszerencsétlenebb áldozatai a megszállásnak a köztisztviselők, akik hűek maradtak magyarságukhoz, és megtagadták az eskü letételét, amivel állásukról is lemondtak. A szerbek a kiutasításokat a legnagyobb brutalitással fogatosították. Hetenként átlagosan két vonat érkezik.”²³

A szerbek viszont a kezdetektől úgy rendezkedtek be mint a hatalom végleges birtokosai, nyitott kérdésnek egyedül a terület északi határát tekintették. A ma is Jugoszláviához tartozó területen kívül mindenképpen meg akarták szerezni Pécsét (és az egész Baranyai-medencét) és Baját a híddal együtt. Ennek szellemében 1918 végén megkezdték a végleges berendezkedést és az önkormányzati adminisztráció leváltását. Leggyorsabban a fülusi jegyzőket távolították el (a '20-as évek közepére mindössze 6 magyar jegyző maradt hivatalában). A hiányzó munkaerőt általában képesítés nélküli, de megbízhatónak ítélt szerb nemzetiségűekkel pótolták. A trianoni békeszerződést megelőzően végrehajtották a megyei közigazgatás szerbesítését. Még Dr. Sabojević Dusán Bács-Bodrog megyei alispán (aki a szerb megszállás előtt is a vármegye tisztviselője volt) is úgy látta: a közigazgatás teljesen csődöt fog mondani. „A felsőbb hatóságok nem ismervén az eddigi érvényben volt jogrendszert, a viszonyokat és az embereket, olyan rendeleteket adnak ki, amelyek a fennálló törvényekkel és rendeletekkel anélkül, hogy ezeket hatályon kívül helyeznék, homlokegyenest ellenkeznek.”²⁴ A magyar földbirtokosok helyzete kezdettől

²² A korona dinárra való átváltásáról van szó, amikor is első lépésben a régi bankjegyeket lebélyegezték. A beváltásnál sok visszaélés történt (illetéktelen levonások stb.).

²³ MOL K26 ME 1240. cs. XLI. tétel, 1920. év 994 - 4813. sz. SzGT jelentés a miniszterelnöki hivatalnak.

²⁴ MOL K26 ME 1240. cs. XLI. tétel, 1920. év, Dr. Sabojević Dusán jelentése a törvényhatósági bizottsághoz. Jelentésében a nehézségek nyolc fő okát sorolja fel: 1. Személyváltozások. A régi közigazgatási tisztviselők nem beszélik a szerb nyelvet, akik beszélik, azok nem rendelkeznek kellő kvalifikációval. 2. Az általános anyagihiány is nagyban nehezíti a közigazgatás rendszeres menetét. Fűtőanyag egyáltalán nem szerezhető be. A még beszerezhető anyagok terén pedig hihetetlen áremelkedés van. Az állam nem akarja elismerni a magyar hadikölcsönök érvényét. 3. Kenyérszükségletek megoldatlansága, amelynek pedig pontos és biztos kielégítése a belső rendre a legnagyobb befolyással van. 4. Az élelmiszer és ellátás tekintetében általában minden téren nagy nehézségek mutatkoznak. 5. Mezőgazdasági munkások érdekében kiadott rendeletek nagy bajoknak voltak okozói. 6. Közbiztonság. E tekintetben a viszonyok az utóbbi időben rosszabbodtak. Az

fogva kilátástalan volt, így aki tehetett – főleg ha a meg nem szállt országrészben is voltak birtokai – elmenekült. A dobrovoljácok²⁵ (önkéntesek) betelepítése a „felszabadult” földekre már 1919-ben, a végleges határok kijelölése előtt megkezdődött. Az új államba való betagozódás lehetőségét először Pleszkovič Lukács volt magyar főispán hangoztatta nyilvánosan. Az új hatalom első két éve alatt a délvidéki magyarság teljesen szervezetlen, a jegyzői önkénnyel szemben tehetetlen. Egyedül a katolikus papság próbált szembe szállni a közigazgatás új uraival. Hatékony egyházi védelemre viszont nem számíthatnak, mert az amúgy is hátrányos helyzetű katolikus egyház, amelyhez a magyarok többsége is tartozott, elsősorban a horvát és a szlovén kérdésre koncentrált. A csonka társadalomból adódó szervezetlenség és a politikai tradíciók hiánya igen élesen akadályozta az ütőképes fellépést. Gond volt továbbá, hogy Budapesttel csaknem minden érintkezés megszakadt (kivéve néhány meglehetősen „szűk keresztmetszetű” titkos csatornát), és egyetlen olyan ember sem maradt itt, akinek valamilyen tekintélye, súlya lett volna.

Egyetlen nagyobb tiltakozás volt a szerbek által megszállt országrészben a trianoni béke aláírásáig, ez pedig a Szabadkáról kiinduló vasutassztrájk volt. De ez sem valamilyen „össz nemzeti” érdekből robbant ki, hanem mert a vasutasok – mint köztisztviselők – az elbocsátottak legnagyobb, legegységesebb részét alkották. A sztrájkban részt vett csaknem az egész személyzet, és három napon keresztül sikerült is megbénítani a Délvidék vasúti forgalmát. A sztrájkot a megszálló hatóságok kemény eszközökkel törték le, több száz dolgozót letartóztattak, sokakat kiutasítottak (vagyis áttették őket a demarkációs vonal másik oldalára), vagy Dél-Szerbiába helyezték át. A szerb sajtó kommunista lázadás-ként számolt be az esetről. A sztrájkban résztvevőket két hónapi katonai szolgálatra hívták be, mire Szabadkán utcai harcok kezdődtek.²⁶ Megkezdődött továbbá az utcanevek szerbre változtatása, címerek, műalkotások és minden olyan tárgy eltávolítása, amely az

óbecsei járásban rövid idő alatt 7 gyilkosság történt, a zentaiban 3. Ez a közmorál teljes felfordulásával magyarázható. 7. Az agrárreform megvalósítása érdekében eddig hozott rendelkezések és fogyanatosított intézkedések nem eléggé világosak, és nincsenek kellőképpen előkészítve. ... úgy néz ki, hogy a bérbe adott földek nagy része parlagon fog maradni. 8. A tisztviselői kar, amelyre a terhek és köteleességek óriási terhe nehezedik, nyomorog.

A közigazgatás, miként már több ízben ismertettem, a lehető legkorruptabb, vesztegetés nélkül semmit, vesztegetéssel viszont mindent el lehet érni. Tisztviselőik minden kvalifikáció nélküli emberek, volt írnokok, mesterlegények, kereskedőlegények soraiból rekrutálódtak. Akiknek érdemük a hivatalra annyi, hogy a magyar uralom alatt szerbségüknek mártírjai voltak. Ezek aztán rendszerint rovott múltú egyének; pl. a jelenlegi nagybecskereki polgármesternek négy elemije van, helyettesét négyévi fegyház képesítette az állásra. Staić rendőrfőkapitány négy elemivel és háromszor rá bizonyított sikasszással érdemelte ki, hogy az élet és vagyonbiztonság őre legyen.

²⁵ Olyan önkéntesek, akik a katonai szolgálatot nem a szerb hadseregben kezdték, hanem a háború alatt álltak át, szöktek át. Főképp az orosz hadifogolytáborokban toborozták őket.

²⁶ A Nemzetiségi Kisebbségi Minisztérium a miniszterelnöknek küldött jelentésében így számolt be az esetről: „Zombor és Szabadka körül körülbelül 5000 főnyi katonaság lett sürgősen kirendelve, mely formálisan összeütközött a tömeggel. A katonaság csak nehezen tudta a tömeget szétverni, az áldozatok száma körülbelül 10 halott és vagy negyven sebesült volt.” In: *Magyarok kisebbségben és szórványban*, 421. p.

elmúlt magyar hatalmat jelképezte. Egy szerencsétlenül végződő egyéni akcióról is tudunk, amelyet Varga György szabadkai ügyvéd kezdeményezett.²⁷ Dr. Varga abból indult ki, hogy a későbbiekben megkötendő békeszerződéssel a Délvidék visszakérül Magyarországhoz, azért kapcsolatot létesített magyarországi kormányzati szervekkel, felajánlva nekik szolgálatait. A szervezésbe néhány helybéli postást és vasutast is sikerült bevonnia, de némileg ködös elgondolásából végül semmi sem lett. Vargát és társait 1920 végén (tehát a békeszerződés aláírása után) letartóztatták, majd hosszú vizsgálati fogság után halálra ítélték, és kivégezték. Több embert hosszú fegyházbüntetéssel sújtottak. A békekötés, 1920. június 4-e után (amely – többek között – Magyarország végleges határait is megállapította) hirtelen szertefoszlottak a remények, és a teljes kilátástalanság lett úrrá, ami a következő 1-2 évben mindenféle politikai cselekvést meggátolt.

A földreform és a betelepítések

Az 1920-as évek elején két jelentős társadalmi reformot hajtottak végre Jugoszláviában: a választójog kiterjesztését és a földreformot. A földreformmal a volt Habsburg területeken is felszámolták a nagybirtokrendszert, ami az ószerbiai területeken már korábban lezajlott. A reform kb. 2,5 millió hektár földet érintett (a megművelt terület egynegyedét), ami által a birtokstruktúra teljesen megváltozott. A földet 650 ezer parasztcsalád között osztották ki. A földreform, csakúgy mint Romániában vagy Csehszlovákiában, régen várt és igencsak szükséges folyamat volt. Az új hatalom azonban szinte kizárólag nacionalizálásra, a Vajdaságban az összefüggő magyar területek feltörésére használta fel.²⁸ A kb. fele arányban magyar birtokosoktól elvett földeket²⁹ vajdasági és főleg Szerbiából jött délszlávok között osztották szét, gondosan ügyelve arra, hogy a 20 ezer délről betelepített dobrovoljac család zöme az északi határvidéken kapjon földet. Sőt, a Magyarországgal határos 50 km-es sávban hadügyminiszteri engedélyhez kötötték a földek adásvételét, hogy így számolják fel az ottani magyar birtokokat.³⁰ Az agrárreform kidolgozása (és kisebb részben végrehajtása is) már a békeszerződés megkötése előtt megkezdődött.³¹ A

²⁷ Csuka, 41. p.

²⁸ „Legerősebb fegyverük és leghatásosabb eszközük a telepítés, ennek kétirányú keresztlüvelével. A Bácskát és Bánátot szerbekkel, boszniaiakkal telepítik be. A sváb kereskedőket és parasztgazdákat pedig délre telepítik. Az összeírást úgy végezték, hogy a kinek a neve cs-re vagy ty-re végződött, a szerb ajkúakhoz írták, akkor is, ha az érintett tiltakozott ez ellen.” MOL K26 ME 1240. cs. XLI. tétel, 1920. év 994 - 5479. sz. jelentés.

Az SzGT egy másik jelentésében így számol be ugyanerről: „A 100 holdon felüli birtokokat elvették, de csak a magyaroktól. Szerbek kezén még 500 holdas birtokok is vannak. Zombor város földjeit és az alapítványi földeket is felosztották a dobrovoljacok között. Mutatóba kapott földet néhány bunyevác is, magyar azonban egy sem. ...a bankokat nacionalizálták ...a hatóságok előtt a magyar nyelv egyáltalán nem használható. MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1923. év, a társaság szegedi megbízottjának jelentése a zombori helyzetről.

²⁹ A kisajátított földek 49%-a magyar, 22%-a német birtokosoké volt. Domonkos, 52. p.

³⁰ Arday, 266. p.

³¹ 1919. február 27-én született az első rendelkezés a földreform végrehajtásáról; 1919. július 21-én a nagybirtok tartományonkénti nagyságának megállapításáról és a nagybirtok elidegenítésének és megterhelésének tilalmáról; 1920. augusztus 27-én pedig a dobrovoljacok letelepítéséről. Rehák, 153. p.

szerb polgári pártok álláspontja az agrárreform végrehajtásáról némileg különbözött ugyan, de szükségességéről nem volt vita. A leghatározottabban reformpárti a Demokrata Párt volt. Szerintük Szerbiának többek között azért sincs oka az új tartományokban támogatni a nagybirtokokat, mert a nagybirtokosok nem hűek Szerbiához és az új állameszméhez. Boszniában más a vallásuk, Horvátországban más a kultúrájuk és a vallásuk, Vajdaságban pedig más a vallásuk, más a kultúrájuk, és más a nyelvük is. Vagyis Szerbiának érdeke, hogy megsemmisítse ezt a társadalmi réteget, és ezzel megnyerje a paraszttömeget, továbbá gazdasági tekintetben is megvesse egy homogén állam alapját.

A Vajdaságban tehát az agrárreform igen hatékony eszköznek bizonyult a nagyszerb pártok kezében. Az agrárreformot a nemzeti kisebbségek ellen irányuló vállalkozásként gondolták el, és következetesen így is hajtották végre. A németeket és magyarokat az Obznana³² kihirdetése előtt sem vették fel a földosztásban érdekelt listájára, úgyhogy az agrárreform keretében nem is kaptak földbérletet, ami az első lépés volt az agrárreform végrehajtásában. Az Obznana legalizálta azoknak a földnélküli jogosultaknak a kirekesztését, akik nem voltak a nagyszerb igényeknek megfelelőek. Egyértelműnek véve azt, hogy a kommunistának vélt agrárérdekelték a szerb nép ellenségei.

Mint láttuk, a Vajdaságban elsősorban a magyar kisebbséget sújtották az agrárreform nacionalizáló céljai, mert lélekszámuk 44%-át földnélküliek vagy olyanok alkották, akik birtokukból megélni nem tudtak.³³ A Vajdaságban a földnélküliek között a magyarok voltak a legszámosabb nemzetiség.³⁴ Az agrárreform végrehajtásával (ami egy sok éven át húzódó folyamat volt) főként a magyar nemzetiségű agrárproletárok helyzete rosszabbodott. A földbérlet lehetősége nagymértékben csökkent, így megfosztották őket attól a lehetőségtől is, hogy a mezőgazdaságban munkát találjanak (a kisebbségi falusi szegénység csak kivételes esetben bérelhetett átlagos feltételekkel közösségi földet). Sok visszaélés is történt, s ez újabb gazdasági alapot nyújtott a nemzetiségi ellentétek további szításához.

A szerbek térhódítása az iparban és a kereskedelemben is hasonló módon zajlott le. Megszálláskor első teendőjük volt az ipartestületek feloszlata, illetve elszerbesítése. Az elnököket és alelnököket rendeleti úton elmozdították, és tisztújításokat rendeltek el. A tisztújításokon a választás csak formailag történt meg, mert a hatóságok név szerint előírták, hogy kik legyenek a jegyzők, elnökök, alelnökök és más előjárók. A rendelkezések ellen az iparosok hiába tiltakoztak. Magát az iparüzést is igyekeztek szerbek kezébe adni az iparendélyek felülvizsgálatával és a szelektív adóztatással. A szerbek térfoglalása a kereskedelemben még nagyobb arányokat öltött (ebben valóban nagy hagyományaik voltak). Szerbiából tömegesen telepítettek át új kereskedőket, és azoknak mindenféle kedvezményeket nyújtottak. A nem szerb kereskedelmi vállalkozásokba pedig kénytelenek voltak szerbeket is bevonni. A részvénytársaságok addig nem indulhattak el, amíg a hatóságok által név szerint megjelölt szerbeknek részvényt nem juttattak, és az ugyancsak ha-

³² Az ún. obznana-rendelettel ('obznaniti' – kihirdet, közhírré tesz) a kormány célja a kommunista szervezetek betiltása, illetve sajtójuk elhallgattatása volt. A rendeletet 1921 decemberében hirdették ki. Az 1921. augusztusi államvédelmi törvénnyel a JKP-t véglegesen illegálisba kényszerítették, megválasztott képviselőit pedig megfosztották mandátumuktól.

³³ Ez a szakirodalomban gyakran használt kitétel a 0–5 hektár közötti törpe- és kisbirtokosokat jelenti.

³⁴ Az összes földnélküliek 41,4%-a, a németek a földnélküliek felét (az összes földnélküli 18,2%-át) tették ki. Rehák, 158. p.

tóságok által megjelöltek az igazgatóságba és a választmányba be nem vették. Italmérési engedélyt szintén csak szerbek kaphattak. A bankok elszerbesítése a kereskedelmi társaságokéhoz hasonlóan ment végbe. Eleinte minden bankba ellenőröket neveztek ki, akiknek munkaköre nem volt szabályozva. Ez az intézmény később megszűnt, és a vezetőséget utasították arra, hogy az igazgatóságot hány (név szerint megjelölt) szerbvel egészítse ki. Az utolsó magyar pénzüzet 1922 januárjában került szerb kézre.

Az önkéntesek nagyarányú betelepítése kizárólag politikai célzatú döntés volt, ami a gazdasági racionalitásnak inkább ellene hatott. A telepítés, amely formailag a '20-as évek után sem fejeződött be,³⁵ szembenálláshoz (és gyakran nyílt ellenségeskedéshez) vezetett a nemzetiségek között. Ennek oka részben a telepítés méretei voltak, már az első években kb. 20 ezer új család³⁶ (100 ezer fő) költözött a Szávától és a Dunától északra eső területre. Ennek eredményeképpen Bácsotpolya, Szabadka, Magyarkanizsa, Magyarcsernye környékén szerb telepessalvák egész sora jött létre (Kisbosznia, Kisbelgrád, Karagyorgyevó, Velebit, Dušanovo, Velike Livade, Vojvoda Stepa stb.)³⁷ Ahogy S. Marković visszaemlékezéseiben leírja „...északi határunk nemzeti elemmel való övezése (ha leplezetten is) indokolt visszatetszést keltett a vajdasági népi kisebbségek soraiban. Uralkodó körünk ezzel nyíltan kimutatták bizalmatlanságukat a népi kisebbségekkel szemben, és mindjárt állami életünk kezdetén, súlyosan megsértették őket.”³⁸ A betelepítés motivációi hasonlóak, de a „kivitelezés” még leplezetlenebb, még erőszakosabb formát öltött Koszovó-Metohija területén. Így itt az 1930-as évek elejére sikerült egyetödről szűk egyharmadra feltornázni a szerbek arányát úgy, hogy az állam itt nem is tudott olyan kedvező feltételeket biztosítani, mint északon (az albánok azonban képesek voltak arra, amire más nem délszláv kisebbség nem: „túlszaporodták” a szerbeket).

Ez a kilátástalan helyzet egy, már a dualizmus korabeli Magyarországon is jól ismert folyamathoz vezetett: a nincstelen tömegek *kivándorlásához* az „ígéret földjére”. A '20-as évek elejének egyesült államokbeli gazdasági konjunktúrája megélénkítette a munkaerőpiacot, de különösen Dél-Amerikában volt szükség a munkáskezerekre. Jelentkezőkben pedig nem volt hiány. Különösen a kilátástalan helyzetű kelet-európai államokból, elsősorban Romániából és Jugoszláviából mentek ki sokan.³⁹ A kisebbségek kivándorlását igyekeztek megkönnyíteni. A hajózási társaságok Újvidéken ügynökségeket létesítettek, amelyek az egész délvidéki területen toborzó munkát folytattak, káprázatos ígéretekkel té-

³⁵ A második világháború után, majd – minden korábbi felülmúló mértékben – az 1990-es években is folytatódott. A Vajdaság 2,2 milliós lakosságának kb. 65%-a volt szerb nemzetiségű 1996-ban. L. pl. Sasa Kicosev–Kocsis Károly: A menekültügy társadalmi-demográfiai aspektusai a Vajdaságban. *Regio* 1998/3.

³⁶ 14383 dobrovoljac család és 5300 más telepes család kapott földet 67884 helyi agrárérdekelt családdal szemben. Rehák, 159. p.

³⁷ Az SzGT szegedi megbízottjának jelentése: „A Topolya és Kossuthfalva között létesített telepen 300 ház épült a dobrovoljacoknak. Az új telepesek a földműveléshez nem értenek, de kedvük sincsen hozzá, s az annak előtte mintaszerűen művelt földek most a legnagyobb mértékben elhanyagoltak és gazosak.”

MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 42 HT 926. sz. jelentés.

³⁸ Idézi Rehák, 160. p.

³⁹ Statisztikai becslések szerint az 1930-as években az egy főre jutó nemzeti jövedelem mintegy 80 \$/fő/év-re becsülhető (a magyarországinak alig fele), vagyis Jugoszlávia a gazdasági színvonalát tekintve az európai országok között az alsó sávban helyezkedett el, kb. Görögországgal egy szinten. Beck Béla: *Jugoszlávia gazdasága*. Budapest, 1975. 19. p.

ve a szerencsétlen sorsú tömegeknek. „Sao Paolo neve olyan ismertté vált ezekben az időkben a délvidéki falukban, mintha Hódmezővásárhelyről vagy Szegedről lett volna szó. Egyes magyar újságokban oldalas hirdetések jelentek meg, és a falukban mindenütt felbukkantak a hajózási társaságok emberei, akik a kivándorlókat toborozták. A hatóságok egyszerre igen nagy megértést és előzékenységet tanúsítottak minden útlevélkérdésben, amely a kivándorlást lehetővé tette. Egy budapesti útra a legnagyobb nehézséggel lehetett csak útlevelet szerezni, ugyanakkor a dél-amerikai utazáshoz szükséges iratok beszerzését a jegyzők minden módon megkönnyítették”.⁴⁰ A kivándorlás Horvát–Szlavóniában öltötte a legtömegesebb mértéket, második helyen a Vajdaság állt. A Vajdaságban ez nemzetiség szerint leginkább a németeket, másodsorban a magyarokat érintette. Sok családnak még a hajójegy megváltására sem volt elég pénze, így a hajótársaság költségére utazott ki, hogy aztán valamilyen farmon hónapokig, sőt évekig ingyen robotolhasson. A koncentrált toborzási rohamoknak köszönhetően minden faluból átlagosan öt-tíz család kelt útra, akiknek a döntő többsége soha nem látta vizont szülőföldjét. A '20-as évek közepétől aztán a Magyar Párt szívós agitációs munkájának eredményeként, de elsősorban is a néhány hazatérő „világot látott” elrettentő példája láttán némileg alábbhagyott a kivándorlási láz.

A tömeges önkéntes és kényszerű kivándorlás miatt (továbbá a korábban a magyarokkal már „statisztikailag asszimilálódott” németeket és bunyevácokat a magyaroktól való név- és származásméleti alapon történő különválasztása⁴¹ miatt is) a magyarok száma leginkább a szlavóniai szórványokban, Baranyában, a Muravidéken és elsősorban a bácskai városokban (főképp Szabadkán és Zomborban) csökkent erőteljesen.

Elbocsátások és nyugdíjazások

A tömeges elbocsátások és nyugdíjazások már az SHS Királysághoz való csatolás első évében megkezdődtek, és a későbbiekben – ahogy a közhivatal betöltésére megfelelő számú szerb jelentkező akadt – egyre növekvő ütemben folytatódtak. Bár meg kell jegyeznünk, ez részben érthető, hiszen korábban a közhivatalt viselők között a magyarok voltak felülreprezentálva. A délszlávokat legfeljebb az alacsonyabb hivatalokba engedték be, ha teljes lojalitást mutattak a Magyar Királyság iránt. A magyar hivatalnokréteg a délszláv nyelvet döntő többségben valóban nem beszélte. A megszállás őket érintette a leginkább hátrányosan, így a békeszerződés esetleges revízióját is ők várták a legjobban. A legtöbb elbocsátást 1923-ban regisztrálták. A fő szabály az volt, hogy a magyar hivatalnok addig maradhatott a helyén, amíg nem tudták valamilyen délszláv, lehetőleg ószerbiai szerbvel pótolni. Leggyakoribb formái ok: a köztisztviselő megtagadta a szolgálat elvégzését (pl. mondjuk, amikor azonnali hatállyal Macedóniába akarták áthelyezni). Másik favorizált forma: a magyar közalkalmazott nem tette le az esküt. A leggyakrabban azonban azt a kifogást használták, hogy „szolgálati érdekből” kellett elbocsátani az illetőt, mert nem tud-

⁴⁰ Csuka, 95. p.

⁴¹ Ezt „névelemzésnek” vagy „névvegyelemzésnek” nevezték, azaz a szláv és németes nevének nem minősülhettek magyarnak. Ezt a módszert a más országokhoz (Romániához, Csehszlovákiához) került területeken is alkalmazták.

⁴² „A belgrádi vasúti igazgatóság megvizsgálja, hogy a szabadkai vasúti igazgatóságnál minden vasutas tud-e megfelelően szerbül, melynek célja, hogy a magyar tisztségviselőket nyugdíjaztassák, vagy kielégítés nélkül elbocsássák.” A SzGT jelentése. MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1926. év 69 – 926. sz. jelentés.

ta az államnyelvet, így tulajdonképpen fegyelmi vétséget követett el azzal, hogy a szolgálat ellátására alkalmatlannak bizonyult (ez leginkább a vasutasokat érintette).⁴² Az elbocsátás első hulláma azonban (természetesen) az erőszakszervezetek tagjait érintette, továbbá a községi jegyzőket (a jegyzőnek a jugoszláv közigazgatásban nagyon nagy hatalma volt/van). Az elbocsátottak gyakran nem kapták meg a nyugdíjukat sem. Így jártak azok az 1923-ban elbocsátott községi orvosok is, akik több évig nem kapták meg az őket megillető nyugdíjat. Három év után döntött úgy a bácskai törvényhatóság, hogy a munkaképtelen orvosoknak a nyugdíjat megelőlegezi.⁴³ A helyi igazgatásban természetesen nem csak a magyarok szerepét szűkítették erőteljesen, hanem a többi nemzeti kisebbséget is.

A Vajdaságban a községi önkormányzatot legalább egy demokratikusnak tűnő választással megpróbálták legitimálni (Koszovó-Metohijában vagy Macedóniában a látszattal sem törődtek), de pl. Martonos községben háromszor oszlatták fel a képviselőtestületet, amíg el nem érték a szerb többséget (amikor a falu lakóinak mindössze 21%-a volt szerb), vagy Zenta városában (28 ezer magyar, 4 ezer szerb lakos), ahol a községi képviselőtestületbe 76 községi tisztviselői helyre – a családok ellenére – 6 magyar nemzetiségűt is választottak, feloszlatták a képviselőtestületet.⁴⁴ Az újonnan megválasztott zombori kerület főispánja első intézkedéseként 11 magyar nemzetiségű községi jegyzőt mentett fel azzal az indoklással, hogy nem bírják kellő mértékben az államnyelvet. Az országban egyébként 1928 őszén tíz német és hat magyar nemzetiségű jegyző volt, az utolsó két magyart 1929 elején bocsátották el.

Adózás

A Vajdaság – mint az ország egyik leggazdagabb területe – Jugoszlávia egész fennállása alatt – ha különböző mértékben is – a redistribúció szenvedő alanya volt (leginkább a királyi érában, de a titói Jugoszlávia első két évtizedében, sőt 1988 után ismét). A szerb országrészbe már az országalapítás után, az 1919. januári pénz- és adóreform révén óriási tőkét szivattyúztak át. A pénzrendszer egységesítése során az átváltáskor 4 koronáért 1 dinárt adtak, miközben a szabadpiaci árfolyam 3:1 körüli, a közvetlen adók kulcsait pedig a szerb országrészben egészen 1928-ig alacsonyabban határozták meg.⁴⁵ Nemcsak a közvetlen adók szintje volt sokkal magasabb a Vajdaságban, mint Szerbiában, hanem a közvetetetté is, sőt a behajtás is sokkal keményebben történt. Azokon a területeken, ahol a kormányzat további megadóztatható vagyont remélt, a kivetett adó több mint száz százalékát behajtották, ahol viszont politikai támaszát kereste, csak a kivetett adó egy részét

„...szomorú tény miszerint április 1-ével mintegy 1500 vasutas családtól megvonják a nyugdíjat és a fizetést, mert nem tudták állampolgárságukat igazolni (annak idején közös optálási kérvényt kellett volna benyújtani a belügyminisztériumhoz, de a belügyminiszter ezt a kérvényt formai okokra hivatkozva elutasította), a Magyar Párt a szükséges lépéseket megteszi, s meg akarja szüntetni az ún. állampolgársági razzsiát.”

MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1927. év 75 – 927. sz. jelentés.

⁴³ *Bácsmegyei Napló*, 1926. december 6.

⁴⁴ Rehák, 152. p.

⁴⁵ Juhász, 46. p., ugyanitt: A befizetett közvetlen adók 1919–1928 között V. Strugar adatai alapján Szlovéniában 1,527, horvát-szlavón-dalmát területeken 2,667, Bosznia-Hercegovinában 1,475, a Vajdaságban pedig 2,868 millió dinárt tettek ki (miközben az ország lakosságának alig kétharmadát adták). Ezzel szemben Szerbia a Crna-Gora-i macedón területekkel együtt is mindössze 2,715 millió dinárt fizetett.

szedték be. A Vajdaság fejlődését így „magasabb nemzeti érdekből” korlátozták, gazdasági erejét pedig adópolitikai eszközökkel törték le. Ennek eredményeképpen, pl. Szabadka (amely a századfordulón Magyarország harmadik legnagyobb- és leggazdagabb városa volt) és környéke 1914-től kezdődően visszamaradt a gazdasági fejlődésben, lakóinak száma ma is kb. annyi, mint a századfordulón volt. F. Filipović (nemzetiségére nézve horvát) 1928-ban ezt írja országa adópolitikájáról: „A nemzeti elnyomó politika az adópolitikában is megnyilvánul. Az elnyomott nemzetiségek sokkal nagyobb adókat fizetnek, mint a szerbiaiak.

A Szávától északra eső területek ilyen igazságtalan megadóztatása csakis az elnyomó politikával magyarázható, amelyet a szerb burzsoázia a többi nép ellen folytatott.”⁴⁶ A Bács megyei Napló cikke szerint az „adómizériák” szinte megfojtják a lakosságot, és „a Vajdaság gazdasági katasztrófájának oka kétségtelenül az, hogy 28féle adóval sújtották a föld népét. Az egész adózási rendszer zűrzavaros, abban az adóhivatalok tisztviselői nem ismerik ki magukat, mert a régi magyar tisztviselőket elbocsátották...”⁴⁷ Ugyanilyen jellemző volt az adók több évre való visszamenőleges beszedése is.⁴⁸ Ez a túlzott adóztatás jó néhány gazdasági társaság csődjéhez vezetett.⁴⁹ A közvetlen adók egyenlőtlen kivetésén és beszedésén kívül a közvetett adóztatás kategóriájába sorolhatjuk azt, hogy a Szávától északra fekvő területeken sok, elvileg az állam által fedezendő kiadást az önkormányzatokra hárították.

Nyelvhasználat, iskolaügy

A kisebbségi jogok közül a legfontosabb a szabad nyelvhasználat és az iskolaügy. Természetesen ez a két terület lett az (amelyet bár a békeszerződés részletesen szabályozott), az SHS Királyság leggyakrabban és leginkább megszegett. A nyelvhasználatot és az iskolaügyet teljes egészében politikai kérdésnek tekintették. Ha a korabeli helyi magyar sajtót nézzük, szintén azt látjuk, hogy a panaszok döntő többsége is ezekre a kérdésekre vonatkozik. Az uralkodó nemzet tagjai pedig bőven éltek azokkal a lehetőségekkel, amelyek a békeszerződés rendelkezéseit kijátszva, az államnak az anyanyelv nyilvános (sőt magán), főleg pedig az iskolai használatba való beavatkozása nyújtott. A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek, egyesületek és gazdasági szervezetek kötelesek voltak minden nyilvántartásukat államnyelven vezetni. Az anyanyelv használatát az uralkodó körök, ha különböző mértékben is, de mindig korlátozták. Bár Pašić gyakran vetette a Vukčević vezette radikális-demokrata koalíció szemére, hogy pártérdekből feláldozza a nemzeti érdeket a Vajdaságban azért, hogy biztosítsa hatalmi pozícióit. Lehetővé teszi,

⁴⁶ Idézi Rehák, 174. p.

⁴⁷ *Bács megyei Napló*, 1926. december 29.

⁴⁸ „A Vajdaságban egyre inkább panaszkodnak az elviselhetetlen adók miatt, most a kereseti adót vetik ki 1921-től visszamenőleg. Minden egyes tisztviselőre évente átlag 80 ezer dinár adó esik...”

A SzGT jelentése. MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1926. év 42 – 926. sz. jelentés.

⁴⁹ „A vajdasági kereskedelem az ottani lapok jelentése szerint nagy krízisben leledzik. A legrégibb és legszolidabb cégek az ottani lapok jelentése szerint egymás után fizetéseképtelenek lesznek. Legutóbb Újvidéken több mint 30 cég bukott meg. Zomborban 11 cég csődöt kért, 15 cég pedig csődön kívüli kényszeregyezséget kénytelen kötni. A bukást a pénzhiány és a horribilis adók okozzák.”

A SzGT jelentése. MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1925. év 108 – 925. sz. jelentés.

hogy a magyarok üldözzék a szerbeket, és mindent megenged a kisebbségeknek. A jellemző álláspont az volt, hogy: „Az SHS Királyság nacionalista állam és nem (olyan) heterogén elemekből összeverődött ország, mint amilyen az Osztrák–Magyar Monarchia volt. Az alkotmányban biztosítottuk a nemzeti nyelv használatát. Ezt a kérdést úgy rendeztük, hogy ahhoz nem engedünk hozzányúlni. Azt mondják ... a képviselőtestületekben a nemzetiségek nyelvén fel lehessen szólalni. A képviselőtestületek nem szállhatnak szembe az alkotmánnyal (a vidovdani és az 1931. évi alkotmány szerint itt is a hivatalos nyelv használata a kötelező – K. Z.). Mindazok az okok, amelyekkel biztosítani igyekeznek a kisebbségi nyelvek használatának jogát, azok tulajdonképpen teljesen jogtalanok. ... A magyarpárti képviselők állításával szemben tehát kétségtől megállapítható, hogy az alkotmány szelleme és betűje kizárja az államnyelven kívül más nyelv használatát.”⁵⁰ Ebből következően a magyar tisztviselőknek – némi haladék után – le kellett tenni a szerb nyelvvizsgát. A belgrádi parlamentbe először bejutott magyar képviselőnek, dr. Nagy Ödön szabadkai ügyvédnek (a radikális és a Magyar Párt megegyezése után, a közös pártlistáról jutott be a skupštinába) például – mandátumának megszerzése után – egy, a képviselőtársaiból felállított bizottság előtt kellett vizsgát tennie az államnyelv ismeretéből, hogy mandátumát megtarthassa.

Kisebbségi engedményeket csak választások előtt, közvetlenül megfogható taktikai okokból tettek. Már a megszálló hatóságoknak első dolguk volt kihelyezni – a magyar nyelvű tájékoztató feliratok helyett – a „Beszélj szerbül” vagy „Beszélj államnyelven” feliratokat. Nem, illetve részben valósult csak meg az a kötelezettség, hogy az ország polgárai a bíróság előtt szóban és írásban saját nyelvüket használhassák.

A kisebbségek legtöbb panasza az *iskolaiügyre* vonatkozott, ahol is a legközvetlenebbül mutatkoztak meg az uralkodó nemzetek törekvései a kisebbségek beolvasztására, illetve a legközvetlenebbül nyilvánult meg a kisebbségek jogi diszkriminációja. A békeszerződés csak az anyanyelvi elemi iskoláztatásról való jogról rendelkezett, a többi tanintézményről nem. Bár valóban ez a legfontosabb életszakasz a nemzeti nyelv elsajátítása és az identitástudat kialakulásában, a szülők nem ritkán attól való félelmükben, hogy ezzel a gyerek későbbi tanulmányi előmenetelét kockáztatják, nem adták magyar iskolába gyerekeiket. Középfokú nemzetiségi oktatást drasztikusan szűkítették a '20-as években. A polgári és szakiskolákban kizárólag szerb nyelven folyt az oktatás,⁵¹ a gimnáziumokban pedig csak ott maradhat meg a magyar oktatás, ahol legalább harminc magyar tanuló jelentkezett. A harmincfős létszámot viszont a már említett „névelemzéssel” próbálták leszorí-

⁵⁰ B. Maksimović belügyminiszter cikke a *Vreme* c. belgrádi lapban, 1927. március. 30. Idézi: Csuka, 333. p.

⁵¹ „Magyar tannyelvű iskolák alig vannak, s úgy hírlik, a jövő tanévben egyáltalán nem is lesznek ... (Zomborban – K. Z.) a főgimnázium magyar nyelvű osztályait is végleg beszüntették. A felekezeti iskolákat elvették, a katolikusok autonómiája nem gyakorolható. ... Régebben volt a községben (Bácskulán – K. Z.) 8 magyar elemi osztály és polgári iskola is, most csak 4 magyar osztály van és 4 német. A polgári iskolában most csakis szerbül tanítanak” A SzGT jelentése. MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1923. év 109–923. sz. jelentés.

⁵² A szabadkai és a palicsi magyar iskolából 25 tanulót kizártak, mert németek, illetve zsidók voltak. A szabadkai tanfelügyelő arra hivatkozott, hogy a német gyerekek csak német, a zsidó gyerekek csak zsidó iskolákba járhatnak. A kizárt gyerekek szülei Belgrádban fellebbeznek a tanfelügyelői határozat ellen.

A SzGT jelentése a *Bácskai Napló* cikke alapján. MOL K26 ME 1240. cs. XLI. tétel, 1920. év.

tani, ami különösen akkor volt szigorú, ha a gimnáziumba menni akaró magyar gyerekek száma a „kritikus” harminc fő körül mozgott.⁵² Ilyenkor minden kétséget kizáróan – tehát a nagyszülőikig visszamenőleg – ki kellett mutatni magyar származásukat. A zsidókat pedig – akik addigra már teljes mértékig asszimilálódtak – kirekesztették a magyarok közül. Előfordult, hogy a már iskolába járó gyerekeket utólag „névvegyelemezték”. Svetozar Pribičević közoktatásügyi miniszter szerint ez is nagyvonalú gesztus volt a magyarokkal és a németekkel szemben, hiszen mint mondta, csak arra vállaltak kötelezettséget, hogy az elemi oktatás történjen államnyelven.⁵³

Az állami hatóságoktól – mindezek ellenére elég nagy erőfeszítést követelt, hogy megszüntessék a korábbi „uralkodó” nemzet rendkívül színvonalasan működő iskolahálózatát. Az iskoláknak csak kisebb része volt állami iskola, így a határváltozás önmagában nem sokat változtatott volna a helyzeten, ha nem következik be a minden oktatási intézményre kiterjedő államosítás a Vesnić-kormány 1920. augusztus 20-i rendeletével. A rendelet erre a területre is kiterjesztette a szerb 1904-es elemi iskolai és az 1912-es középiskolai törvény hatályát. A közoktatásbeli magyar „felsőbbség” minél gyorsabb megtöréséhez a sokol⁵⁴ mozgalom erőltetése is kiváló módszernek kínálkozott. S. Pribičević nagy támogatója volt a jugoszláviai sokolizmusnak, „a középiskolák és elemi iskolák tanerőinek egyenesen kötelezővé tette a tanulóifjúságnak a sokolba való tömörítését. Miután azonban a sokolt a nagyszerbek és a nagyszerb idea szolgálatába állították, a horvátok állást foglaltak ellene, s megalkották a független „Horvát Sokolt”, amelyet a nagyszerb hatóságok minden módon üldöztek. És mivel a szerbek által támogatott sokol cseh mintára vallásellenes, ezért a horvát egyházi körök saját vajdasági sokolt csináltak, a sokácok-bunyevácok és szlovén katolikus körök ún. „Orlov” egyesületet alapítottak. Természetes azonban, hogy valamennyi a szláv eszme hordozója.”⁵⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1918–1919-es tanévben a Vajdaság területén 266 magyar tannyelvű állami elemi iskola működött 790 tanítóval, ezenkívül 379 nem állami (67 községi, 224 katolikus, 26 református, 62 egyéb) elemi iskola 1047 tanítóval.⁵⁶ Első lépésben a kétnyelvű oktatást vezették be, aminek értelmében a tanszemélyzet köteles volt gyakorlati és elméleti vizsgát tenni az államnyelvből. Mivel az iskola államosításával a tanítók is állami alkalmazottak lettek, az államnak joga volt áthelyezni őket (községi, illetve felekezeti tanítóként csak arra voltak kötelezve, hogy ott működjenek, ahol megválasztották őket). Így azzal a jelszóval, hogy megteremtik számukra a szerb nyelv elsajátításának lehetőségét, rövid úton több száz magyar tanítót akartak déli-szerb és macedón vidékekre átvételezni (helyükre pedig ószerbiaiakat hozni). Az iskolák vezetőit természetesen rögtön leváltották. A magyar tanítók jó része már az átmeneti időszakban Magyarországra menekült, sokan pedig később helyzetük kilátástalanságát látva hagyták el Jugoszláviát. Ennek és a már említett kényszernyugdíjazásoknak, valamint nyugdíj nélküli elbocsátások-

⁵³ Az albánokkal szemben még ennyire sem voltak „nagyvonalúak”. Koszovó-Metohijában a két háború között egyáltalán nem volt albán nyelvű iskola. Az albán gyerekek kénytelenek voltak (lettek volna) olyan iskolába járni, ahol kizárólag szerbhorvát nyelven folyt a tanítás. Az albán gyerekeknek több mint 90%-a írástudatlan maradt, döntő többségük nem tanulta meg az államnyelvet sem. Hasonló volt a bolgár iskolák helyzete is.

⁵⁴ Jelentése sólyom, átvitt értelemben hős. A szláv tornaegyesületeket nevezték így.

⁵⁵ A SzGT társaság jelentése a jugoszláviai sokol egyesületek 1922. évi működéséről. MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1923. év 109 – 923. sz. jelentés.

⁵⁶ Rehák, 165. p.

⁵⁷ A magyar nyelvű oktatásra való tanítóképzés 1935-ben indult meg a belgrádi tanítóképzőn, ahonnan 1940-ben került ki a háború előtti első- és utolsó tanítónemzedék.

nak köszönhetően rövid idő alatt tanárhiány alakult ki, így a még megmaradt nemzetiségi iskolákban is – nemritkán a magyart alig törő – szerbeket alkalmaztak.⁵⁷

A dél-magyarországi (így a később innen leválasztott) területeken a múlt század második felében állandósult településszerkezet miatt nagyon fontos volt a tanyasi iskolarendszer, mivel a legtöbb délvidéki falu földműves népének nagy része állandóan a tanyákon lakott. A fenntartók (faluközösségek) korábban nagy súlyt helyeztek a múlt század végén kialakult rendszer fenntartására, bár ilyen helyre megfelelő tanerőt toborozni akkor sem volt könnyű. A '20-as évek elején a tanyasi iskolák rendszere (központi támogatás híján) szinte magától megszűnt, mivel a tanyákra még a szerb tanítót sem nagyon lehetett kiküldeni, a magyarok pedig örültek, hogy megszabadultak a feladattól. Az Ada, Zenta, Topolya stb. körüli tanyák üresen álltak, maximum télen egy-két parasztember „üzemeltetett” bennük valamilyen zugiskolát (írás-olvasás-„tanfolyamot”) az egyébként kimaradóknak. Ebben a zavaros időszakban (amikor szinte bármelyik héten új választásokat írhattak ki) mindössze arra lehetett számítani, hogy valamelyik vajdasági szerb politikus, pillanatnyi politikai érdekből, a helyi magyarság szavazatára számítva segítséget nyújt iskolaügyben. És – némi alkudozás után (hogy pl. melyik magyar lapban és milyen terjedelemben kell őt dicsőíteni) – elintézte, hogy néhány magyar tanítót visszahelyezzenek Dél-Szerbiából, vagy megnyissanak egy tanyasi iskolát.

A magyar tannyelvű iskolahálózat tíz év alatt 204 kéttannyelvű iskolai tagozatra csökkent, Szlavóniában és a Muraközben pedig megszűnt minden magyar kisebbségi iskolai tagozat.⁵⁸ A magyar tanárok száma még radikálisabban, kb. 250 személyre csökkent, ami a tíz évvel azelőtti szám alig 13%-a. Egy osztályban nemritkán 100 fő körül volt a létszám, ami lényegében determinálta az oktatás színvonalát. A Magyar Párt a '20-as évek közepén több kísérletet is tett annak érdekében, hogy a kimaradó fiatalok részére magánkurzusokat létesítsen, ezek a próbálkozások azonban rendre eredménytelenek maradtak.

Iskolák felállítását az önkormányzatok is kezdeményezhették hivatalosan, de a jugoszláv közigazgatásban (amit – kisantant államról lévén szó – a franciáról másoltak), a kisebbségi önkormányzatnak alig voltak jogai (az eggyel fölötte álló járásnak meg gyakorlatilag semmi), nem is tettek semmit. A diktatúra bevezetésével felállított bánágok határait pedig úgy állapították meg, hogy megoszoljanak benne a kisebbséglakta területek.

Minden nehézség ellenére volt néhány magyar diák, aki az egyetemi tanulmányokig is eljutott, bár arányukat és főleg létszámukat tekintve is jóval kisebb számban/arányban, mint erdélyi vagy felvidéki társaik. A '20-as évek elején kivételnek számított a vajdasági magyar diák a hazai, anyaországi vagy más külföldi államok egyetemén. Az elsőt (az agyagiak mellett) a nyelvtudás hiánya, az utolsót pedig a szinte minden vajdasági magyar számára megfizethetetlen költségek okozták. Aki útlevél nélkül Magyarországra távozott (ilyen célra nem adtak útlevelet), és az anyaországban sikerült elvégeznie az egyetemet, az katonaszökevénynek számított, és ha akart, sem térhetett többé vissza szülőföldjére.

Érdemes még megemlíteni a Trianon előtti Magyarországhoz szorosan nem kapcsolódó délszláv területeken működő horvát-szlavóniai és boszniai iskolákat. Ezek a „Slavonia actio” 1919-ben történő kényszerű leállása után,⁵⁹ az anyaországi támogatást elvesztve alulmaradtak, és ez – az akkor már közel 150 ezresre duzzadt – szórányma-

⁵⁸ A német kisebbségnél némileg kedvezőbb volt a helyzet (bár a cél itt is ugyanaz volt), az 1920-as évek végén a német nemzetiségű gyerekek kb. kétharmada járt párhuzamos kisebbségi osztályokba.

⁵⁹ Makkai Béla: Református magyar iskola és szeretetház – Vukovár (1904–1919), 80. p. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*.

gyarság villámgyors asszimilációjához vezetett. Az iskolák olyan helyeken létesültek, ahol a magyarok általában helyi többséget alkottak. A magyar kormányzat – egy „nagy-hatalomhoz” illően – igen nagyvonalúan szerelte fel ezeket a népiskolákat, és külön tantervet is kidolgozott számukra. A zágrábi vallás- és közoktatásügyi biztos 1919. júliusi rendeletével beszüntette a Julián-iskolák működését, az egyesület tulajdonát képző épületeket és felszerelési tárgyakat pedig a horvát népiskoláknak kellett átadni. Hasonló rendelkezések történtek a Bosznia-Hercegovina területén működő magyar iskolákkal is, amelyeket korábban a Bosznia-Hercegovinai Magyar Egyesület tartott fenn.

Művelődés

A délvidéki magyarság kulturális téren is teljesen felkészületlenül nézett szembe az új helyzettel. A szerb közigazgatás új vezetői nem ritkán a magyarság kulturális intézményeinek elpusztításával akartak „nemzeti” érdemeket szerezni. Csak lassan, a '20-as évek elejétől kezdtek ismét működni azok az egyesületek, nép-, gazda- és olvasóköri, amelyek a szerb megszállással fel lettek oszlatva. A legtöbb helyen 1921-ben a fel nem oszlatott egyesületekben megindult az élet, és a feloszlottak újjászervezését is megkezdték. Ismét szinte minden magyarlakta községben kialakult egy-két olyan egylet, ahol a magyarság össze tudott jönni. Ez Szabadkán (a legnagyobb magyartöbbségű városban) a Népkör volt, ahonnan a Magyar Párt szervezése is megindult. Sikeres tevékenységét elősegítette, hogy viszonylag jól el volt látva anyagiakkal, nagy helyiségei és könyvtára is volt. Tagjai között sok bunyevác volt, de vezetősége teljes egészében magyar. 1921-ben egy színháztermet is sikerült felépíteniük közadakozásból, amely után egyrészt jelentősen nőtt tagjainak száma, másrészt már nem kizárólag a kispolgárság találkozóhelye volt. A Népkör színészei sikeres darabjaikkal végiglátogatták a magyarlakta városokat, falvakat is. És nem csak a Vajdaságot, hanem a szörványmagyarság-lakta horvátországi területeket is, ahol szinte semmilyen kulturális élet nem volt. A magyar nyelvű színháznak a bevételek után 35%-os adót kellett fizetnie, ami azt eredményezte, hogy zsúfolt nézőtérrel is csak ráfizetéssel lehetett üzemeltetni, így fenntartása nagy anyagi terhet jelentett, azért kénytelenek voltak azt moziként is használni.

A megszálló hatóságok első teendői közé tartozott a cenzúra bevezetése, ami rövid úton sok magyar újság megszűnéséhez/megszüntetéséhez vezetett. Az újdélvidéki *Hírlap* rögtön a szerbek bevonulása után megszűnt, a legnagyobb szabadkai újság, a *Bácsmezei Napló* pedig 1919 elején (később újraindítják). Az 1920-as évek elején a nagy sajtóhagyományokkal rendelkező Szabadkán mindössze egy napilap jelent meg magyarul, a *Szabadkai Újság*. Az évtized közepére némileg megsaporodtak a magyar nyelvű sajtótermékek, amit csak úgy lehetett megtenni (helyi értelmiség híján), hogy szinte minden újságnál anyaországi (esetleg erdélyi) emigránsok dolgoztak.⁶⁰ A Magyarországról származó lapok behozatalát a hatóságok néha engedélyezték, néha nem. A szomszédos országokban élő magyarok kulturális igényeinek támogatásával egyébként is nagyon óvatosnak kellett lennie a magyar kormányzatnak, mert különben többet ártott vele, mint használt. Nem ritkán az ilyen akciók a jugoszláv hatóságok előtti „lelepleződése” csak ürügyet adott az elszakított magyar ki-

⁶⁰ A Nagybecskerekben Kelemen János szerkesztésében megjelenő *Torontál* volt az egyetlen lap a '20-as években, amelynél nem dolgoztak emigránsok. Csuka, 158. p.

⁶¹ „A faji érzés fenntartásának leghatásosabb eszköze a rádió. A lakosság napról napra jobban vetekszik, hogy hallgathassa a budapesti élő adásokat. A Kálvin téri református templom istentiszteleteit és a Faluszövetség által rendezett előadásokat a szó szoros értelmében sirva hallgatták végig. A budapesti rádióműsorokat a lapoknak nem kell kö-

sebbség fokozott üldözéséhez. Kiváló eszköznek bizonyult viszont a korszak egyik újdonsága, a rádió, amiből a '20-as évek közepén már minden községben volt egy-két darab.⁶¹

A Magyar Párt vezetősége 1926 végén nagy lelkesedéssel fogott hozzá egy irodalmi folyóirat megteremtéséhez, ami a terveik szerint 1927. március 1-jétől jelent volna meg, havi rendszerességgel 100-120 oldalas terjedelemben. A szerkesztőbizottság elnökének Szántó Róbert szabadkai evangélikus lelkészt kérték föl. A lap a tervek szerint felölelte volna a szépirodalmon kívül a társadalomtudomány minden ágát, és a kultúra aktuális kérdéseivel is foglalkozott volna. A vajdasági magyar irodalom addig kizárólag a napilapok hasábjaira szorult. A remények szerint egy ilyen fellendülés a Szabadkai Népkört is intenzívebb munkára fogja késztetni.⁶² A nagyszabású tervek közül végül nem sok valósult meg. A *Vajdasági Írás* – ami az eredeti elképzelésekhez képest erőteljes kompromisszum volt – másfél évig állt fenn, és főleg szépirodalmat (átvett anyagokat) közölt. Végül olvasótábor és anyagi támogatás hiányában 1929-ben megszűnt. A '30-as években szellemi örökösei lettek – bár nem hosszú időre – az Újvidéken megjelenő *Reggeli Újság* és a *Kalangya* c. folyóiratok (a kettő közül az utóbbi volt a jelentősebb).

Az első politikai szervezkedések, a Magyar Párt megalakulása

A magyarság első politikai jellegű szervezkedései⁶³ a kulturális „éledezésnél” később, csak 1921-ben kezdődtek meg. A politikai szervezkedést gátolta az optálás intézménye, ami 1922-ig állt fenn (azaz amíg eldönthették, hogy felveszik-e az új állam állampolgárságát, vagy a régit tartják meg). Ezt a paragrafust, ami optálási jogot adott a magyaroknak, Belgrádban úgy értelmezték, hogy – miután minden magyarnak megvan a joga, hogy eltávozzon a délszláv állam területéről – egyetlen magyart sem illet meg az optálási lehetőségek elintézéséig az állampolgárság joga. Az állampolgárság kérdése véglegesen egyébként csak Korošec – a két háború közti időszak egyetlen nem szerb miniszterelnök – 1928-as rendeletével oldódott meg véglegesen. Ebből kifolyólag a magyarok

zölniük, s egy időben úgy hallatszott, hogy a hatóság a magyaroknak nem engedi meg a rádió bevezetését; azonban ez idő szerint még háborítatlanul hallgathatják. Kéri, hogy amennyiben befolyásunk van kifejezetten irredenta darabokat, és előadásokat ne adhasanak le, legalábbis a műsorban ne szerepeljenek.” A SzGT szegedi megbízottjának jelentése. MOL K26 ME 78. cs. 159. tétel.

⁶² A kérdést Budapesten a minisztériumban is megtárgyalták (1927. február 9.), és a jegyzőkönyv szerint: „A kérdést a Szent Gellért Társaság értekezletén megbeszélés tárgyává tettük, Tubán, a társaság igazgatója (Tubán Tibor kegyesrendi szerzetes volt, aki a szegedi ellenforradalmi kormányban a vallás- és közoktatási minisztérium tanácsosaként dolgozott – K. Z.) azt mondta, hogy – miután a folyóirat szervezőivel a kérdést megtárgyalta – az az álláspontja, hogy az erdélyi folyóiratba való bekapcsolás nem keresztülvihető. Ezt azal indokolta, hogy írói gárdájuk olyan szerény kvalitású (Tamás István, Berényi János, Csuka János stb.), hogy nem volnának elhelyezhetők a magas színvonalon álló erdélyi folyóiratba, és nem óhajtják íróik lelkesedésének szárnyát szegni egy feltétlenül bekövetkező erős bírálattal.”

MOL K26 ME 78. cs. 159. tétel, 1927. év 24.H.T./927. sz. jelentés.

⁶³ A kérdésről részletesebben I. A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918–1941). *Regio* 1997/2.

nem is vehettek részt az 1920 végén megtartott első parlamenti választáson. Az utolsó remény arra vonatkozólag, hogy a határok megváltoztathatók, 1921 végén szállt el, IV. Károly második puccs-kísérletének gyors leverésével (1921. október 23.).⁶⁴

Egy magyar párt szervezésének gondolata Szabadkáról és Zomborból indult ki. Jellegére többféle elgondolás született. Plesković Lukács volt alispán szerint pl. nem kizárólag magyar szervezkedésre lett volna szükség, hanem a délvidék népének egységes megszervezésére (mintegy regionális pártként), vagy esetleg egy magyar–bunyevác közös pártra. A bánátiak azon az állásponton voltak, hogy a torontáli Magyar Közművelődési Egyesületet kell országos jellegűvé fejleszteni, és ennek kellene adni a politikai szervezkedés alapját is. Itt azonban csak szórványban éltek a magyarok, így ez semmiképpen nem lehetett egy országos szerveződés gócpontja. A szervezkedést lassította, hogy közben több szervezkedőt, politikailag aktív birtokost, értelmiségit kiutasítottak az országból. A párt szervezése és később működése is kizárólag a helyi magyar elit kezében volt, a magyarok túlnyomó többségét kivető agrárproletárookra és kisbirtokosokra szinte semmilyen hatást nem gyakorolt. Ez abból a meggyőződésből is táplálkozott, hogy politikai vezető csak komoly (föld)vagyonnal rendelkező ember lehet. Továbbá az is hozzájárult a távolmaradáshoz, hogy az agrárreform megvalósítása még teljesen bizonytalan volt, a magyar földnélkülieket pedig azzal hitegették az 1921-es választásokon, hogy a felosztott magyar nagybirtokokból ők is fognak kapni. A magyar munkásság pedig kifejezetten ellenséges volt a szervezkedéssel szemben.

A nehézségek ellenére 1921-ben a Vajdaságon kívüli (szlavóniai, horvátországi) szórványokban is folyt a szervezés. Az első komolyabb összejevetelt 1921 májusában tartották meg egy tanyán Sántha György későbbi elnök vezetésével, ahol először fektették le a Magyar Párt programjának alapelveit. Ez és a későbbi tanácskozások fő témája is a serelemek megbeszélése volt (az optálási joggal való visszaélés, iskolaügyek stb.). A szerb pártok részéről erős nyomás volt a tekintetben, hogy a magyarság politikai szervezkedése valamelyik szerb párton belül történjen. Célja a vezetők Szerb Radikális Pártba való beléptetése, és ezzel ellenőrzés alá vonása volt (mint ahogy az albán Džemijet vezetőivel történt 1925-ben). Az optálási jog lejáta után (1922 nyara) végre megtarthatta a párt alakuló közgyűlését, amelyre 1922. szeptember 17-én került sor Zentán.⁶⁵ A Magyar Párt programjának főbb követelése az alábbiak voltak:

⁶⁴ „Reményeiket az a mostanában már szerb körökben is terjedő hír táplálja, hogy a határmegállapítás még mindig nem végleges. Szerb körökben is azt suttojják, hogy a Ferenc-csatorna lesz a végleges határ. Károly király bejövételének híre a szerbek között – főleg a városokban – nagy pánikot okozott, katonai mozgósítást rendeltek el. A magyarság IV. Károlynak Magyarországra jövetelét lelkes örömmel fogadta, mert ettől várta az ország felszabadulását. Mindenki meg van győződve arról, hogy a király hazajövele meghozta volna a felszabadulást. A lakosság különben az anyaország belpolitikai viszonyai felől igen rosszul tájékozott.”

MOL K26 ME 1267.cs. III. biz. tétel 1922. év. A SzGT pécsi megbízottjának jelentése, 1922. március.

⁶⁵ A felhívást az alábbi szöveggel bocsátották ki: „Hosszas küzdelem után sikerült elérnünk, hogy végre megalakíthatjuk a jugoszláviai magyarság országos politikai szervezetét. A magyarság egész életére kiható döntésekben kell a jövőben döntenünk, miket csak a magyarság erejével és részvételével oldhatunk meg. Erre a nagy feladatra csak akkor vállalkozhatunk, ha az egész magyarság tömörülésére, egységére és jelenlétére hivatkozhatunk...”, idézi: Csuka, 60. p.

- a kisebbségek jogait védő nemzetközi szerződések betartása, politikai egyenjogúság a kulturális, gazdasági és szociális jogok területén;
- a sajtó, a gyülekezés és szervezkedés szabadsága, politikai szabadságjogok valós élvezete;
- a kisebbségek nyelvének használata a bíróságok, állami és önkormányzati hatóságok előtt;
- a Vajdaság új kerületi beosztása;
- alsó- és középfokú iskolákban (államnyelv kötelező tanítása mellett) az anyanyelv oktatása;
- politikai bűncselekmények miatti folyamatban lévő bűnügyekben a pertörlés;
- az adórendszer egységesítése, az adóelőlegezési rendszer sürgős megszüntetése;
- a választási törvények megváltoztatása, az asszimilációs politika megszüntetése;

Gyakorlati céljait tekintve azonban csak a helyi magyar földbirtokos elitre nehezedő nyomás csökkentését és a magyarok kulturális jogainak az eddigieknél némileg nagyobb mértékben történő figyelembevételét szerették volna elérni. A párt hivatalos lapja a Szabadkán megjelenő Hírlap volt, amely – 1929-es betiltásáig – valóban figyelemreméltó példányszámot ért el.

A Magyar Párt tevékenysége és választási részvételei

A Magyar Párt csak a háború utáni harmadik és negyedik választáson, 1925-ben és 1927-ben lépett fel, de ezeken a választásokon is kevés sikert ért el. 1925-ben a Vajdaságban leadott szavazatok 4,5%-át, két évvel később pedig 1,4%-át szerezte meg, ami mélyen a nemzetiségi arány alatti eredmény volt.⁶⁶ Az 1927-es választáson két magyar képviselőt választottak be a belgrádi parlamentbe a radikális, egyet pedig a demokrata párt listáján. A Magyar Párt működését, választási szereplését így lényegében kudarcként értékelhetjük. Ez a kudarc az alábbi okokra vezethető vissza:

A relatíve jó módú földbirtokosok, polgári politikusok programja nem talált visszhangra a magyar nemzetiségű szavazók nagyobb részét kitevő agrárproletár, föld nélküli napszámos, cseléd és kisbirtokos szegényparaszt között. A kis számú szociáldemokrata munkásság pedig – mint már említettem – inkább ellenségesen figyelte a párt tevékenységét. Ennek a rétegeknek a mozgósíthatósága és politikai kultúrája valóban a nullával volt egyenlő, hiszen őket a magyar uralom alatt sem kérdezte senki. Míg az Osztrák–Magyar Monarchia magyar részében a magas vagyoni cenzus fosztotta meg őket a szavazati jogtól, most kisebbségi létük miatt kerültek hátrányba.⁶⁷ Az államigazgatás közvetlenül is megakadályozta a Magyar Párt tevékenységét a már említett erőszakos módszerekkel (az alakuló közgyűlések jegyzőkönyveinek megsemmisítése, házkutatások, rendőrségi kihallgatások, letartóztatások, a pártaktivisták megfigyelése, esetleges kitoloncolása stb.)

⁶⁶ A Német Párt ugyanakkor – hasonló nemzetiségi arányok mellett – mind a négy választáson bejutott a parlamentbe. Sikerük nem elsősorban a rájuk nehezedő kisebb nyomással, hanem a német nemzetiség kisebb szociális differenciáltságával, illetve jobb önszervezési képességével magyarázható.

⁶⁷ Ausztria-Magyarország összeomlásáig az általános szavazati jog csak „harci program” volt az államnak ezen a részén. Innen nézve tehát az általános választójog bevezetése (tehát a minden 21. évét betöltött férfira kiterjedő) a választások minden brutalitásával, csalásaival és hecckampányaival is előrelépést jelentett az előző érához képest.

Az 1923-as választásokon a radikálisok a Vajdaságban nagy győzelmet arattak. A magyaroknak az a (kisebbik) része, amely a választói névjegyzékbe egyáltalán bekerült, a szociáldemokratákra, a Német Pártra vagy a radikálisokra szavazott. A választások eredményeképpen a parlament alsó házában a Szerb Radikális Párt 108, a Horvát Parasztpárt 70, a Szlovén Néppárt 51, a muzulmánok 18, a Földművespárt 9, a Német Párt pedig 7 mandátumot szerzett.

Az 1925-ös választáson – amely szintén felforrósodott légkörben zajlott le⁶⁸ – a Magyar Párt is elindult a küzdelemben, de vereséget szenvedett, és nem jutott be a parlamentbe. A vereséget a Szent Gellért Társaság megbízottja a következőképpen magyarázza: „a vereségnek oka nem csak a választást megelőző politikailag előidézett zaklatásoknak, atrocitásoknak tudható be, de a vereségnek egyik fő oka magában a Magyar Pártban keresendő, és magából a pártból indult ki már akkor, amikor annak tagjai között különösen a vezetőségben olyan egyének foglaltak helyet, akik nemzetközi zsidó felfogásukkal soha nem szolgálták a magyarság érdekeit, sőt ellenkezőleg, amint az már ismeretes, elárulták, a vezéréket lezárták, és végre sikerült nemtelen cionista munkájukkal tervüket elérni, a magyarságot a parlamenttől távol tartani, szóhoz nem juttatni.”⁶⁹ Bár ezt az összeesküvés-elméletet kissé túlzottnak tekinthetjük, tény, hogy a párt ténykedése és belső harcai – a még az előző választást is felülmúló szabálytalanságok, sőt terror mellett is – előrevetítették a bukás árnyékát. A választás eredményeként a radikálisok 141, a demokraták 37, a demokratákból kivált Pribičević-párt 22, a Horvát Parasztpárt 61, a Szlovén Néppárt 21, a muzulmánok 18 mandátumot szereztek a parlament alsóházában. A kudarc és az erőszak miatt a Magyar Párt 1926 decemberében választási megállapodást kötött a radikális párttal, amivel mintegy szalonképesse vált a jugoszláv politikai életben. A magyarok 4 mandátumot kértek a kormány támogatásáért cserébe. A megegyezés eredményeként néhány tucat magyar Szabadka környékén földet kapott, és az iskolakérdésben is kaptak némi engedményt.

Az 1927 márciusában megtartott választásokon a radikális párt listájáról Nagy Ödön és Deák Leó bekerültek a parlamentbe, ahol azonban semmit nem tudtak elérni a választások után végletesen eldurvult belpolitikai viszonyok közepette.

A király végül 1929. január 6-án diktatúrát vezetett be a már a polgárháború kitörése és a végső szétesés felé közeledő országban. A királydiktatúra bevezetése csak rontott a magyarság helyzetén (többek között a Magyar Pártot is betiltották), és csak a diktatúra lazulásával és a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok enyhülésével következik be a '30-as évek végétől némi javulás.

Források

MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel
MOL K26 ME 1240. cs. XLI. tétel, 1920.
MOL K26 ME 1263. cs. XLI. tétel, 1922.
MOL K26 ME 1267. cs. II. biz. tétel, 1922.

⁶⁸ „A választási mozgalomnak a választás napjáig 11 halottja, 28 súlyos sebesültje és 800 letartóztatottja van. A hangulat igen izgatott. Nincs kizárva, hogy a választás napján sok vér fog folyni. ...Szabadkán a magyarok két pártra szakadtak: az egyik fele Plesković Lukács vezetése alatt a volt miniszterelnökre, Davidovićra, a másik fele pedig a Magyar Pártra fog szavazni.” MOL K28 ME 78. cs. 159. tétel, 1925. év 17 - 925. sz. jelentés.

⁶⁹ A társaság megbízottjának jelentését idézi: A. Sajti Enikő: *Nemzetudat, jugoszlavizmus, magyarság*. Szeged, 1991, 88. p.

MOL K26 ME 1298. cs. XLI. tétel, 1922.

Magyarok kisebbségben és szóróványban – A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. Szerk. Romsics Ignác, TLA, Budapest, 1995.

Források a Délvidék történetéhez III. Szerk. Csorba Béla, Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1999.

Válogatott irodalom

Arday Lajos: A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete. In: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc könyvek, Bp., 1988.

Banac, Ivo: *The national question in Yugoslavia*. Cornell University Press, London, 1993.

Botlik J. – Csorba B. – Dudás K.: *Eltévedt mezsgyékövek. Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez, 1918–1993*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1994.

Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Püski, Budapest, 1995.

Domonkos László: *Magyarok a Délvidéken*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.

Hory András: *Bukarestől Varsóig*. (sajtó alá rendezte: Pritz Pál) Gondolat, Budapest, 1997.

Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula, Budapest, 1999.

Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Kocsis Károly: Adalékok a magyarság etnikai földrajzához a mai Vajdaság területén. In: Dövényi Zoltán (szerk.) *Tér – gazdaság – társadalom*. MTA FKI, Budapest, 1996.

Kocsis Károly: *Elcsatoltak. Magyarok a szomszéd államokban*. TIT, Budapest, 1990.

Perényi József – Arató Endre: *Jugoszlávia története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.

Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában*. Fórum, Novi Sad, 1967.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Budapest, 1998.

Rothschild, Joseph: Jugoszlávia története a két világháború között. *Studium Füzetek* 4., Szeged, 1996.

A. Sajti Enikő (szerk.) *Jugoszlávia 1918–1941*. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1989.

A. Sajti Enikő: *Nemzettudat, jugoszlavizmus, magyarság*. JATE, Szeged, 1991.

A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–1941*. Hispania, Szeged, 1997.

A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918–1941). *Regio* 1997/2. sz.

Sebők László: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. TLA, Budapest, 1994.

Soksevićs D. – Szilágyi I. – Szilágyi K.: *Déli szomszédaink története*. Bereményi, Budapest, 1994.

Toldi Ferenc: *A Jugoszláv állam kialakulása és felbomlása*. MTA, Budapest, 1995.

Tóth Lajos

A szabadkai magyar nyelvű oktatás a XX. század utolsó évtizedében

Hungarian-language Education in Szabadka in the Last Decade of the 20th Century

The town of Szabadka used to be the most significant cultural centre of Northern Bácska with a decisive Hungarian intellectual character for centuries. The process of erosion which had started in the first third of the 20th century prevailed in Hungarian-language education also at the end of the century: on the one hand it became manifest in the great decrease in the number Hungarian schools, teachers, and students studying in their mother tongue and on the other, in the lack of textbooks.

Szabadka évszázadok óta Észak-Bácska legjelentősebb oktatási központjának számított, amelynek kisugárzása és vonzása más vidékeken is érezhető volt. Gazdag múltja az újabb nemzedékekre komoly kötelezettséggel és felelősséggel nehezedett, egyben bátorítólag is hatott, hogy örökségének megőrzésével és gazdagításával újabb lépéseket, erőfeszítéseket tegyenek a jövő alakításáért. Voltak persze megtorpanások is, a fejlődés üteme időnként lelassult, és nem mindig volt mentes a tévutaktól, elhibázott reformoktól. Mégis büszkén tekinthetünk vissza erre az örökségre, az e téren elért haladásra mostani nehéz helyzetünkben is. A következő adatok és információk talán meggyőzik erről az olvasót.

Óvodai nevelés

Szabadkán 1843-ban alakult meg az első óvoda, ami abban az időben rendkívüli eseménynek számított. A biztató kezdetet megtorpanás követte. A második világháború utáni évtizedekben városunk az óvodai és napközis nevelés terén köztársasági, sőt országos viszonylatban is az élvonalhoz tartozott. Az iskolás kort megelőző nevelési intézményekben a nevelőmunka magyar és szerbhorvát nyelven folyt.

A kilencvenes években az alábbiak szerint alakult az óvodai nevelés városunkban és környékén:

Az 1990/91-es tanévben az óvodai nevelés és napközis foglalkozás összesen 4153 gyermekre terjedt ki. Ebből 969-et, vagyis körülbelül egynegyedét, a 39 magyar nyelvű kis-, közép-, nagy- és előkészítő csoportban találjuk. A szerb nyelvű csoportok száma 101 volt, működött továbbá 24 kétnyelvű csoport is.

Az 1999/2000-es tanévben magyar nyelvű neveléssel (foglalkozással) összesen 684 gyermeket karoltak fel, akik 29 csoportba tartoznak. A kétnyelvű csoportok száma nyolcra csökkent. Ebből kitűnik, hogy az óvodás és napközis magyar ajkú gyermekek száma a *Naša radost* intézményeiben 285-tel csökkent, de ezt a csökkenést némileg enyhíti, hogy az Ivo Lola Ribar Általános Iskola keretei között is működik két magyar óvodai csoport negyven gyermekkel. Azt is figyelembe kell venni, hogy az 1990/91-es adatokba a csantavéri óvodásokat is beleszámították. Ott jelenleg a Néphősök Általános Iskola keretei között működik hét magyar (és egy szerb) csoport, összesen 184, 3–7 éves korú gyermek-

kel. *A létszámcsökkenés a magyar csoportokban így is meghaladja a 27%-ot*, míg a szerb csoportokban ez az arány csak 6,5%.

A háromtól hétéves korig terjedő korosztály részvételi arányáról nem rendelkezünk egészen pontos adatokkal, de becslések szerint az ötéves életkortól ez ma is meghaladja a 90%-ot. A szakemberekkel, óvónőkkel való ellátottság a magyar nyelvű foglalkozásokban (is) teljesen kielégítő.

Általános iskolák

Szabadkán az első magyar tannyelvű iskolát 1743-ban hozták létre. Az elmúlt századokban ezen a vidéken a hatosztályos iskolák hálózata alakult ki. A második világháború után előbb hétosztályossá, majd az ötvenes évek elejétől nyolcosztályossá bővült az általános iskolák szervezete, amelyekben jórészt magyar nyelvű oktatás folyt.

Az utóbbi évtizedben nem következett be jelentősebb változás a Szabadkán működő általános iskolák hálózatában, csak egyes iskolák nevei változtak. A város területén a 13 általános iskola közül 12-ben a tanítás magyar nyelven is folyik, azzal a megszorítással, hogy a Matko Vuković iskolában ez az első négy osztályra korlátozódik.

**Magyar és szerb tagozatok száma
azokban a szabadkai általános iskolákban, melyekben a tanítás
magyar nyelven is folyt 1991-ben és 1999-ben**

Az iskola neve	1991-ben		1999-ben	
	magyar	szerb	magyar	szerb
Sonja Marinković	14	38	8	32
Matko Vuković	2	32	2	32
Đuro Salaj	8	23	8	19
Ivo Lola Ribar	34	13	33	16
Jovan Jovanović Zmaj	10	28	8	24
Kizur István	13	16	8	23
Jovan Mikić	8	16	8	16
Ivan Goran Kovačić	8	25	8	19
Október 10.	8	8	7	8
Miloš Crnjanski (gyakorló iskola)	8	9	8	17
Szent Száva (Sv. Sava)	6	41	6	38
VIII. Vajdasági Rohambrigád	21	18	16	23
Összesen	140	267	120	267

A tizenkét *iskolaigazgató* közül kettő magyar nemzetiségű. A szerb vagy Crna Gora-i nemzetiségű iskolavezetők közül viszont alig néhány beszéli a magyar nyelvet, s ők is alacsony szinten. Az *iskolaszék*ek nemzeti összetételében (bár ott kevésbé) szintén kife-

Az anyanyelvükön tanuló magyar ajkú diákok létszámcsökkenése a kilencvenes években Vajdaság-szerte mind aggasztóbb méreteket öltött. Ez alól Szabadka sem képezett kivételt: az 1990/91-es tanévben a magyar ajkú általános iskolások összlétszáma még 3597 volt, az 1998/99-es tanévben azonban már csak 2562, ami 29%-os fogyatkozást jelent. Ehhez nagymértékben járult hozzá a magyarság létszámának apadása (a menekültek, kivándoroltak nagy száma miatt), de azt is figyelembe kell venni, hogy a *magyar ajkú tanulók mintegy ötödét szüleik szerb nyelvű tagozatokba íratják be*. Egyes iskolákban (Szent Száva, Október 10.) a magyar tanulók – mindenekelőtt az első osztályba beiratkozottak – fogyatkozása az osztályok összevonásához, kombinált tagozatok kialakításához vezetett. A magyar tagozatok csökkenéséről (–20) szóló adatok csak sötétítik ezt a helyzetképet.

Mindezek sürgetően vetik fel azt, hogy az illetékes irányítási szervek komoly elemzés és megfontolás tárgyává tegyék *a meglévőnél ésszerűbb iskolahálózat létrehozását, olyanát, amely az anyanyelvű oktatás feltételeit teljes mértékben biztosítaná*. Egy ilyen irányú, több mint fél évtizeddel ezelőtti kezdeményezés csak bizonyos javaslatok, alternatív megoldások előterjesztéséig jutott el. A magyar nyelvű oktatás helyzete jelenleg a Szent Száva iskolában a legrosszabb, ahol a magyarul tanuló diákok összlétszáma mindössze 75 fő, de van még további négy olyan városi iskola, amelyben ez a szám 110 alatt marad.

A rendes magyar nyelvű oktatás mellett tíz városi általános iskolában tanítják a magyart, de nem anyanyelvként, hanem mint *környezeti nyelvet*. Ez az oktatási forma összesen 979 tanulót érint, bár ezt az oktatási elemet elsősorban a délszláv tanulók számára iktatták be az óratervbe, jelentős számú magyar ajkú tanuló is bekapcsolódik a munkába.

Az 1999-es adatok szerint *az anyanyelvőpolás* városunkban, sőt az egész szabadkai járásban mindössze egyetlen iskolában (a Jovan Mikić-ben) folyik, 75 tanulóra kiterjedően. Ezt az oktatási formát azoknak a tanulóknak szánták, akiket szüleik nem az anyanyelvű osztályba íratnak be, hogy legalább a magyar nyelvű műveltség és nemzeti kultúra alapjait elsajátíthassák. Úgy tűnik, ezzel vajmi keveset törődnek az iskolaigazgatók és az oktatás-irányítási szervei.

Az általános iskolai anyanyelvű oktatással kapcsolatos adatok és információk arról tanúskodnak, hogy ezen a téren stagnálás, sőt bizonyos fokú visszafejlődés következett be Szabadkán is.

Középiskolai oktatás

Városunk az oktatás e fokozatán különösen értékes örökséggel és hagyományokkal rendelkezik. Ez a nagyszerű fejlődés az 1747-ben létesített háromosztályos középiskolával kezdődött, amelyből a gimnázium nőtt ki. Az intézmény 1861-ben alakult át nyolcosztályos főgimnáziummá. A szabadkai magyar nyelvű tanítóképzést az 1778-ban megindított tanítói tanfolyamok alkották. A zeneiskola megnyitására 1868. október 16-án került sor. A szakmai képzés az iparos tanonciskola megalakításával kezdődött 1883-ban.

A két világháború között, a királyi Jugoszláviában – a nagyszerb eszméktől áthatott kisebbségpolitika megnyilvánulásként – a magyar nyelvű középiskolai oktatás a főgimnázium magyar tagozataira, s ott is csak 2–4 tantárgyra szűkült le.

A második világháború befejezését követő években Szabadka megint igen fontos iskolaközponttá vált, és fokozatosan egyre több magyar tagozatot nyitottak. Jelenleg Szabadkán hét középiskola működik. Mindegyikben magyar tannyelvű tagozatok is találhatók, tehát ezek két tanítási nyelvű iskolák.

**Magyar és szerb tagozatok a szabadkai középiskolákban,
1991-ben és 1999-ben**

Az iskola neve	A magyar és szerb tagozatok száma			
	1991-ben		1999-ben	
	magyar	szerb	magyar	szerb
Svetozar Marković Gimnázium	17	21	11	27
Egészségügyi Középiskola	8	6	10	12
Lazar Nešić Vegyészeti-technológiai Középiskola	22	24	15	28
Villamossági, gépészeti, közlekedési Műszaki Középiskola	34	38	23	43
Építőipari Középiskola (faipari szakmákkal is)	17	21	14	30
Közgazdasági, kereskedelmi, vendéglátóipari Középiskola	10	13	13	17
Zeneiskola	4	4	4	4
Összesen	112	127	90	161

Ebből a táblázatból kiderül, hogy nyolc év alatt a magyar tagozatok száma huszonkettővel csökkent középiskoláinkban, a szerb tagozatoké viszont harmincnégygyel emelkedett.

A magyarul tanuló diákok száma a kilencvenes évtizedben 2792-ről 2313-ra csökkent, ami majdnem 17,2%-os fogyatkozást jelent. 1999-ben a szerb tagozatokban 4927 tanuló volt, ami a magyar tanulók számát több mint kétszeresen múlta felül. Emellett jellemző, hogy a magyar ajkú tanulók több mint egyharmada (793) a továbbtanulás szempontjából zsákutcát jelentő harmadik szakképzési fokozatot (hároméves képzést) választja, ami továbbtanulási és érvényesülési állásaik, törekvéseik alacsonyabb szintjére utal. Hogy emögött milyen felfogások, állásfoglalások és érzések húzódnak meg, azt komolyabb elemzés tárgyává kellene tenni.

A hét iskolaigazgató közül három magyar nemzetiségű, további egy pedig tökéletesen beszéli a magyar nyelvet. Természetesen az iskolavezetőkkel szemben, a két tanítási nyelv ismerete mellett, más követelmények és elvárások is támaszthatók, amelyek a nyelvhasználati és a legszélesebben értelmezett nemzeti egyenjogúság és egyenrangúság biztosítékául is szolgálnának.

Szomorú tény, hogy vajdasági viszonylatban a középiskolai szinten a magyar ajkú tanulók több mint 72 százaléka *nem* az anyanyelvén tanul. Szabadkán ez az arány, a rendelkezésre álló iskolahálózatnak köszönhetően, valamivel kedvezőbb. A magyar nyelvű oktatás lehetőségeit tovább lehetne városunkban is bővíteni bizonyos ágazatokban, különösen a szakmai képzés negyedik fokozatán. Mint ahogy további megfontolt lépésekre, intézkedésekre volna szükség a magyar tannyelvű oktatás színvonalának emelésére, hogy az vonzóbbá váljék az itteni és környékbeli fiatalok számára, csökkentendő az általános iskolát végzett magyar ifjak kiáramlását a magyarországi középiskolákba.

Pályaválasztási és továbbtanulási gondjaikat némileg enyhíti, hogy a szabadkai község az 1999/2000-es tanévben is 1343 középiskolás diáknak (körülbelül egyharmaduk magyar nemzetiségű) *teríti meg az útiköltséget* Kanizsára, Bácsstopolyára stb., az ottani kö-

zépiskolába íratkozottaknak. Az utóbbi időben a szűkös anyagi lehetőségek miatt ezekhez a költségekhez a szülőknek is hozzá kell járulniuk.

Az anyanyelvápolás középiskoláinkban is megszűnt, és a szakköri munka is beszűkült.

Pedagógushiány

Általános iskolákban. Az anyanyelvű oktatás színvonala s hatékonysága elsősorban a személyi feltételek előteremtésének függvénye. A legfontosabb személyi feltételt, a magyar nyelvet tökéletesen beszélő pedagógust mind nehezebben tudják iskoláinkban biztosítani. Egy 1998-ban készült községi felmérésben megállapították, hogy míg a szerb nyelvű tagozatokban a tanítás megfelelő végzettségű szakkaderekkel való ellátottsága közel nyolcvan százalékos, addig *a magyar nyelvű tagozatokban ez alig haladja meg a hetven százalékot*, vagyis a tantárgyak 28,8 százalékát nem megfelelő végzettségű pedagógusok tanítják. Tehát *nagy mértékű tanárhíánnyal kell szembenéznünk*, amely iskolánként változó. Ebből a szempontból legrosszabb volt és maradt a helyzet az Október 10. és a Szent Száva iskolában (52,4, illetve 44,7 százalékos hiány), viszonylag a legjobb pedig a Sonja Marinković és a J. J. Zmaj iskolában (21,8, illetve 27 százalékos hiány). A legnagyobb hiány a magyarul beszélő angol és német szakos tanárokból, a műszaki, a képzőművészeti szaktanárokból, valamint a biológia és a matematika szakos tanárokból mutatkozott. A jövőre nézve aggasztó, hogy alig van utánpótlás. A hiányzó tanárokat iskoláinkban nyugdíjasok vagy tanítók, ritkábban pedig más végzettségű szakemberek alkalmazásával igyekeznek pótolni, ami – különösen távlatokban – semmiképpen sem tekinthető elfogadható és szerencsés megoldásnak.

A helyzet javítása, majd átfogó megoldása céljából Vajdaság-szerte további adat- és információ-gyűjtésre van szükség. Ezzel összefüggésben gyakran hangsúlyozzuk a magyarul tökéletesen beszélő iskolapedagógusok és pszichológusok hiányát (jelenleg mindössze egy van belőlük), ami sok nehézséget okoz a tanulók körében végzett különböző felméréseknél, vizsgáladásoknál, valamint a tanulókkal és a szülőkkel kialakított vagy kialakítandó kommunikációs kapcsolatok ápolásában.

Középiskoláinkban is általánossá vált a magyar nyelvet tökéletesen beszélő és a szakterminológiát is ismerő *tanerők hiánya*. Az 1999-es kimutatás szerint, ebben az iskolatípusban is a magyarul beszélő angol és német szakos tanárokból volt a legnagyobb hiány, utánuk a szakmai tárgyak tanárai, valamint a matematika, fizika és kémia szakos tanárok következtek. Ennek több iskolában súlyos következménye: *a magyar nyelvű oktatás lassan kiszorul az oktatásból*. Ugyanis a középiskolákról szóló törvény lehetővé teszi, hogy amennyiben nem találnak magyar vagy magyarul tökéletesen beszélő pedagógust egy-egy tantárgy tanítására, akkor ott szerb nyelvű oktatást lehet vagy kell bevezetni. Így a Közgazdasági Középiskolában egészen vagy részben nyolc tantárgyat már szerbül tanítottak. Hasonló esetek 3-5 tantárgyra kiterjedően – a zeneiskolát kivéve – a többi szabadkai középiskolában is előfordultak. A hiányt sokszor végzettség nélküli (abszolvens) vagy nem megfelelő végzettségű szakemberek (összesen 23 esetben) vagy nyugdíjas tanárok alkalmazásával (12 esetben) ideiglenesen pótolták. Mindez halaszthatatlanná teszi ennek a kérdésnek az átfogó megoldását.

Az anyanyelven folyó oktató-nevelő munka iskolán kívüli formái

A hitoktatás. A hitoktatásnak az oktatási rendszerbe való intézményes beillesztése köztársasági szinten még várat magára. Az önként vállalt, fakultatív alapon szervezett hitok-

tatásnak és más vallási jellegű foglalkozásnak nincs jogi vagy egyéb akadály, de megvalósításukra csak az iskolán kívül, az egyházi épületekben kerülhet sor.

A *katolikus egyház* berkeiben ez a tevékenység a plébániákhoz kötődik. Városunkban hét plébánia mellett folyik szervezett hitoktatás, aminek elsődlegesen nevelési funkciója van. A heti hittanórákat osztályonként szervezik meg. Az általános iskolák tanulóinak reprezentációja igen jelentős méretű: az 1–4. osztályos tanulók esetében ez mintegy hetven százalékosra tehető. Az 5. osztálytól ez az arány fokozatosan csökken, de a felső tagozatokban is eléri a 30–40%-ot. Természetesen a hitoktató személyisége, a hittanórák légköre, hangulata is szerepet játszik abban, hogy a különben meglehetősen túlterhelt tanulók közül hányan kötelezik el magukat a hittanórákon való rendszeres részvételre. Minden osztály számára külön hittankönyv áll rendelkezésre magyar nyelven is, ami szintén hozzájárulhat anyanyelvű írás- és olvasáskészségük fejlesztéséhez. Csak a hetedik és a nyolcadik osztályos tanulók számára készült közös hittankönyv.

A *középiskolás diákok* részére három városi plébánia mellett szervezik a hittant – egy-egy (tehát nem osztályonkénti) csoportokat alkotva. Ez a hitoktatási forma a katolikus magyar ajkú tanulóknak mindössze 10%-át öleli fel. A középiskolás diákok számára nem készült külön hittankönyv. Az egyes témákat rendszerint a beszélgetés módszerével, a tanulók bevonásával dolgozzák fel. A hittan iránt megcsappant érdeklődés, több fontos tényező mellett a tanulók túlterheltségével magyarázható.

A nagyobb egyetemi központokban az önként jelentkező egyetemisták számára is megszervezik a hittant – egy téma vagy témakör beszélgetés vagy vita útján történő feldolgozásával.

A *Szabadkai Református Egyházközségben* is megszervezik a rendszeres hittanoktatást, éspedig szombatonként, külön az 1–4. osztályos és az 5–6. osztályos tanulók részére, akik összesen tizenegynéhányan lehetnek. Emellett vasárnapi iskola is működik. Különórát biztosítanak a konfirmációra készülő gyermekek és ifjak előkészítésére, és hetenként egyszer tartanak foglalkozást az ifjúsági Biblia-körben a felső tagozatosok és a konfirmáltak számára.

Az *Evangélikus Egyházban*, a felekezethez tartozó gyermekek és ifjak kis száma miatt, nem szerveznek külön hittanórákat, hanem ezt a vasárnapi iskolával pótolják.

Mindez együttvéve, beleértve más, kisebb felekezetek tevékenységét is, hozzájárul a felnövekvő nemzedékek erkölcsi neveléséhez, személyiségformálásához, valamint anyanyelvi műveltségük ápolásához.

Civil szervezetek. Nehéz megfelelő adatokhoz és megbízható információkhoz jutni arról, hogy a magyar ajkú gyermekek és ifjak még milyen más, az anyanyelvüket (is) ápoló s műveltségüket gyarapító egyesületek, kulturális körök és szervezetek munkájába kapcsolódnak be. Ezek közül külön kiemelésre méltó a Csáth Géza Irodalmi Kör, amely Horváth Emma tanárnő szakszerű vezetésével már sok kitűnő vers- és prózamondót nevelt ki, és tagjainak fellépésével számos ünnepélyt és egyéb rendezvényt tett színvonalassá.

A Népkör, valamint a Magyar Pedagógusok Észak-bácskai Egyesületének tevékenysége is ebből a szempontból – különösen a különböző vetélkedők, versenyek megszervezése és lebonyolítása terén – figyelemre és elismerésre méltó. Külön is ki kell emelni hozzájárulásukat a magyar nemzeti tudat ápolásához és gazdagításához.

Kíváncsú voltam volna, ha városunkban is még több szervezett lehetőség, tevékenységi forma jönne létre az ifjak nemes szórakoztatására, nemzeti hagyományaink ápolására és az anyanyelvű műveltség gazdagítására – legalább bizonyos fókig pótolva azt, amit az iskola ezen a téren jelenleg nem nyújthat, vagy nem képes nyújtani különböző gátló tényezők miatt.

Ebben a tekintetben a szabadkai *Kosztolányi Dezső Diáksegélyező Egyesület* is igyekszik hézagpótló szerepet vállalni, de fő szerepe, illetve feladatköre a magyar nemzetiségű vagy vegyes házasságból származó *diákok segélyezése*. 1999-ben 405 középiskolást, valamint főiskolai és egyetemi hallgatót részesített havonta pénzsegélyben, és közel száznak ingyenes étkezést és szállást biztosított. A diákok egyharmada szabadkai és környékbeli, akik közül néhányan egyetemi tanulmányaikat az Újvidéki Egyetemen végzik, s remélhetőleg majd Vajdaságban helyezkednek el, növelve a megcsappant itteni értelmiségiek létszámát. Több hasonló erőfeszítésre volna szükség e cél érdekében.

Bottlik Zsolt

**A németek etnikai földrajzi képének alakulása
a XVIII. században a Dunántúli-középhegység területén***

**Formation of the Ethnic Geographic Aspect
of Germans in the Territory of the Transdanubian Mountains
in the 18th Century**

The Transdanubian Mountains were depopulated in the Turkish era (mostly in the 16th century). The population of the territory started at the turn of the 18th century and reached its peak in about half a century. Catholic Germans constituted the majority of the settlers, which changed the ethnic aspect of the area to a great extent.

1. Bevezetés

Szent István királyunk uralkodása óta tudunk olyan német etnikai csoportokról, amelyek nagyban hozzájárultak az ország gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyainak alakításához. Számottevő német népesség a XVIII. században, főként szervezett telepítések révén került a mai Magyarország területére. A korabeli célterületek elsősorban a déli országrész elnéptelenedett térségei, a Bácska, a Bánát, valamint a Tolnai-, Baranyai-dombság, illetve a Dunántúli-középhegység voltak. Ezzel nem csak a már korábban megindult etnikai sokszínűség fokozódott, hanem Európa két gazdaságilag különböző fejlettségi szintjén álló területének képviselői kerültek közvetlen kapcsolatba, békésen élve egymás mellett a mindennapi élet színterein.

A mai Magyarország területén is követhető tehát a német kisebbség történelmi jelenléte, amely elterjedési területe öt jelentősebb, többnyire nyelvszigetek, szórványok halmazából álló régióra osztható: 1. Nyugat-dunántúli határvidék, 2. Dunántúli-középhegység, 3. Baranya–Tolna, 4. Bácska–Solti sík, 5. Egyéb szórványok (főleg Békés, Pest és Somogy megyék területén). E területek közül választottam ki a Dunántúli-középhegység térségét mint a hazai németiség egyik jelentős településterületét. E régiók határai azonban – mint látható – nem követik a közigazgatási határokat.

2. A vizsgált terület

A kiindulási állapot a Dunántúli-középhegység „Magyarország kistájainak katasztere” című munka morfológiai felosztása (Marosi S.–Somogyi S. 1990), amely azonban nem esik teljesen egybe sem a környék németjeinek szállásterületével, sem pedig a települések közigazgatási határával, ami miatt az eredeti morfológiai lehatárolást kissé módosítani, bővíteni kellett. Így kerülhettek pl. a megfigyelési egységek közé olyan települések, melyeknek csak egy része (legtöbbször lakott külterületi helye) található a hegység területén. A hegyvidék közvetlen közelében lévő térségekben több, németek által is lakott települést jeleznek a források, ezért terjesztettem ki a vizsgálatokat ezekre a területekre is. (Pl. Vi-

segrádi hegység, Dunakanyar, Vác-pesti-dunavölgy). E módosítások ellenére a vizsgált területet továbbra is Dunántúli-középhegységnek nevezem.

Az adatsorok későbbi összehasonlíthatósága miatt nem vettem figyelembe a történelem során a közigazgatásban végbement változásokat. A mai közigazgatási beosztásból kiindulva vetítettem vissza tehát a korabeli adatokat. Ettől csupán Budapest esetében tértem el, nevezetesen az 1950-ben lezajlott átszervezések során a fővároshoz csatolt hat település (Albertfalva, Budafok, Békásmegyér, Kistétény, Nagytétény, Pesthidegkút) is külön megfigyelési egységet képez, mivel kivétel nélkül jelentős számban és arányban találhatunk lakosaik között a történelem során német anyanyelvűeket. Ugyanakkor a mai Budapest területére számított adatokat, a későbbi torzítások elkerülése végett, a fenti logika ellenére nem tettem a vizsgálat tárgyává.

E tanulmány célja, a hazai németek fent említett nagyobb településterületének egyikét, a Dunántúli-középhegység területét kiválasztva, azokat a XVIII. századi folyamatokat, illetve elsősorban földrajzi vonatkozásait bemutatni, amelyek során lényeges változások történtek a térség etnikai összetételében, és amelyek a hegység etnikai térszerkezetének alakulásában meghatározóak a későbbi korszakokban is. Emellett el kellett különíteni azokat a településterületeket, nyelvszigeteket, ahol a német anyanyelvű lakosok jelenléte tömbszerűen fogható föl, amelyek alapját képezhetik a további kutatásoknak, összehasonlítva a nemzetiségi lét különbségeit a szórványhelyzetben lévőekkel szemben.

3. Adatbázis

Az etnikai földrajzi kutatások által nagyrészt használt források, amelyekből a települések szintjén nyomon követhető a lakosság etnikai összetételének változása, két részre oszlik.

A középkor végétől van tudomásunk adózási összeírásokról, de azok közül csak az Acsády Ignác által publikált forrás használható, amely a Habsburg Birodalomba frissen beintegrált Magyarország népességét volt hivatva bemutatni. Ezek, bár igen sok fontos és érdekes adatot tartalmaznak, mégsem jelentettek olyan jellegű adatbázist, mint a XIX. század utolsó harmadában rendszeresen beindult hivatalos népszámlálások községsoros adatai (Dávid Z. 1980).

A Magyarország népességét a Pragmatica Sanctio korában bemutató – 1715-ös és 1720-as állapotokat tükröző (Acsády I. 1896) – forrás, igazodva a kor igényéhez, az adózó népességet írta össze háztartásonként. Itt a nemzetiségi hovatartozásra az adatfelvevő a lajstromba vett személy neve alapján következtetett. Ennek alapján sorolta az egyes embereket külön nemzetiségi kategóriákba. Ez ma már persze nehezebben lenne követhető, ám akkoriban a név többnyire fedte a nemzetiséget. Nehézséget, pl. a délszlávoknál az okoz, hogy szerbhorvát kategóriába sorolták őket. A vizsgálódási szempontból érdekes az is, hogy a nemeseket nem írták össze, igaz ott túlnyomórészt magyarokat találunk. (Dávid Z. 1957)

Az időben következő forrás a *Lexicon Locorum* 1773 az egyes településekben leginkább használatos nyelv(ek)et és vallás(ok)at is közli. Sajnos, az itteni etnikai információkat számszerűsíteni nem lehet, de kombinálva az előző kűtfővel, valamint az első – II. József (1780–1790) által elrendelt – 1784–1787-es népszámlálással (Danyi D. – Dávid Z. 1960). megkönnyíti az etnikumok térszerkezetének XVIII. század végi vizsgálatát.

Hogy a fenti adatsorból készíthető térkép a felületkartogramok sorába beilleszthető legyen, el kell gondolkozni a forrás megbízhatóságán. Például: a lakónépesség hány százalékát érintheti a következő minősítés: „Süttön a leginkább divatozó nyelv: a német”? Úgy gondolom, kellő bizonyossággal csak az jelenthető ki, hogy 100%-ot nem, már csak azért

sem, mert vannak olyan települések (a vizsgálni kívánt területen is), ahol kettő a divatozó nyelvek száma. (Bokod, Szomód vagy Kisbér) Sőt, olyan is akad, ahol három különböző nyelvű lakosságot találhatunk. Ezért azokat a településeket, ahol egy nyelvet ad a forrás, az 50,1–75%-os kategóriákhoz soroltam, merthogy legrosszabb esetben is 60–70% jelenthet abszolút többséget. Könnyebb a helyzet ott, ahol két, illetve három nyelvet ír a forrás, az ilyen esetekben a települések a 25,1–50%-os kategóriákba kerültek.

4. A célterület demográfiai jellemzői a XVIII. század elején

A 150 éves török hódoltságot megszüntető, a török kiűzését célzó felszabadító háborúk (1683–1699), valamint a Rákóczi-felkelés (1703–1711) kaotikus viszonyokat teremtettek Magyarországon.

A XVII–XVIII. század fordulójának mintegy emberöltőnyi időszaka nemcsak politikai, gazdasági, hanem demográfiai szempontból is igen zaklatott. Mondhatni, a korszak háborúinak pusztításait leginkább a lakosság számának csökkenésén lehet lemérni – jól-lehet a korabeli demográfiai források nem használhatók teljes mértékben. Az egyházi anyakönyveket nem vezetik következetesen, az adóösszeírások pedig nem terjednek ki a teljes népességre. Az Acsády-féle, már említett forrás hiányosságait többen is leírták már (Dávid Z. 1957; Faragó T. 1996), de az adataiból készített térkép, úgy gondolom, szemléltet valamit a fenti demográfiai folyamatokból. (*1. térkép*)

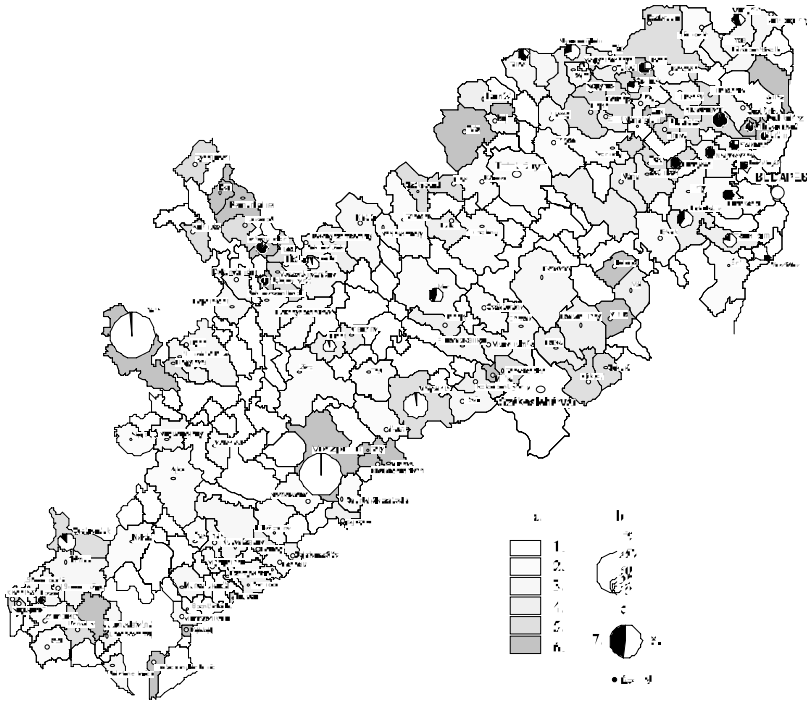
A térkép az adóköteles családfők km^2 -enkénti számát mutatja a települések mai területére vonatkoztatva. Amellett, hogy a mai települések közül sokat nem is említ a forrás, ritkán lakottnak mondható a hegyvidék. Az e területre vonatkoztatott átlag ($1,48 \text{ családfő}/\text{km}^2$) messze elmarad az ország sűrűbb nyugati területeitől (pl. a korabeli Sopron-vármegye $2,62$ -os vagy Vas vármegye $2,57$ -os családfő/ km^2 -es értékeitől) (Wellmann I. 1989). Ugyanakkor jelentős regionális különbségeket is észlelhetünk, miszerint van egy relatíve sűrűbben lakott körzet az egykori Esztergom vármegye déli, Esztergomi járásában, Dorog környékén, a Buda környéki településeken, valamint Székesfehérvár környékén, ami jól kirajzolja a korabeli fontos, Bécs felé futó közlekedési útvonalakat. E területek ellenpontjaként a hegység déli, délnyugati, illetve középső részén ritkábban lakott, szinte lakatlan területekkel találkozhatunk. A Bakonyban 118 , ma létező községet nem is említ a forrás (ez a vizsgált terület településeinek 44% -a), további 52 -ben pedig (ez a vizsgált terület településeinek 19% -a) átlag alatti az adóköteles családfők sűrűsége, összesen tehát a vizsgált terület településeinek 63% -a sorolható a fent említett ritkán lakott, illetve lakatlan területekhez.

5. A térség benépesítése a török kiűzése után

Ahhoz, hogy a vizsgált terület korabeli etnikai viszonyainak állapotát vizsgálhassuk, arra a kérdésre kell válaszolni, mely etnikai csoportok, honnan, milyen körülmények között, a célterület mely kisebb régiójába kerültek.

Az elnéptelenedett területekre – szinte nyomban a török Magyarországról való kiűzése után – történtek főleg szervezett földesúri, egyházi telepítések, elsősorban német területekről szerezték munkás kezeket. Ezek kezdetben főként az amúgy sűrűbben lakott térségeket érintették, amelyek a közlekedési útvonalak, illetve a Duna mentén találhatók. Az 1715-ös állapotot tükröző forrás összesen 27 településen jelez német nevű adózó népességet. A nemzetközi migráció egyébként nem volt ritka akkoriban. A kezdeti nehézségek

**Az adóköteles családfők sűrűsége
a Dunántúli-középhegység területén 1715-ben**

a = az adóköteles családfők száma km^2 -ként; 1 = lakatlan települések; 2 = $<0,6$; 3 = $0,61-1,00$; 4 = $1,01-1,30$; 5 = $1,31-2,00$; 6 = $>2,01$; *b* = adóköteles családfők száma; *c* = az adóköteles családfők nemzetisége, nevük hangzása alapján; 7 = német nevű; 8 = egyéb nevű; 9 = a forrás által említett települések

után az 1720-as években, pontosabban az 1722/23-as Országgyűlés 103. tc.-ének alapján indul meg szervezeten a kolonizáció, és jóllehet három nagy hullámról emlékezik meg a szakirodalom, a telepítés általában a század végéig tartott. Irányukat tekintve pedig főként a lakatlan, illetve ritkán lakott térségek felé történnek. (Schmidt, H. 1928)

Természetesen így is akadtak olyan régi települések, amelyek később soha nem népesültek be újra, mert nem találtak megfelelő telepeseket. Egyes települések lakatlansága átlagosan 150–200 évet tett ki. Ilyen település a vizsgált területen többek között Aka, Ácsteszér, Bakonybánk, Bakonyjákó, Bakonypölöske, Döbrönte, Fenyőfő, Hánta. A legnagyobb falupusztulás egyébként a Balaton-felvidék területén következett be. (Mtsh 1991)

A puszták újratelepítése, illetve a török időkben elnéptelenedett faluhelyek benépesítése a korabeli birtokszerzés egyik leglényegesebb típusa lett. Ez a nagyarányú telepítő akció a vizsgált területen lévő települések mintegy 4/5-öd részét érintette. A térség birtok-

megoszlásának megfelelően a telepítő nagybirtokosok közül (több más család mellett) elsősorban az Esterházyakat, valamint a Zichyeket kell megemlíteni. Az egyháziak közül pedig a zirci apátság, a veszprémi, illetve az esztergomi püspökség járt az élen a telepítésben.

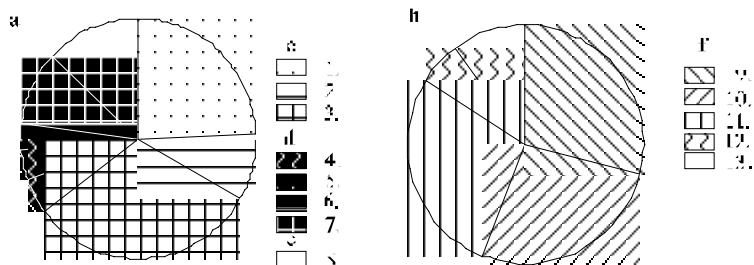
A történeti források alapján rekonstruálható a telepesek etnikai összetétele is. Ezek alapján elmondható, hogy a vendégeknek (hospeseknek) nevezett telepesek jelentős része német anyanyelvű, a szlovák és magyar anyanyelvűek mellett. (Pl. a történeti Veszprém megyében a telepes falvak kb. 3/5-ébe német telepesek költöztek.)

A németek többnyire a korabeli Német Birodalom legkülönbözőbb területeiről érkeztek, de jöttek az osztrák örökös tartományokból is. Többnyire olyan területekről vándoroltak el, ahol az életfeltételek nem voltak kielégítőek. Pl. a spanyol örökösödési háború korábbi elszázi-, rajna-vidéki frontterületeiről, de tudunk bajorfrank, württembergi, sőt sziléziai telepesekről is. Később pedig a már Magyarországon élő telepesek költöztek át a kedvezőbb feltételeket ajánló földbirtokos uradalmába. Ha azt is hozzátesszük, hogy a jövevények döntő többsége római katolikus vallású, világosan kirajzolódik előttünk a földbirtokosok telepítési politikája. Ami persze nem mindenütt jelentett egyet a telepesek jobbágyi engedelmességével. Az Esterházyak a Bakonyban lévő falvaikba csak és kizárólag németeket telepítettek.

A német anyanyelvűek telepítésének helyét és időpontját a 2. számú térkép szemlélteti, amelyen ezen kívül láthatók az 1715-ös Acsády féle forrás által lakatlannak, illetve ritkán lakottnak jelzett térségek, valamint a XVIII. végén feltételezhető német anyanyelvű lakosság száma, illetve területi elhelyezkedése. (1. ábra)

1. ábra

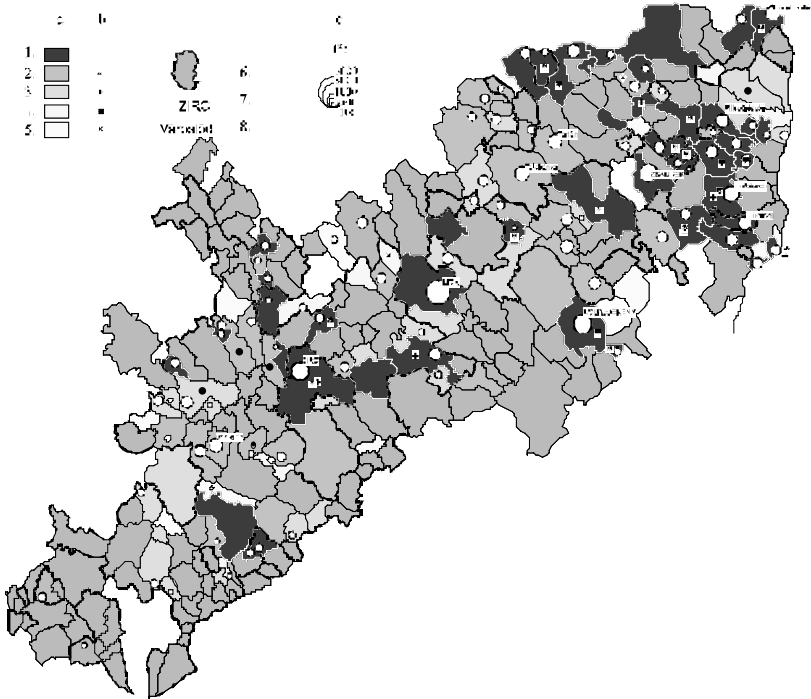
A telepítésben részt vevő birtokosok (a) és a telepítések időpontja (b)

c = a telepítésben részt vevő világi birtokosok; 1 = Esterházyak; 2 = Zichyek; 3 = egyéb főúri családok; d = a telepítésben részt vevő egyházi birtokosok; 4 = Veszprémi püspök; 5 = Esztergomi érsek; 6 = Zirci apát; 7 = egyéb egyházi; e: 8 = ismeretlen; f = a telepítések időpontja; 9 = 1720 előtt; 10 = 1720-as, 1730-as évek; 11 = 1740-es, 1750-es évek; 12 = 1760-as, 1770-es évek; 13 = 1780 után

A telepítésekben, mint azt már említettem az Esterházyakat, illetve a Zichyeket kell feltétlenül megemlíteni. Az Esterházyak a vizsgált terület mintegy 26 településére hívtak német anyanyelvűeket a tatai- és gesztesi járásokba, pl. az 1730-as és 40-es években telepítettek németeket Németország különböző részéből, elsősorban Agostyán, Baj, Dunaszentmiklós, Alsó- és Felsőgalla, Környe, Várgesztes, Vértessomló, és Vértestolna köz-

A Dunántúli-középhegység németiségének telepítése

a telepítés ideje a = először; b = másodszor; 1 = 1720 előtt; 2 = 1720-as, 1730-as évek; 3 = 1740-es, 1750-es évek; 4 = 1760-as, 1770-es évek; 5 = 1780 után; c = a német lakosság száma 1773/84-ben; 6 = az 1715-ös forrás nem jelzi a települést; c = a német közösségek nagysága; 7 = >1500 fő; 8 = >3000 fő

ségekbe. Általuk kerültek németek emellett a zirci járás több településébe (pl. Bakony-szombathely, Súr), valamint Veszprém vármegye északi térségeibe többek között Bakonyoszlop, Bakonyszűcs, Borzavár, Fenyőfő, Ganna, Halimba helységekbe.

A másik nagyobb, a telepítésben élenjáró főúri család, a Zichy család, mintegy 12 településre hozat németeket. Ezek Buda környéki- (Budakeszi, Budaörs, Dunabogdány, Zsámbék), bakonyi- (Bakonykúti, Herend, Jásd), vértesi- (Bodajk), illetve balatonfelvidéki helységeket érintettek (Barnag, Nagyvázsony, Vöröstó). A legtöbb betelepülő a XVIII. század első harmadában érkezett.

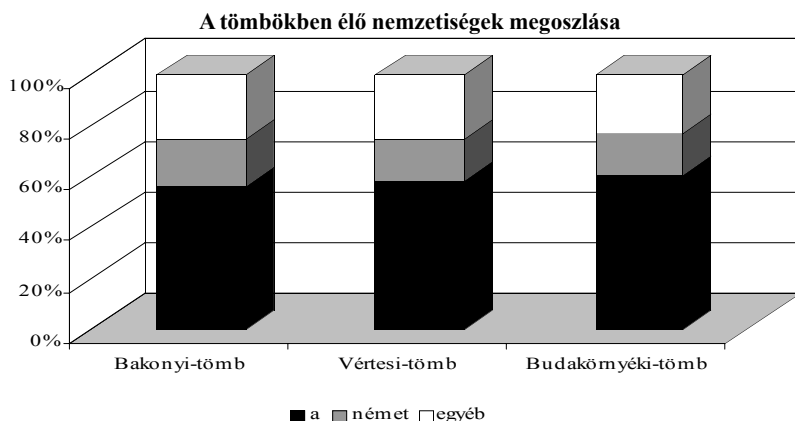
Emellett persze számtalan nemesi család végzett telepítő tevékenységet a célterületen, a fentiekén kívül említést érdemel a Sándor- (Leányvár, Kistorbágy), a Wattay- (Budakalász, Csobánka, Pomáz), és a Somogyi család (Bakonyjákó, Bánd, Döbrönte) (Jekel, P. 1928). (2. térkép)

A főúri telepítések mellett az egyház is részt vett e folyamatokban. Az esztergomi járásban az esztergomi érsek már a XVII. század végén, majd folyamatosan a XVIII. század első harmadában telepített nemcsak Esztergomba, hanem Dorog, Dág, Piszke, Nyergesújfalú és Süttő községekbe. A veszprémi püspökség, ugyancsak központjának közelébe Veszprémbe, Márkóra, Kislődre, Németbányára Városlődre hívott telepeseket, az 1720-as, 1730-as években, de a század 50-es éveiből is tudunk telepítésekről (Ajkarendek). Az egyházi telepítések harmadik csoportját a zirci apát szervezte, főként a század elején. Az ő közreműködésével kerülnek német anyanyelvűek (Zircen kívül, ahová többször is telepítettek) Magyarpolány, Bakonykoppány, Nagytevel, Olaszfalu községekbe. E fentiekén kívül meg kell említeni a Benedek-rendiek (Budajenő, Perbál, Telki), a klarissza nővérek (Piliscsaba), illetve a jezsuiták (Törökbálint, Etyek) ilyen irányú tevékenységét is. (1. ábra)

A rendelkezésre álló főként másodlagos források adatai, valamint a belőlük készült térképek alapján elmondhatjuk, hogy a telepítések kezdetben a sűrűbben lakott területekre, illetve elsősorban a főbb közlekedési útvonalak környékére, a hegyvidék északi–északkeleti részére, a Buda környéki és a Duna menti településekre irányultak. Később került sor a hegység belső területén lévő falvak újratelepítésére, majd pedig e területek kiegészítéseképpen a többi település benépesítése következett. A telepítések, nem egyszerű feladatról lévén szó, természetesen nem mindig és nem azonnal érték el a kívánt célt, amit mi sem bizonyít jobban, hogy több településen többször kellett telepíteni, nemegyszer mindent teljesen újra kellett kezdeni.

A telespes falvak földrajzi elhelyezkedéséből kiderül az is, hogy a német, de a szlovák települések is, csaknem kivétel nélkül a hegyvidéki területeken találhatók. Lényegében a telespesek korábbi környezetéhez leginkább hasonlatos hegyvidék jelöli ki falvaik területi elhelyezkedését.

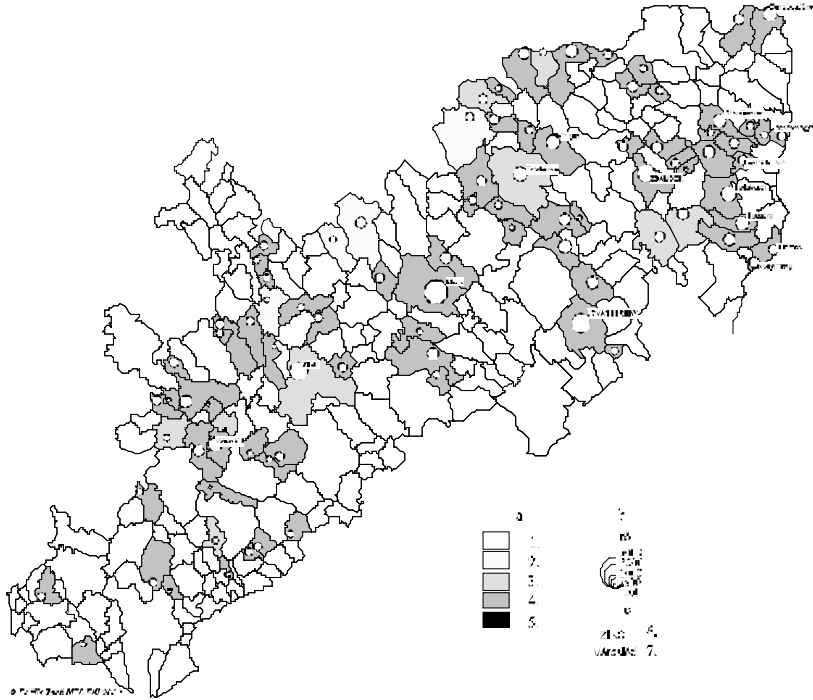
2. ábra

a = A vizsgált területen élő németek minimális aránya.

A vizsgált területet tekintve tehát a források alapján nyomon követhető valószínűsíthető telepítések következtében lényegében az 1750/60-as évekre (2. ábra) alakul ki az az et-

**A német lakosság aránya és száma
1773/1784-ben**

a = a német lakosság aránya; 1 = <5%; 2 = 5,01-25%; 3 = 25,01-50%; 4 = 50,01-75%; 5 = 75,01-100%; b = a német lakosság száma; c = a német közösségek nagysága; 6 = >1500 fő; 7 = >3000 fő

nikai térszerkezet, amelyet a század végi Lexicon Locorum 1773 adataiból rögzíthetünk. A térképen nyomon követhető a helyzet század eleji bizonytalansága. Például Süttő, Nyergesújfalu, Lábatlan 1696-ban telepített lakosságát a későbbi – már említett – történelmi viharok miatt az 1720-as és 1730-as években újratelepítették. Ugyanígy nem sikerült a kezdeti nehézségeket átvészelní Aka község német betelepültjeinek, illetve láthatunk olyan településeket is, amelyek német lakosai, valószínűleg az 1770-es években jelennek meg (pl. Bakonszombathely, Kisbér, Máriahalom). (3. térkép)

6. A németség etnikai térszerkezete

a század végén

A német lakosok számának ugrásszerű emelkedését és elterjedését tehát a század második harmadára tehetjük.

Ezeknek a falvaknak a száma egyébként a XIX. század közepéig jelentősen nem változik (1840-ben 91 faluban találhatunk németeket jelentősebb számban) csak az egyes településeken belüli arányszám tolódik el. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy míg az összlakosság (ezen belül is elsősorban a magyarság) száma dinamikusan növekszik, addig a német populáció legalábbis stagnál, így veszítik el sok helyen abszolút többségüket (pl. Naszály, Csolnok, Szomor), ám ez a forrás már említett, a magyarok számára kedvezőtlen pontatlanságából is eredhet. (Mtsh 1991)

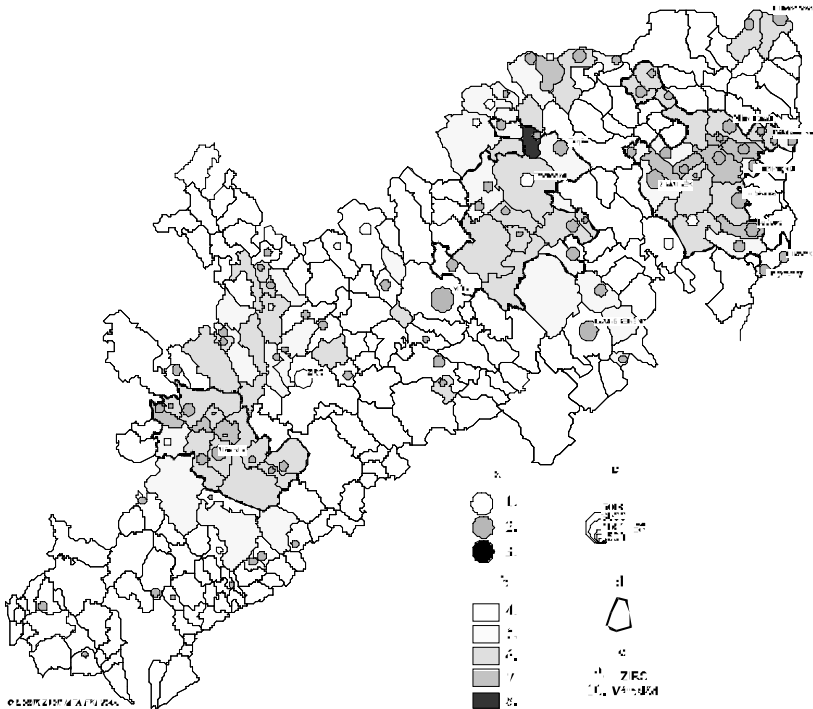
Összességében elmondható, hogy a kezdeti telepítések munkásai kevés kivételtől eltekintve, pl. Dorog, nem tudtak gyökeret verni, míg a szervezettebb, a vizsgált területen döntő mértékben földesúri-, illetve egyházi kolonizáció folyamán érkezettek már kirajzolják azt a településterületet, ahol a német anyanyelvűek jelenléte később is nyomon követhető (3. térkép). Ezen területek a Buda környékén formálódó csaknem összefüggő német etnikai gyűrű, a Tatabánya és Lábatlan környéki csomópont a Vértesben, illetve Mór környékén a Móri-árokban, valamint Zirc és Városlőd közelében a Bakonyban találhatók. E térségek mellett kisebb-nagyobb, két-három településből álló szórványokban, illetve egy-két magányos faluban a Duna mentén és a Balaton-felvidéken jelez a forrás számottevő német anyanyelvű lakosságot.

A célterületen a Lexicon Locorum és az első hivatalos népszámlálás adatai alapján kalkulálva a német anyanyelvű lakosság száma körülbelül 52 és 67 ezer közé tehető, ami a térség összlakosságának mintegy 20–25%-a. Az említett forrás 89 mai településen említi német anyanyelvűeket, e csoporton belül 13 községben más, legtöbbször magyar anyanyelvűek mellett. Ez nagyjából a vizsgált területen lévő települések valamivel több mint egyharmada (33%). 100 főnél nagyobb csoportjaik száma szintén 89, melyek döntő többsége kis közösségnek mondható, hiszen 60%-a nem éri el az ötszáz, további 32%-a pedig az ezer főt. Hét további település lélekszáma 1000 és 1500 fő közötti. A nagyobbak mondható német közösségek az 1500 főt is meghaladják (Zirc: 4104 fő, Lovasberény: 2668 fő, Zsámbék: 2404 fő, a legnépesebb Mór 4206 fővel). Ez utóbbi jelentősebb csoportjai főleg Buda környékén, illetve a főbb közlekedési útvonalak mentén találhatók. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy az általuk lakott településeken általában abszolút többséget alkotnak.

A németek etnikai térszerkezete egzaktabbá tehető, ha megpróbáljuk pontosabban meghatározni az általuk lakott térségeket. Ehhez azokat a területeket kellett lokalizálni, ahol a Dunántúli-középhegység németiségének mozaikos térszerkezete leginkább mutatja a tömbösödés jeleit. Kompakt tömbökről – ahol egyébként pl. az asszimiláció mértéke nyilvánvalóan kisebb – akkor beszélhetünk, ha egy területen élők összessége, illetve jelentős többsége egy nemzetiséghez tartozik (pl. a székelyföldi magyarok vagy a koszo-vói albánok esetében). Jóval nehezebb a helyzet akkor, amikor a kisebbségi helyzetben lévő lakosság településterületén más népséggel él együtt (mint esetünkben).

E fent említett lehatárolást a szomszédsági mutató segítségével végeztem el, amely mutatót a települések német anyanyelvű lakosságának arányszáma alapján állítottam elő. Az ún. szomszédsági mátrixban a megfigyelési egységek szomszédainak aránya látható. A mutató kialakításában pedig lényegében azokat az arányszámokat átlagoltam, amelyek a településeket, illetve szomszédaikat jellemezték. Ezután a településekhez tartozó arányszámokat kategóriánként térképre vittem. Ez a modell lényegében az egy tömbben

A német nyelvsgzigetek a XVIII. század utolsó harmadában

a = a német lakosság aránya; 1 = $< 50\%$; 2 = 50,01–75%; 3 = 75,01–100%; b = a szomszédsági index nagysága; 4 = < 26 ; 5 = 26,01–33; 6 = 33,01–50; 7 = 50,01–66; 8 = 66,01–100; c = a német lakosság száma; d = a német nyelvsgzigetek határa; e = a német közösségek nagysága; 9 = > 1500 fő; 10 = > 3000 fő

élő német populációt ábrázolja, hiszen a magasabb értékekkel azok a települések rendelkeznek, amelyek szomszédaiban is magas a német anyanyelvű lakosság aránya.

A szomszédsági mutatók segítségével készített raszteres térképeken látható az adott településen élő németek száma is, külön kiemelve a nagyobb, 1000, illetve 1500 főt meghaladó közösségeket (4. térkép). Emellett a körök egyes színei a német lakosság arányát fejezik ki. Azokat a területeket, amelyekben a német lakosság jelenléte tömörszerűen fogható föl, ezen ismérvek alapján határoztam meg a XVIII. század végi állapotokban.

A szomszédsági mutató, mint utaltam rá, az adott település és szomszédainak német lakosságarányának átlaga. A kijelölt területek központját azok a települések alkotják, amelyek a legmagasabb szomszédsági mutatóval rendelkeznek, tehát nemcsak önmagukban, hanem szomszédságukban is magas a német lakosság aránya. Meg kell azonban jegyezni a módszer modell-értékű voltát, hiszen előfordult olyan eset, hogy ezen központi terü-

letek részét képezték olyan települések is, amelyek maguk nem, szomszédaik viszont igen nagy arányban rendelkeztek német anyanyelvű lakossággal. E magterületeket egészítik ki a közvetlen közelükben lévő azon települések, amelyek vagy nagyobb német közösséggel rendelkeznek, vagy németiségük aránya legalább 75%-os.

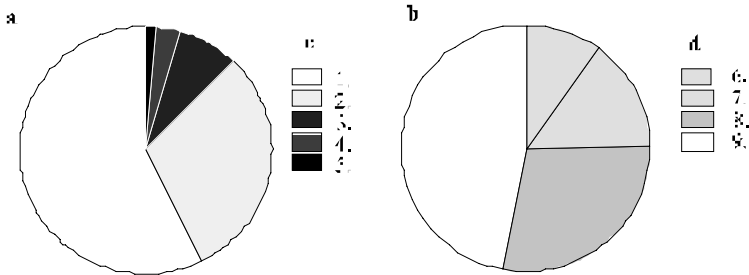
A fentiek alapján a XVIII. század végén három, viszonylag jól elkülöníthető, két kisebb és egy nagyobb térség határolható el, ahol feltételezhető a tömbszerűség. Ezen területek jellemzői az 1. számú táblázatban láthatók. A területileg legkisebb *Bakonyi-tömb* tizenkét akkor is létező települést foglal magában. Az itt található községekből tízben találhatunk német anyanyelvű lakosokat, melyek túlnyomó többségében (kilencben) arányuk meghaladja a 75%-ot, egy további településen pedig arányuk 50% fölötti. A területen élők száma 8 917 fő, ebből a német anyanyelvű lakosság száma 4 997 és 6 727 fő közé tehető, ami az összlakosság 56–75%-a. Ez a Dunántúli-középhegység németiségének 9,5–10%-át reprezentálja az 1773-as adatok alapján számított becslés szerint. A *Vértesi-tömb* tizennégy településéből tizenkettőben találhatunk német anyanyelvűeket; tizenegyben 75%-os, egyben 50%-os arányban. A 7 581 és 9 758 fő közé tehető németisége a terület lakosságának 58–74%-a, a Dunántúli-középhegység németjeinek pedig 14,5%-a lakik ezen a területen. A legnagyobb területű és legnagyobb lakosságszámmal rendelkező, tehát legjelentősebb tömb a *Budakörnyéki-tömb*, a maga huszonhat településével, melyek közül huszonkettőben élnek németek, mely településekből huszonegyben a német anyanyelvű lakosok aránya 75%, egyben pedig 50%. A németek aránya is itt a legmagasabb. A 14 781 és 18 800 fő közé becsült összlakosság 60–76%-a német anyanyelvű, ezzel pedig a célterület németisége csaknem egyharmadának (28%) nyújtanak otthont.

1. táblázat

	A tömbökben levő A tömbök etnikai összetétele					A németek	A németek min.
	települések	a XVIII. század utolsó harmadában németek	németek min.	németek	németek min.	részesedése a Dtkgh össznémetiségéből	
		száma		aránya			
Bakonyi-tömb	12	6 727	4 997	74,44%	56,05%	10,05%	9,59%
Vértesi-tömb	14	9 758	7 581	74,13%	57,60%	14,58%	14,56%
Budakörnyéki-tömb	25	18 800	14 781	76,06%	59,81%	28,09%	28,39%
tömbök összesen	51	35 285	27 359	74,88%	57,82%	52,72%	52,54%
tömbökön kívül	38	31 631	24 694			47,28%	47,46%
Dtkgh. Összes	89	66 916	52 053	25,38%	19,74%	100%	100%

A tömbök német anyanyelvű lakossága, még a németek minimális számával kalkulálva is, abszolút többséget élvez a körülhatárolt területeken, és a vizsgált terület németiségének jelentős részét is itt találhatjuk (3. ábra).

A 100 főnél nagyobb német közösségek nagyság szerinti megoszlása (a) és német lakosok eloszlása a szórvány- és tömbhelyzet között (b)

c = a 100 főnél nagyobb közösségek; 1 = 100–500; 2 = 501–1000; 3 = 1001–1500; 4 = 1501–3000; 5 = >3000; d = a német lakosság a tömb- és szórványhelyzet között; 6 = Bakonyi-tömb; 7 = Vértesi-tömb; 8 = Budakörnyéki-tömb; 9 = szórvány

7. Összefoglalás

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a török időkben jórészt elnéptelenedett Dunántúli-középhegység újbóli benépesülése a XVII–XVIII. század fordulóján megindult, majd később a század közepén fokozatosan lendületet vett telepítések eredménye. A telepítéseket – érdeküknek megfelelően – nagyobbrészt a térség világi, illetve kisebbrészt egyházi földbirtokosai végezték. A telepések döntő többsége katolikus vallású német nyelvterületekről érkezett, ahol a telepítés feltételeinél (pl. többéves adómentesség) jóval kedvezőtlenebb körülmények elől menekülve kerekedtek föl a toborzó biztosok hívó szavára.

E folyamat alapvetően átfomálva a vizsgált térség etnikai arculatát, meghatározó a későbbi korszakokban is a hegység etnikai térszerkezetének alakulásában. A század utolsó harmadára az addig folyamatosan formálódó német anyanyelvű szórványok, illetve tömbszerű településterületek elhelyezkedése stabilizálódott, amelynek eredményeképpen kijelölhetők a térség német nyelvszigetei, ahol e népcsoport jelenléte tömbszerűnek fogható föl. E terület-meghatározások alapot adhatnak arra, hogy a további kutatásokban összehasonlíthatók legyenek a nemzetiségi lét különbségei a tömbben élők és a szórványhelyzetben lévők között.

Irodalom

- Acsády I. (1896): *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1715–1720*. Magyar Statisztikai Közlemények XII. k. Budapest 496 p.
- Dávid Z. (1957): Az 1715–20 évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*
- Danyi D.–Dávid Z. (szerk.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* KSH könyvtára, Budapest 389 p.

- Dávid Z. (1980): A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság* 8. 86–101. p.
- Faragó T. (1996): Gondolatok az 1715–20 évi országos adóösszeírás népesség és társadalmi célú fölhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária: *Tanulmányok Dányi Dezső 70. születésnapjára*. Budapest.
- Jekel, P. (1928): Ansiedlung die Deutschen in Rumpfungarn In: *Deutschtum in Rumpfungarn*. Hrsg.: J. Bleyer 43–84. p.
- Lexicon Locorum... (1773) Kiadja a Béke küldöttség 1920.
- Marosi S.–Somogyi S. (1991): *Magyarország kistájgazdasztere*. MTA FKI p. 1023
- Mtsh (1991): Magyarország Történeti Helységnévtára 13. köt. Veszprém megye
- Nordcliff, G. B. (1981): *Schließende Statistik für Geographen* – Springer Verlag Berlin–Heidelberg–New York 250 p.
- Schmidt, H. (1928): Die Deutschen Mundarten Rumpfungarns. In: *Deutschtum in Rumpfungarn*. Hrsg.: J. Bleyer pp. 7–39.
- Wellmann I. (1989): Magyarország népességének fejlődése a XVIII. században. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Magyarország története 1686–1790-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 25–81. p.

Zsebők Csaba

Macedónkérdés a XX. században

– 2. rész –

Macedonian Question in the 20th Century

– 2nd Part –

From among the competing nationalisms, Serb (or rather, Yugoslavian) proved to be effective: Macedonian national institutions became firmly established in the 1970s and by the 1980s also Macedonian identity developed in Vardar Macedonia.

Makedónia a két világháború között

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – mint Szerbia jogutóda – visszakapta tehát egész Vardar-Makedóniát, sőt a Sztrumica forrásvidékét is megszerezte.

A vardar-makedóniai – nem szerb – szlávokban azonban tovább élt az önállóság, legalábbis az autonómia, az öngazgatás iránti igény. A belgrádi kormány a makedóniai szlávokat ekkoriban ismét „dél-szerbeknek” nevezte, Vardar-Makedóniát pedig „Dél-Szerbiának”. A királyi hadsereg jelentős részét pedig Vardar-Makedóniába vezényelte. A hatóságokat a rendfenntartásban szerb vagy szerbbarád civilekből álló félkatonai alakulatok segítették. A belgrádi kormányzat embereinek szükségük is volt rájuk, hiszen az újra aktivizálódó makedóniai, macedón szervezetek – főként a VMRO – kiterjedt gerillaharcot vívtak. Tevékenységüket többé-kevésbé a helyi lakosság is támogatta. Láthattuk, a VMORO-ban 1903-ig az önálló államiság, legalábbis az autonómia hívei voltak többségben. 1903 után azonban a szervezet több részre szakadt. A VMRO – mint a VMORO legerősebb utódszervezete – Ivan Mihajlov vezetésével immár a bolgár–macedón egyesülést, de legalább a nagyfokú autonómiáért harcolt, ezért 1913 után – általában a bolgár kormány támogatását maga mögött tudva – a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került makedóniai területek „felszabadításáért” küzdött. A VMRO 1919 és 1937 között mintegy 2800 merényletet,¹ támadást, illetve szabotázsakciót hajtott végre szerb–horvát–szlovén, majd jugoszláv hatóságok, középületek ellen. Így a bolgár határhoz közeli övezetekben gyakran hadiállapot uralkodott.² A macedón hazafiaknak – szerb nézőpontból tekintve terroristáknak – nyújtott bolgár támogatás miatt a két világháború között rendkívül feszült volt Belgrád és Szófia viszonya. A szerbek több esetben teljes határzárat rendeltek el.

A macedón félkatonai alakulatok, fegyveres csoportok tevékenysége mellett a szerb hatóságok ténykedése sem szolgálta a térség békéjét. Az erőszakos elszervezés politikája már az 1910-es évek végén megkezdődött. A szerbek a bolgárok által alapított mintegy 300 elemi-, 12 középiskolát, 3 gimnáziumot, 1 papi szemináriumot és 1 tanítóképzőt meg-

¹ A makedóniai terroristák a horvát usztasákkal együtt tervelték ki és követték el az I. Sándor jugoszláv király elleni 1934-es marseilles-i merényletet.

² A VMRO gyakran vonta ellenőrzése alá Vardar-Makedónia egyes, főként a bolgár határ menti területeit.

szüntették. A négy – ohridi, szkopjei, bitoljai³ és veleszi – bolgár püspökséget feloszlatták, a papokat és a tanítókat pedig szétkergették.

Vardar-Makedónia lakosai a nyilvánvaló jogsértések miatt nemzetközi fórumokon tiltakoztak. Az ún. Carnegie-jelentés – amely a panaszok miatti vizsgálatok eredményeit tartalmazta – egyértelműen a makedóniaiaknak adott igazat. Lloyd George angol miniszterelnök 1922-ben vetette papírra e sorokat:⁴ „Sok tekintély szerint a kisebbségek elnyomásának és az 1919-es szerződés megszegésének legtragikusabb esete az, ami 600 ezer macedónnal történt, akik most Jugoszlávia⁵ határai közt élnek. E közösség túlnyomó többsége bolgár eredetű és nyelvű, más szóval – ezek bolgár macedónok.” Mégha az utolsó mondatban foglaltak némileg vitathatók is,⁶ a legkevesebb 600 ezrenyi – nem szerb – vardar-makedóniai szláv elnyomása s az ellenük elkövetett jogsértések ténye tagadhatatlan.

A VMRO mellett a macedón mozgalmak közül kiemelkedett még a jobboldali Macedón Testvériség Végrehajtó Bizottsága, valamint a baloldali Ideiglenes Képviselő, amelyek egyaránt hol a nagyfokú autonómia, hol a Bulgáriával való egyesülés gondolatát tették magukévá. 1925-ben azonban megalakult a VMRO ellenszövetsége, az „egyesült” VMRO, amely Makedónia függetlenségét vagy önállóságát annak természetes földrajzi határain belül képzelte el. Ezen baloldali szervezet célul tűzte ki, hogy Makedónia autonóm politikai egység legyen egy leendő balkáni föderációban, így a Komintern által is támogatott macedonizmus egyik fő – „hazai” – szószólója lett.

A két világháború között megváltozott Égei-Makedónia nemzetiségi összetétele. Az I. világháborút követően Égei-Makedóniában és Nyugat-Trákiában a görög hatóságok az erőszakos elgörögösítés politikáját folytatták, igyekezvén megszabadulni az új országrészek szláv népességétől. Ezen területek lakosságán⁷ belül a görögök az I. világháború előtt még kisebbségben voltak; Égei-Makedóniát 43 százalékban, Trákiát pedig 17 százalékban lakták. Az 1920-as években azonban – elsősorban a szlávok elűzése, a kis-ázsiai menekültek idetelepítése, illetve a kölcsönös görög–török és görög–bolgár lakosság-cserék következményeként 89 százalékra, illetve 62 százalékra nőtt a részarányuk.⁸ A két területen tehát töredékére csökkent a szláv népesség. A görög hatóságok elűzték az égei-makedóniai és a nyugat-trákiai szlávokat, ha azok nem vallották magukat „görög makedónnak”. A helyükre, illetve melléjük kis-ázsiai görög menekülteket telepítettek. Az ott maradó szlávokat pedig megpróbálták elgörögösíteni. A görögök nem kívántak békésen együtt élni a szlávokkal, jogokat biztosítani számukra pedig még annyira sem. Az Égei-Makedóniából elűdözöttek legnagyobb része Vardar-Makedóniában telepedett le.

Pirini-Makedóniában viszont az ott élő szlávok elbolgárosítási kísérlete vette kezdetét. A bolgárok addig is tagadták, hogy létezik önálló macedón nemzet, nyelv és kultúra, úgy vélték, a makedóniai szlávok történelme a bolgárokéval azonos, nyelvük pedig a bolgár egyik nyelvjárása, dialektusa. A bolgár történétírók, néprajzosok stb. azt az álláspontot képviselték, hogy a bolgárok és a makedóniai szlávok egy nemzetet alkotnak: a bolgárt. Ráadásul a macedón nemzet és a bulgáriai macedón kisebbség elismerése megkérdőjelezhetette volna a Pirini-Makedónia feletti bolgár fennhatóságot.

³ Bitolja (bolg.), Monastir (ném., ang.), Manastir (tör.), Bitola (mac.)

⁴ Idézi Csíkhelyi Lenke: i. m. 57. p.

⁵ A délszláv állam csak 1929-től Jugoszlávia.

⁶ Ld. pl. a makedóniai pomákokat. A kérdéskörhöz ld. Seres Attila: Pomákok Makedóniában. Etnikus identitás vagy nemzettudat? *Pro Minoritate* 2000/Nyár

⁷ Ld. Pándi Lajos: i. m. 226., 320. p.

⁸ Ld. Jelavich, Barbara: i. m. II. 226. p.

A Bulgária és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság közötti feszült viszony fő okozója továbbra is a macedónkérdés volt. A belgrádi kormány Vardar-Makedóniában az ott élők elszarbesítését, azok szerb jellegének kihangsúlyozását tartotta a fő feladatának. Ez érthetően rányomta a bélyegét a bolgár bel- és külpolitikára. A makedóniaiak – immár évtizedek óta – nagy befolyással bírtak Bulgáriában, ahol újra meg újra különböző akciókat szerveztek a Vardar-Makedóniában működő szerb hatóságok ellen. A két ország közötti kapcsolatok normalizálásához elengedhetetlennek bizonyult a macedón szervezetek kérdésének a rendezése. A két kormány 1923 márciusában aláírta a nisi szerződést, melyben megállapodtak arról, hogy a közös határ két oldalán 100 méter szélességben kiirtják a növényzetet, és megpróbálják elejét venni a fegyveres csoportok átjutásának. A szerződés aláírásával Sztambolijszki bolgár miniszterelnök a VMRO esküdt ellensége lett; hamarosan egy VMRO-csoport el is fogta, és halálra kínozta. A szervezet ellenőrizhetetlen tevékenysége az 1920-as évek derekára a bolgár politikai elit számára is kezdett kellemetlené válni. A VMRO egyébként két részre szakadt. Az Ivan Mihajlov vezette centristák a Bulgáriával való egyesülés, míg a föderalisták egy, a leendő balkáni föderáció részét alkotó autonóm Makedónia létrehozásának hívei voltak. A hivatalos bolgár körök Mihajlovot támogatták. Ugyanakkor a két irányzat nemcsak egymás, hanem a bolgár kormány embezeit is fenyegetésben tartotta. 1934 júniusában az új – Kimon Georgiev vezette – kormány erőteljesen lépett fel a VMRO-val szemben. Az új hatalom képviselői is azt tartották, hogy a makedóniai szlávok bolgárok, azonban úgy vélték, a VMRO működése nemzeti szempontból káros. Az új vezetés mind a Jugoszláviával, mind a Franciaországgal való kapcsolatokon javítani kívánt. A VMRO centristáinak a tevékenysége azonban ezt igencsak megnehezítette. A szervezet mérsékeltjeinek – és a bolgár hadseregnek – a segítségével sikerült a Mihajlov vezette VMRO-t felosztatni, a centrista csoportokat felszámolni.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a történelmi előzményekre hivatkozó macedón nemzeti öntudat kialakulásának kezdete az 1930-as évek második felére tehető, és egy „Bisztrici” álnévű vezető bolgár kommunista funkcionárius munkájához köthető. „Bisztrici” Macedón nemzet című írása a XI. századig vezeti vissza a különálló macedón nemzet és államiság létezését.⁹

Dimitar Blagoev – már idézett – 1907-es, a bolgár parlamentben tett kijelentése mellett, miszerint ő nem bolgár, hanem makedóniai szláv, meg kell említeni, hogy a – bolgárnak tartott, s a verseit bolgár nyelven író – Nikola Vapcarov költő 1938-ban illegális macedón kört szervezett.¹⁰

A macedón nemzetté válás folyamatában kiemelkedő szerepet játszott a nemzetközi és a jugoszláv kommunista mozgalom. A jugoszláv kommunisták és a Komintern is igyekeztek megoldást találni a délszláv állam nemzetiségi problémáira. A jugoszláv kommunisták közötti vitákban az egyik fő kérdés az volt, hogy a délszláv állam a három „törzs” – a szerb, a horvát s a szlovén – egyesítésének színtere legyen-e, vagy az államalakulat a „jugoszláv nemzetiségre” épüljön. A macedónokat külön entitásként kezelték. Az 1923-as pártértekezleten a föderalista berendezkedés, sőt az államalkotó nemzetek önálló államhoz való joga mellett foglaltak állást. Igaz, hogy a montenegróiakat és a macedónokat nem tekintették a szerbhez, a horváthoz és a szlovénhoz hasonlóan feltétlenül különálló nemzetnek, de őket is a szerb hegemonizmus elszenvedőinek tartották. A pártértekezleten elismerték, hogy az összes „jugoszláv nemzetnek” joga van az önrendelkezésre.

⁹ Ld. Kapronczay Péter: A modern macedón nemzet kialakulása. (A politika mint nemzetformáló erő). 316. p. In: *Fuga temporum*, ELTE TFK, Budapest, 1997

¹⁰ Ld. *Izstorija na makedonszkiot narod* I–III. Nova Makedonija, Szkopje, 1969.

Mindez a Komintern álláspontjával egybecsengett. Ezen szervezet az 1920-as évektől a bolgár kommunisták álláspontjával azonosult; egy független vagy a létrehozandó balkáni – lehetőleg szocialista vagy kommunista berendezkedésű – föderációhoz csatlakozó Makedónia megalapítását képzelte el, amely Égei-, Vardar- és Pirini-Makedóniát egyaránt magába foglalja. A bolgár kommunisták szorgalmazták elsősorban ezt a megoldást, hiszen számukra is elfogadhatóbb volt Makedónia függetlensége, mint ezen „bolgár terület” további szétszakíttósága.

A délszláv kommunisták, akárcsak a görögök nem örültek a területvesztés lehetőségének. A jugoszláv párt 1926. májusi III. – bécsi – kongresszusán azonban támogatták a Komintern határozatát, s a leendő délszláv államot többnemzetiségű országgént képzelték el, ahol Makedónia külön egység. Azt a javaslatot is elfogadták, hogy a Szerb–Horvát–Szlóven Királyság nemzeti, nemzetiségi alapon álló munkás-paraszt köztársaságok föderációjává kell átalakítani. Az 1928-as IV. – drezdai – kongresszuson továbbra is támogatták ezt a koncepciót, s elfogadták a délszláv állam nagyfokú – esetlegesen teljes – önállóságot élvező részekre történő felosztását.

A macedón nemzeti öntudat kialakulását segítette a Komintern azon 1934-es határozata is, amelyben elismerték az önálló macedón nemzet létét.

1935-re módosult a jugoszláv kommunisták Makedóniával, a macedónokkal – és általában a nemzetiségi kérdéssel – kapcsolatos álláspontja. Ugyanis ekkoriban hirdette meg a Komintern a népfrempolitikát. A jugoszláv kommunisták ekkortól már kedvezőbben vélekedtek az államról, hiszen már természetes képződménynek tartották. A fő célok egyike immár az egyenjogú nemzetiségek föderációja lett. 1940-ben a zágrábi értekezleten a párttagok elfogadták a föderáción belüli önrendelkezés elvét Boszniában, Hercegovinában, Montenegróban, az albánok lakta területeken és Makedóniában. A Jugoszláv Kommunisták Pártja ezek után ebben a szellemben politizált, s már semmiféleképpen sem támogatta Jugoszlávia esetleges felosztását vagy területvesztését.

Makedónia 1941 és 1948 között

A II. világháború eseményei Makedónia területének hovatartozását is döntően befolyásolták. Bulgária 1941. márciusában csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, s engedélyezte területén a német csapatok átvonulását. Ezért és a Görögország elleni együttműködésért cserébe Bulgária ígéretet kapott arra, hogy a Marica és a Sztrumica folyók között kijáratot kap az Égei-tengerhez, tehát visszakapja Trákia nyugati részét. Ráadásul a március 27-ei jugoszláv puccs után¹¹ a németek elismerték a bolgárok jogát Makedónia legnagyobb részére is.

Bulgária – Jugoszlávia legyőzése után – 1941. áprilisában meg is kapta Vardar-Makedónia kétharmadát,¹² valamint – ettől északra – egy kisebb, határ menti szerb területet is.¹³ Mivel a makedóniai szlávokat a bolgárok hagyományosan bolgároknak tartották, Vardar-Makedóniát területi különállás biztosítása nélkül integrálták Bulgáriába. A macedónok többsége is „nemzeti egyesülésként” értékelte a Bulgáriához történő csatlakozást, hiszen a szerbek irányította jugoszláv közigazgatást gyűlölték, s a bolgárokat mégis-

¹¹ Ezt megelőzően a németek a jugoszlávoknak – az együttműködés fejében – megígérték, hogy megszállhatják a Vardar torkolatvidékét és Szalonikét.

¹² Északnyugat-Makedóniát az olaszok által elfoglalt Albániához csatolták. Ld. Jelavich, Barbara: i. m. II. 227. p.

¹³ Nagyszámú bolgárral.

csak a legközelebbi rokonaiknak tartották. A macedónok csak a bolgár kormányzatban való csatlódás után fordultak az ellenállás felé. A bolgárok – hasonlóan a szerbekhez – lényegében hódítóként léptek fel a vardar-makedóniakkal szemben. A bolgár kormányzat a Bulgáriából jött személyekre és a bolgár intézményekre próbált támaszkodni. A bolgárok mintegy 800 iskolát, valamint nemzeti színházat, egyetemet és könyvtárakat alapítottak, továbbá a helyi ortodox egyház igazgatását a bolgár Szent Szinódus felügyelete alá vonták. Fő céljuk a kulturális homogenizálással a makedóniai szlávok „visszabolgárosítása” volt. Igaz, hogy a bolgár hatalom emberei nem kegyetlenkedtek, nem alkalmaztak olyan erőszakot, mint például a Jugoszlávia más részeit megszálló németek vagy olaszok. A makedóniai lakosság mégis egyre inkább megszállóként tekintett a bolgárookra.

A JKP Metodi Satorov által vezetett makedóniai szervezete először a bolgár kommunisták pártjához csatlakozott. A JKP-hez hű makedóniai kommunisták első, 1941-es lázadása kudarcot vallott. 1943-tól azonban megerősödtek a partizánok. A bolgár megszállás kapcsán a bolgár és a jugoszláv kommunisták ismét választút elé kerültek. Előbbiek a makedóniai szlávokat bolgároknak tartva és az új államhatárokat figyelembe véve úgy gondolták, kiterjeszthetik tevékenységüket a makedóniai területekre is, így elfogadták Satorovék csatlakozását. A bolgár-macedón nemzeti azonosságot tényként kezelő és amúgy sem igazán erős bolgár kommunisták azonban nem lehettek az egyre erősödő makedóniai elégedetlenség szószólói. Egy partizánháború élére sem állhattak, hiszen ez egyértelműen hazaárulónak bélyegezte volna meg őket. 1944-től – a jugoszláv kommunisták előretörését látva – ugyan újra Makedónia függetlenségét támogatták, de ekkor már késő volt. Ugyanakkor a németek támogatta VMRO az „Autonóm Makedónia” jelszavával fémjelezhető tevékenysége sem élvezett nagy támogatottságot. A jugoszláv kommunisták így kedvező helyzetbe kerültek, s egyre több makedóniát nyertek meg annak az elképzelésüknek, miszerint az autonóm Makedóniát Jugoszlávián belül kell létrehozni. 1943-ban pedig a jugoszláv kommunisták – immár sikeresen – megszervezték a partizán-ellenállást.

Görögországot – az 1941-es német–olasz–bolgár támadás sikere nyomán – megszállták és felosztották. Nyugat-Trákia és Égei-Makedónia keleti része 1941 májusában Bulgáriáé lett. A bolgárok tehát stratégiaiilag fontos, korábban Bulgáriához tartozó, de a népességet tekintve már döntően nem szlávok lakta területet kaptak meg.¹⁴ A bolgár kormányzat ezt úgy próbálta meg orvosolni, hogy a görög közintézményeket és iskolákat bezáratta, s helyette bolgárokat alapított. Akik nem kívánták alávetni magukat az elbolgárosítási kísérletnek, azokat a hatóságok elűzték. 1944-ig a görögök szerint 200 ezer honfitársukat üldözték el, míg a bolgárok szerint „csupán” mintegy 70 ezret.¹⁵ A bolgárok politikája a megszállt területek görög lakosságának 1941. szeptemberi felkeléséhez vezetett, amelynek leverése 15 ezer görög életébe került.¹⁶

A bolgár hatóságok 1941 és 1944 között mintegy 122 ezer bolgárt telepítettek be az elfoglalt makedóniai és trákiai területekre. Ettől nem változott meg érdemben e vidékek nemzetiségi összetétele, de a macedónok egy részének és a görögöknek az ellenszenv nőtt a bolgárokkal szemben.

A bolgárok II. világháborús kudarca végül ismét a szerbeket és a görögöket hozta előnyös helyzetbe. A szerbek immár a macedónok jelentős részének a támogatását is élvezték. Görögország a görök–bolgár határ módosítása mellett a görög–jugoszláv – és a

¹⁴ Ld. Pándi Lajos: i. m. 320., 488. p.

¹⁵ Ld. Kincses Ágnes: Statisztikai háború: A macedón saláta elkészítésének hagyományos receptjei. *Kisebbségkutatás*, 1999/1.

¹⁶ Ld. Jelavich, Barbara: i. m. II. 226. p.

görög–albán – határ korrekcióját is el akarta érni. A jugoszláviai – vardar-makedóniai – igényükre a macedónok szolgáltatták az ürügyet, a már jól ismert érvek alapján. Ez azonban nehézségekbe ütközött a jugoszláv partizánmozgalom sikerei és tekintélye miatt.

A partizánmozgalom kezdettől a kommunisták irányítása alatt állt, Tito¹⁷ és vezető társai viszont mindegyik pártot, valamint nemzetet, nemzetiséget az agresszorok elleni küzdelemre szólították fel. A népfront-eszme jegyében a partizánok a délszláv hazafias erők egységét kívánták megvalósítani.¹⁸ 1942. november 27-én a partizánok vezetői Bihacon megalapították központi szervezetüket – partizánparlamentjüket –, Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Tanácsát, az AVNOJ-t. A szervezetben Jugoszlávia térségeinek különböző politikai hovatartozású képviselői kaptak helyet, a vezető szerep azonban a kommunistáké lett. Az AVNOJ népfrontos programjában benne foglaltatott, hogy a háború után az államot föderatív alapon kell megszervezni. 1943. november 29-én Jajcében az AVNOJ II. konferenciáján megalakult Jugoszlávia új kormánya. A föderatív berendezkedés tervét újra jóváhagyták azzal, hogy Makedónia a leendő Jugoszlávia tagköztársaságainak egyike lesz.

Az AVNOJ politikáját a bolgárokkal egyre inkább szembekerülő macedónok ezentúl tömegesen támogatták. 1943-ban a jugoszláv partizánok tehát – az 1941-es sikertelen próbálkozás után – ismét megkíséreltek Makedóniában ellenállási mozgalmat szervezni. A jugoszlávok felvették a kapcsolatot a macedónok mellett a görög és az albán partizánokkal is. A Bolgár Kommunista Párt lépéshátrányba került, s elvesztette a tényleges befolyását Makedóniában.

1944. augusztus 2-án a macedón partizánvezetés a Prohor Pčinjski kolostorban kikiáltotta a Macedón Köztársaságot, „nyelvi határai” között. Ezzel lényegében Nagy-Makedónia létrehozását, illetve annak szándékát nyilvánították ki. A bolgár hadsereg 1944-es őszi kivonása után a terület a jugoszláv csapatok ellenőrzése alá került.

Megjegyzendő, hogy a macedónok nemzeti öntudatának kialakulása, illetve létezése a külső szemlélők, a kevésbé elfogult kortársak némelyikének is feltűnt. A vardar-makedóniai partizánok katonai parancsnoksága mellé beosztott brit összekötő tiszt, MacDonald kapitány 1944 őszén, nem sokkal az ottani harcok befejezése előtt – többek között – a következőket jelentette Londonnak:¹⁹ „A macedóniai partizánmozgalom elsősorban nacionalista, és csak másodlagosan kommunista. Propagandájukban végig a macedón nemzeti függetlenségen van a hangsúly.” Tény, hogy a macedónok nagy részének azért lett vonzó a kommunista- és a partizánmozgalom, mert ezektől várta a macedón nemzeti érdekek való képviselését. „Mivel a XII. század óta nem voltak függetlenek, e cél szemmel láthatóan gyorsan közelgő megvalósulása egész Macedónia területén a politikai nézetek minden árnyalatát a partizánmozgalom mögött egyesítette.” Nem az a lényeg, hogy a brit tiszt elhitte-e vagy sem, hogy a macedónoknak mintegy 800–900 éve volt saját államuk. Az viszont figyelemre méltó, hogy a macedónok tömegei a partizánmozgalomban vélték megtalálni egységes és – legalábbis Jugoszlávián belül – független államuk kivívóját. „...Minden arányérzéküket elveszítették, így az inga másfajta irányba leng ki. Terveik neveléségen nagyszabásúak. Vezetőik komolyan azt gondolják, hogy Görögország és Bulgária területeket fog átengedni az új Macedónia javára” – folytatta MacDonald. Látható, a macedónok Makedónia egyesítésének lehetőségét reálisnak tartották. „Mivel évszázadok óta különféle balkáni hatalmak terjeszkedésének célpontjai, nagyon is tudatában vannak

¹⁷ Tito, Josip Broz (1892–1980), 1937-től a JKP főtitkára.

¹⁸ Ld. Jelavich, Barbara: i. m. II. 231–241. p.

¹⁹ Idézi Troebst, Stefan: i. m. 43., 48. p.

annak, hogy függetlenségüket önmaguktól nem tudják megtartani, ezért kénytelenek lesznek az erős Jugoszláviára támaszkodni.” A macedónok tehát megvalósíthatónak tartottak egy Jugoszlávián belüli macedón állam létrehozását.

A bolgárok azonban még a szovjet hadsereg Bulgáriában való megjelenése után sem mondtak le makedóniai – és trákiai – befolyásukról. Az új bolgár hatalom, a Hazafias Front kormánya átállt a szovjetek oldalára, tehát a bolgár hadsereg – elvileg – a partizánok szövetségese lett. A hadseregre ugyan szükség volt a további harcokban, ezért kivonták a vitatott hovatartozású területekről, de az új bolgár kormányzat is kereste a megoldást Makedónia ügyében. A bolgárok immár az autonóm macedón állam mellett foglaltak állást. Az AVNOJ jajcei határozatai ellen a Hazafias Front a következő nyilatkozatban tiltakozott:²⁰ „Macedónia a viszály almája... Itt ringott a bolgár újjászületés bölcsője... Hogy Macedóniában tartós legyen a megbékélés, a Hazafias Front kiadja a jelszót: „Macedónia a macedónoké.”...Az egyetlen valódi megoldás a szabad, egységes és független Macedónia...”

Az egységes és független Makedónia megalapítása mellett azonban egy balkáni föderáció létrehozása is újra felmerült.

1944 novemberében Tito azt javasolta Bulgáriának, hogy az legyen a hetedik jugoszláv tagköztársaság, s mondjon le Pirini-Makedóniáról. Bulgária ezt nem fogadta el, de indítványozta a két ország egyenrangú föderációját. 1945 májusában a győztes Jugoszlávia diplomáciai kapcsolatot létesített a vesztes Bulgáriával, októberben pedig Tito kiállt az egységes Makedónia mellett.

Az új bolgár vezetés a jugoszláv kommunistákkal való „elvtársi, baráti” viszonyra alapozva hajlott a macedón kérdés föderációs alapon történő rendezésére. A bolgár vezetés moszkovita²¹ és „hazai” szárnya a föderációs tervek tekintetében hasonló álláspontot képviselt. A Bolgár Kommunista Párt 1946. augusztus 10-ei határozata szerint a macedón nemzet bázisa „Jugoszláv-Macedónia”, s Jugoszlávián belül kell létrehozni Nagy-Makedóniát, amihez át kell engedni a pirini-makedóniai területeket. Augusztus 17-én Tito és Dimitrov jóváhagyta Nagy-Makedónia tervét. A bolgárok beleegyeztek abba, hogy a vardar- és a pirini-makedóniai macedónok között szoros kulturális együttműködés alakuljon ki. Ezek után agitátorok járták Pirini-Makedóniát a lakosságot meggyőzendő, hogy a népszámláláson vallják magukat macedónnak. Az eredmény nem maradt el. 1946-ban 169 544 fő, Pirini-Makedónia lakosságának mintegy 70 százaléka vallotta magát macedónnak.²²

Tito és Dimitrov 1947. július 27-e és augusztus 3-a közötti bledi találkozásán a balkáni föderáció kérdéseit megvitatta jugoszláv–bolgár egyezményt írt alá. Megállapodtak abban, hogy Jugoszlávia Pirini-Makedóniában aktív kulturális propagandát fejthet ki. A jugoszlávok ennek szellemében – többek között – 93 tanárt, valamint népművelőket küldtek a térségbe, hogy segítsenek a macedón irodalmi nyelv és a macedón történelem tanításában. A pirini-makedóniai iskolákban bevezették a macedón nyelv oktatását. (Holott a nyelv leíró nyelvtana csak három év múlva született meg!) Az írástudatlanoknak tanfolyamokat indítottak. 1947-ben Gorna Dzsumájában megnyitották a Macedón Nemzeti Színházat, ahol macedón – vagy annak tartott bolgár – darabokat adtak elő. 1948 januárjától a macedón nyelv mellett már a macedón történelmet szintén oktatták a pirini-makedóniai iskolákban – a felnőtteknek is. Létrehozták a Macedón Könyv nevű kiadót, amely néhány hónap alatt mintegy 80 ezer könyvet, brosrát, sőt újságot jelentetett meg. Rádásul a ju-

²⁰ Ld. Jelavich, Barbara: i. m. II. 281. p.

²¹ A moszkoviták vezéralakja Georgi Dimitrov volt.

²² Ld. Csíkhelyi Lenke: i. m. 58. p.

jugoszláviai macedón tagköztársaság kormánya 149 pirini-makedóniai diáknak ösztöndíjat biztosított, valamint 135 tanár részére továbbképző tanfolyamot indított. A bolgárokat azonban nyugtalanította a pirini-makedóniai jugoszláv propaganda. Ugyanakkor 1947. november 27-én a leendő – balkáni vagy kelet-közép- és délkelet-európai – föderáció tengerként a két fél aláírta a jugoszláv–bolgár barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Az egyezményben foglaltak szerint a minimális cél a vámunió létrehozása, a föderációról később döntenek, Pirini-Makedónia viszont kulturális autonómiát kap.

Georgi Dimitrov 1948. január 18-i bukaresti sajtótájékoztatója azonban kiváltotta a szovjetek nemtetszését. A bolgár pártvezető ugyanis a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Albánia, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország – és esetlegesen Görögország – alkotta föderáció perspektíváját vázolta fel. A főként Jugoszlávia által szorgalmazott föderáció terve végül a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanásához vezetett 1948 márciusában.

A jugoszláv–bolgár viszony megromlása Vardar-Makedónia és Pirini-Makedónia eltérő fejlődését eredményezte.

A macedón nemzetté válás folyamatának befejeződése

A titói Jugoszlávia föderatív struktúrája a macedónok számára hozta a legkedvezőbb változást, akiket különálló nemzetnek ismertek el. A jugoszláv vezetésnek ugyan nem sikerült a macedónok által lakott területeket egyesíteni, de a Jugoszláviához visszakerült Vardar-Makedóniában 1944–1945 folyamán kialakították a macedón tagköztársaságot, sőt már 1944-ben létrehozták a párt- és az állami intézményeket. A titói vezetés mindent elkövetett azért, hogy Makedónia 1878 óta tartó sajátos fejlődésére és a lakosság regionális öntudatára alapozva végérvényesen kialakítsák a makedóniai szlávok – a bolgártól és a szerbtől egyaránt különböző – nemzeti öntudatát. A jugoszláv vezetés végleg szakított a hagyományos szerb felfogással, amely szerint a macedónok „déli szerbek”.

Az addigi példák egyértelműen alátámasztották, hogy egy nemzet nem létezhet irodalmi nyelv nélkül. 1944 augusztusában az új macedón vezetés kinyilvánította, hogy a macedónt tekinti az augusztus 2-án kikiáltott köztársaság nyelvének. A macedón irodalmi nyelv alapjává egy belgrádi akadémiai bizottság a délnyugat-macedóniai Bitola környéki nyelvjárást tette, amely a szerb és a bolgár nyelvtől még viszonylag a legtávolabb állt. 1945-ben megalkották a külön macedón ábécét és helyesírási szabályzatot, s 1946-ban megjelentették az első ábécéskönyvet. Ebben az évben a szkopjei egyetemen megalapították a macedón tanszéket, amelynek munkatársai 1950-re megalkották a macedón nyelv leíró nyelvtanát, s elfogadták az új helyesírást. Az irodalmi nyelv szókincset megpróbálták minél jobban eltávolítani a bolgárétól; az egységessé tett szókincset úgy alakították ki, hogy abban minél kevesebb idegen szó legyen. Igaz, hogy jobban ügyeltek a bolgár és az orosz, mint a szerb szavak törlésére. A bolgár vezetés tiltakozott is mindezek miatt, a macedón nyelvet mesterségesen kreáltak, a bolgár nyelv elszerbesített változatának nyilvánította.

Szükség volt azonban saját nemzeti történelemre is. A macedónok történetét azonban rendkívül nehezen, sőt mesterségesen lehetett csak elválasztani a bolgárokétól. A rövidebb tanulmányok és az iskolai, egyetemi tankönyvek után 1969-ben jelent meg az első nagyobb tudományos összefoglalásnak szánt történeti munka,²³ amelyben a szerzők a makedóniai szlávok fejlődését egységes koncepcióban tárgyalják, s minden korszakon át a macedónok nemzeti különállásának szempontjából számolnak be az eseményekről. A

macedón történészek Makedónia természetes határain belül mutatják be a területnek és lakosságának a fejlődését – egészen az őskortól. Abból kiindulva, hogy a macedón nemzet sok száz éve létezik, a területiális szempontokat betartva például a bolgár állam megalakulását külföldi eseményként értékeli. A macedónok megpróbálták saját nemzeti irodalmuk létezését is bizonyítani, így megkísérelték a bolgár és a macedón írók, költők elkülönítését.

A jugoszláv és a macedón vezetés a saját nemzeti egyház megalapítását is szükségesnek tartotta. Első lépésként 1958-ban visszaállították az ohridi érsekséget, amelyet 1967-ben – a belgrádi ortodox hierarchia tiltakozása dacára – autokefál státussal ruháztak fel. A macedón egyház magát az ohridi érsekség jogutódjának tekinti, s történetét a macedón nemzeti múlt egy fejezetének tartja.

A jugoszláv vezetés elérte célját. A macedónokra az 1940-es évekig jellemző regionális öntudatot és bolgárbarát érzelmeket sikerült a macedónok és a bolgárok közötti különbséget kidomborító saját nemzeti tudattal helyettesíteni. A macedónok saját irodalmi nyelv, hivatalos történelem és nemzeti egyház birtokában már egyértelműen önálló nemzetként határozták meg magukat.

Az egymással konkuráló nacionalizmusok közül tehát a szerbeké, illetve a jugoszlávoké győzedelmeskedett, akik belátva, hogy a makedóniai szlávok nem teszik magukévá a „dél-szerb” öntudatot, segítettek a macedón nemzeti öntudat kialakításában. Ez a többé-kevésbé mesterségesen konstruált nemzeti tradíciók segítségével volt lehetséges, amelyek a kétségtelenül meglévő néprajzi jellegzetességekre, a helyi nyelvjárásokra és a regionális öntudatra épültek. A soknemzetiségű Jugoszlávia kormányzata, illetve az etnikumok, nemzetiségek felett álló kommunista párt által ösztönzött nemzetté formálódás tehát ezen előfeltételek nélkül akár sikertelen is lehetett volna. Mindenesetre Vardar-Makedóniában az 1970-es években megszilárdultak a nemzeti intézmények, Jugoszlávia viszonylagos belső stabilitásának és nemzetközi tekintélyének is köszönhetően. A jugoszláv tagköztársaság „köntösében” történt nemzetállam-alapítás lényegében legalább két évtizeddel megelőzte a macedón nemzet kialakulásának befejeződését, s annak szükséges feltételének bizonyult. Az 1990-es évek történései pedig valóban perdöntő bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a macedón nemzet – és nemzeti öntudat – kialakulása legkésőbb az 1980-as évekbe befejeződött.

A terjedelmi korlátok miatt nem sikerült összefoglalni a pirini macedónok történetét 1948-tól, valamint az égei-makedóniai szlávok történetét az 1940-es évektől az 1980-as évekig, mint ahogyan elmaradt annak a bemutatása is, hogy a macedón nemzeti öntudat kialakulásában milyen szerepet játszottak az emigráns és a Nyugaton munkát vállaló macedónok. Ezen kérdéskörök egy következő dolgozatban mindenképpen kifejtendők.

Válogatott bibliográfia

- A. Sajti Enikő (szerk.): *Jugoszlávia 1918–1941*. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1989.
- Berki Feriz: Orthodox egyház a Balkánon. *Juss*, 1992/1–2.
- Bozhinov, Voin–Panayotov, L. (editors): *Macedonia-Documents and Material*. Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 1978.
- Csikhelyi Lenke: A kommunista Balkán-föderáció eszméje és a macedón kérdés. *Juss*, 1992/1–2.
- Csikhelyi Lenke: Nemzeti és regionális tudat a bolgár és a macedón államfejlődésben. *Pro Minoritate*, 2000/Nyár

- Georgieva, Valentina–Konechni, Sasha: *Historical Dictionary of the Republic of Macedonia*. The Scarecrow Press, Inc. Lauham, Md., & London, 1998.
- Jelavich, Barbara: *A Balkán története I–II*. Osiris Kiadó–2000, Budapest, 1996.
- Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia – A délszláv állam története*. Aula, Budapest, 1999.
- Kapronczay Péter: A modern makedón nemzet kialakulása (a politika mint nemzetformáló erő). In: *Fuga temporum*, ELTE TFK, Budapest 1997.
- Kincses Ágnes: Statisztikai háború: A macedón saláta elkészítésének hagyományos receptjei. *Kisebbségkutatás*, 1999/1.
- Kocsis Károly: *Jugoszlávia – Egy felrobbant etnikai mozaik esete – Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993.
- Lange-Akhund, Nadine: *The Macedonian Question, 1893–1908*. East European Monographs, Boulder, New York, 1998.
- Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Palotás Emil: A nemzetállamiság alternatívái a Balkánon a 19. század végén – a 20. század elején. *História – MTA TTI*, Budapest, 1999.
- Pavlovski, Jovan–Pavlovski, Mishel: *Macedonia yesterday and today*. MI–AN, Skopje, 1996.
- Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1756–1997* (Kronológia). Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999.
- Pándi Lajos (szerk.): *Köztes-Európa 1763–1993* (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Perényi József–Arató Endre: *Jugoszlávia története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.
- Perry, Duncan M.: *The politics of terror – The Macedonian Liberation Movements 1893–1903*. Duke University Press, Durham and London, 1988.
- Poulton, Hugh: *Who are the Macedonians*. Hurst & Company, London, 1995.
- Pribichevich, Stoyan: *Macedonia – Its People and History*. The Pennsylvania State University Press. University Park and London, 1982.
- Rehák László: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Gondolat, Budapest, 1988.
- Seres Attila: Pomákok Macedóniában. Etnikus identitás vagy nemzettudat? *Pro Minoritate*, 2000/Nyár
- Troebst, Stefan: Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között. *Regio*, 1992/4.

Breton kavicsok a francia mozaikban
Egy kelta kisebbség múltja, jelene és (remélt) jövője

Breton pieces of the French puzzle
Past, present and prospective future of a Celtic minority

The only Celtic minority that is still present on the continent, the Breton, lives in Brittany. Their language and culture are regarded to be among the seriously endangered ones in Europe. This fact was the main focus of a thorough sociological study which had been made among the Bretons in 1997 on the occasion of the European Day of Minority Languages.

Franciaország közel 59 milliós lakosságának mintegy 1,5%-át kitevő bretonok Nyugat-Európa veszélyeztetett kisebbségei közé tartoznak. Nyelvüket (amely csak regionális nyelvnek minősül) és kultúrájukat Európa 22 veszélyeztetett kisebbségi nyelve és kultúrája között tartják számon. Erre a tényre hívta fel a világ figyelmét az a felmérés, amelyet Bretagne három nyugati megyéjében, *Finistère* [Penn-ar-Bed], *Côtes d'Armor* [Aodoù-an-Arvor] és *Morbihan* [Mor-Bihan] megyékben végzett a „*Le Télégramme*” című napilap, a „*France 3 Ouest*” tévécsatorna és a „*TMO-Ouest*”-Intézet 1997-ben, az „Európai Kisebbségi Nyelvek Napja” alkalmából. Ennek a felmérésnek az eredményeit tette közzé internetes honlapján a „*Le Télégramme*”¹, majd *Fañch Broudic* szociológiai tárgyú munkájában.² Mielőtt azonban a felmérés ismertetésére rátérnénk, bevezetésként röviden mutassuk be a bretonok rég- és közelmúltját.

I. A régmúlt

A Krisztus utáni 5. és 7. század között a Brit-szigetetről („*Grande-Bretagne*”) az angol és a szász hódítók által Cornwallból és Devonból kiszorított kelta népcsoport telepedett le az Armorikai-félszigeten (*Armorique* = gall *Aremorica* ’tenger mellett lévő ország’).³ A bevándorlók után ezt a területet „*Petite-Bretagne*”-nak (latinul „*Britannia Minor*”-nak) nevezték el, a lakói pedig a „bretonok” (brittonok) nevet kapták. Bretagne a középkorban évszázadokon át önálló hercegség volt; tengerészetének és kereskedelmének fejlődése a 14–15. században érte el a csúcspontját. A 15. századtól kezdve a breton nemes-ség és a kialakuló polgárság fokozatosan a nagyobb európai tekintélyű francia nyelvet és kultúrát vette át, megkönnyítve ezzel a későbbi jogi és gazdasági egyesülést Franciaországgal. Jogilag az 1532-ben kötött ún. „Egyesülési Szerződéssel” vesztette el Bretagne az önálló állami létét, és vált Franciaország egyik tartományává.

¹ www.letelegramme.com

² Broudic, Fañch: *Qui parle breton aujourd'hui? Qui le parlera demain?* Brud Nevez, Brest 1999.

³ Meid, Wolfgang: Beiträge zur Indogermanistik und Keltologie. Innsbruck, 1967. In: *A világ nyelvei.* (szerk.): Fodor István, Akadémiai Kiadó, Budapest 1999. p. 198.

Az állami függetlenség *de jure* elvesztése ellenére Bretagne 1532 után is széles körű autonómiával rendelkezett, a rendeknek különleges döntési jogkörük és saját parlamentjük volt. A valóságos gazdasági és politikai egyesülés tehát egy hosszú folyamat betetőzése, amely valójában csak a 19. században kibontakozó gazdasági liberalizmus eredményeként következett be. Az ipari forradalom sokkal tragikusabb hatással volt Bretagne önállóságára, mint az 1532-es „Egyesülési Szerződés”. Amíg ugyanis 1831–1851 között csak 8 ezer ember hagyta el a félszigetet munkát keresve, addig a következő 20 évben a kivándorlók száma már a 120 ezret is elérte. A század második felében megkezdődött a belső gyarmatosítás, a helyi ipar és a fejlett tengeri kereskedelem elsorvasztása, aminek a következményei mind a mai napig éreztetik hatásukat. A nyugat-európai nemzetállamok kialakulása során a gazdasági és politikai koncentráció mindenhol együtt járt egy erőteljes nyelvi-kulturális asszimilációval. Ez alól Franciaország sem volt kivétel. 1882-ben bevezették a kötelező francia nyelvű oktatást. Ennek kiegészítése volt a szintén homogenizáló hatású kötelező sorkatonai szolgálat, majd ezt követően a Bretagne-ban különösen nagy jelentőségű breton egyházi nyelv felcserélése az államnyelvre. Az átgondolt és módszeres francia nacionalista asszimilációs politika kétségtelenül jelentős sikereket könyvelhetett el: a századfordulóra nyilvánvalóvá vált, hogy a breton végérvényesen visszaszorult a közéletből a magánszférába, a városokból a falvakba.

A 19. században nem szerveződött hatékony breton ellenállás a franciásítási törekvésekkel szemben. Ennek ellenére a breton nemzeti ébredés előfutáiraiként breton nyelvészek, költők, írók komoly kutatómunkát végeztek: *Le Gonidec* a breton nyelv tudományos feldolgozásával, *H. de Villemarqué* [*Kervarker*] Kalevalához hasonlítható *Barzaz Breiz*ével, *Luzel* [*an Uhel*] a breton népi balladák és énekek (*gwerzek* és *sonok*) gyűjtésével.⁴

II. A közelmúlt

A breton regionalista öntudat és védekező típusú nacionalista törekvések első határozott megnyilatkozására egészen 1898-ig várni kellett. Ekkor alakult meg ugyanis az „*Union Régionaliste Bretonne*” (a „*Breton Regionalista Unió*”), melyet a breton nacionalisták az „*Emsav*” – a breton nemzeti mozgalom – születésének tekintenek.⁵

A 20. század eseményeit a következőképpen lehet rövid időrendi formában összefoglalni:

1905: megalakul a breton katolikus szerveződés, a „*Bleuñv–Brug*” („*Hangavirág*”);

1911: a regionalista mozgalom szakadása után megalakul a „*Fédération Régionaliste Bretonne*” (*FRB*), majd a szeparatista gondolatokat kibontakoztató „*Parti National Breton*” (*PNB*) [*„Strollad Broadel Breiz*”] („*Breton Nemzeti Párt*”);⁶

1918: létrejön az „*Union de la Jeunesse Bretonne*” (*UJB*) („*Breton Ifjúsági Egyesület*”);

1919: megalapítják a „*Breiz Atao*” („*Bretagne Örökké*”) című nacionalista szellemű folyóiratot. A „*Breiz Atao*” nemcsak lapcím maradt, de az *Emsav* 1939-ig tartó fejlődésén keresztül annak vezérmotívumává vált. A különféle elnevezések mögött azt a mozgalmat jelentette, amely a breton patriotizmus első igazi képviselője lett. Elsőként ismerte fel, hogy a kulturális követeléseket össze kell kapcsolni a gazdaságiakkal. Világosan látták, hogy az autonómia követelése önmagában nem elégséges. Hogy az önállóságnak értelme legyen, először is a breton lakosságot a szülőföldjén tartani képes gazdaságot kell megteremteni.

⁴ Raoul, Lukian: *Geriadur ar Skrivagnerien ha Yezhourien*. Al Liamm, Kintin (Quintin), 1992. 235, 145, 289. pp.

⁵ Párdányi Miklós: *A breton kérdés*. Budapest, 1937. 70. p.

⁶ Nicolas, Michel: *Le séparatisme en Bretagne*. Editions Beltan, Braspars, 1986. 20. p.

- 1927: megalakul a „*Parti Autonomiste Breton*” (PAB) („*Breton Autonomista Párt*”);
- 1931: megalakul a „*Parti National Breton 2*” („*Második Breton Nemzeti Párt*”);
- 1939: Betiltják a PNB-t, és két vezetőjük Németországba szökik;
- 1940: Franciaország veresége után létrehozzák az autonóm breton állam programját meghirdető kérészetű „*Breton Nemzeti Tanácsot*”.⁷ Sem a bretonok nagy többségénél, sem az egyháznál, sem a sajtónál nem talál támogatásra, és a hivatalos német hatóságok kegyeit is elveszíti.⁸ Az év végén újjáalakul a mérsékeltbb irányvonalat követő „*Breton Nemzeti Párt*” (PNB 3);
- 1941: Felállítják a *Kelta Intézetet* („*Framm Keltiek*”), és breton nyelvű rádióadás indulhat. A breton történelem és földrajz kötelező tantárgy az iskolákban.⁹ Alsó-Bretagne-ban bevezetik a breton nyelv tanítását;
- 1942: Megalakul a regionalista „*Comité Consultatif de Bretagne*”;
- 1943: A PNB-ből németbarát elemek válnak ki. Bretagne-ban általános felháborodást vált ki, hogy egy ellenálló meggyilkolja *Y.-V. Perrot* tiszteletét, a breton kultúrmozgalom egyik élharcosát.¹⁰ Ezt a helyzetet kihasználva, egy kb. 60 breton kollaboránsból álló fegyveres katonai csoport felveszi a „*Bezen Perrot*” („*Perrot alakulat*”) elnevezést. Az alakulat a náci *S. D.*-hez csatlakozik, majd a háború legvégéig Németország oldalán harcol.¹¹
- A bretonok nagy többsége nem bocsátotta meg az autonomistáknak, hogy a 2. világháború alatt elárulták Franciaországot.¹² A felszabadulás öröme azonban hamar elszöszött a túlságosan is „hatékony” tisztozgatások miatt. Mindez egyben az *Emsav* teljes lefejezéséhez és a háború alatt megszerzett kulturális engedmények elvesztéséhez vezetett.
- 1950: létrejön a *CELIB* („*Comité d'Etudes et de Liaison des Intérêts Bretons*”) („*A Breton Érdekeket Kutató és Koordináló Bizottság*”) mint a bretonok háború utáni első gazdasági érdekérvényesítő szervezete;
- 1951: elfogadják Franciaországban a regionális nyelvek oktatásáról szóló törvényt, a „*Loi Deixonne*”-t;
- 1957: megalakul a „*Mouvement pour l'Organisation de la Bretagne*” (MOB) („*Mozgalom Bretagne Megszervezéséért*”). Ez már egy politikaibb jellegű mozgalom volt, élén *Yann Fouéré*-vel, aki a franciaországi regionalista törekvések egyik úttörője volt;
- 1964: a MOB-ból kivált fiatalok megalakítják a baloldali nézeteket valló „*Breton Demokratikus Uniót*” (UDB);
- 1966: felbukkan az erőszakot mint az önvédelem eszközét hirdető „*Front de Libération de la Bretagne*” (FLB) („*Breton Felszabadítási Front*”);

⁷ Caerléon, Ronan: *Complots pour une république bretonne*. Éditions de la Table Ronde, Paris, 1967. 218–373. pp.

⁸ Frelaut, Bertrand: *Les nationalistes bretons de 1939 à 1945*. Editions Beltan, Maulévrier, 1985. 26. p.

⁹ Lásd Nicolas i. m. 28. p.

¹⁰ Guidet, Thierry: *Qui a tué Yann-Vari Perrot?* Coop Breizh, Spézet, 1997.

¹¹ Frelaut i. m. 116–121. pp., 221–222. pp.

¹² Karsai László: *A nemzetiségi kérdés Franciaországban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 103. p.

¹³ Poisson, Henri-Le Mat, Jean-Pierre: *Histoire de Bretagne*. Coop Breizh, Spézet, 1993. 461–465. pp.

- 1968: az *FLB* fegyveres szárnyának – az *IRA* mintájára – az *ARB* („*Breton Köztársasági Hadsereg*”) nevet adják.¹³ A terrorszervezet 1969 és 1972 között több mint kétszáz merényletet követ el, elsősorban középületek ellen;
- 1972: az *FLB-ARB* vezetőinek perében a védőknek több neves közéleti személyiséget sikerül megnyerni tanúnak. Ennek köszönhetően enyhe ítéleteket hoz a bíróság.¹⁴ Megalakul a „*Dastum*”, és a már-már feledésbe merülő népművészet megmentését tűzi ki céljául. Hatéves népzenei gyűjtőútjuk eredménye több mint 6000 régi népdal;
- 1973: az alig egyesztendő „*Strollad Ar Vro*” („*SAV*”), amely szövetségi állameszmét vall magáénak, 30 000 szavazatot ér el a parlamenti választásokon;¹⁵
- 1974: a francia minisztertanács feloszlatja az *FLB*-t. Az illegális „*Armée Révolutionnaire Bretonne*” („*Breton Forradalmi Hadsereg*”) folytatja a francia intézmények elleni terrorhadjáratát. A *Roc'h Trédudon* tévéadó levegőbe repítése és a *versailles-i kastélyban* végrehajtott robbantás (1978) különösen nagy anyagi kárral jár;
- 1977: elindul a breton nyelvű iskolamozgalom, a „*Diwan*” („*Csira*”);
- 1978: elfogadják a „*Bretagne-i kulturális chartát*”;
Portsallnál (Észak-Finistère) zátonyra fut az *Amoco Cádiz* tartályhajó. A kiömlő olaj – a 220 000 tonnányi „fekete ár” – rendkívül súlyos környezeti katasztrófát okoz;
- 1979: megalakul a „*Breton Republikánus Párt*”, a „*Strollad Pobl Vreizh*”;¹⁶
- 1981: megalakul a breton federalisták új pártja, a „*Parti pour l'Organisation d'une Bretagne Libre*” („*POBL*”), („*A Szabad Bretagne Megszervezésének Pártja*”);
- 1983: színre lép a régi *FLB*-tagokat tömörítő „*Emgann*” („*Harc*”) baloldali mozgalom;
- 1984: az *UDB* teljes léoni szervezete kilép a pártból és megalapítja a „*Frankiz Breizh*” / *Liberté Bretagne*” („*Szabadság Bretagne*”) pártot.
- 1986: *Côtes-du-Nord*¹⁷ megyegyűlése elfogadja a kétnyelvű helységnévtáblák használatát;
- 1996: *II. János Pál* személyében először tesz látogatást pápa Bretagne-ban. *Sainte-Anne-d'Auray* breton zarándokhelyen breton nyelven is szól a hívekhez;
- 1998: Párizsban 12 breton állítanak bíróság elé baszk terroristák bűjtatásának vádjával.

III. Röviden Bretagne-ról („*Breizh*”) és a breton nyelvről („*Brezhoneg*”)

A történelmi Bretagne annak a területnek a földrajzi megjelölésére szolgál, amely az 1789 után – pontosan a korábbi breton tartomány püspökségeinek keleti határait követve – kijelölt öt következő megyéből áll: *Finistère*, *Côtes d'Armor*, *Morbihan*, *Ille-et-Villaine*, *Loire-Atlantique*. E 34 024 km²-nyi terület lakossága, a másfél évezred óta itt élő nép, részben saját külön anyanyelvét beszéli (*Finistère*, *Côtes d'Armor* és *Morbihan* nyugati

¹⁴ Le Scouëzec, Gwenc'hlan–Pineau, Serj: *FLB 72/Procès de la Bretagne*. Editions Kelenn, Saint-Brieuc, 1973.

¹⁵ Nicolas i. m. 38. p. „*Strollad Ar Vro*” = „az Ország Pártja”.

¹⁶ Le Mat i. m. 466–467. pp.

¹⁷ *Côtes-du-Nord* département neve 1990-ben *Côtes d'Armor*-ra változik.

részei, az ún. *Alsó-Bretagne, Breizh-Izel*), részben francia anyanyelvű (az ettől keletre eső vidék, az ún. *Felső-Bretagne, Haute-Bretagne*), anélkül azonban, hogy ez a körülmény breton identitását kisebbitené. Ezt támasztja alá az is, hogy 2001-ben *Loire-Atlantique* közigazgatási leválasztásának 60. évfordulóján egy felmérés szerint a megye lakosságának 75%-a a Bretagne-hoz való visszatérés mellett foglalt állást.^{18,19}

A breton nyelv a kontinens egyetlen, máig fennmaradt kelta nyelve. Rajta kívül csak a Brit-szigeteken beszélt ír, skót (gael) és walesi, valamint a cornwalli tartozik ebbe a nyelvcsaládba.²⁰

Az Armorikai-félsziget a római hódítás előtt is kelta-gall nyelvterület volt, lakosai pedig sikeresen ellenálltak a Julius Caesar légionáriusai által beszélt latin nyomásának. A breton nyelv visszaszorulása a 10. században kezdődött, amikor számos breton vezér és pap a normann hódítók elől Párizs környékére, Berrybe és Pikardiába menekült, ahol erőteljes francia nyelvi hatás alá került, és ez visszatérésük után a környezetükre is kihatót. A 12. századtól kezdve már a breton uralkodók is szinte csak franciául beszéltek.

A négy breton dialektust (*cornouillais, léonais, trégorrois, vannetais*) 1941-ben egyesítették. E négy dialektus breton nevének kezdőbetűiből keletkezett a **KL TG** nyelvészeti betűszó (**K**erne, **L**eon, **T**reger, **G**wened). Bretagne-ban a személyautókon, illetve különféle plakátokon gyakran láthatjuk a Bretagne-t azonosító **BZH** rövidítést, amely a félsziget breton nevéből (*Breiz*) keletkezett. Mivel a breton *vannetais* változatában a „z” hang rendszeresen „h” hangra változik, így itt a *Breiz*-ből *Breih* lesz. A **BZH** rövidítés tehát a különböző nyelvi típusok közötti kompromisszumkeresést bizonyítja.

A breton visszaszorulását ennek ellenére nem sikerült megállítani. Amíg ugyanis 1902-ben *Alsó-Bretagne* lakosságának 90%-a beszélt bretonul, és 50%-a nem tudott franciául,²¹ addig 1952-re már csak a lakosság 75%-a beszélte a bretont, és csak 47% használta elsődlegesen. Az 1990-es évek végére *Alsó-Bretagne* lakosságának mindössze csak 20%-a beszéli a bretont (240 ezer ember), és ha ez a tendencia tovább tart, akkor 2020–2030-ra a breton kultúra végérvényesen eltűnhet „a francia kultúra nagy mozaikjáról”.

Az okokat keresve a következőket lehet megállapítani:

- a négy dialektus közül egyiknek sem sikerült az évszázadok során modellértékűvé válnia és a többi fölé emelkednie;
- a helyi lakosság elvándorlása a 20. században is tovább folytatódott. A második világháború végétől évente mintegy 15–20 ezren hagyták el Bretagne-t. A kivándorlók elsősorban munkát kereső fiatalok, akik abból a falusi társadalmi rétegből származnak, amely ma is a breton nyelv legfőbb őrzője;
- a harmadik fontos tényező az urbanizáció. A városiasodás önmagában nem, de a kapcsolódó jelenségeivel már erősen asszimilációs hatású (francia nyelvi környezet, francia nyelvű adminisztráció, ipar, kereskedelem, stb.). A francia nyelv először a nagyobb városokat hódította meg (*Brest, Lorient, Quimper*);

¹⁸ Az évfordulón *Nantes-ban* – Loire-Atlantique székhelyén – ötezen tüntettek Bretagne újraegyesítéséért. In: *Ouest-France*. 2001. július 4.

¹⁹ Az IFOP „*dimanche Ouest-France*” részére 2001-ben készített felmérése szerint *Loire-Atlantique* megye lakosságának 75%-a a visszacsatolás mellett, míg 16%-a az ellen foglalt állást.

²⁰ Malherbe, Michel: *Les langages de l’humanité*. Robert Laffont, Paris, 1995. 178–184. pp.

²¹ Abalain, Hervé: *Le destin des peuples celtiques*. Ophrys, Paris, 1989. 206. p.

- végül meg kell említenünk a francia kultúrpolitika tudatosan nacionalista és teljes homogenizációra törekvő jellegét, amelynek a segítségével ma már nem nyílt, hanem közvetett módszerekkel kívánja végső célját elérni.

Mindezek következtében a bretont kizárólagosan vagy a francia mellett második nyelvként csak a félsziget *nyugati felén*,²² – a történelmi Bretagne területének 39, Bretagne Régió területének 55%-ban²³ – Alsó-Bretagne-ban, avagy „Bretagne bretonnante”-ban beszélik. Az 1997-ben végzett felmérés is erre a területre, a Bretagne-félsziget Vannes-tól nyugatra eső részére koncentrált, ahol összesen 240 ezer fő beszél bretonul. Ezek 61%-a Finistère megyében (146 ezer), 21%-a Morbihan megyében (50 ezer), 18%-a pedig Côtes d’Armor megyében (45 ezer) él.

IV. Az 1997-ben végzett felmérések eredményei

1. Az első felmérés során 2500 főt kérdeztek meg

- a megkérdezettek 57%-a egyáltalán nem beszéli a bretont, 23% néhány szót ismer, 11% jól beszéli, s csak mindössze 9% beszéli nagyon jól a nyelvet;
- a bretont jól, illetve nagyon jól beszélők 64%-a 60 évnél idősebb (1991-ben ez az arány 44,5% volt), a 40 és 59 év közöttiek aránya 28% (1991: 40%), a 20 év alattiak aránya pedig az 1991-es 3,5%-ról 0,6%-ra csökkent. Elmondható tehát, hogy a bretont beszélő népesség folyamatosan öregszik. Ennek egyik oka az, hogy a fiatalok körében egyre kevésbé népszerű a breton kultúra, ami a többség szemében „egy kövület”, és nem alkalmazható a „modern életforma” viszonyaira;
- a breton lakosság körében a nemek aránya kiegyenlítődött (1991-ben még többségben voltak a nők), a 75 évnél idősebbek között azonban 63%-37% az arány a nők javára;
- a bretonok 39%-a özevgy (ez szintén az öregedő populációval magyarázható);

a bretont jól vagy nagyon jól beszélők foglalkozás szerinti megoszlása:

- 45,5% nyugdíjas (1991: 38,5%),
- 22% a mezőgazdaságban dolgozik (1991: 42,5%).
- 14% felsőfokú végzettségű (1991: 5,5%),
- 10,5% kézműves, illetve kiskereskedő (1991: 17%);

a bretont jól vagy nagyon jól beszélők iskolázottság szerinti megoszlása:

- 8,7% rendelkezik felsőfokú végzettséggel,
- 11% rendelkezik érettségivel;

a bretont beszélők megyék szerinti eloszlása (a megkérdezettek %-ában):

- Finistère: 22,5% (1991: 22%)
- Côtes d’Armor: 30,5% (1991: 27,5%)
- Morbihan: 14% (1991: 15%)

²² Vö. Abalain i. m. A kelta nyelvterületek egyre inkább a nyugati partok felé szorulnak. Lásd: ír (*Gaeltachtaí*) 63. p., skót: 23. p., walesi: 143. p.

²³ Broudic, Fañch: *A la recherche de la frontière. La limite linguistique entre Haute et Basse-Bretagne aux XIXe et XXe siècles*. Ar Skol Vreizh, Brest, 1997. Annexe 7. A bretonul beszélők egészen az 1950-es évekig a mai Bretagne Régió (négy megye) lakosságának kb. felét tették ki. Csupán az 1970-es évektől lettek kisebbségben a Paimpol-Vannes közötti közel észak-déli nyelvhatár nyugati oldalán, azaz magában Alsó-Bretagne-ban is.

- e három megyében összesen 240 ezer fő a bretont beszélő népesség nagysága. Ez a vizsgált megyék teljes népességének (1 958 122 fő) 12%-a.
- a települések nagysága szerinti eloszlás (a megkérdezettek %-ában):*
 - 1000 főnél kisebb lélekszámú településen lakik 24% (1991: 24,5%)
 - 5000–10 000 fő közötti lélekszámú településen lakik: 30% (1991: 26%)
 - 50 000-nél nagyobb lélekszámú településen lakik 8,5% (1991: 10,5%);

Összefoglalva: a Bretagne-ban élő 240 ezer breton nyelvű 64%-a 60 évnél idősebb, 65%-a nyugdíjas, 61%-a *Finistère* megyében él, 77%-a 10 000-nél kisebb lélekszámú település lakója. A breton nyelvűek szociológiai családfája fordított piramis-alakú, aminek az az oka, hogy az idősebb generációk a 20. század folyamán egyre kevésbé tudták a hagyományos breton kultúrát átadni a gyermekeiknek és az unokaiknak. A töréspont az 1950–1960-as években következett be, amikor a gazdasági és társadalmi modernizáció a tradicionális kultúra hanyatlását okozta. Az ezt követő népességet „*az elveszett generációknak*” („*les générations perdues*”) is nevezik, mivel szüleik és nagyszüleik a megváltozott, „modern” életkörülmények között nem tudták kultúrájukat nekik továbbadni. A fiatal breton generáció körében a magasan képzett és nagyvárosban élők aránya 14%-ra nőtt az 1991-es 5%-ról. A „kulturális gettósodás” elkerülése érdekében a társadalom többi szegmensében is célszerű terjeszteni a modern breton kultúrát. Ebben fontos szerepet kaphat az erős társadalmi akarat és kultúrához való erős érzelmi kötődés.

- *az iskolába kerülés előtt:*
 - 76% csak franciául tudott,
 - 12,5% csak bretonul tudott,
 - 11,5% mindkét nyelvet beszélt;
 - *életkor szerinti megoszlás:*
 - a 15–19 év közöttiek 99,4% csak franciául tudott, bretonul mindössze csak 0,6%,
 - a 75 évnél idősebbek között ez az arány:
 - 36% tudott csak franciául,
 - 44% beszélt csak bretonul,
 - 20% mindkét nyelvet ismerte;
 - fontos itt felhívni a figyelmet arra a paradox helyzetre, miszerint az 50 év alattiaknak csak nagyon kis része ismerte a bretont az iskolába kerülés előtt (a különböző korcsoportoknál ez az adat 0,6% és 15% között volt), mégis ezek 94%-a még ma is beszéli a nyelvet, ugyanakkor a 75 év felettiiek esetében mindez éppen fordítva történt: ők sokkal nagyobb arányban tudtak bretonul az iskolába kerülésük előtt, mégis ma már csak 45%-uk tud jól vagy nagyon jól bretonul;
 - *megyék szerinti megoszlás:*
 - *Finistère*: 68% tudott csak franciául, 16,5% csak bretonul, 15,5% ismerte mindkét nyelvet,
 - *Côtes d'Armor*: 60% tudott csak franciául, 23% csak bretonul, 17% ismerte mindkét nyelvet,
 - *Morbihan*: 80% tudott csak franciául, 11% csak bretonul, 9% ismerte mindkét nyelvet;
 - *a breton nyelv szóbeli megértése:*
 - 18% nagyon jól érti,
 - 13% jól érti,
 - 27,5% csak néhány szót ért meg,
- } 31% érti a bretont (1991: 38,5%), ez összesen 370 ezer embert jelent

- 41,5% semmit nem ért meg a bretonból;
 - korcsoportok szerint vizsgálva: míg a 75 év felettiek 63,5%-a érti a bretont, addig ez az arány folyamatosan csökkenve a 15–19 év közöttiekénél már csak mindössze 0,8%;
 - megyék szerint:
 - *Finistère*: 33%,
 - *Côtes d'Armor*: 45,5%,
 - *Morbihan*: 22,5%,
 - a bretonul jól vagy nagyon jól beszélők 73,5%-a érti nagyon jól, és 26,5%-a érti jól a bretont. Ez az arány 1991 óta nem változott;
 - akik egyáltalán nem vagy alig beszélnek a bretont, azok 3,5%-a érti nagyon jól (1991: 9%), 52%-a pedig egyáltalán nem is érti a bretont. Itt viszont jelentős csökkenés következett be 1991 óta, aminek az az oka, hogy kevesebb élőbeszédet lehet hallani, tehát a bretont csak passzív módon tudók számára csökkent a gyakorlás lehetősége;
 - *a breton nyelv írásbeli megértése*: 15,5% el tudja olvasni és meg is érti az írott breton nyelvű szöveget (1991: 10,5%);
 - *hallott-e már bretonul beszélni vagy énekelni 15 évnél fiatalabb gyermeket*: 57% igen;
2. *A bretont jól vagy nagyon jól beszélő embereket külön is megkérdezték (498 fő)*
- *a breton nyelv használatának gyakorisága szerinti megoszlás*:
 - 27,5% szinte minden nap használja a bretont (1991: 28,5%). Ez a szám Alsó-Bretagne népességének viszonylatában 4% (45 ezer–0 ezer fő),
 - 18% gyakran beszél bretonul,
 - 49% ritkán (1991: 48%),
 - 5,5% pedig soha nem használja (1991: 1%);
 - *a bretont szinte minden nap használók megoszlása*:
 - életkor szerint:
 - 4% 40 év alatti,
 - 30% 50 és 74 év közötti,
 - 33,5% 75 év feletti,
 - lakóhely szerint:
 - 37% 1000 főnél kisebb lélekszámú településen lakik,
 - 40,5% 2000–5000 fő közötti lélekszámú településen lakik,
 - 12,5% 10 000-nél nagyobb lélekszámú településen lakik,
 - megye szerint:
 - *Côtes d'Armor*: 41,5%,
 - *Morbihan*: 29%,
 - *Finistère*: 20 %;
 - *a breton nyelv használatának helye szerint*:
 - 77% használja saját otthonában, illetve közösségében,
 - 50% kávéházban,
 - 41% munkahelyen,
 - 6–6% a bevásárlóközpontokban és a bankokban;
 - *a breton nyelv megtanulásának módja és helye szerint*:
 - 80,5% tanulta a szüleitől (1991: 92,5%),
 - 36% tanulta a nagyszüleitől (1991: 37,5%),
 - 15,5% tanulta passzív módon (beszédértés alapján) (1991: 7%),
 - 6,5% tanulta tanfolyam keretében (1991: 4,5%);

V. A bretonok hétköznapijai

A felmérések kiterjedtek a tipikus breton személyiségjegyek meghatározására is. Ezek alapján a következő tulajdonságok jellemzik a breton embereket: erős karakterrel rendelkeznek, büszkék breton mivoltukra, hűek kulturális tradícióikhoz és kelta eredetükhöz, dolgozók, bátrak, hajthatatlanok, őrzik kulturális különállásukat, ugyanakkor nyíltak és világpolgárok is („*citoyen du monde*”).

A szociológusok arra is kíváncsiak voltak, hogy a bretonok identitástudata milyen elemekből építkezik. Arra a kérdésre, hogy „*Mit jelent bretonnak lenni?*” a válaszok a következő arányban oszlottak meg:

1. Bretagne-i születés (52%),
2. Bretagne-i lakóhely (30,7%),
3. Beszélni a bretont (12,2%),
4. A breton műemlékek szeretete (11,3%),
5. A breton életmód, életkörülmények szeretete (10,9%),
6. A tenger és a szülőföld szeretete (9,8%),
7. A breton zene és tánc („*festoù-noz*”) szeretete (4,8%).

A megkérdezettek életkor szerinti csoportjainál a válaszok a következő módon oszlottak meg:

- a 20 évnél fiatalabbaknál a zene és a tánc szeretete dominál,
- a fiatal értelmiség körében a nyelv ismerete,
- a középkorúak (40–60 év közöttiek) számára a szülőföld, az életforma a legfontosabb,
- a 75 évnél idősebbek számára pedig a breton nyelv jelenti az etnikai identitás alapját.

Ezekből az eredményekből is világosan látható a mai breton társadalom két legjellemzőbb vonása:

1. A fiatalok a modern életforma miatt, a középkorúak pedig a 40–50 évvel ezelőtti bekövetkezett gyökeres gazdasági és társadalmi átalakulások miatt kerültek távol a breton nyelvtől és kultúrától;
2. Az idősök még mindig magukban hordozzák azt az eredeti breton identitást, amit a fiatal felsőfokú végzettségű értelmiség az elmúlt 20–30 évben kezdett újra-felfedezni.

A jövő, a breton kultúra fennmaradásának szempontjából fontos, hogy az értelmiség és az „öregek” a fiatalok számára vonzóvá tegyék a breton kultúrát, a bretonok hétköznapi életformáját, és megszüntessék a breton és a francia kultúra közötti „*kulturális szakadékot*”. Be kell bizonyítani az újabb generációk számára, hogy a breton kultúra nem egy „történelmi kövület” vagy egy „szociológiai kuriózum”, hanem élő és a modern viszonyok között is életképes többévezredes tradíció, egy olyan örökség, amelyet megmenteni, ápolni és másoknak továbbadni kell. Ezeket a törekvéseket azonban jelentősen megnehezíti a globalizáció, az angol nyelv monopolhelyzete, illetve az a francia nacionalista felfogás, amely mint „idegen testre” tekint a bretonra.

Mindezekén kívül meg kell említenünk azokat a további tényezőket, amelyek jelentősen veszélyeztethetik a breton kultúra fennmaradását:

- az első az ún. „*honte de soi*”, ami a történelem során a bretonokban a saját kulturális másságuk miatt kialakult szégyenérzetet jelenti a franciákkal szemben. Ez a tendencia az 1960-as évek végén fordult csak meg. Az 1968-as európai események, mozgalmak hatására olyan breton szellemi vezetők léptek fel (pl. *Alan Stivell* [zenész], *Morvan Lebesque* és *Pêr Jakez Hélias* [írók]), akik visszaszerezték, visszakövetelték a bretonok eredeti identitását. Mindez időben egybeesett Bretagne gazdasági fellendülésével és modernizációjával. Mára azonban a modernizált breton mezőgazdaság is válságba került a környezetszennyezés és a túltermelés miatt;
- a gazdaság mellett a breton kultúra is válságban van, mivel a mai értelmiség nemcsak „újrafelfedezi” a breton kultúrát, hanem sajnos újra is írja azt. Ez különösen érvényes a breton nyelvre. Az a breton nyelv ugyanis, amelyet a gyermekeiknek tanítanak, és amelyet nem a 40-50 éves szüleiktől („az elveszett generációtól”) tanultak, hanem iskolában, jelentősen eltér attól a nyelvtől, amelyet a nagyszüleik beszéltek. Így fennáll a kettős „kulturális gettósodás” veszélye: a mai breton értelmiség ugyanis nemcsak a francia kultúrától szigetelődhet el e sajátos breton identitástudat miatt, hanem a bretonokon belül is egy saját „szubkultúrát” alkothatnak.
- végül meg kell említeni az ún. autocenzúrát, amely fokozatosan kialakult a bretonul beszélő emberekben. Ez azt jelenti, hogy a bretonul nem értők előtt nem mernek anyanyelvükön beszélni, hanem azonnal átváltanak franciára. Ezt a „reflexet” csak a nemzetiségi oktatás tudja megszüntetni. Mindemellett azonban szükség van a dialektusok megőrzésére és a breton nyelv iskolán kívüli, hétköznapi használatának erősítésére.

A legfiatalabb nemzedék nyelvi eróziójának megállítása érdekében átfogó oktatási program kidolgozása kezdődött meg.

A 2001–2002-es tanévben összesen 114 helyen folyik breton, illetve kétnyelvű oktatás, és 7365 gyermeket iskoláztak be.²⁴ A szülők három képzési rendszer közül választhatnak:

- a „*Diwan*”-mozgalom a baszk „*Ikastolas*” mozgalom nyomdokain jött létre. Lényege: teljesen breton nyelvű oktatás az óvodától a gimnáziumig. A franciát csak mint második nyelvet tanítják. A mozgalomhoz 32 óvoda, 32 általános iskola, 4 középiskola (Le Relecq-Kerhuon, Plésidy, Quimper, Plomeur) és egy gimnázium (Carhaix) csatlakozott, amelyben 1997-ben érettségiztek először. A francia kormány 2001-ben egyetértési nyilatkozatot írt alá a mozgalom vezetőivel a Diwan állami státusa ügyében, azonban később alkotmányossági viták miatt felfüggesztették azt.
- *kéttannyelvű iskolák*:
 - A „*Diwan*”-nal ellentétben – paritásos elven – egyszerre tanítják a franciát és a bretont. A tanórák egyenlőségét sok iskola úgy valósítja meg, hogy a délelőtti órákon olvasott breton nyelvű szövegeket délután franciául olvassák a tanulók, akik így harmadik osztályos korukra kétnyelvűvé válnak;
 - „*Div Yezh*” („*Két nyelv*”): 1982-ben alapított kétnyelvű állami óvoda- és iskolahálózat. 44 helyen 2628 tanulóval²⁵ a legnagyobb létszámú oktatási intézmény;
 - „*Dihun*” („*Ébredés*”) 1990-ben alakult kéttannyelvű katolikus magániskola állami támogatással;

²⁴ Baron, Yannig: La rentrée dans l’enseignement bilingue. In: „*Le peuple breton*”, 2001/10.

²⁵ Lásd még Baron i. m.

- az állami „*Université de Rennes*” és az „*Université de Bretagne Occidentale*” keretében működik kelta, illetve breton tanszék;
- a lannioni egyetem munkatársai az 1990-es évek közepén egy nagyszabású vállalkozásba fogtak: a modern kor követelményeinek megfelelően multimédiás CD-ROM-sorozat készítésébe kezdtek, amely a breton nyelv tanítását hivatott segíteni. A sorozat első része, egy francia–breton hangos szótár 1998-ra készült el. Ezen a szótár-CD-n a közép-bretagne-i „*poher*” dialektusban lehet a breton szavak kiejtését hallani, így az élőbeszéddel szembeállítva lehetőség nyílik az egyes dialektusok összehasonlítására. Egy évvel később, 1999-ben prozódiai CD-ROM jelent meg a sorozat második részeként, amely a helyes hangsúly és hanglejtés megtanulását segíti. 2000-re elkészült a sorozat harmadik része, egy olyan multimédiás program, amely tollbamondásra szánt breton szövegeket tartalmaz. A szövegek lejátszásával gyakorolni lehet a beszédértést. A CD-ROM írott formában is tartalmazza a szövegeket, így a breton helyesírást utólag ellenőrizni is lehet.

VI. Egyéb adatok

- az igazságszolgáltatás és a közigazgatás nyelve a francia, a breton használata a törvény előtt nincs elismervé;
- az 1990-es évek közepétől a közigazgatásban egyes helyeken már megjelenhettek a breton nyelvű feliratok is, illetve a „*gwenn-ha-du*”²⁶ használatát is engedélyezték a városok terein és a polgármesteri hivatalokon;
- **Sajtó:** 1990-ben 26, részben vagy egészben breton nyelvű folyóiratot jelentettek meg. Mára ez a szám tízre fogyott (ezek teljesen breton nyelvűek). Az olvasótábor néhány száz előfizetőre tehető.
- Tisztán breton nyelvű napilap nem létezik. Bár a legnagyobb lap, a francia nyelvű „*Ouest France*” egy-egy napi számát (1997-ben és 1999-ben) bretonul is megjelentette 30 ezres példányszámban. A „*Le Télégramme*” internetes változatában napi breton nyelvű híresszefoglalót közöl;
- A breton nyelvű folyóiratok²⁷:
 - *tisztán breton nyelvűek*:
 - „*Al Liamm*” („*Kötélék*”) 1946-ban alapított, 1950 óta kéthavonta megjelenő irodalmi lap,
 - „*Bremañ*” („*Most*”) 1980 óta működő havi közéleti lap.
 - *kétnyelvűek*:
 - „*Armor Magazine*” (1969 óta havonta megjelenő közéleti magazin),
 - „*Kazetenn Emgann*” (az „*Emgann*” politikai mozgalom lapja),
 - „*Le Peuple Breton*” (a „*Breton Demokratikus Unió*” (UDB) lapja),
 - *tisztán francia nyelvűek (megjelenés: kéthavonta)*:
 - „*Ar Soner*” (a Breton Zenészek Egyesületének lapja. Al:1949),
 - „*Bretagne des Livres*” (könyvújdonságokról),
 - „*Chasse-Marée/ArMen*” (színes magazin gazdag tartalommal);

²⁶ A breton lobogó elnevezése, mely annak fehér és fekete színeire utal. Az öt fekete és négy fehér vízszintes sáv az egykori felső- és alsó-bretagne-i püspökségekre utal, míg a hermelin-mező a hajdani hercegséget idézi.

²⁷ A teljesség igénye nélküli felsorolás.

²⁸ Forrás: www.antourtan.org (2002).

- **Rádió:** A körzeti breton rádióadók szövetségbe tömörültek (*CORLAB*), és egymás műsora-
it is sugározzák. Ez a műsorpolitika elősegítheti a különböző dialektusok közeledését. A
négy nyelvi körzet adói a következők:²⁸
 - a „*Radio Kreiz-Breizh*” Közép-Bretagne és Trégor térségében sugároz 1983 óta. Napon-
ta 160 percben ad breton nyelvű műsort (reggel 90 perc, kora este 1 óra, délben 10 perces
hírösszefoglaló). A rádió feladatául a bretonok mai életének népszerűsítését tűzte ki, és ki-
fejezetten nem a tradíciókat állítja a középpontba. Ennek megfelelően a műsorok a breto-
nok hétköznapijairól szólnak, a kortárs zenét és irodalmat mutatják be;
 - 1998 óta fogható a „*Radio Bro Gwened*” Vannes-ban és környékén (heti 15 órányi adás
breton nyelven); a „*Radio Kerne*” pedig Dél-Finistère adója (heti 12 óra bretonul). Az
„*Arvorig FM*” (1998) Léon teljesen breton nyelvű állomása.
 - A „*Radio France Bleu Breizh-Izel*” közszolgálati adó breton programjában naponta négy-
szer sugároz híreket. Hétközben 2h30, szombaton 2h45, vasárnap 2h50 műsoridőt szán
zenés breton magazinműsorainak, és az interneten is elérhető.
- **Televízió:** a „*TV Breizh*” az első nemzetiségi elhivatottságú kétnyelvű regionális televízió.
A csatorna 2000. szeptember 1-jén indult, és napi 17 órányi műsort sugároz (7h30–0h30).
Székhelye: Lorient. A közszolgálati „*France 3 Ouest*” 1000 órányi adásból mindössze 75
órát közvetít breton nyelven.
- **Egyéb kulturális és társadalmi szervezetek és intézmények:**
 - nyelvápolás: „*Ofis ar Brezhoneg*” („*A breton nyelv irodája*”) 1999-ben állította fel a Re-
gionális Tanács. Célkitűzése, a breton nyelv fejlődésének elősegítése a társadalmi- és köz-
élet bármely területén. Irodái Rennes, Carhaix, és Nantes városaiban vannak.
 - „*TermBret*” (szókincsfejlesztési központ),
 - „*Stourm ar Brezhoneg*” (1984) (militáns társadalmi szervezet),
 - „*Skol Ober*” (breton nyelv oktatása levelezés útján 1932 óta);
 - zenei hagyományörzés: „*Dastum*”, „*Bodadeg ar Sonerien*” („*BAS*”) 1942 óta;
 - jelentősebb kiadók: „*Coop Breizh*” (könyv- és zenei kiadó, valamint terjesztő),
 - „*Al Liamm - An Here*” (szépirodalmi kiadások gondozása),
 - „*Skol an Emsav*” („*A mozgalom iskolája*”),
 - „*Mouladuriù Hor Yezh*” („*A mi nyelvünk kiadó*”),
 - „*Keit Vimp Bev*” (a breton terjesztése népszerű irodalommal),
 - „*Dalc'homp Soñj*” („*Emlékezzünk!*”) (történelmi sorozatok);
 - filmművészet: „*Daoulagad Breizh*” (audiovizuális kultúra fejlesztése és terjesztése
Bretagne-ban);
 - kulturális szövetség: „*Kendalc'h*” (a kulturális szervezetek irányítása 1950 óta);
 - gazdasági és társadalmi élet: „*CELIB*”, „*Graet e Breizh*” („*Made in Brittany*”),
 - a bretonok világszövetsége: „*Organisation des Bretons de l'Extérieur*”;
 - pántelta mozgalmak:
 - „*Kendalc'h Keltiek Etrevroadel*” („*Pántelta Kongresszus*”),
 - „*Festival Interceltique*” – a kelta népek éves nagy zenei és kulturális seregszemléje;
 - politikai mozgalmak:
 - „*Emgann*” (baloldali függetlenségi mozgalom),
 - „*Union Démocratique Bretonne*” („*UDB*”) (autonomista törekvésekkel fellépő hivata-
losan bejegyzett párt, 5% alatti átlagos szavazataránnyal),
 - „*Frankiz Breizh/Liberté Bretagne*”
 - „*Parti pour l'Organisation d'une Bretagne Libre*” (*(POBL)*);
 - vallás: a breton nyelvű szentmisék nagyon ritkák. Több helyen tartanak a búcsúkhöz ha-
sonlítható hagyományörző miséket, ún. „pardon”-okat.

- **Gazdaság és egészségügy:** munkanélküliségi ráta (a három vizsgált megyében): 11,5%;
- Bretagne-ban 100 lakosra átlagosan 5,5 közhivatalnok jut (a 22 régióból ezzel Bretagne a 13. helyet foglalja el);
- legfontosabb külkereskedelmi partnerek: 1. Németország, 2. Spanyolország, 3. Nagy-Britannia;
- legfontosabb exportcikkek: élelmiszerek (húsárak, hal, tejtermékek), autóalkatrészek, távközlési és elektronikai eszközök;
- az Európai Unió mezőgazdasági költségvetéséből Bretagne évi 3,8 milliárd francia francnak megfelelő támogatást kap. Ez az összeg a Franciaországnak juttatott összeg 7%-a;
- a halálzási statisztikákban Bretagne Régió (négy megye: *Finistère, Côtes d'Armor, Morbihan és Ille-et-Vilaine*) a 22 franciaországi régió rangsorában a következő halálokokban „áll az élen”:
 - *férfiaknál:* – krónikus bronchitis (1.)
 - bélrák, tüdőgyulladás (3.)
 - alkoholizmus, májzsugor (4.)
 - *nőknel:* – krónikus bronchitis, alkoholizmus, májzsugor, utcai balesetek (2.)
 - bélrák (4.)
 - tüdőgyulladás (6.).

VII. A jövő

A bretonok helyzete a francia belpolitika és társadalmi párbeszéd egyik fontos és állandó témája. Ennek megfelelően az 1997-ben elkészített átfogó felmérés kiterjedt arra a kérdéskörre is, hogy a bretonok hogyan látják saját kultúrájuk jövőjét, fennmaradási esélyeit. Íme:

- a megkérdezettek 88%-a (a 20 évnél fiatalabbak 96%-a, a felsőfokú végzettségűek 91%-a) gondolta úgy, hogy a breton nyelvet és kultúrát meg kell őrizni (ez az arány 1991-ben 76% volt);
- 72% volt meggyőződve arról, hogy a breton kultúra hosszú távon is fenn fog tudni maradni (1991: 42,5%). A legoptimistábbak az 50-60 év közöttiek voltak (80%);
- a breton nyelv iskolai oktatásával kapcsolatban feltett kérdésekre adott válaszok megoszlása:
- 80% (a 20 év alattiak 97%-a, a 20-30 év közöttiek 86%-a) támogatja a breton nyelv iskolai oktatását (1991: 77,5%),
- 7% tenné kötelezővé minden iskolában (1991: 2,5%),
- 72% szerint fakultatív tárgyként kellene meghirdetni minden iskolában (1991: 88,5%),
- 16% szerint pedig csak speciális nemzetiségi iskolákban kellene tanítani (1991: 8,5%);

A társadalmi diskurzus fontos eleme, hogy a párbeszéd ne franciául, hanem breton nyelven folyjék. Ehhez elengedhetetlen egy átfogó nyelvújítás, amelynek során a bretont „aktuálissá”, a modern mindennapi élet minden területén használhatóvá kell tenni.

- E cél megvalósítása érdekében tett kezdeményezések közül kettőt érdemes kiemelni:
- minden évben május 17–18-án tartják a „*Breton nyelv ünnepét*” („*Gouel Broadel ar Brezhoneg*”). 1997-ben immáron 11. alkalommal találkoztak a bretonok a *Côtes d'Armor* megyében található *Louargat*-ban, miután az azt megelőző öt évben *Carhaix*, illetve *Spézet* adott otthont a kisebbségi nyelvőrző „*rendez-vous*”-nak;

- 1997. április 12-én, a *Morbihan* megyében található *Pontivy* nevű kisvárosban békés tüntetést tartottak nyelvük védelmében a bretonok. A megmozduláson részt vevő mintegy kétezer fő azt követelte, hogy Franciaország is csatlakozzon a *Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájához*.

Befejezésül annak a mindannyiunkban élő reménynek adhatunk hangot, hogy a kontinens egyetlen fennmaradt kelta nyelve, a breton soha nem fog elfeledett nyelvtörténeti emlékké válni, és még évszázadok múlva is hallhatjuk majd az „*Úr Imádságát*” anyanyelvükön imádkozó bretonoktól Bretagne és egész Franciaország templomaiban.²⁹

„*Hon Tad, a zo en Neñv, hoc’h anv bezet santelaet!*

Deuet deomp ho rouantelezh!

Ho polontez bezet graet war an douar evel en Neñv.

Roit deomp hiziv hor bara pemdeziek;

Pardonit deomp hor pec’hedoù evel ma pardonomp d’ar re o deus manket ouzomp.

Ha n’hon lezit ket da gouezhañ en temptadur;

Met hon diwallit diouzh an droug!

Evel-se bezet graet!”

Felhasznált és idézett szakirodalom

Abalain, Hervé: *Le destin des peuples celtiques*. Ophrys, Paris, 1989.

Baron, Yannig: La rentrée dans l’enseignement bilingue. In: „*Le peuple breton*”, 2001/10.

Caerlëon, Ronan: *Complots pour une république bretonne*. Éditions de la Table Ronde, Paris, 1967.

Chardonnet, Joseph: *Les prières bretonnes*. Ouest France, Rennes, 1982.

Broudic, Fañch: *Qui parle breton aujourd’hui? Qui le parlera demain?* Brud Nevez, Brest 1999.

Broudic, Fañch: *A la recherche de la frontière. La limite linguistique entre Haute et Basse-Bretagne aux XIXe et XXe siècles*. Ar Skol Vreizh, Brest, 1997. Annexe 7.

Guidet, Thierry: *Qui a tué Yann-Vari Perrot?* Coop Breizh, Spézet, 1997.

Frelaut, Bertrand: *Les nationalistes bretons de 1939 à 1945*. Editions Beltan, Maulévrier, 1985.

Karsai László: *A nemzetiségi kérdés Franciaországban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Le Scouëzec, Gwenc’hlan-Pineau, Serj: *FLB 72/Procès de la Bretagne*. Kelenn, Saint-Brieuc, 1973.

Malherbe, Michel: *Les langages de l’humanité*. Robert Laffont, Paris, 1995.

Meid, Wolfgang: Beiträge zur Indogermanistik und Keltologie. Innsbruck, 1967. In: *A világ nyelvei*. szerk. Fodor István, Akadémiai Kiadó, Budapest 1999.

Nicolas, Michel: *Le séparatisme en Bretagne*. Editions Beltan, Brasparts, 1986.

Ouest-France — francia napilap

Párdányi Miklós: *A breton kérdés*. Budapest, 1937.

Poisson, Henri–Le Mat, Jean-Pierre: *Histoire de Bretagne*. Coop Breizh, Spézet, 1993.

Raoul, Lukian: *Geriadur ar Skrivagnerien ha Yezhourien*. Al Liamm, Kintin (Quintin), 1992.

www.antourtan.org (2002)

www.letelegramme.com (A bresti *Le Télégramme* című napilap internetes portálja, „Dossiers”).

²⁹ Chardonnet, Joseph: *Les prières bretonnes*. Ouest France, Rennes, 1982.

Kemény Márton

A romák és szintik zenéje, nyelve és irodalma

Európában hozzávetőlegesen 8 millió cigány él, így ők alkotják a kontinens legnagyobb, területhez nem köthető kisebbségét. Megjelenésük óta a mai napig élnek a róluk alkotott elő-ítéletek, egyfelől mindig üldözték őket, másfelől kialakult egy romantikus klisé kultúrájukról.

Ez az interdiszciplináris kötet áttekintést kíván nyújtani kultúrájukról, esettanulmányok sorával a cigány csoportok kulturális különbözősége felé igyekszik a figyelmet fordítani. Bemutatja a zenei, nyelvészeti és irodalmi kutatások jelenlegi állását, új ismeretek közlésével az összehasonlítást segíti elő, végül kísérletet tesz egyfajta szintézisre.

A tanulmányok eredeti, rövidebb változatai egy 1994-es nemzetközi, interdiszciplináris konferencián hangzottak el, melyet az „UNESCO World Decade for Cultural Development, 1988–1997” és további szervezetek rendezték a kötettel megegyező címen. A könyv összesen huszonöt tanulmányt tartalmaz, közülük tizenhat németül, kilenc pedig angolul jelent meg. A kötet végén a cigányzene irodalmának bibliográfiája is helyet kapott.

Az első tanulmányban *Wolfgang Wippermann* a cigányellenesség németországi történetét mutatja be Luthertől Himmlerig. A 15. század során bevándorló cigányokat már Luther is elítéli, de helyzetük idővel csak rosszabbodott, tolvajnak, az ördög szövetségeseinek, a török kémeinek tartották őket. Szerencsétlenségükre épp abban a korban vándoroltak be, amikor általános volt a hisztérikus félelem betegségektől, a törököktől stb. Ez is a boszorkányok, zsidók és cigányok üldözéséhez vezetett. A Reichstag törvényei megengedik a cigányokkal szembeni kegyetlen bánásmódot, csak a 18. században érezhető enyhülés, de asszimilálódni ezután sem tudtak. Így ők is holokauszt áldozatai lettek, amit hivatalosan csak 1982-ben ismertek el, de a mai napig sem néztek szembe teljesen ezzel a múlttal.

Mirella Karpati a ma ismert cigány meséket vizsgálja. A történetek főhőse többnyire a „csoró roma”, aki eszességével és ravaszságával megmenekül különféle helyzetekből, általában a második világháború idején. Esetenként egy nő a főhős, aki pl. túljár az ördög eszén. A cigány mesékre leginkább a mágikusság jellemző, különösen a visszajáró halottakról szóló történetek kedveltek. Mivel a mesélésnek többé-kevésbé eleven hagyománya van, modern elemek (pl. TV, telefon) is megjelennek a történetekben. A cigány mesék publikációi általában alacsony színvonalúak, rossz a fordítás, illetve nem közösség jelenlétében rögzítették őket, ezért más az előadás. A szerző egyetlen mesélő teljes repertoárját gyűjtötte össze.

Beate Elder az utóbbi évtizedekben jelentkező „beszélni akarásról” ír, azaz cigányok irodalmi alkotásairól, színházi előadásairól. Ilyen pl. egy 1976-os, Franco halála után született flamenkódarab vagy egy szkopjei színháztársulat és számtalan regény, melyeket cigányok írtak. A művek témája általában az üldözés és a diszkrimináció, de nemcsak áldozatként, hanem hősként is szerepelhetnek bennük a cigányok. A szélesebb tömegek számára még mindig meglepő ez a jelenség, de a cigány szerzők száma egyre nő.

Ugyancsak irodalmukkal foglalkozik *A. Bertold Bengsch*. A cigányok kultúrájában még mindig jelentősebb a szóbeli elbeszélő hagyomány, a róluk szóló művek nagy részét nem maguk szerezték, csak a 20. században, különösen a második felében kezd kialakul-

ni saját irodalmuk, de ehhez még mindig nem kapnak elegendő támogatást. Ez az új jelenség, mint a cigány festészet, műzene, színház és a szobrászat, valamint az 1960-as évektől a cigány szervezetek és pártok megjelenése, a nemzeti ébredés jele. Az első lépések ebbe az irányba a Szovjetunióban történtek 1925-ben, amikor is szövetséget hoztak létre, újságot, iskolát, színházat alapítottak. Jelenleg a Romani-P.E.N.-Zentrum igyekszik a különböző országokban élő cigány írókat, költőket összefogni.

Eva Krekovičová a szlovák folklórban tükröződő képeket, sztereotípiákat és előítéleteket mutatja be. A dalokban és az elbeszélő költeményekben morális-etikus reflexiók tükröződnek. A dalokban kevesebb a nyílt konfliktus, inkább a cigány zenészekkel, kovácsokkal való együttélés jelenik meg. A mesékben a cigányok szegénysége, a paraszti életmódtól való különbözősége és nem elég mély vallásossága jellemző téma. A mesékben élesebben fogalmazódik meg az ellentét cigányok és parasztok közt, még inkább az anekdotákban. Ugyanakkor a cigány zsánerfigurája ambivalens: hazudik, koldul és lop, viszont tréfás és ravasz. Nem ellenfélként jelenik meg, hiszen nem veszélyezteti a parasztokat, sokkal inkább a gazdagok, papok, földesurak, bírók fölött győzedelmeskedik a történetekben. Tehát inkább a cigányokkal szembeni tolerancia érvényesül a folklór-alkotásokban.

Reimar Gilsenbach, aki gádzsó létére maga is tagja a Romani-P.E.N.-Zentrumnak, a németországi „gádzseproblémáról” írja esszéjellelű eszmefuttatásait. A cigányok soha nem illettek a róluk alkotott klisékbe, a gádzsók mítoszokat teremtettek róluk. Nem próbálták a cigányokat megérteni, megismerni, ezért tekintik lopásnak azt, ami csupán a cigányok magántulajdonról alkotott fogalmának hiányából fakad; ezért tekintik lopásnak kultúrájuk egyes elemeit, holott valójában a cigány kultúra és a más kultúrák közötti egyezések ugyanolyan kölcsönhatások eredményei, mint bármely más esetben.

A kötet leghatásosabb tanulmányában *Dieter W. Halwachs*, *Mozes F. Heinschinkel* és *Christiane Fennesz-Juhász* valamennyi ausztriai cigány csoport történetét, jelenlegi állapotát, nyelvét és zenéjét tekinti át. Öt csoportot különítenek el, a burgenlandi vagy „magyar” cigányokat, akik nagyrészt ma is cigánytelepeken élnek (pl. Felsőőrön); a szintiket, akik Dél-Németországból és Csehországból jöttek, nagyrészt az első világháború előtt és ma is lakókocsikkal vándorolnak; a lovarakat, akik a 19. század közepén és 1956-ban érkeztek Magyarországról, és főként Bécsben telepedtek le; a kalderásokat, akik az 1966-os vendég-munkáshullám során jöttek Jugoszláviából Bécsbe; és az iszlám vallású arjiléket, akik ugyanakkor érkeztek macedón, koszovói területről. Mindegyik csoportban nagy jelentősége van a zenélésnek, de más módon. A burgenlandiak ma már „roma-pot” játszanak, a szintik leginkább „cigány-jazz”-t vagy más néven „szinti-swing”-et, amelynek gyökerei az 1930-as évekbe nyúlnak vissza. A lovarák nem váltak hivatásos zenésszé, és hagyományaikat szigorúbban őrzik, ezért náluk máig él a hagyományos, hangszeres kíséret nélküli, lassú, lírai vagy gyors, táncot kísérő ének, melyet manapság zenekarok is előadnak színpadon, gádzsó közönség előtt. A kalderásoknál és az arjiléknél a zene kevésbé jelentős, de őrzik balkáni gyökerű zenéjüket. A nyelvet csak a kalderások őrzik, a többi csoportnál kezdik elhagyni, viszont minél inkább elhagyják, annál jelentősebb identitáshordozó, míg a kalderásoknál és az arjiléknél nincs ilyen tartalma. Ugyanez a folyamat megy végbe a zenével, a kettő elválaszthatatlan, és külső hatásra, a tudomány érdeklődésének köszönhetően alakul ki.

Rajko Djurič a cigány zene és tánc általános jellemzőit tekinti át, melyekről már a 10. században élt perzsa költő, Ferdausi óta sok leírás született. Zenéjükéről az első tudományos művet Liszt Ferenc írta 1859-ben. A cigányok és a többségi társadalom zenéje közt mindenhol jelentős kölcsönhatás alakult ki, különösen a magyar és a román népzene ese-

tében. A cigányok zenéje indiai gyökereit megtartotta, különösen rituális dalokban, zenében (pl. flamenkó), erre utalnak a hangközök fajtái, a skálák sokfélesége. Mivel részben zenélésből éltek meg, mindenhol átvettek új zenei elemeket, és továbbították más népekhez. A szerző öt alapvető stílust különböztet meg: a balkáni cigányok őrzik leginkább a keleti hagyományokat, náluk jellemző a fűvös és az ütös hangszer; Magyarországon, a Vajdaságban, Burgenlandban, Szlovákiában, Csehországban, Romániában és Moldáviában a vonós hangszerek és a cimbalom a meghatározó; az oroszoknál, csakúgy mint a spanyoloknál a gitár az elsődleges; a latin-amerikai cigányok zenéje pedig szintén sajátos stílusú. E sokszínűség mögött felfedezhetők a közös vonások is, melyeket a pszichológia szemszögéből lehet megragadni: ez a szenvedélyesség, az érzelmesség, a mitikus jelleg; a zene köti össze a különálló csoportokat, ezért őrződött meg azoknál is, akik nyelvüket, hagyományos kultúrájukat már elhagyták. A zenének két arca van a cigányoknál: egyik a „szívvel”, „lélekkel”, másik a „füllel” érzékelhető. Az előbbit maguk közt játszó, az utóbbit a gádzsóknak adják elő.

Max Peter Baumann ezzel szemben épp azt hangsúlyozza, mennyire eltér a különböző csoportok nyelve és zenéje. Európában három alapvető csoport volt a 19. századig, Kelet-Európában a romák, Közép- és Nyugat-Európában a szintik vagy manuők, Spanyolországban pedig a gitanók vagy calék. Ebben a felosztásban tekinti át a szerző a lassú, illetve a gyors zenei műfajokat, a zenekarokat, modern stílusokat.

Oskár Elschek a cigányok saját kultúrája és a környezet kultúrája közötti állandó oszcillálást hangsúlyozza. A cigányok két társadalom részesei egyszerre. Paradox módon a cigányok által sajátjuknak is tekintett zenéjükből teremtettek a többségi társadalmak „nemzeti” zenét, ily módon az európai zenetörténet szerves részét képezi a cigányzene immáron fél évezrede. A szerző szerint új kutatási irányra van szükség, mely a cigányzene specifikus, közös elemeit fogja kimutatni.

Rudolf Maria Brandl a görögországi cigányzenészeket mutatja be, akik már a 11. században betelepültek pl. Konstantinápolyba. Kétféle formáció terjedt el: a davul és a zurna (egy dob-, illetve egy oboafajta) kettőse cigány eredetű, melyet a török katonazene is erősen befolyásolt; a kumpaneíák már több tagból állnak (klarinétos, hegedűs, lantos stb.), stílusukban pedig a klezmer hatása érezhető. Egyes helyeken zenészfalvak jelentek meg, melyek felosztották egymás között a területeket.

Ursula Reinhard a cigányzene Kelet és Nyugat közötti határstílusát emeli ki, amit macedóniai, koszovói, albániai és törökországi példákkal hangsúlyoz. Mindenütt megfigyelhető a keleti, a nyugati és a helyi stílus egyszerre. A davul–zurna páros például keleti hozadék, amely megtalálható Ázsia-szerte, Észak- és Nyugat-Afrikában is, egyes zenei jellegzetességek, pl. a IV-V-I kadencia viszont nyugati hatást mutatnak. Helyi, azaz balkáni jellegzetesség a fokozatosan kétszeresére gyorsuló tempó.

Carol Silverman a zene, a nemek és a hatalom közötti kapcsolatokat vizsgálta a szkopjei cigánynegyedben, amely az egyik legnagyobb a világon. A zene férfiközpontú, ugyanakkor egy rituális rendszerbe illeszkedik, melyben a tudás, a feladatok és az előadói szerep női dominanciájú. Ez a rituális rendszer pedig olyan gazdasági rendszeren alapul, melyben a nők keresik meg a család jövedelmének legalább a felét. Mégis makropolitikai szinten férfidominancia érvényesül. Ebben a bonyolult hatalmi rendszerben a zene mindig nemi szimbólumok rendszerébe illeszkedik.

Svanibor Pettan koszovói esettanulmányában összehasonlító dallamelemzést végez, melynek során kimutatja, milyen sok belső és külső forrásból merítenek a zenészek, ugyanakkor az átvett dal majd minden jellemzőjén változtatnak (tempó, ritmus, szerkezet, szöveg). Az átvett énekek könnyen átalakulhatnak hangszeres zenévé. A változtatás-

ban nincs következetesség, és nemcsak a zenére, hanem kultúrájuk minden elemére jellemző. Nem az eredet számít egy átvétel esetében a cigányok számára, hanem hogy ki énekel, mit és hogyan.

Speranta Rădulescu a román és a cigány népzene különbségeit kutatja, melyek azonban nehezen mutathatók ki, inkább csak elméleti szinten lehet különbséget tenni. Eddig csak néhány eredményt ért el ezen a téren. A zenei szerkezetben csekély különbség figyelhető meg, inkább a stílusban és a repertoárban vannak eltérések. A cigányzenészek saját meghatározása sem tesz lehetővé különbségtévest, hiszen sokszor ugyanazt tartják sajátjuknak, mint a románok vagy magyarok.

Ann Buckley kelet-erdélyi cigányok életmódjának és zenei stílusának hagyományait és változásait kutatta. A közelmúltban komoly stílusváltás következett be, az új generáció mást játszik.

Anca Giurchescu a romániai cigányok táncstílusát mint az etnikus identitás hordozóját vizsgálja. Körükben a zene és a tánc olyannyira az életmód alapvető része, hogy pl. az 1990-es választásokon egy cigány jelölt, aki maga is zenész, kampánygyűlései során játékaival nyerte meg híveit, akik pedig táncoltak, énekeltek. A kutatók a táncokat később fedezték fel, mivel azokat a cigányok inkább csak maguk közt járkák. Ugyanakkor előfordul multságokon, hogy a cigányzenészek a nem cigányokkal együtt táncolnak, így a zenéhez, a nyelvhez és a kultúra más elemeihez hasonlóan ebben is kettős tudással rendelkeznek, ezt is közvetítik pl. románok és magyarok között. A románoktól átvett táncokat (pl. hora) átalakítják saját stílusuknak megfelelően: sok improvizáció, exhibicionizmus, drámai előadásmód teszi a cigányok számára identitáshordozóvá. Ha többen táncolnak, akkor sem együtt, hanem egymásnak táncolnak, mivel nem fogják egymás kezét, és gyakori a személyes improvizáció.

Sárosi Bálint a magyarországi cigányzenészeket mutatja be, akik az ország leginkább asszimilálódott rétegét képviselik, nyelvüket is elhagyták, mivel évszázadok óta játszanak magyar népzenet. Világszerte számtalan népnél figyelhető meg ugyanaz, mint a cigányok esetében: a többségi társadalom, a parasztság nem vállalkozik a zenélés lealacsonyító, dologtalanak tekintett szerepére, ezért elfogadja, hogy egy másik etnikum játszon multságain, ünnepein. Kezdetben főurak fogadják be a cigányzenészeket szolgaként, majd a 18. század végétől falvakban is megjelennek, amikor a hagyományos zenekari felállás és stílus is kialakul, melynek három korszaka különíthető el. A verbunkos és az improvizálás a 19. század közepéig, majd a hagyományos népdal az első világháborúig hangsúlyos, ezt követően a városi zenekarokra helyeződik át a súlypont.

Kovalecsik Katalin a Dél-Dunántúlon, Nógrádban és Dél-Szlovákiában élő ard'elan beás cigányok zenéjét vizsgálva megállapítja, hogy ez a többi beás csoport zenéjéhez alig hasonlít, inkább a paraszti folklór vonásai jellemzik, azaz a kötött szerkezet, az improvizáció minimális lehetősége stb. érvényesül. Viszont a Kalyi Jag zenekar 1987-es megalakulása óta a beás közösségekben is megjelent a zenekar által alkotott új cigány stílus.

Irén Kertész-Wilkinson magyarországi oláh cigányok körében végzett etnomuzikológiai kísérletet. Megtanulta egy közösség énekeit és táncait, így a tanulás révén megismerte a táncmozdulatok jelentését, a szabályokat, melyek az ének és a tánc szexuális tartalmánál fogva meghatározzák, hogy mikor, kivel és hogyan szabad táncolni és énekelni, továbbá megértette a dalok és az érzelemfajták kapcsolatait.

Ursula Hemetek a cigányok ausztriai emancipációját tekinti át 1988 és 1994 között, amikor több cigány egyesület alakult, elismerték őket mint népcsoportot, kialakult öntudatuk, melynek következtében hagyományaik újra értékke váltak, és csökkent a gádzsók előítéleteinek száma. Mindebben nagy szerepet kapott a cigány zene.

Max Peter Baumann következő tanulmányában a cigányok műzenében való tükröződését, az így konstruált imázst tekinti át, ami elsősorban Liszt tevékenységével kezdődött, aki a verbunkosban látta meg a „cigány stílust”. A szerző rajta kívül kiemeli a prímás Bihari János, valamint Brahms, Bartók, Kodály stb. szerepét mindebben.

Faustino Nuñez a flamenkó eredetének problematikájához szolgáltat néhány adalékot, melynek kialakulásában több etnikum is szerepet kapott, így az andalúziai cigányok is. Az arab uralom alatt több népcsoport keveredett az Ibériai-félszigeten (zsidók, mókók stb.). A 15. században viszont többségüket kiűzik, ugyanakkor, amikor a cigányok bevándorlása megindul. Egyes szerzők szerint a menekülő mókók a cigányok között találtak menedéket, ami a flamenkó kialakulásában lényeges szempont lehet.

Paul Nixon a cigányokkal szembeni nagy-britanniai és írországi előítéletekről, törvényekről, a kényszerű letelepedésről, ugyanakkor a helybéliekkel való sikeres kapcsolatteremtésről, vagyis arról, hogyan elégitik ki a cigányok az őshonos népesség szükségleteit.

Max Peter Baumann utolsó tanulmányában a 20. század végének emberjogi mozgalmait mutatja be, melyek során erősödött a cigányok identitása, ugyanakkor a diszkriminációtól való félelem nehezíti ezt a folyamatot. A sok évszázados előítéletek fölszámolása nehéz feladat. Az alakuló roma szervezetek új identitásokat és szolidaritásokat teremtenek, olyanokat, melyek azelőtt nem léteztek. Az identifikáció fő eszköze a romanés nyelv és zene.

(Music, Language and Literature of the Roma and Sinti. Ed.: Max Peter Baumann. Berlin, VWB - Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2000.)

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Nacionalizmus és/vagy föderalizmus?

O'Leary, Brendan: An iron law of nationalism and federation? – A (neo-Diceyan) theory of the necessity of a federal Staatsvolk, and of a constitutional rescue. = Nations and Nationalism, 2001. 7. no. 273–296. p.

A brit szerző tanulmányának központi kérdése a föderalizmus és a nacionalizmus kapcsolata, illetve a két fogalom kibékíthetősége.

Albert Venn Dicey (1915) a szövetségi állam létrejöttének két alapvető feltételét határozta meg:

1. Létezzen közös nemzeti érzülettel, közös földrajzi elhelyezkedéssel és közös történelemmel rendelkező országcsoport;
2. Az emberek az összetartozás („union”) és nem az összeolvadás („unity”) iránt legyenek elkötelezettek.

Ernest Gellner ezzel szemben szkeptikus a szövetségi államokkal kapcsolatban, és kétségbe vonja a multikulturális, poszt-nacionalista államok stabilitását, utalva a Szovjetunió, Jugoszlávia vagy Csehszlovákia felbomlására. Szerinte a politikai modernizáció legitimizációjának legfontosabb eleme az ún. „Staatsvolk”, az etnikai dominancia, az erős nemzetek megléte.

A szövetségi állam lényege a „shared rule and selfrule” („közös kormányzás és önkormányzás”), ahol a szövetségi és a helyi kormányzatok alkotmányosan elkülönített hatáskörökkel és jogosultságokkal rendelkeznek. A nacionalizmus ezzel szemben egy nemzet, egy etnikum totális önkifejeződését és önmegvalósítását jelenti, vagyis egy olyan politikai elvet, amely a politikai és az etnikai nemzetet azonos fogalomnak tekinti. A föderalizmus mindezt több nemzet számára is lehetővé teszi egy adott politikai állam keretein belül.

A politikatudományban három nézet alakult ki a föderalizmus és a nacionalizmus kapcsolatáról:

1. A két fogalom kölcsönösen kizárja egymást. Példaként a francia jakobinus mozgalmat lehet megemlíteni, amely a totális nyelvi és kulturális homogenizációra és asszimilációra törekedett.
2. A két fogalom egymás szinonimái. Ezzel az elmélettel a marxista–leninista szovjet kommunizmus ideológiájában találkozhatunk, amelynek végső célja a világkommunizmus megteremtése lett volna.
3. A két fogalom összeegyeztethető egymással. Ennek az elképzelésnek a hívei között meg kell különböztetnünk mono- és multinacionalista föderalistákat. Előbbiek a közös kultúra égisze alatt tartják megvalósíthatónak a szövetségi állami berendezkedést (példaként az USA-t, Svájc német nyelvű kantonjait vagy a német II. Birodalmat említik). Utóbbiak a politikai egység nyújtotta előnyöket hangsúlyozzák a faji vagy kulturális közösség helyett (a legjobb példa erre a (Brit) Nemzetközösség és azon belül is Kanada vagy Dél-Afrika). Ez utóbbi csoport két lehetőséget is lát a nacionalizmus és a föderalizmus közötti harmónia megteremtésére:
 - kulturálisan homogén szervezeti al-egységek létrehozásával az etnikailag heterogén, de politikailag egységes államban (lásd Belgium, Svájc, Kanada), vagy
 - annak megakadályozásával, hogy az etnikai kisebbségek helyi szinten többségi hatalomra tegyenek szert, mert ez veszélyeztetné a demokráciát, és az autonómista törekvéseknek kedvezne.

Mindezek mellett a szerző a többnemzetiségű államok stabilitásának előfeltételei közé sorolja egy kulturálisan és demográfiai is domináns etnikum meglétét (vagyis a „*Staatsvolk*”-ot). Ennek hiányában ugyanis olyan többnemzetiségű (konszociális) intézményeket kell létrehozni, amelyek megfelelő módon képviselik a társadalom valamennyi etnikai csoportjának érdekeit (példa lehet erre az Európai Unió, amely mint multikulturális demokratikus föderáció sikeresen oldott meg olyan több évszázados etnikai konfliktusokat, mint amilyenek a francia–német ellentét vagy az olasz–osztrák határvidéken élő kisebbségek kérdése). Ez az elmélet sikeresen egyesíti magában a liberális nacionalizmust, a nemzeti föderalizmust és Ernest Gellner elméletét a nacionalizmusról.

Vadász Rezső

Nacionalizmus és nemzeti önrendelkezési jog a kisállamokban

Srebnik, Henry: Mini-nationalism, self-determination and micro-states in a globalized world. = Canadian Review of Studies of Nationalism, 28. vol., 2001. 1–2. no. 1–7. p.

A Canadian Review of Studies of Nationalism 2001. évi első számának témája a kisállamok nacionalizmusa és önrendelkezési joga. A bevezető tanulmány ad keretet a témának, ezért az alábbiakban ezt ismertetjük.

20 évvel ezelőtt Louis Snyder publikált egy tanulmányt, amelyben kifejtette, hogy ha a nagyobb államokban élő kisebbségek identitástudata erősödik, autonómiát, sőt függetlenséget szeretnének elérni. Ekkor az ENSZ-nek 155 szuverén ország volt a tagja. Ma ez a szám 189, köztük pedig számos olyan kicsi állam, amelynek lakosságszáma nem éri el az egymilliót, néha pedig százezernél is kevesebben élnek az adott ország területén. Snyder előrejelzéséből tehát valóság lett, arról nem is beszélve, hogy napjainkban is folynak harcok egy-egy népcsoport önállósulásáért, tehát globalizálódó világunkban is hasznos a nacionalizmussal foglalkozni.

Néhány éve a társadalomtudósok még azt jósolták, hogy a modernizációs folyamat során az etnikumhoz tartozás elveszíti jelentőségét. Ez a prognózis a valóságban nem következett be, sőt, a 20. század végére megsemmisültek a mesterségesen létrehozott többnemzetiségű államok, sőt a jelenkorban nagyobb jelentőséget kapott az identitástudat és a nemzeti érzés, mint korábban bármikor. A nacionalizmus reneszánsza azonban áldozatok árán következett be, a második világháború vége óta több ember pusztult el az államhatárokon belül etnikai konfliktusok következtében, mint a világháborúban a harctéren. Különösen az utolsó évtized követelt sok áldozatot.

Mindezek után feltehető az a kérdés, hogy a nemzeti érzés felfokozódása összefüggésben van-e a globalizációval, a mindent átfogni akaró gazdasággal. A kutatások szerint előfordulhat. Mindenekelőtt azért, mert ma már nemzetközi tekintetben nincs különbség kis és nagy állam között, egy kis lélekszámú ország is lehet sikeres. A nemzetközi kapcsolatok megváltoztak, ma már nem korlátozódnak a nemzetállamok közötti érintkezésre. Teljes joggal bekapcsolódtak a nemzetközi szervezetek is – kormányzatiak és NGO-k egyaránt – és a multinacionális vállalatok is. Nincs akadálya annak sem, hogy újabb etnikumok vegyenek részt önállóan a nemzetközi kapcsolatok különböző szinterein, s miután a kutatás szerint mintegy 3500 népcsoport él ma a világban, és akad még jó néhány olyan etnikum, amelyik a nemzeti önrendelkezési joga apellálva szeretne bekapcsolódni

ni a világpolitikába és a -gazdaságba. A szegényebb országokban ezért komoly harc folyik a jogokért. A jóléti államokban viszont ma már kézenfekvő, hogy a gazdaságból mindenki egyformán részesül, legyen bár a többségi vagy a kisebbségi népcsoport tagja. A kisebbségek itt stabil emberi és politikai jogokkal rendelkeznek, beleszólásuk van annak a területnek az irányításába, ahol élnek.

A globalizáció maga nem új fogalom, közel harminc éve használjuk. 20 évvel ezelőtt még azt tartották a kutatók, hogy a nemzetállamok rendszerének hamarosan vége. Ez nem következett be, megkérdőjelezhetetlen egy állam joga saját területéhez és gazdaságához, ugyanakkor szuverenitása teljes tiszteletben tartása mellett sem függetlenítheti magát a világpiaci hatásaitól, a szabadkereskedelemtől, a szabad munkaerő-áramlástól. Az államok nagy része tagja valamely nemzetközi politikai vagy gazdasági szervezetnek, s csatlakozáskor elfogadták azok szabályrendszerét, amely bizonyos értelemben csorbítja az állami szuverenitást. (Gondoljunk csak a Világbankra vagy az Európai Unióra.) A gazdasági kapcsolatokban ma már nem mindig számítanak az országhatárok, semmi sem akadályozza a kereskedelmet vagy a tőkeáramlást. A világpiac egyik mozgatórugója, hogy a multinacionális vállalatok könnyen és gyorsan települnek át egyik országból a másikba tőkét, munkaerőt vagy piacot keresve. A munkavállaló sokkal kevésbé rugalmas, nehezebben vándorol, mint a cégek, mert nem könnyű – még ma sem – más nyelvet, kultúrát, szokásokat elsajátítani, arról nem is szólva, hogy a migrációs szabályok sokkal szigorúbbak, mint a tőkeáramlási regulák; minden ország igyekszik megvédeni magát a nemkívánatos elemektől.

Több kutató azt állítja, hogy a nemzeti érzés felerősödése és főképp a lokális öntudat mintegy válasz a globalizációra, a kulturális értékek fokozott ápolása reakció a multinacionális vállalatok növekvő homogenizációs törekvéseire. Az emberek ugyanis szeretik maguk eldönteni, milyen kultúrában és politikai rendszerben éljenek. Szeretnék, hogy az őket érintő döntések nem a centralizált államigazgatás bürokratikus szervezetében, főleg nem multinacionális cégek igazgatótanácsaiban születnének, hanem a környezetükben: a településükön, a régiójukban. Amikor azután ezek az igények egy kisebbségi népcsoport között merülnek fel, rögtön etnikai színezetet kapnak. A tömegkommunikáció és a számítógép-hálózatok egyneműsítő világában pedig a személyes kapcsolatok erősítésével és a kulturális hagyományok ápolásával „győzhetnek” az egyének.

A multinacionális vállalatok is érzékelik napjainkban az uniformizálódást megváltoztatni szándékozó igényeit. Ma már nem feltétlenül mindenütt eladható tömegárut gyártanak, sokkal kelendőbbek az adott országra/etnikumra tervezett árucikkek. Ez persze nagyobb tőkebefektetést és magasan kvalifikált munkaerőt igényel, de a vállalatoknak még így is megéri. Megkeresik, mit, hol lehet gyártani. Így gyakori az, hogy az „amerikai” autógyár Szingapúrban és Japánban gyártott alkatrészekből Dél-Koreában szereltesse össze a német tervező által megálmodott és Nagy-Britanniában eladott autót.

A világ gazdaságban a kis országok ma már nincsenek annyira háttérbe szorítva, mint korábban, hiszen fejlődésük és gazdasági szerepük nem a méretől, hanem ismereteiktől és szakembereiktől függ. A világpolitika polarizáltságának megszűnésével lecsökkent a nagyobb országok kisebbsék felé irányuló „patronáló” szerepe katonai és gazdasági értelemben egyaránt. A kisebb államok demokráciájuk, békéjük és gazdasági hatékonyságuk tekintetében semmivel sem rosszabbak mint a nagyok. Számos példát ismerünk arra, hogy egy terület akkor kezdett igazán fejlődni, amikor kiszakadt a nagyobb államból (Horvátország). Ezért jó pár kutató azon a véleményen van, hogy a világpiaci és a kollektív biztonság világában meg kellene adni a kisebb lélekszámú etnikai csoportoknak az önállóságot, nem feltétlenül ragaszkodva a 19. századi államhatárokhöz. A kicsi államok

is sikeresek lehetnek, gondoljunk csak Monacóra vagy Szingapúrra. Senki sem kérdőjelezi meg a csehek vagy az észtek öngazgatásának jogosságát, miért tesszük meg ezt más etnikumokkal? Esetleg el kellene ezen gondolkodni mindazoknak, akik felelősséget éreznek saját népükért éppúgy, mint a világért.

A folyóirat további tanulmányai azt vizsgálják, hogy kisebb lélekszámú népcsoportok – szuverén államként vagy kisebbségként – milyen erőfeszítéseket tettek, és milyen eredményeket értek el saját érdekeik képviseletében.

Biczó Krisztina

Magyar kisebbségek Közép-Európában: regionalizmus, nemzeti és vallási identitás

Gereben, Ferenc (Editor): Hungarian Minorities and Central Europe: Regionalism, National and Religious Identity. = Publications of the Research Group of regional and Minority Culture, Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities, 7–320. p.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának gondozásában megjelent tanulmánygyűjtemény – a teljesség igénye nélkül – Gereben Ferenc, Gyurgyik László, Kiss Gy. Csaba, Kósa László, Tánczos Vilmos, Tomka Miklós, Tökéczki László tollából közöl tanulmányokat. A kötet tematikai tagolása a globalizáció–regionalizmus, a vallás–identitás és a történetiség és ideológiák összefüggéseit követi.

I.

Globalizáció és regionalizmus

A közép-európai térség országai egy sajátos, átmeneti geopolitikai helyzetben vannak: a kommunista internacionalizmus már a múlté, a liberális globalizáció, vagyis a nemzeti kormányok és transznacionális vállalatok szupranacionális együttműködésének korszaka viszont még a jövő kihívásai közé tartozik. A nyugati típusú „modern homo economicus” világa, amely a termelés és a fogyasztás mennyiségi expanziójára épült, szintén leáldozóban van. A kelet-európai társadalmak sikeres átalakulásához a következő tényezők szükségesek:

- az embereknek a folyamatokban való tudatos és személyes részvétele;
- a vallás nyújtotta szilárd belső értékrend és gondolkodásmód megőrzése;
- a társadalom valamennyi rétegének és csoportjának bekapcsolása az átalakulási folyamatokba, mivel hosszú távú stabilitás csak így biztosítható;
- a „modern”, nyugati, a mennyiségi növekedést és az egyén határtalan szabadságát és gátlástalan önmegvalósítását hirdető ideológiát fel kell váltani a belső, minőségi értékekre és átalakulásokra koncentrááló szemlélettel;
- meg kell erősíteni a civil társadalmat.

A folyamatok célja pedig a „régión Európájának” a megteremtése, amely a szubszidiaritás elvét megvalósítva fontos eleme a térség európai uniós integrációjának. A „Eurorégió” fogalma (mint a határ menti régiók közötti együttműködés intézményesített és leghatékonyabb formája) 1963-ban született meg: ekkor jött ugyanis létre a „Regio Basiliensis” a német–francia–svájci határregiónak együttműködésének eredményeként.

Magyarország először 1993-ban csatlakozott a „Kárpátok Eurorégió”-hoz (lengyel–szlovák–ukrán–magyar határvidékek együttműködése), majd 1997-ben a „Duna–Maros–Tisza Együttműködés”-hez, 1998-ban pedig a „Pannon Eurorégió”-hoz (magyar–osztrák határvidék) és a „Duna–Dráva–Száva Eurorégiós Együttműködés”-hez, 1999-ben pedig az „Ipoly Eurorégió”-hoz, illetve „Vág–Duna–Ipoly Eurorégió”-hoz.

Az „Eurorégiók” szerepe és jelentősége abban áll, hogy a közös értékekre építve kulturálisan és gazdaságilag is közel hozzák egymáshoz az azonos földrajzi környezetben, de különböző államok területén élő szomszédos népeket.

II.

Magyar identitás a határon innen és túl

A keresztény magyar identitás az államalapítástól egészen a Trianoni békéig egységes volt. 1921 után azonban az új politikai határok következtében kialakult társadalmi, jogi, politikai és gazdasági különbségek miatt ez az egység megbomlott, és a magyarságtudat különböző formái jelentek meg a Magyarország új határain kívül rekedt magyarok között (pl. transzilvánizmus, messianizmus, hídfő-koncepció, stb.), míg a határon innen a „Szent Korona Tan”, illetve a revizionizmus eszméje hódított és vezetett tragikus következményekhez. Fontos megemlíteni azokat a kivándorlás-hullámokat, amelyek a 20. században a „nyugati magyar” identitás kialakulását eredményezték (az 1929–1933-as gazdasági világválság idején, az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően, illetve az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után).

A kommunista ideológiával való szakítás már az 1980-as évek elején megkezdődött, és az 1989–1990-es rendszerváltás során vált teljessé. Ezt követően az ország jogrendszere (amely minden ország esetében meghatározó szerepű a nemzeti identitás szempontjából) demokratizálódott, és újra függetlenné vált mindenféle politikai befolyástól. Ez a függetlenség a magyar a politikai és kulturális identitás egyik fontos jellemzője volt 1946-ig (Szent Korona Tan), és 1989–1990 után újra biztosítja a hatalommegosztást és az igazságszolgáltatás politikai függetlenségét. A jövő szempontjából a 20. század sorsfordító eseményei történettudományi interpretációinak régen várt megszületése lenne nélkülözhetetlen, mivel ezek nélkül a jövő, ami a múltból és annak pontos ismeretéből és értelmezéséből fakad, bizonytalan és kiszámíthatatlan lesz.

A szomszéd országokban élő magyarságnak sokkal nehezebb viszonyok között kell saját túlélését biztosítania és magyar identitását fenntartania, mint az anyaországainak. Emiatt nemzetiiségi öntudatuk, vallásosságuk és kulturális „önvédelmi reflexeik” sokkal erősebbek, mint a magyarországi magyaroké. Mindez kisebbségi helyzetükből fakad, mivel az idegen többségi elnyomással szembeni ellenállás, a túlélés és a fennmaradás egyetlen útját a nyelvi, vallási és családi összetartás és összetartozás megőrzése jelenti (jól példázza ezt az erdélyi magyarság sorsa mellett az újvidéki magyar kisebbség körében végzett szociológiai felmérés is, amelyet külön tanulmány ismertet a kötetben).

III.

A vallás szerepe a magyar identításban

A vallás – a nyelv mellett – minden nép kultúrájának alappillére, legmeghatározóbb eleme. Az erdélyi magyarok körében az európai átlagot is meghaladja a vallásos emberek aránya (római katolikus, református, unitárius). Ez az alapvetően vallásos beállítottság a

történelemben gyökeredzik, a 20. században azonban egy sajátos, a román nacionalizmussal szembeni túlélést biztosító szerepet is kapott. A 21. században pedig ez az élő valóság fenntartása és a diszkrimináció okozta hátrányok áthidalása jelentik az erdélyi magyarság hosszú távú fennmaradásának zálogát és egyúttal a társadalmi modernizáció történelmi alapjait is.

A (cseh)szlovákiai magyarok 1921 és 1991 közötti történetét vizsgálva szintén megállapíthatjuk, hogy a hívők aránya körükben magasabb volt, mint a többségi cseh és szlovák lakosság körében. Ennek okát is a nacionalista elnyomással szembeni kitartásban, a magyarságtudat fenntartásában kell keresnünk. Az önálló szlovák állam létrejötte (1991) sajnos tovább nehezítette a magyar kisebbség helyzetét. Az erős szlovák nacionalizmus, a szekularizáció, a gombamód szaporodó szekták jelentős veszélyt jelentenek a magyarok vallásosságára és ezáltal nemzeti identitására is.

IV.

Fejezetek a közép-európai magyar kisebbségek történelméből

A kötet öt tanulmányt közöl a magyar kisebbségek 19–20. századi történelméről:

1. Rákosi Jenő utópisztikus elképzelése a 30 milliós Magyar Birodalomról, amelyet Trianon után a saját tulajdonú és szélsőségesen nacionalista „*Budapesti Hírlap*”-ban próbált népszerűsíteni.
2. Az 1880 és 1918 között Budapesten kiadott szlovák nyelvű könyvek bemutatása, amelyek célja a szlovák–magyar ezeréves történelmi kapcsolatok fenntartása és a szlovákok társadalmi asszimilációjának elősegítése volt.
3. A szlovákiai magyarok kulturális élete 1920 és 1945 között.
4. Az 1919 és 1941 között lezajlott jugoszláviai (vagyis egykori délvidéki, Bács-Bodrog, Torontál, Baranya, Muraköz, Muravidék magyar nagybirtokainak kisajátítása és szétosztása) agrárreform keretében ideológiai háttérnek bemutatása (szerb nacionalizmus).
5. A Moldáviában élő csángó magyarok történelme és jelene, ez utóbbival kapcsolatban kiemelve a magas szaporulatot és a rendkívül gyors nyelvi asszimilációt (1992-ben a 250 000 magyar származású csángóból mindösszesen csak 62 000 beszélt magyarul).

V.

Nemzeti ideológiák Közép-Európában

A kötet utolsó fejezetében közölt tanulmányok a közép-európai történelem-értelmezés megszilárdítása érdekében megszületett, illetve meghonosodott ideológiák közül mutatják be elsőként Őze Sándor *Bűneiért bünteti Isten a magyar népet* című könyvét. A szerző itt kiemeli a zsidó és a magyar nép ideológiája közötti feltűnő hasonlóságot és Kölcsey Ferenc *Himnusz* című versét, amely szintén ezt a pesszimista és büntudattól gyötört szemléletet tükrözi:

„Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben,
S elsújtád villámidat
Dörgő fellegedben, ...”

A következő tanulmány a zsidó Messiás-várás ideológiájának (Messianizmus) történetét mutatja be a lengyel, a szlovák és a magyar kultúrkörben. A sorban utolsó munka pedig a kelet-európai nemzetek himnuszait vizsgálja meg a keresztény tradíció és az éppen akkor születőben lévő nemzetek dilemmáinak (például szekularizáció) szempontjából.

Vadász Rezső

Szlávság a XXI. század első esztendejében

*Janík, Pavol: Slovanský svet v roku jeden. = Slovenské pohľady,
IV. + 117. roč. 2001. 10. no. 1–5. p.*

Az írás szerzője a Szlovák Írószövetség elnöki tisztét tölti be. E minőségében vett részt a XX. század végén a Fehérorosz Írásbeliség Ünnepe és a Szlávság Követeinek Nemzetközi Fóruma minszki rendezvényein. Visszagondolva az ottani beszélgetésekre és tanácskozásokra, ezúttal a nyugati politikát és civilizációt helyezi vád alá a szlávsággal szemben elkövetett barátságtalan cselekedetei miatt. „Mondhatjuk – szögezi le Janík, hogy nem csökken az az állandó és intenzív nyomás, amely a szláv országok és népek lellemi és anyagi kultúrájának életfontosságú központjaira irányul. Ellenkezőleg: még nyilvánvalóbbá, hangsúlyozottabbá és arrogánsabbá válik. A fejlemények általános trendje olyan komplex tényezőkbe és motívumokba torkollik, amelyek a szláv világot a közismert shakespeare-i kérdés elé állítják: lenni vagy nem lenni.”

A szlávoknak a következő nyugati próbálkozások kivédésére kellene összefogniuk: az intellektuális elégtelenség álnok sugallata, a mentális kisebbségi érzés terjesztése, a gazdasági kilátástalanság sulykolása. Ezzel párhuzamosan el kellene utasítaniuk a marketing-stratégiák, az információs kalkulációk és a tömeggiccsel való hálázás könnyen manipulálható módszereinek kínálatát, az életvitel keretében növekvő agresszivitást, brutalitást, az emberi élet értékeinek banalizálását, a szociális szabályok ignorálását és a jogi normák megsértését.

„Felvethető a kérdés: ugyan miben különbözik a társadalom demokratikusan megszabott rendje a totalitástól, amennyiben több európai állam, Franciaországot és Szlovákiát is beleértve, annak ellenére vett részt a szuverén Jugoszlávia elleni háborús agresszióban, hogy lakosságuk 80%-a ezzel a lépéssel nem értett egyet.”

Az USA, különösen azóta, hogy egyetlen világhatalom lett, és az „ízlése” szerinti globalizáció menedzsere, a kozmopolitizmus, a nyitott társadalom, a pluralitás és kommunikációs hozzáférés cégei mögött a kiválasztott nép göggyével és egységesítési törekvéseivel ellenében van a nézetek tarkaságának, az értékvaltozatoknak és az alternatívákban való gondolkodásnak. Az az integrációs terv és folyamat, amelynek az összes részt vevő etnikum és nemzeti kultúrája kölcsönös gazdagításának eszméje kellene vezéreljen, szemünk előtt már csírájában is az egyetlen szuperhatalmi központ egyetemes aspirációinak vulgáris érvényesítését vetíti elé.

Miközben a továbbiakban is utalás történik a jugoszláv tragédiára mint a szlávság elleni törekvések fegyveres megnyilvánulási formájára, Szlovákia ugyancsak általánosítható példázatként szerepel a publicisztikában. A következőképpen:

„A rendszerváltás kedvezőtlen szociális következményein kívül goromba támadások érték a kulturális élet intézményi alapjait is ... A legkeményebb és legpusztítóbb ütések –

mint mindig – az irodalmat sújtották, amely ... az emberről, a társadalomról, a múltról, jelenről és jövőről önálló, független, tehát hatalmilag nehezen befolyásolható-uralható gondolatokat reprezentál”.

Az írás a kártékony trendek megzabolázása érdekében a szláv nemzetek íróihoz fordul azon az alapon, hogy „bármit csinálunk is, az nem lehet rosszabb annál, hogy nem csinálunk semmit”. Az északatlanti tervek kelet felé nyomulásával szemben az európai, nagy hagyományokkal rendelkező nemzeti államok konföderációvá vagy föderációvá szervezésével kell fellépni. Eközben azonban súlyos leegyszerűsítés lenne figyelmen kívül hagyni a szláv társadalmak kulturális identitását, nyelvi rokonságát, érdekeit, szükségleteit, akaratát és jövőre vonatkozó elképzeléseit.

Futala Tibor

A pártrendszer átalakulása Szlovákiában

Schuster, Rudolf: *Die Slowakei in Europa.* = *Südosteuropa*, 41. Jg. 2001. 3. H. 245–252. p.

Kai-Olaf Lang: *Das slowakische Parteiensystem im Wandel.* = *Südosteuropa*, 50.

Jg. 2001. 1–3. H. 85–122. p.

Szlovákia 2000-ben 30. államként az OECD tagja lett. Az Európai Unió és NATO tagságra pályázó ország belpolitikáját azonban egy sajátos, megkésett átalakulás jellemezte az 1989-es kelet-közép-európai rendszerváltásokat követően. Ez Vladimír Mečiarnek volt „köszönhető”, aki 1998-ig három kormányzati ciklus alatt a nyugati demokratikus értékeket (úgy mint hatalommegosztás, jogállamiság, kisebbségvédelem) egy szűk hatalmi csoport érdekeinek rendelte alá. Ennek következtében a nyugati megfigyelők Szlovákiát Romániához és Bulgáriához hasonlóan a „fél-demokráciák” közé sorolták.

A választók 1998-ban Mikuláš Dzurindának szavaztak bizalmat, akire a Mečiar-korszakban kialakult demokrácia-deficit kiegyenlítése és az erősen megosztott belpolitikai élet kiegyensúlyozottá tételének feladata várt.

A rendszerváltás óta eltelt időben a szlovák pártrendszer a következő fejlődési szakaszokon ment keresztül:

- 1989–1990. A kezdetek: az antikommunista erők konszolidációjának éve. E csoportok közül kiemelkedett a „Nyilvánosság az erőszak ellen” (VPN).
- 1990–1992. Az antikommunista ellenzéki egység szétesése, a nacionalizmus erősödése. A pártok között két tábor alakult ki: a szlovák radikális nacionalista és a mérsékelt liberál-konzervatív csehszlovák csoport.
- 1992–1998. Növekvő polarizáció a nacionalista-populista (HZDS, SNS, SKDH) és a reformok iránt elkötelezett demokratikus pártok között (VPN, KDH, DS, magyar pártok: MKDH, MOS, Együttélés).
- 1998. Választások. Létrejön a Mečiar-ellenes koalíciós kormány (SOP, SDK, SDL, SMK). Ekkor váltak nyilvánvalóvá a szlovák belpolitikai élet szereplői között húzódó törésvonalak: az egyik ilyen törésvonal a magyar és a szlovák etnikumot választja el egymástól, a másik pedig a falusi katolikus lakosságot (akik a nacionalista-populista pártokat támogatják) és a városi szekularizált csoportok (a demokratikus reformerőket támogató) között húzódik.

A mai szlovák pártrendszer jellemzőit a következőképpen lehet röviden összefoglalni:

- a rendszer konfrontációra épülő megmerevedése;
- a társadalom alacsony szintű tagoltsága;
- a kormánykoalíció relatív stabilitása;
- A pártok taktikázó magatartása (együttműködés pragmatikus célok megvalósítása érdekében);
- a pártok jellegük szerint két csoportba oszthatók:
 - a hagyományos nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező ún. „standardpártok” (KDH, SDL, MKDH, MOS), és
 - az intézményesült nemzetközi kapcsolatokkal nem rendelkező ún. „nem standard” pártok (HZDS, SNS, ZRS);
- emellett mindkét oldalon három csoport rajzolódik ki: egy baloldal, egy jobboldal és egy centrum.

A Mečiar-vezette „Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom” (HZDS) sikerének titkait és a sajátos szlovák pártfejlődés okait keresve a következő megállapításokat tehetjük:

- a HZDS-en kívüli pártok strukturálisan fejletlenek;
- az ellenzék megosztott;
- az 1992-es és 1994-es választásokon nagymértékben ingadozott a választói részvétel, amely Mečiar ellenzékét gyengítette;
- Mečiar karizmatikus vezetői egyéniséggel és populista beállítottsággal rendelkezik;
- a HZDS-nek nagy számban vannak nacionalista szövetségesei;

1998 után a szlovák pártrendszeren jelentős fejlődés jelei mutatkoztak, amelyeknek köszönhetően 2001-re úgy tűnik, hogy a szlovák pártfejlődés a nyugat-európai mintát kezdi követni és véget ér a „szlovák külön út”. 2001-ben a szlovák pártrendszert a következő tényezők jellemezték:

A kormány oldalán:

- a „Szlovák Demokratikus Koalíció” (SDK) szétesése és a „Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió” (SDKÚ) megalakulása Mikuláš Dzurinda vezetésével;
- a „Polgári Egyetértés Pártjának” (SOP) és a „Szlovák Baloldal Pártjának” (SDL) hanyatlása;
- a „Magyar Koalíció Pártja” (SMK) ezzel szemben a kormánykoalíció legkiegyensúlyozottabb és legstabilabb tagja, noha az erősödő szlovák nacionalizmus és magyarellenesség többször is feszültséget okozott a kormánypártok között.

Az ellenzéki pártoknál:

- a Mečiar-vezette „Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom” (HZDS) továbbra is a legnépszerűbb szlovákiai párt, és ezen a tényen az elmúlt egy-két év némi népszerűség-vesztése sem változtatott;
- a „Szlovák Nemzeti Párt” (SNS) híresen magyarelles tömörülés, határozottan ellenzi Szlovákia NATO-tagságát, harcol a nyugat-európai és amerikai kozmopolitizmus ellen, és inkább a szláv nyelvű országokkal, azok közül is elsősorban Oroszországgal törekszik jó kapcsolatokra.

Robert Fico 1999-ben kilépett a „Szlovák Baloldal Pártja”-ból (SDL), és megalapította a „Smer” pártot (= „Az irány”), amely ma már 20%-os támogatottságot mondhat magáénak. Fico egyértelmű célja a miniszterelnöki pozíció megszerzése. Pártja a következő tényezőknek köszönheti a sikerét:

- Fico-i politika jellegzetessége az ideológia-mentesség (Robert Fico mottója: „Nem az a lényeg, hogy egy macska fehér vagy fekete, hanem az, hogy megfogja az egeret”);
- célja a rend, az igazságosság és a stabilitás megteremtése, valamint, hogy új arcokat vigyen a szlovák belpolitikába;
- jelszavai: pragmatizmus, racionalizmus, „józan paraszti ész”.

A szlovák közélet másik „egyszemélyes” pártját Pavol Rusko alapította 2001 áprilisában. A párt neve: ANO (= „Igen”) („Új Polgári Szövetség”), liberális értékeket hirdet, és a politikai palettán középben helyezkedik el.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a szlovák pártrendszer átalakulóban van: a kétpólusú felépítést fokozatosan felváltja a hárompólusú szerkezet. Ennek elemei:

1. A Mečiar-vezette „Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom” (HZDS), amely népszerűsége miatt továbbra is meghatározó szerepű;
2. a Dzurinda-kormányt támogató reformerők, amelyek soraiban jelentős átrendeződéseknek lehettünk tanúi az utóbbi években; és
3. a „Smer”, amely jelenleg az egyetlen olyan „centrumpártnak” tűnik, amely önállóan is reális alternatívát jelenthet a másik két oldallal szemben.

Vadász Rezső

A Balkán újabb megosztásának veszélyei – a macedón válság tényleges tétje

Dérens, Jean-Arnault: Menaces de nouvelle partition dans les Balkans. Les vrais enjeux de la crise macedonienne. = Le Monde diplomatique, 2001. 48. vol. 571. no.

Az Európai Közösségek külügyminiszterei szeptember 8–9-i tanácskozásukat követően határozatot hoztak egy hosszú távon Macedóniában állomásozó fegyveres alakulatról. Nyugtalanáguknak oka van, mégpedig az Albán felszabadító hadsereg (UCK) részleges leszerelése, ugyanakkor annak felismerése, hogy a szélsőséges szlávok képesek rendkívül gyorsan fegyvert ragadni. Márpedig egy újabb balkáni válság újabb háborút eredményez.

Macedóniában 2001 februárjában jelentkeztek nyilvánosan az első összecsapások. A három főszereplő: az albán gerillák, az ország kormánya, illetve a nemzetközi közösség. Hivatalosan az UCK szerepe pusztán annyi, hogy az őshonos albán kisebbség jogait szavatolja jelenlétével. Közismertek azonban a Balkánon található valamennyi albánlakta terület adott pillanatban történő összekapcsolásáról szőtt elképzelések is. A hivatalos albán pártok közül a Demokratikus Albán Párt (PDSH), Arben Xhaferi vezetésével 1998 óta tagja a macedón kormánynak, és gyakorlatilag közvetítő szerepet játszik az albán gerillák és a kormány között. Másképpen szólnak azonban a 2000 májusa óta szintén a kormánykoalícióban részt vevő, ugyancsak albán, Demokratikus Prosperitás Pártja (PPD) tagjai.

A jugoszláv korszakban a macedóniai albánok gyakorlatilag Koszovóban és Pristinában tanultak, dolgoztak, éltek. A Föderációval létrejött új határvonalakat azonban nem minden albán ismeri el. Valamennyi albán vezető, különösen a jobboldali, nacionalista

köztársasági elnök, Boris Trajkovski és a miniszterelnök, Ljupco Georgievski, de a kormánykoalícióba lépett szocdemek is a kis köztársaság határainak elismertetéséért küzdenek. A válság azonban éppen a szélsőjobbot osztotta meg, elnök és miniszterelnök között okozva ellentétes elképzeléseket. Történelmileg a szélsőjobb párt (VMRO) folytatott véres harcot a törökök ellen, 1930-ban azonban szétváltak egy, a független Macedóniát követelő és egy a Bulgáriával fuzionálni kívánó szárnyra. A Szkopjében jelenleg uralmon lévő kormány részben ezt a probulgár vonalt képviseli. A miniszterelnök azonban gyaníthatóan kettős játékot játszik; megosztva a kis országot, a végsőkig feszítve a helyzetet Vardart végső soron Bulgáriához „utalva”.

A nemzetközi közösségek tíz év alatt semmiféle hatékony fellépésre nem voltak képesek a kétféle macedón és a kétféle albán párt vitáját illetően. Legutóbb a macedónok által 60 ezerre becsült albán fegyveres gerillából mindössze 3500-at fegyvereztek le. A macedónok ezt az albánok iránti részrehajlásként értelmezik. A nemzetközi közösségek rendkívül nyugtalan az ország határain esetlegesen túllépő konfliktustól. A szlávok mindenestre elégedetten nyugtázták, hogy az elmúlt nyáron 42 ezer nemzetközi békefenntartót telepítettek Koszovó kb. 10 000 négyzetkilométerére.

A macedón részről elhangzó nyilatkozatok meglehetősen zavarossá teszik a képet. Például a köztársasági elnök szerint az albánok az egyedüli és tényleges védelmezői Macedóniának, hiszen nem hagynák bolgár kézre játszani azt. Tény, hogy a soknemzetiségű Macedónia nemigen életképes a jelenlegi államformában; albán vezetői azonban elutasítják a „citoyen” állam megvalósítását. Fölmerülhet még a belga „kettős társadalom” modellje, de ez a Balkánon aligha gyökerezne meg. A föderális államforma látszik az ország számára leginkább kiútnak. A konkrét vita, hogy melyik falu tartozna az albán vagy esetleg a macedón régióhoz, azonban egyelőre tabu. Az ezt állítólagosan megszegő Georgi Efremov, a Tudományos és Művészeti akadémia elnöke 2001 májusában lemondani kényszerült.

Pedig Lord David Owen, volt boszniai emisszárius már tavaly februárban közrebocsátott egy részletes tervet a határok újrajrészoláshoz. A nagy vesztesek eszerint Bosznia-Hercegovina és Macedónia lennének, amelyek gyakorlatilag megszűnnének. Zárójelben: A volt-Jugoszlávia nyugati szegélye eszerint ismét Magyarországhoz tartozna.

A Jugoszláv Föderációhoz csatolt, két entitásra osztott, autonóm Koszovó ötletének talán egyaránt örülnének a szerbek és az albánok is. Vojislav Kostunica, aki sosem tagadta nacionalista nézeteit, talán hajlana erre a megoldásra. A határmódosítás alapelve, hogy az ún. „két nagy” érdekein kívül a többi ott élő érdekeit is figyelembe veszi. Az elmúlt két évszázad balkáni nemzetállamai gyakorlatilag az asszimilációban bízó, domináns etnikumok érdekei szerint alakultak meg. A nemzetiségi alapon meghúzott új határok ezt az ember-mozzaikat számolnák fel.

Macedóniában a tényleges harc a vegyes lakosságú városok ellenőrzéséért, Szkopjéért, Kumanovóért folya. Ez utóbbiban együtt él 60% macedón, 20% albán, 10% szerb, roma, vlah stb.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az új nemzetállamok alakítása mennyi vérrrel járt, hogy csak a boszniai háború 1992–1995 között elesett 200 ezer halottját említsük. Azt se feledjük, hogy a jelenlegi balkáni háborúk valamennyi résztvevője a történelmi igazságszolgáltatás jegyében lépett színre. Lehet, hogy a határok újradefiniálása százéves háborút váltana ki, és Macedónia mintegy „tesztállamnak” számítana ebben az etnikai alapú újrameghatározásban?

„Ami késik, nem múlik” – Koszovóban sem

Biermann, Rafael: *Der künftige Status Kosovos – Vorberietung auf das Unvermeidliche. = Internationale Politik*, 2000. 9. H. 51–57. p.

A nemzetközi Koszovó-politikát 1989, vagyis az autonómia-törekvés előtérbe kerülése óta az az alaptétel uralja, miszerint Koszovó belső, „szubsztanciális” (vagyis „*de facto*”) autonómiájára van lehetőség (és csak erre van), míg önálló állammá alakulása, vagyis Jugoszláviából történő kiválása egyelőre békés úton nem valósítható meg. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság területi integritását erősítette meg az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244-es számú határozata is, ugyanakkor a rambouillet-i tárgyalások során mindenki számára világossá vált, hogy ezt a helyzetet egyik fél sem hajlandó hosszú távon elfogadni és fenntartani: a szerbek szemében az albánok túl sokat kaptak, az albánok szerint viszont túl keveset. A tanulmány Koszovó elkerülhetetlen függetlenségének fényében vizsgálja a térség békéjének lehetőségét.

1999 elején Koszovó – Jugoszlávia részeként – átmenetileg, de meghatározatlan időre nemzetközi felügyelet alá került (az UNMIK- és a KFOR-erők jelenléte mellett), a terület jövője azonban teljesen bizonytalan. Annyit azért nagy bizonyossággal kijelenthetünk, hogy a térség már soha többé nem fog hegemon szerb uralom alatt állni. A koszovói albánok, akik szemében az 1998–1999-es etnikai tisztogatások tulajdonképpen az 1912–1913-as események megismétlődését jelentették, a jövőjükkel kapcsolatban csak és kizárólag a Jugoszláviától való immáron „*de jure*” elszakadást hajlandók elfogadni. A „*de facto*” függetlenséget csak átmeneti megoldásnak tekintik. A térségben tartózkodó nemzetközi erők célja ezzel szemben a soknemzetiségű Koszovó fenntartása. A békés egymás mellett élésre azonban sem a szerb kisebbség, sem pedig az albán többség nem hajlandó. A gordiuszi csomót egyedül Koszovó függetlenségének nemzetközi elismerése vágthatná el, ennek helyességével kapcsolatban azonban számos kétely alakult ki az elmúlt évtized során:

- számolni kell Kína és Oroszország vétőjával az ENSZ Biztonsági Tanácsában;
- egyetlen nyugati politikus sem meri a nehezen elért balkáni status quót egy ilyen döntéssel veszélybe sodorni;
- a független Koszovó elismerése egyrészt aláásná a „*határok kizárólag békés úton történő megváltoztathatóságának*” nyugat-európai elvét, másrészt pedig láncreakciót indítana el, amely hasonló eseményekhez vezethetne Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában vagy akár a Vajdaságban is.

Mindezek mellett meg kell említenünk a Koszovó elszakadása mellett szóló érveket is:

- korántsem biztos, hogy az egykori Jugoszlávia felbomlásának folyamata a mai állapotok szerint befejezettnek tekinthető;
- Koszovó függetlenségének jogi elutasítása sem egyértelmű és megtámadhatatlan.

Ám biztosra vehető, hogy Koszovó függetlensége ma csak a szerbek akarata és törekvései ellenére, illetve a régió hosszú távú stabilitásának veszélyeztetése árán valósulhat meg. A problémát tovább bonyolítja, hogy Koszovó elszakadását minden bizonnyal a Nagy-Albánia-törekvések újbóli fellángolása követné egyrészt az albánok erős összetartozás-érzése miatt, másrészt pedig amiatt, hogy 1912–1913 óta az albánok fele nem saját hazájában él. Ez a folyamat pedig magával ragadná Észak-Macedóniát, Dél-Szerbiát, Montenegrót és magát Albániát is, és ezzel felborulna az egész Balkán területiális rend-

je, és jogos félelem alakulna ki Nagy-Albánia szomszédaiban. Ennek azonban ma még kicsi a valószínűsége, de az egyértelműnek tűnik, hogy nagyon sokáig nem lehet a Koszovó jövőjére vonatkozó nemzetközi döntést halogatni. Ennek több oka is van:

- a történelem is bizonyítja, hogy nem lehet egy népet sokáig megfosztani az önrendelkezési jogától;
- az albánok nem fognak hosszú távon a Koszovó protektorátusi státusával járó, Nyugat-Európától függő helyzetükkel megbékélni;
- Montenegró esetleges időközbeni függetlenné válása precedenst teremthet az elszakadásukért harcoló albánoknak.

Ugyanakkor a jelenlegi helyzet fenntartása mellett szól az, hogy az UNMIK- és a KFOR-erők kivonása – ami Koszovó függetlenségének egyik előfeltétele lenne – az etnikai harcok azonnali kiújulásához vezetne.

Összefoglalásul elmondható, hogy Koszovó függetlenségének nemzetközi elismerése elkerülhetetlen. A jelenlegi helyzet még nem érett meg erre, éppen ezért a Nemzetközi Közösség legfontosabb feladata most az, hogy az egész térséget felkészítse erre, az egész Balkán jövőjét meghatározó eseményre, illetve hogy a szerbek és az albánok bevonásával kidolgozza az Európa békéjét és stabilitását legkevésbé veszélyeztető megoldást. Ennek érdekében először a koszovói albánok felelősségtudatát és önállóságérzését kell erősíteni, illetve stabilizálni kell a demokráciát a poszt-Milošević-i Jugoszláviában.

Nagy-Albánia megszületését pedig az Európai Unió azzal előzheti meg, hogy Macedónia és Albánia számára olyan integrációs lehetőségeket és elérhető célokat fogalmaz meg, amelyek hatására Koszovó függetlenségének időpontjára az albánok lakta területek egyesítése lekerül ezen országok politikai napirendjéről. Ez és a demokrácia szempontjából kedvező szerbiai folyamatok adhatnak csak reményt Koszovó jövőjének mindenki számára elfogadható rendezésére a következő évtizedben.

Vadász Rezső

Afrika az etnicitás prizmájában: a francia álláspont és a vita időszerűsége

Otayek, René: L'Afrique au prisme de l'ethnicité : perception française et actualité du débat. = La Revue internationale et stratégique, 2001. 43. no. 129–142. p.

A világ egészére kiterjedő gazdasági globalizmus uniformizáló kultúrája – függetlenül az újmarxista, liberális stb. megközelítésektől – önkéntelenül előhívja az éledő identitáske-resés, a nacionalizmus erősödését.

Miért ne zajlana ugyanígy a szubszaharai térségben mindez? Az etnicitás kérdései azonban sajátos kódok és folyamatok közepette merülnek föl. Az afrikai társadalmakban – gyakran úgy tűnik – a heterogén etnikum akadályt jelent a demokratizálódásban. Márpedig ez azt is cáfolhatatlanul jelzi, hogy a pluralista szociokultúra számára a demokrácia mint politikai rendezőelv, valamint a fejlődés és a megállapodottság kívánalma, egyszerűen „nem kompatibilis”. Egyébként ennek a gondolatnak meglehetősen régi hagyománya van; John Stuart Millnél pl. már 1862-ben megjelenik. De Chirac elnök is felhívta a figyelmet az afrikai többpártiság veszélyeire legutóbb elefántcsontparti tartózkodásakor. Szerinte ugyanis az nem képes az etnikumok közötti törésvonalak fel-számolására.

Az elméleti szakértők, a tranzitológia (Ph. Schmitter, J. Santiso), illetve a szekvenciális modell (L. Binder) alkalmazói is azt állítják, hogy a demokrácia a nemzethez kötött fogalom: a nemzet egységében teljeseedik ki történelmileg-politikailag a demokrácia. Meg kell jegyezni azonban, hogy a példaként emlegetett Nyugaton is sokszor illúzió maradt az etnocentrikusság kizárása.

A francia politikai kultúrában pedig mindig is különös szerepet játszott az etnikai paradigmata.

Attól való félelmében, hogy a XIX. századi eredetű rasszizmussal rokonítható, a francia akadémiai világ óvakodott az etnicitás kérdéskörét taglalni. A XX. század 70-es éveiben azonban elkerülhetetlenné tették – a bevándorlók dinamikus integrációja, valamint a Front national növekvő szavazatai miatt – a 'nemzet' fogalmával való politikai-tudományos szembenézést.

'Nemzet' és 'közösség' szembeállítása több mint két évszázados; a jakobinus mozgalom vetette föl. A mitikussá növelt biológiai 'nemzet' a kor felfogása szerint politikai győzelmet aratott a vérségi kötelékeken, és az állampolgárok 'közösség'-én, amit leginkább az 1791-es Alkotmány bizonyít. Egy évszázaddal később – nagyjából Elzász-Lotharingia porosz bekebelezésekor – Ernest Renan büszkén preferálta a franciák 'szerződéses logikájú' együttélésének gyakorlatát a német vérségi-kulturális együvé tartozással szemben. A francia felfogás szerint ugyanis „A nemzet nem egyéb mindennapos népszavazásnál.” A francia modellt azonban nem szabad összetéveszteni az egyetemessé.

Természetesen a francia 'nemzet' fogalom sem teljesen mentes a faji, kulturális meghatározottságtól (F. Khosrokhavar), az 'etnikum' fogalom jelentéstartalmától (L. Dumont). A nemzeti érzésben együtt fejeződik ki a kulturális és a politikai, s ezek történelmi konstrukciók (S. Duchesne). Ha a politikai kötelék ténylegesen ott rejtőzik is a nemzet mélyén, elsődlegessége éppen nem zárja ki a kulturális egység alapos feltárását (A.-M. Thiessé).

Más teoretikusok a nemzetet és a nacionalizmust az etnikumhoz viszonyítják (E. Gellner, B. Anderson, A. Smith).

Elképzelhető, hogy a gyarmatosítás korszakában ezek a nézetek milyen fontos szerepet játszottak. A III. Köztársaság idején, amely maga példázta a köztársaságot a laikuság és a kötelező oktatás ürügye alatt, nehéz lehetett alkalmazkodni az Afrikában zajló törzsi anarchiához. A „gyarmati helyzet” a nemzetállammá szerveződött társadalmak felsőbbrendűségének valóságosan logikus és legitimált dominanciája volt az efféle szervezethez nem ismerő, „primitív” társadalmak felett (G. Balandier). Ebből következett a „más”-ról alkotott sajátos elképzelés, s az ennek megfelelő politikai-adminisztratív fellépés.

A jakobinista szemléletű, bürokratikus racionalitás azonnal megnevezni, megkülönböztetni, osztályozni, hierarchizálni, röviden „rendbe tenni” kívánta az afrikai kolóniákat. Ez a rákényszerített etnikai osztályozás megmerevítette az európai gyarmatosítás előtt már megalkotott identitásfogalmat, amelyet pedig éppen a fluiditás, ingadozás, labilitás jellemezett.

Etnikum és gyarmatosító rendcsinálás

A „gyarmati gyakorlat” szerint a katonaság, a civil kormányzat és az antropológusok közös célja a helyi lakosság mind alaposabb megismerése, asszimilálása. Talán a tudósokat kivéve mindenki a könnyebb kormányozhatóság érdekében gondolta így. Fölmerül a kérdés, hogy az etnikum fogalmat a gyarmatosítók „találták fel”? És az afrikanisták a válasz érdekében újra és újra szenvedélyesen vitába szállnak. A klasszikus marxisták igenlő válaszát az teszi vitathatóvá, hogy a szociális beavatkozást mindig manipulációnak feltéte-

lezik, egyúttal az afrikaiakat passzív áldozatnak tüntetik föl. A marxistákhoz közeli nézeteket valló tudósok véleménye is árnyalásra szorul; tény ugyanis, hogy a gyarmatosítást megelőzőleg is voltak etnikumok, amelyek megkülönböztették magukat, és léteztek identitás nélküliek. Az etnikum nem a gyarmatosítás „találmánya”. Egyfelől nem lehet kétségbe vonni, hogy a történelmi távlatú iszlám szent háborúk Nyugat-Afrikában, a XVIII–XIX. század során ténylegesen identitást formáltak át. Más felől naiv dolog azt feltételezni, hogy a gyarmatosítók mintegy a semmiből alkottak etnikumokat színre lépésük során. Nem kétséges, hogy némileg „barkácsolták” az identitást, s ehhez pl. a keresztény missziók nagyban hozzájárultak a bennszülött nyelvek feltárásával, bizonyos szokások rögzítésével. A kérdés tehát ma nem az etnikum létező/nemlétező volta, hanem valójában az, hogy miért követelik ma az újraasszimilálódást az egyébként manipulált etnikumoktól.

Ákárhogy is nézzük, a gyarmatosítás jogilag tagadta az egyenlőség republikánus elvét azzal, hogy a Birodalom alattvalóit két részre osztotta, „állampolgárookra” és „bennszülöttekre”. 1946 óta ez utóbbi megnevezés „öslakossá” finomult, és eltörölte a *jus solit*, megteremtve a *jus sanguinist*. Ezzel együtt 1956-ig egyes alapvető jogoktól meg voltak fosztva, míg speciális büntetőjogok vonatkoztak rájuk, pl. kényszermunka. A gyarmati politikában tehát meglehetősen szoros kapcsolatban állnak a másság, az alternativitás és a jakobinus nemzet-fogalom. Csoda-e ezek után, ha az afrikaiak számára oly fontos az etnicitás?

A tranzitológia, a szekvenciális modell stb. vallói vajon a „bumeráng-hatással” magyarázzák-e, hogy a globalizáció korában Korzikán, Baszk-földön, Bretagne-ban, Katalóniában, Észak-Írországbban stb. nemzeti identitásuk megőrzését követelik a polgárok? Ténylegesen fennáll azonban az a veszély, hogy a mondializáció túlzott hangsúlyozásával a kívülről ható dinamikus változásokat nagyon leegyszerűsítve utasítják el. Ilyen összefüggésben a nemzeti identitás nem a tradíció föllevenítése, hanem a modernitás szülötte, amely a társadalmi változásokat kívánja meghatározott módon formálni. Így magyarázza pl. Ch. Coulon a ma Afrikában zajló etnikai folyamatokat.

Láttuk, hogy a gyarmatosítás előtti régi, afrikai államok milyen könnyen adoptálták az iszlámot (Mali, Songhai) annak érdekében, hogy könnyebben kereskedhessenek a Maghreb-országokkal. De emellett megőrizték saját hitvilágukat és sajátos szerveztségüket is. Márpedig ez lehetetlenné tett bármilyen egységesítést. Viszont a gyarmatosító, modern állam – jelképes és tényleges erőszak alkalmazásával – az együvé tartozást, a nemzetiségi öntudat felerősödését váltotta ki a helyi közösségekből. Ezzel egy újabb nehézség is adódott: több, konkurens nemzetiség között a szakadék csak növekedett, ahelyett, hogy egységesült volna az öslakosság. A nemzetiségek identitását ráadásul a nyugati civilizáció iskoláiban felnőtt, művelt elit formálta, s szükségképpen keverte a tradíciót valamiféle legitimálható múlttal. Ugyanők ragadták magukhoz a hatalmat a függetlenség másnapján; a többféle identitást radikálisan egypártivá gyúrva. Itt – a centrum és a perifériák közötti ellentétekben – rejlik a gyarmatosítás utáni államok instabilitása. Tehát a posztkoloniális afrikai államokban az etnikai öntudat megengedett ugyan, de mindig csak a hegemon etnikum öntudatát fejezi ki, méghozzá fölerősített formában. Így és csakis így, az etnikumoknak ezzel az újra felbukkanó, végletekig felfokozott polarizálódásával érthető meg az afrikai államok bizonytalan, hezitáló magatartása a demokrácia „világméretű” jelentkezése idején.

A probléma a 90-es évek elején, a bátortalan demokratizálódási folyamatok idején, az etnikai és vallási követelések sűrűsödése során jelentkezett ismét (Elefántcsont-parton, Kamerunban, a nagy tóvidéken), politikai egypártrendszer követelve az etnikai konfliktus

tusok megoldására. Eléggé nyilvánvaló, hogy az etnikumok stratégiai kijátszása jelenti ez esetben a tétet.

A nemzetiségi identitás persze legitim formájában is jelenthet tényleges belépőt a politikába azon csoportok számára, amelyek ki voltak rekesztve korábban a közösségből. Példa rá India, ahol a társadalom túlságosan egyenlőtlen, mégis a Westminster-modell, egyfajta demokrácia meghonosodott. Afrika azonban nem India. Talán a Dél-Afrikai Köztársaság az, amelyik igyekszik bizonyítani, hogy a vallási, kulturális, etnikai pluralizmusnak helye van, sőt nélkülözhetetlen a közös identitás kifejlődésében.

Az látnivaló, hogy a nemzetiségi kérdés a szubszaharai társadalmak politikai útvonalaiban tartósan jelen van, és nem tűnik ki mechanikusan a modernizációval. Sőt, pozitív példák láttán (India), talán a politika természetes velejárója is lehetne. S el lehetne fogadni azt is, hogy Afrikában éppúgy, mint másutt, az egyes embernek is van identitása, amely akár összetett is lehet. Bár ez utóbbi igencsak közhely, mégis hajlamosak vagyunk megfeledkezni róla, ha Afrikáról esik szó.

Kakasy Judit

Az afgánok Egy nép, amely a történelem túsza

Epstein, Marc: *Les Afghans – Un peuple otage de l'Histoire.* = *L'Express*, 2001. 2622. no. 54–62. p.

Nation-bruising, nation-building – Special report:

Fighting terrorism. = *The Economist*, 361. vol. 2001. 8244. no. 17–22. p.

Afganisztánban a szovjet Vörös Hadsereg 1979-es bevonulása óta polgárháború dúl. Az erőszak, a vérontás mindennapossá vált az országban. A világ figyelme azonban csak tavaly szeptember után terelődött az országra, és ennek következtében a terrorista csoportok elleni küzdelem mellett immár az egész világ értesülhet az ott történő eseményekről, és tudomást szerezhet a terrorista vezetők fogságában élő afgán lakosság szörnyű szenvedéseiről.

A terrorizmus az 1980-as évek elején vert gyökeret Afganisztánban. A szovjet csapatokkal szembeni ellenállás fontos részét képezte ugyanis az iskolás korú gyerekek radikális fundamentalista szellemű vallásos nevelése. Ezeket a külön erre a célra létrehozott iskolákat („*madrasi*”-ok) nemegyszer menekülttáborok közvetlen szomszédságában állították fel (például Peshavarban vagy Quettában), az anyagi hátterüket pedig szaúdi források biztosították (köztük Osama Bin Laden is). A „tanítás” során a mohamedán szunnita vallás elemei keveredtek a wahhabitizmussal és a deobandizmussal, vagyis két olyan indiai-pakisztáni irányzattal, amely teljesen eltért a pastuk hitvilágától. Mindezek mellett az ezekben az iskolákban tanuló gyermekek megismerkedtek a pastuk hagyományos „törvénykönyvével”, a „*pachtounwali*”-val is. Ezeknek az ideológiai hatásoknak az eredményeként született meg a radikális tálib mozgalom (amely szerint a Szent Háborúban, a jihadban harcoló katonák vagy „*ghazi*”-vá válnak [= hős, aki megölt egy ellenséges katonát], vagy pedig „*chahid*”-dá [= a jihadban elesett mártír, aki jutalmul azonnal a paradicsomba jut], az afgánok pedig a történelem foglyaivá váltak.

2001. szeptember 11-e után a nemzetközi közösségnek két feladata van Afganisztánban: először meg kell dönteni a tálib katonai uralmat, és meg kell semmisíteni a terrorista célpontokat (USA), ezt követően pedig újra fel kell építeni az országot (ENSZ), aminek első lépése az új afgán kormány felállítása az Északi Szövetség (tadzsik és üzbég erők), valamint a „bűnbánó” tálibok képviselőiből. A folyamatok koordinálásával és az érdekelt

felek közötti közvetítéssel az Amerikai Külügyminisztérium (a „State Department”) munkatársát, Richard Haass-t bízta meg, aki a munkája során szoros kapcsolatot tart fenn a 84 éves ex-uralkodóval, Mohammed Zahir Shah-val.

A nemzetépítés folyamatát azonban számos tényező nehezíti:

- a konszenzus hiánya a belső politikai erők között (pastuk, tálibok, Északi Szövetség);
- a pastu származású Mohammed Zahir Shah, egykori uralkodó népszerű ugyan, de hatalma nincsen, mivel a több mint negyedévszázados római száműzetése alatt szinte alig volt kapcsolata az országgal (1973-ban ülték el negyven évi uralkodás után);
- az „Északi Szövetséget” nem támogatják a pastuk (akik Afganisztán legnépesebb etnikumát alkotják), akiknek viszont nincsen széles körben elfogadott vezetőjük és ütöképes hadseregük.

Az új Afganisztán csak a Nemzetközi Közösség segítségével születhet meg. Ma is közel hat millió ember élete a külföldről érkező segélyszállítmányoktól függ. Az újjáépítéshez szükséges anyagi eszközök és szakembergárda biztosításában az ENSZ-nek van kiemelkedő szerepe, de saját sorsáról és a külső segítség hatékony felhasználásáról Afganisztánnak magának kell döntenie.

Mindezek mellett fontos kiemelni azt a tényt is, hogy a világ heroin-termelésének hetven százaléka Afganisztánból származik, ami óriási fegyvert jelent a tálibok kezében a nyugati civilizáció ellen folytatott terrorista háborújuk során. Amíg 1989-ben az ország ópiumtermelése 1200 tonna volt (amiből morfiumon keresztül végül 120 tonna heroin készíthető), addig ez a szám 1999-re 4600 tonnára nőtt. 2000 júliusában ugyan Afganisztán együttműködési megállapodást kötött az ENSZ egyik szakosított szervezetével (*UNODCCP: United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention*), aminek köszönhetően az éves ópiumtermelés 95%-kal, 185 tonnára csökkent, ezt az együttműködést azonban Afganisztán a New York-i terrortámadásokat követően felmondta. Mindezek következtében drasztikusan lecsökkent az ópium ára: amíg szeptember 10-én még 700 USD-t kértek Afganisztán piacain egy kilogramm friss ópiumért, addig két héttel később már 100 USD-ért meg lehetett szerezni Jalalabad vagy Kandahar piacain a kábítószert. Noha az amerikai katonai támadások jelentősen visszavetették a kábítószertermelését és az ENSZ-korlátozás továbbra is érvényben van, erősen fennáll annak a veszélye, hogy az al-Kaida hálózat kezében lévő mintegy 2800 tonna ópium alacsony áron terítve elárasztja Oroszországon és a Balkánon keresztül egész Nyugat-Európát, sőt Ázsiát és Amerikát is. Ez a mennyiség ugyanis három évig biztos bevételt jelenthet az afgán termelőknek és a nemzetközi dealer-hálózat tagjainak, ezek a bevételek pedig biztosíthatják a folyamatos fegyvervásárlásokat, illetve az esetleges későbbi terrorista akciók szilárd anyagi alapját is jelenthetik.

Vadász Rezső

A kínai kisebbség Indonéziában és Malajziában

Eugene, K. B. Tan: *From sojourners to citizens: Managing the ethnic Chinese minority in Indonesia and Malaysia*. = *Ethnic and Racial Studies*, 24. vol. 2001. 6. no. 949–973. p.

Indonéziában és Malajziában számottevő kínai kisebbség él. Egy részük régebben, más részük pedig napjainkban érkezett a két országba. Az országok polgárai idegenként kezelik őket lényegében nem kapják meg az őket, kisebbségként megillető jogokat. A kínaiak

szeretnék, ha ugyanolyan elbírálás alá esnének, mint a más nemzetiségű állampolgárok, s az állam belátná: nem céljuk a politikai elit felváltása. A társadalmi konfliktusokban nagyon kényelmes a kínaiakra kiosztani a bűnbak szerepét.

Indonézia és Malajzia helyzete azért különleges, mert a gyarmati sorból történt felszabadulásuk után kellett kiépíteni államukat. Területükön különböző népcsoportok éltek, amelyek egységes nemzetté kezdtek formálódni. Az etnikai határvonalak azonban erősek, nem ment egyszerűen a nemzetté válás, ám segített az, ha valami ellenében válhattak egységgé. Ennek a valaminek a szerepét a kínai kisebbség játszotta ezekben az országokban.

Gazdasági vetülete is van a többség (a cikk a 'bumi' kifejezést használja az országokban lakó többségi bennszülött népcsoportokra) – kínai kisebbség konfliktusnak. A kínaiak a hivatalnokok megvesztegetésével, korrupcióval érhetik el, hogy ugyanolyan jövedelemre tegyenek szert, mint a nem kínai többség. Csak a saját etnikumukhoz tartozókban bízhatnak, ami a csoport szolidaritását és összetartását nagymértékben növeli.

Indonéziában és Malajziában az államapparátusnak kitüntetett szerepe van a nemzeti identitás megteremtésében a gyarmati évtizedek után. Miután a kínai népcsoportról azt feltételezik, hogy szolidárisak Kínával, és mintegy diaszpóráként élnek ebben a két országban, idegenként kezelik őket. Az idegenség – mint tudjuk – félelmet kelt, és a politikai elit még gerjeszti is a többségi félelmet azért, hogy legyen egy bűnbak.

Indonézia közel 200 millió lakosának 42%-a jávai, 15%-a sundanese, 6%-a pedig maláj. A fennmaradó 37% alig tizede kínai nemzetiségű: 3–4%. Viszont a teljes lakosság 90%-a a muszlim vallást követi, s itt mutatkozik meg leginkább a többségi-kisebbségi probléma oka: az eltérő vallás egymástól nagyon különböző kulturális és életmódbeli szokásokkal jár együtt. Ráadásul a lakosság nagy része megtanulta a nemzeti nyelvet, a bahasa indonézt, ezt viszont a kínai közösség tagjai nem tették meg.

Elég sok kis nép él Indonéziában, nekik a kormányzat megengedte, hogy visszatérjenek saját kulturális szokásaikhoz, elsősorban a turizmus fellendítése érdekében. A kínaiak számára viszont asszimilációs programot dolgoztak ki. Betiltották a kínai nyelv használatát és kulturális hagyományaik gyakorlását. Megkülönböztetésük az élet minden területén megmutatkozott, másodrendű állampolgárként kezelték még azokat is, akik asszimilálódtak. 1965–1966-ban sok kínai áldozata volt az antikommunista megmozdulásoknak is.

Malajziában a 20,7 milliói lakosság 62%-a maláj, 8%-a indiai, és egy jelentős kínai kisebbség él itt: 5,3 millió ember, a teljes népesség 27%-a. Itt az államvallás az iszlám, de a vezető réteg itt engedékenyebb, mint Indonéziában: megpróbál egy több kultúrát és több vallást befogadó államot teremteni, ám ez nehezen megvalósítható cél.

Mindkét országban a kínai nemzetiségűek a gazdagabb emberek közé tartoznak. Földrajzi szempontból általában városokban élnek, nagy hangsúlyt fektetnek a tanulásra és a képzésre. A teljes népességen belüli arányuk csökken, mert családjaikban kevesebb gyermek születik, mint a többségi családokban. A kínai bevándorlók száma is évről évre kevesebb lesz. A statisztikusok előrejelzése szerint 2021-ben Malajziában a lakosság 21%-a lesz kínai, míg a malájok aránya 70% fölé emelkedik.

A klasszikus weberi társadalomelmélet szerint a modernizáció során a szekularizáció miatt a vallásnak egyre kevesebb szerepe lesz a társadalom életében. Ezt azonban cáfolják az 1970-es évek végén megújuló iszlám mozgalmak a Közel-Keleten és Délkelet-Ázsiában. Indonéziában és Malajziában is újjáéledtek az iszlám fundamentalista mozgalmak, sőt vezető szerephez is jutottak az országokban. A vallásnak identitást meghatározó szerepe lett, így nem is csoda, hogy a muszlim többség és a nem muszlim kínaiak

(akiknek nagy része Indonéziában keresztény) között elmélyült a szakadék. Ezekben az országokban nem jutott számottevő szerephez a szekularizáció. Indonéziában például a Suharto-rezsim bukása utáni politikai élet kulcsszereplői az iszlám csoportosulások. Malajziában pedig a politikai elit saját pozícióját féltve támogatja ezeket a vallási mozgalmakat. A fanatikusok ugyanis sok embert képesek megmozgatni és az utcára vinni, fenyegetve akár a kormányzatot is, ha úgy látják, hogy veszélyben vannak.

A két országban élő kínaiak egyetlen esélye, ha alkut kötnek. Ahhoz, hogy a jelenük elviselhető legyen, hogy ne másodrangú állampolgárként kezeljék őket, feladják múltjukat, hajlandók az asszimilációra. A kormányzatok így talán hajlandók lesznek megszüntetni a kínaiakat sújtó megkülönböztető intézkedéseket. Nem egyszerű a feladat egyik oldalról sem, de kitartással talán sikerül megvalósítani.

Biczó Krisztina

„A múltat is teremteni kell”

Fónod Zoltán: Magyar irodalom Cseh/Szlovákiában. Az újrakezdés évei. = Irodalmi Szemle, 44. évf. 2001. 7–8.sz.+10. sz.+11–12. sz. 93–111. p.+61–65. p.+98–121. p.

Fónod Zoltán tanulmánya a címben idézett Illyés Gyula-i gondolat jegyében fogant. „Egy korszak attól lesz múlt, hogy megírják – fejtegeti Illyés –, s valamirevaló múlt megteremtéséhez néha nagyobb erő kell, mint a jövőndőéhez: mindent pontosan a helyére kell tenni.”

A történelmi kényszernek engedelmesskedtek azok, akik a kisebbség megmaradását a nemzeti kultúra megtartásában és a szellemi élet megszervezésében látták a trianoni békediktátum után. A huszadik századi események, így a második világháborút lezáró párizsi békeszerződések (1947), majd az 1975-ös európai biztonsági értekezlet Helsinkiben egyértelművé tették, hogy az európai béke biztosítása nem lehet a határok módosításának függvénye. Ez a felismerés napjaink Európájára is érvényes. Ezzel magyarázható, hogy az európai uniós elképzelések elutasítják a határok módosítását, helyette a határok légiesítésére, átjárhatóságára törekednek.

1939-ben Fábry Zoltán a következőket írta a szlovenszkói magyarság húsz esztendejéről: „Volt egy hitünk, volt egy álmunk: a szlovenszkói magyar szellemiség lesz az az archimedesi pont, amely kiforgatja sarkából az eddig volt, tespedt, konok, elmeszesedett beteg magyar életet.Szlovenszkóiak lettünk, mások, új magyarok...Európa volt a hazánk, demokrácia a mértékünk és emberség a magyarságunk.”

1948 után az irodalomteremtés feltételei mostohábbak voltak, mint 1920 után. Akkor ugyanis egy halálra ítélt nép élő hite: a magyar szó nevében indultak azok, akik az egyedülállóan is erősek akartak lenni. 1945 után hihetetlen mélységből kellett felkapaszkodniuk azoknak, akik vállalták, a kisebbségi élni akarást bizonyítva, a kultúra- és irodalomteremtés gondját. Az írók, értelmiségiek nagy része a magyartildőzés idején vagy a kitelepítés sorsára jutott, vagy megélhetése érdekében önként, Magyarországra költözött. A régi gárdából mindössze néhányan maradtak. Az új helyzet, az új nemzedék számára lényegében tabula rasát jelentett. Csakis ezzel magyarázható, hogy egyesek tájékozatlanul leírták, vagy tehertételnek tekintették a két világháború közötti kisebbségi magyar irodalmat Csehszlovákiában.

Fábry Zoltán *A vádlott megszólal* című 1946 májusában megjelent nagy hatású esszéjében kel védelmére a jogaitól megfosztott kisebbségi magyarságnak. A cseh és szlovák értelmiséghez fordult segítségért. Szalatnai Rezső fordításában 1947-ben jutott el az írás a címzettekhez. A magyar vagyok, tehát bűnös vagyok igaztalan vádjá ellen a szellem szabad embereihez fordult. Védőbeszédét azzal a meggyőződéssel írta, hogy a nacionalizmus tobzódásával szemben nem állíthat mást, mint a humánus becsületét, a vox humana dokumentálható hitét és erejét. Naivan azt hitte, hogy „a fasizmus perében csak az antifasizmus lehet perdöntő mérték”. Küzdőtársai, Peéry Rezső és Szalatnay Gyetlő antifasizista írásait is felsorakoztatta, hogy bizonyítsa a magyar kisebbség a szlovák állam idején is megőrizte a szellem és az erkölcs tisztaságát. Esterházy János példájával és a Szlovákiai Magyar Párt bátor, fasizmust elutasító magatartásával is bizonyítani kívánta, hogy a „szlovenszkói magyarság teljes egészében az antihitlerizmus itteni egyetlen kollektív hordozója lett”. Fábry Zoltán nagy hatású manifesztuma a szenvedélyes igaz-

ságkeresés kordokumentuma lett. Több mint húsz éven át csak titokban terjesztették. Nyomatásban 1968-ban jelent meg először az *Irodalmi Szemle* hasábjain. Fábrý Zoltán a politikai hatalom még halála után is gyanúsak tartotta, amiért a korabeli cseh és szlovák politika ellenében vállalta a kisebbségi magyarság védelmét. Időzített bomba volt számukra ez az esszé, hisz’ a hatvanas években felnövekvő fiatal nemzedék újra és újra fölfedezte a maga számára, hitet és erőt merítve tételes igazságaiból a magyar sorskérdések megoldásáért folytatott küzdelmeikhez.

Fábrý munkája mellett más megrázó írásművek és dokumentumok is ismertek ebből az időből. Ezek többsége Magyarországon elsősorban az *Új Otthon* című budapesti hetilapban jelent meg. Főként Szalatnai Rezső és Peéry Rezső (*Hét sovány esztendő gazdag termése*) írásairól van szó. Szalatnai Rezső munkái közül *A csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között* című emlékirata figyelemre méltó, mely 1990-ig befejezetlenül a hagyatékában rejtve maradt. *Kisebbségben és igazságban* (1970) c. történelmi vallomásait egybe gyűjtő kötetéért a hivatalos Szlovákia számára politikailag megbízhatatlan személy lett. Az egykori harcostársak közül Bethlen Oszkár volt, aki elsőként reagált a Szabad Nép hasábjain Fábrý Zoltán nevezetes esszéjére, de a magyarországi sajtó többsége szolidáris volt a kisebbségi magyarsággal. Említésre méltó még a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség, melynek tiszteletre méltó tagjai olyan röplapokat és kiadványokat jelentettek meg 1946-ban, melyek a magyarság tájékoztatását szolgálták. A szlovákiai főiskolákról kitiltott érsekújvári magyar fiatalok Szent György Kollégiuma *Menedék* címmel adott ki gépírással kiadványt. Sas Andor két értekező tanulmányát, melyet a háború alatt írt, a pozsonyi Magyar Tanszék őrizte meg, 1993-ban jelentette meg a Kalligram Kiadó.

Olyan dokumentum-értékű kötetek láttak napvilágot az elmúlt évtizedben, mint Szabó Károly: *A magyar–csehszlovák lakosságcsere története* három kötetben; a Szalatnai-hagyatékából jelentette meg Tóth László: *Hívebb emlékezésül Pozsony 1995* című munkáját. Kötetbe szerveződtek a kortársak és koronatanúk írásai úm. Peéry Rezső: *Gondolatok a teher-vagonban*; Szalatnai Rezső: *Kisebbségben és igazságban, Két hazában egy igazsággal*. Szintetizáló jellegűek azok a munkák, melyeket Janics Kálmán (*Hontalanság évei*), Vadkerty Katalin (*A reszlovakizáció*), Karel Kaplan (*Csehszlovákia igazi arca*) kutatásai alapján ismerhetett meg az olvasóközönség. Kortörténeti tájékozódásban segítenek Duray Miklós kötetei (Szlovákiai jelentés, Párizs, 1982; *Kettős elnyomásban*, Budapest, 1988.) Ezeken kívül tanulmányok, emlékezők légioi állnak ma már a kutatók rendelkezésére. Ami hiányzik, az a vitaszellem, következőképpen az események tárgyilagos megítélése.

Közvetlenül a háború után, a létért vívott beláthatatlan küzdelemben szót kért az irodalom is. A hontalanság éveinek irodalmáról a *Mint fészkekből kizavart madár* (Szerk.: Molnár Imre, Tóth László. Bp. 1990) című antológia, valamint a Zalabai Zsigmond által szerkesztett *Magyar jeremiád* (visszaemlékezések, versek, dokumentumok a deportálásról és a kitelepítésről 1946–1948. Pozsony, 1995) című kötetek adnak áttekintést. Élményekről van mindenekelőtt szó, a vers, a próza az események sodrát követve elsősorban a panasz, a fájdalom kifejezői. Györy Dezső, Forbáth Imre, Mécs László antifasiszta versei nyitják a sort. Vozári Dezső, Rácz Olivér, Szabó Gyula a háborúban elesettek, a koncentrációs táborokban elpusztult ártatlanok emlékeit idézik. Csontos Vilmos, Gyurcsó István a kisebbségi magyarság deportációs döbbeneteit örökölte meg. Kövesdi László, Jócsik Lajos, Duba Lajos, Szőke István, Kovács István, Kossányi József, Czimer Péter, Nagy Béla versebe foglalt fájdalmai, „hírverse” említésre méltók még a két antológiából.

A prózaírók közül Darkó István pályája – sorstársaéhoz hasonlóan – az 1946-os kényszerű áttelepülés után megtört, pedig a két világháború közötti kisebbségi magyar elbe-

szülő irodalom legtehetségesebb képviselőjét tisztelhetjük személyében. Új, eddig ismeretlen fejezete a kisebbségi magyar prózairodalomnak Rudnóy Teréz munkássága.

1848 decemberében a magyar szó tilalmi béklyói alól szabaduló *Új Szó* hasábjain kezdődött a szlovenszkói magyar irodalom „harmadvirágzása”. Az új korszaknak nemcsak névadója („harmadvirágzás”) volt Fábry Zoltán, hanem az irodalmi folytonosság képviselője is egyben. Ez a szakasz jóformán a semmiből indult. Az elüldözött írók, költők, értelmiségiek helyére egy új nemzedék lépett, ők vágtak neki – jobbára felkészületlenül – az irodalomszervezés gondjának. Az ismert és azóta beérkezett írók közül az elsők között szólalt meg Egri Viktor, Gály Olga, Gyurcsó István, Dénes György, Dusik Dániel, Ozsvald Árpád, Bábi Tibor. Az ötvenes évek elején azonban a dogmatizmus és a sematizmus irodalmi életet nyomorító torzításait látva megint csak Fábry Zoltán bírálta kemény szavakkal, tapintatos kritikával mégis a tollforgató fiatalokat. A sematizmus korszakát az a vita zárta le, melyet Tözsér Árpád indított 1963-ban a *Hét* hasábjain elmarasztalva az irodalomkritikát azért, amiért nem teremti meg az irodalomtudatot húzódozva attól, hogy elemző kézzel nyúljanak az 1948–1958-ig tartó korszakhoz, s hogy pontot tegyenek az ún. sematizmus-vita végére. A pontot végül is megint Fábry Zoltán nagy hatású írása, az *Antisematizmus* jelentette.

A kortárs magyar irodalom helyzetét Szlovákiában 1989 után nemcsak az elméleti kérdések tisztázatlansága nehezítette, hanem az is, hogy a rendszerváltás után nem került sor az előző negyven év irodalmi korszakának tárgyilagos értékelésére. Az irodalmi tudat zavarait fokozza, hogy visszatérően megkérdőjelezzük a kisebbségi irodalom helyzetét, szerepét, sőt a kisebbségi irodalomtörténet-írás értelmét is. A „szétszóródás után” a kisebbségi irodalmak mindegyike „autonómnak”, ugyanakkor a nemzeti irodalom és kultúra részének tekintette magát. Tette ezt a többségi nemzetek részéről változatos hevességgel ismétlődő elszigetelési, az anyanemzet testéről való leválasztási kísérletei ellenére. A magyar kisebbségi irodalmak képviselői a „kettős kötődés” elvét hangoztatták. „Mi nem ideiglenesen tartózkodunk ezen a földön, hanem itt születünk, itt vagyunk honosak... Más kérdés, hogy csehszlovákiaiágunkból mi következik az általunk művelt irodalomra nézve.” „Ha bezárkózás, izoláció, akkor Fábry Zoltánnal együtt kiáltjuk, hogy nincs szlovenszkói magyar irodalom... Ha viszont nyitottság, világra látás, több kultúrában élés és gondolkodás, akkor az egyetemes magyar irodalom e részének speciális jellegét a rész nevében is kifejezésre kell juttatnunk, s miért ne lehetne nevünk a területi hovatartozásunkat is kifejező csehszlovákiai magyar irodalom?” (Tözsér Árpád). Két évtizeddel később 1998-ban Grendel Lajos az elszigeteltség okait vizsgálva legfőbb bajnak a minőségi művek elmaradását jelölte meg.

Külön fejezetben szól Fónod Zoltán azokról a többségi nemzet részéről megnyilvánuló kételyekről és ellentmondásokról, amelyek részben a cseh és szlovák irodalomtörténetesek értékeléseiben, részben pedig a kultúrpolitika kisebbségi magyar irodalmi publicitást sújtó intézkedéseiben fejeződnek ki. A csehszlovákiai, valamint a határon túli magyar irodalmak mibenlétének, önazonosságának és a magyar irodalom egészébe való beilleszkedésének vitái máig folynak.

Viták zajlanak továbbá a csehszlovákiai magyar irodalom korszakolására vonatkozóan is. Általában elfogadják Fábry Zoltán rendszerezését, miszerint az első korszak az alapozás ideje volt a „semmi talaján” 1918–1938-ig. A második időszak 1938-tól 1948-ig tartó szomorú időszak, amikor a fasiszták terrorja után a szlovák burzsoázis nacionalizmus képmutató alatomossága bénította meg a kisebbségi magyar szellemi életet. A harmadik korszakot 1948 decemberétől, az *Új Szó* megjelenésétől számította Fábry Zoltán. Ezt a korszakhatárt vitatja a hetvenes évek végén Koncsol László, majd Fónod Zoltán, akik a

korszakhatárt inkább 1945-re tennék. Megkérdőjelezzük ugyanis a két eltérő történelmi korszaknak (a fasiszta szlovák államnak és a háború utáni antidemokratikusan építkező Csehszlovákiának) az összekapcsolását az „elnémítottság” alapján. Nem az a gond, hogy az „elnémítottság” nem lehet korszakhatár, hanem az is, hogy a fasiszmus feletti győzelem eleve új társadalmi és politikai lehetőségeket teremtett Kelet-Közép-Európában éppúgy, mint szerte a világon. Fábry Zoltán felosztását Görömbei András és Szeberényi Zoltán sem fogadta el, „mert sem az irodalmi, sem a politikai változásoknak nem felel meg.”

A tárgyszerű viták, nézetek és véleménykülönbségek segíthetnék a kisebbségi magyar írókat abban, hogy az új évezredben is megfeleljenek a kihívásoknak. Mert a kisebbségi sorsot meg lehet tagadni, de nem lehet belőle kivonulni. Amikor a letűnt évtizedek értelmezését kísérlük meg az irodalomtörténészek, a mindenkor élő irodalommal kell szembeszűlniük és azzal a kikerülhetetlen ténnyel, hogy a különböző korszakokban keletkezett műveket kell esztétikai-nyelvi-poétikai szempontból megvizsgálni. Ez azt is jelenti, hogy vizsgálódást segítő koordinátákat kijelölni az irodalomtörténeti és elméleti szempontok változása miatt egyáltalán nem könnyű feladat.

Mindezek előre bocsátásával Fónod Zoltán az elmúlt ötven év irodalmát négy korszakra osztva vizsgálja: 1. Az ellentmondások korszaka 1948–1957-ig; 2. Útkeresés – a klasszikus és a modern örökség útján 1958–1969-ig; 3. Új érzékenység – avantgárd és posztmodern kísérletek 1970–1990-ig; 4. Korforduló, irodalmunk 1990 után.

Az ellentmondások korszaka (1948–1957)

A sematizmus szorításából elsősorban azok tudtak szabadulni, akiknek képzettségük révén meghatározó irodalmi élményeik, példaképeik voltak (Ozsvald Árpád, Bábi Tibor, Rácz Olivér, L. Kiss Ibolya). *Új hajítások* (1953) címmel jelent meg az az antológia, mely a fiatal szlovákiai magyar írók és költők seregszemléje volt, ma már csak kortörténeti adalék lehet. Ha név nélkül összekevernénk az írásokat, nem lehetne megmondani, melyiket ki írta. Közülük emelkednek ki egy évvel később a *Három fiatal költő* (1954) című kötet szerzői: Török Elemér, Ozsvald Árpád és Veres János. Megnyugtató eredményt még az első önálló kötetek sem hoztak. Dénes György: *Magra vár a föld*, 1952; Gály Olga: *Hajnali őrségen*, 1953. Az eredetiség, az élmény erejét elsősorban Bábi Tibor *Ez a te néped*, 1954 című kötete jelentette, amely az 1945 után elnémított magyarság hazára találását, emberségbe vetett hitét tudta erőteljesen megfogalmazni. A kevesebb verset és több költészetet Fábry Zoltán-i felszólítása a legjellemzőbb erre a korszakra. A prózaírodalom sem tudott újat és más szemléletet hozni ezekben az időkben. A két világháború közötti elismert írók, Egri Viktor, Szabó Béla is képességeik alatt teljesítettek. Szabó Béla 1951-ben megjelent novelláskötetét is iskolás sokat akarás jellemezte, pedig „ha a formai fegyelmet fokozni tudná, a novella József Attilája lehetne.” *Mint szemünk fényét* (1953) című regénye a sematizmus állatorvosi lova. *Marci, a csodakapus* (1955) és *A menyasszony* (1956) című regényei azonban már figyelemre méltó színfoltjai voltak a korabeli irodalmi életnek. Más József *Vég nélküli gyűlés* (1955) című kötetében rövid történetekkel mutatkozott be, melyeket erőfélben lévő gyümölcsnek nevezett a korabeli kritika. A Tömörkény, Móra, Gárdonyi modorában megidézett történetek legfőbb hibája a felszíniesség, a falusi emberek sorskérdéseinek nagyon is könnyed kezelése, a politikai változások kényszerének leegyszerűsítése. Ez vonatkozik a *Téli világ* (1957) című regényére is, mely a kollektivizálódás gondjaival küszködő falusi életet ábrázolja.

Útkeresés – a klasszikus és modern örökség vállalása (1958–1969)

A egyéni utakat választva kereste a kisebbségi magyar prózairodalom megújításainak módozatait. A magyar irodalomban is több stílusirányzat él egymás mellett a 18. század óta, s ez a jelenség a kisebbségi magyar irodalom esetében sem ismeretlen, következőképpen a stílusirányok közötti határok is elmosódtak. A huszadik századi magyar irodalomban a realizmus, újrealizmus, hagyományos és modern avantgárd típusait szokás emlegetni.

A költészetben kétségtelenül a „nyolcak” nemzedékének antológiája jelentett új szint, új arcokat. Úgy akarták a szlovákiai magyar lírát megújítani, hogy szemüket a kortárs magyar költészet legjobb alkotóira vetették. A *Fiatal szlovákiai magyar költők antológiájában* (1958) lényegében az ötvenes évek közepétől fellépő költők, Cselényi László, Fecső Pál, Gyüre Lajos, Kulcsár Tibor, Zs. Nagy Lajos, Petrik József, Simkó Tibor és Tőzsér Árpád jelentek meg. Ezek a költők elsősorban a művészi forma terén múltak felül az előző nemzedéknek formailag szimpla, egyszínű költészetét. Hajlékonyabb, gazdagabb költői nyelv, bátrabb kifejezéskeresés és képalkotás, erősebb gondolati jelleg, dúsabb ritmikai árnyaltság és szélesebb skála jellemzi a termésüket.

A korszakot tárgyalva meg kell említeni azokat a jelentkezőket, akik antológiás előzmények nélkül adták le névjegyüket a szlovákiai magyar irodalomban (Gál Sándor, Tóth Elemér, Bárczi István, Monoszló M. Dezső).

A prózairodalomban lényeges változást csak a hatvanas évek elején Rácz Olivér, Dobos László és Duba Gyula munkássága jelentettek. Rácz és Duba lényegében a hagyományos realista prózát művelte, Dobos László a korszerű eszközök keresésével, az idősíkok merész váltásával és a belső monológok alkalmazásával mutatott új utat a magyar próza megújításának Csehszlovákiában.

Meghatározó volt a korabeli irodalmi életben, hogy sokéves csatározás után 1958 őszén végre megjelenhetett a szlovákiai kisebbségi magyar irodalom leghosszabb életű orgánuma, az *Irodalmi Szemle*. Az elmúlt több mint negyven év során valóban fórum lett, a kisebbségi magyar irodalom első számú színtere. Vele és általa lépett a szlovákiai magyar irodalom és részben a szellemi közgondolkodás a férfikor küszöbére, és éli ma is igazi férfikorát.

Új érzékenység – Avantgárd és posztmodern kísérletek 1970–1990

A hetvenes évek egyik meghatározó jelensége volt, hogy egy másfajta látásmódú új nemzedék hívta fel magára a figyelmet. Elődeikhez hasonlóan nekik is meg kellett küzdeniük azokkal a fenntartásokkal, melyeket a konzervatív szemlélet és a hagyománytisztelőt ürgyén gerjesztettek körülöttük. A Szlovák Írószövetség Magyar Szekciójá és az *Irodalmi Szemle* szerkesztősége 1969-ben munkaértekezleten vitatta meg a fiatal írók és költők munkásságát. Ezt követte az a sajtóvita, mely az *Egyszemű éjszaka* című antológia megjelenése előtt bontakozott ki. Jórészt ennek az ellenszélnek is „köszönhető”, hogy az antológia csak 1970-ben jelent meg Tőzsér Árpád szerkesztésében, aki az *Irodalmi Szemle* Vetés rovatában már korábban gondjaiba vette a fiatal nemzedéket. A rovatban több mint harminc tollforgató szólalt meg két-három év alatt. Közülük emelkedtek ki a „kilencek”: Aich Péter, Keszeli Ferenc, Kmeczkó Mihály, Kulcsár Ferenc, Mikola Anikó, Németh István, Sztási Ferenc, Tóth László és Varga Imre. Szinte korparancsba kapták a „mo-

derennek lenni mindenestől” Rimbaud által megfogalmazott, majd Ady által megújított üzenetét. Az eltelt évtizedek tanúsága szerint nem a vádak és vádaskodások igazolódtak, hanem az értékteremtés e nemzedék részéről is.

Egy évtized múlva, 1980-ban, a *Megközelítés* című költészeti és képzőművészeti antológiában (Tóth László és Kulcsár Ferenc szerkesztette) újra hét költő mutatkozott be (Karsay Katalin, Kendi Mária, Kövesdi Károly, Molnár László, Lunczer Gabriella, Somos Péter és Soóky László). A költők mellett fiatal tehetséges képzőművészek is helyet kaptak az antológiában (Csótó László, Dolán György, Dúdor István, Fodor Katalin, Mikulás Balázs, Lőrincz Zsuzsa és Lipcsei György). Ebből a nemzedékből azonban kevesebben maradtak a pályán, mint a korábbi generációkból.

A fiatal tehetségek gondozását a nyolcvanas évektől a Madách Könyvkiadó programszerűen vállalta, így a *Főnix Füzetekben* (1981) sok fiatal költő debütált (Bettes István, Barak László, Szigeti László, Kendi Mária, Lacza Tihamér, Dusík Éva és mások).

1986-ban jelent meg *Próbaút* címmel az az antológia, amelyben lényegében az Iródia néven csoportosuló fiatal nemzedék költői és prózaírói szerepeltek (Csepécz Szilvia, Farnbauer Gábor, Fellingner Zoltán, Hízsnyai Zoltán, Hódossy Gyula, Hoga György, Juhász József, Krausz Tivadar, Ravasz József, Szentandrás Tibor, Talamon Alfonz). A „minden tagadás” elvével szerveződő mozgalom tagjainak többsége a későbbiek során tehetségről, rátermettségről adott bizonyosságot.

A nyolcvanas évek nagy meglepetése volt a magyar irodalomban Grendel Lajos színre lépése. Kisregényei, regényei nemcsak a csehszlovákiai magyar irodalom értékrendjét alakították át, hanem az író a kortárs magyar próza viszonylatában is elismert helyet vívott ki magának. Műveiben modern formanyelven próbálja „az igazságot egyensúlyba hozni a tényekkel”, mert a legfontosabb számára, hogy „ne legyen pokol az életünk”.

Lényegében ezt az utat követi az Iródia-nemzedék tagjaként Talamon Alfonz is, azzal a különbséggel, hogy nála a formanyelv inkább a francia új-regény és a latin-amerikai mágikus realizmus szövegformálását követi, ebből villannak elő az álom és a valóság határain zajló történetek.

Hol végződik a múlt, s hol kezdődik a jövő? – teszi fel a kérdést a szerző a nyolcvanas évek kisebbségi magyar irodalmát vizsgálva. Hiszen az irodalmi folyamatok nem követik, az esetek többségében megelőzik azokat a változásokat, amelyek a társadalomban végbemennek. S minthogy a paradigmaváltás a csehszlovákiai magyar irodalom esetében 1989 után elhúzódó folyamat volt, ezért nem lehet 1989-et egyértelműen korszakhatárnak tekinteni. Azok a folyamatok ugyanis, amelyeknek a kilencvenes években tanúi lehettünk, jóval korábban, a nyolcvanas években elkezdődtek.

Korforduló 1990 után

A rendszerváltást követő évtized irodalmi gondjai közé tartozik, hogy a kisebbségi magyar irodalom megítélése, helye és szerepe az elmúlt években rendkívül ellentmondásossá vált. Jórészt azért, mert elbizonytalanodott az az értékrendszer, amely az irodalmi művek megítélésében fogódzót jelentett az irodalomkritikus számára. A veszedelmet az jelenti, ha az irodalomkritikában és az irodalomtörténetben olyan szempontok jutnak kizárólagos helyzetbe, amelyek az irodalom autonómiáját, céltalan kalandozásait túlhangsúlyozzák, s ugyanakkor bagatellizálják azokat az alkotásokat, melyek a nemzet sorsa iránti felelősséggel íródtak, és magas művészi színvonalat képviselnek.”

Domokos Mátyás véleménye szerint a szellemi, az irodalmi elit nagy része élettapasztalatait képtelen írőilag feldolgozni, művekbe konvertálni, mert elveszett az a belső meg-

győződése, ami minden írói kifejezésnek, minden formáló ihletnek legerősebb rugója: hogy tudniillik összefüggő elképzeléssel, koherens látomással rendelkezik a világról.

Az elméleti kérdések tisztázatlansága mellett a kortárs magyar irodalom helyzetét Szlovákiában az is bonyolítja, hogy 1989-ben nem került sor az előző negyven év irodalmi korszakának tárgyilagos értékelésére.

Az irodalomkritika jelenlegi állapotát a szórványszerűség és értékhierarchia folyamatos zavara jellemzi. A fiatal kritikusok közül egyedül Németh Zoltán foglalkozik rendszeresen a kisebbségi magyar irodalom kérdésével.

A kilencvenes évek elején a fiatal Győry Attila és Z. Németh István költői és prózaírói munkái emelhetők ki, továbbá az *Irodalmi Szemlében* és a *Nyugtalan Indák* (1993) című antológiában publikáló Boleman László és Csehy Zoltán versei, valamint Fábíán Nóra groteszk és abszurd novellái, N. Tóth Anikó balladisztikus meséi arattak megérdemelt elismerést. Egy másik 1993-as antológia, a *Kapufa a Parnasszuson* figyelemre méltó tehetőségei: Juhász Katalin, Polgár Anikó, Pénzes Timea, Öllös Edit és Kozsár Zsuzsanna. Mízsér Attila versei (*Hab nélkül*, 2000) elsősorban az új költői megoldások iránti sokoldalú érzékenységgükkel lehetnek a szlovákiai magyar irodalom számára biztatóak.

Tanulmánya végén Fónod Zoltán – szembesülve azokkal az ellentmondásokkal, melyek az utóbbi években megosztják és székértáborokba kényszerítik az írókat – a szlovákiai magyar kultúra és szellemiség egységére apellálva, önmérsékletet sürgetve az összefogás értelmére és elkerülhetetlenségére hívja fel a figyelmet.

Cholnoky Olga

„...érdekeltek bölcs kínjaid, megismerés!”

Balázs Imre József: Vázlat az erdélyi magyar költészetéről (1818–2000). = Korunk, 3. folyam 2001. 11. sz. 3–8. p.

A tanulmány a kolozsvári Kalota Könyvkiadónál megjelenő erdélyi magyar költészeti antológia előszava. Újdonsága, hogy az eddigi, hasonló antológiák fehér foltjaira felfigyelve másféle színárnyalatokra, hangsúlyokra, az életművek új kontextusaira hívja fel a figyelmet.

A legtöbb, szigorúbban válogatott erdélyi magyar költészeti antológiában például egyetlen költő sem szerepel az 1893-ban született Bartalis János és az 1906-ban született Horváth Imre között. Pedig az erdélyi magyar költészet az első világháború után nem a semmiből tűnik elő. Azok a költők – Áprily Lajos, Tompa László, Reményik Sándor –, akik 1918 után jellegzetes figurákká váltak, már a század első évtizedében is jelentős verseket írtak. Lehetne itt Ady és elődei erdélyiségéről is szólni. Az 1920-as évektől kezdve a költők, a körülmények által kényszerítve, erőteljesebben figyelnek egymásra, és kialakul egy sajátos, allegorikus költői szótár, amely egyfajta értelmezést kínál a Trianon utáni értelmiségi helyzetre.

Ezzel párhuzamosan azonban megindul az a költészeti szétartás, amely minden „nemzedéki-helyzeti csomópont után” szükségszerűen bekövetkezik. Tompa László borongós hangulatait, magányérzéseit olykor örömmélmények tudatos megélésével teszi próbára. Áprily Lajos sodró lendületű ritmusokkal kísérletezik. Reményik Sándor erős morális töltetű verseit pedig olyan költemények övezik, amelyek a szerepnek az énről való leválasztását konstatálják. Bartalis János pedig az 1910-es évek avantgárd lendületét panteisztikus vitalizmussá alakítja.

Az irodalomtörténet számára rejtettebben maradó költészeti vonal ebben az időben Ady Endre versvilágát sokoldalúan értelmezi tovább. Olosz Lajos a századforduló szecessziós költészeti hagyományait folytatja kontemplatív szabad verseiben. Berde Mária démoni, irracionális érzékenysége a Komjáthy Jenő, Czöbel Minka, Ignótus vagy Kaffka Margit költészetével rokon. Az az avantgárd kirajzás, amely az 1910-es évek végétől az 1920-as évek második feléig érvényesül az erdélyi irodalomban, ekkor még kevésbé ismert, de elsősorban az expresszionizmus és a Kassák-féle aktivizmus nyelvi megoldásaira épült. Felismerve a költészeti hagyomány konvencionális közmegegyezéssel jellegét a radikális megújítást kísérte meg, bizonyos esetekben a társadalmat radikálisan megújítani kívánó ideológiákhoz kötődve. A kommunista csoportok művészi eszménye azonban egyre inkább tematikus jellegűvé vált, és kizárólag a nyílt osztályharcos töltetet hordozó szövegeket kezdték értékelni. Ezért a harmincas évektől kezdve egyre inkább háttérbe szorult Erdélyben az avantgárd poétika. Az avantgárd erdélyi fórumai, a *Napkelet*, *Genius*, *Új Genius*, *Periszkop* rövid fennállásuk alatt rendkívül szoros kapcsolatot tartottak fenn a nyugati országokkal és Magyarországgal. A legjelentősebb avantgárd költők, a Becski testvérek, Szentimrei Jenő, Reiter Róbert ebben az időben még egy kötet összeállításáig sem jutottak el, verseik folyóiratok és antológiák lapjain szétszórva rejtőzködtek, holott Adytól örökölt képi logikájuk, asszociatív mondatfűzésük később a hatvanas évek neoavantgárd költőinél – Szilágyi Domokos, Szöcs Géza, Cselényi Béla – visszatér.

Az 1910-es években eszmélkedő fiatalok és az őket követő nemzedékhez tartozó költők, akik a világháborút és a békeszerződéseket még gyerekként élték meg, más okból kerültek az irodalmi köztérbe, mely a kisebbségi helyzetre allegorikus módon reflektált. Rezignált veszteségtudat helyett feszülő tettvágygal lépnek a húszas évekbe; a helikoni csoport második nemzedékéhez tartozó költők már adottságként tekintenek a megváltozott társadalmi körülményekre, és nem annyira a feldolgozás, inkább a költőszerep általános, nyelvi-önkereső problémái foglalkoztatják őket. Dsida Jenő, majd az Erdélybe visszavisszalátogató és az Erdélyi Helikonban gyakran publikáló Jékely Zoltán költészete hozható leginkább kapcsolatba a pesti Nyugat ekkori törekvéseivel. Amikor Jékely a negyvenes években visszatelepedik Kolozsvárra, Szabédi Lászlóval indít Termés néven új folyóiratot. Szabédi a népköltészetből és a régi magyar költészetből vett formák reflektált használatára és a társas viszonyok dilemmái iránti fogékonysága révén alkot jelentőset. Később Székely János néhány verse közelít Szabédi versbeszédéhez és problémakezeléséhez. A harmincas években induló költők életműve attól sajátos, hogy a negyvenes-ötvenes években törést szenvedve a szocializmust kezdik támogatni és szinte kizárólagos témaként kezelni. Így a különböző életkorú és habitusú költők versnyelve (Tompai László, Bartalis János, Szemlér Ferenc, Horváth István) nagyfokú uniformizálódáson megy keresztül. Csúpan a hatvanas évek második felétől bomlik fel erőteljesen ez az uniformizált költői nyelv, s az akkor fellépő fiatal költőnemzedékkel egy időben az idősebb generáció is (Márki Zoltán, Majtényi Erik, Méliusz József) kezd merészebben kísérletezni. Ezt az időszakot az ismét Magyarországra távozó Jékely Zoltán költészete színi meg a legkevésbé. Szabédi László, Székely János és Páskándi Géza tud legkorábban nemet mondani erre az uniformizáló, erős politikai nyomásra érvényesülő irodalomszemléletre.

Székely János versei már az 1940-es években egzisztencialista gondolatmeneteket hordoztak. A versek leginkább a megvilágosodás és a felismertetés retorikája között ingadoznak, szikár, jambikus versnyelven. Az erdélyi magyar költészet felívelő periódusában, 1971-ben Székely János *Ars poetica* című előadásában a versírás lehetetlenségét jelenti be emlékezetes gesztussal. Verset a továbbiakban alig ír, drámában, regényben, filo-

zófiai esszéikben viszont következetesen építi a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Páskándi Géza szintén több műfajban bontakoztatja ki azt az aforisztikus, esszéisztikus szövegvilágot, mely életművének sajátja. Páskándi legértettebb kísérletei az avantgárd poétikákra emlékeztetne, de erőteljes intellektuális kontroll alá helyezi az automatikus írást. A modernség ismeretelméleti érdeklődése jellemzi, akárcsak Székely Jánost, viszont nem a mítoszok őstudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának.

Ettől kezdve egyre fontosabb szerephez jutnak az erdélyi magyar költészetben a kötet- és cikluskompozíciók, amelyek különböző nyelvi rétegeket hoznak mozgásba. (Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos poétikai kísérletei.) Ugyanakkor ebben az időben, a hatvanas-hetvenes években történik meg az erdélyi magyar költészet első jelentős visszakapcsolódása a magyarországi kontextushoz. Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos költészete viszonyítja magát a Nagy László-i, Juhász Ferenc-i versbeszédhez, ugyanakkor azonban egy tágabb közeget is teremt a hosszú-verseknek. Szilágyi Domokos már a hatvanas évektől kezdve ironikusan viszonyul a saját költő-szerepéhez és a költészeti hagyomány egy részéhez.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján különböző nemzedékek, mintegy egymásra torlódónak versben és prózában egyaránt. A kezdeményezés Szilágyi Domokosé és Lászlóffy Aladáré. Szabad verseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újratерemtő szövegeik az idősebb nemzedéket (Márki Zoltán, Méliusz József) is arra bátorítják, hogy a költészhöz és a versbeszédhez való viszonyuk kevésbé legyen pátoszos. A náluk fiatalabbak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc visszafogottabb, ugyanakkor archetipikusabb nyelven tovább tágitják a kanonikus versnyelv képi és tematikai korlátait. Hervay Gizella groteszk képei és reflektált tömörsége révén hozza létre a Pilinszky- és Nemes Nagy Ágnes-féle versnyelvnek sajátos erdélyi változatát, *Zuhanások* című oratóriumával pedig egy töredékes, teljes mondatszerkezetet felborító szópoétika felé mozdul el. Lászlóffy Aladár és Lászlóffy Csaba verseiben a történeti dimenzió válik hangsúlyossá. Szándékolt anakronizmusokból, hommage-típusú megidézésekből, állandó pespektívaváltásokból építkezik a későbbiekben az erdélyi magyar költészetnek ez a vonulata.

A hetvenes nyolcvanas évekre azok a derékhadhoz tartozó költők, akik nem emigrálnak, egyre gyakrabban választják azt a megszólalási módot, melynek Farkas Árpád és nemzedéktársai, Szilágyi Domokos, Hervay Gizella a legjelesebb képviselői. Farkas Árpád költő képei egymástól igen távoli jelentésmezőket kapcsolnak össze, erős érzelmi töltettel. Verseinek archetipikus képei és erőteljes retorizáltsága a mi-tudat erősítését szolgálják, és egyben újjáélesztése a két világháború közötti magyar líra allegorikus helyzetértelmezésének.

A kolozsvári filozófust, Bretter Györgyöt mesterüknek tekintő fiatal költők és kritikusok a hetvenes évek második felétől egyaránt elutasítják a kisebbségi-közösségi retorikát, és egy a Szilágyi Domokosénál is radikálisabb, önreflexív neoavantgárd poétikát alkalmaznak, Szöcs Géza, Egyed Péter, Cselényi Béla, Sütő István, Balla Zsófia merész kötetkompozíciókban gondolkodnak. Szöcs Géza eklektikus-szintetizáló életműve Székely Jánoséhoz hasonlóan a mítosz szinkretizmusát tekinti kiindulópontjának, de őt a mítosz létrejötte és létrehozása érdekli elsősorban. Nem eleve létező archetipusokat használ, hanem a versek egymásra-vonatkozásában hoz létre archetípusszerűen funkcionáló képeket. Cselényi Géza versei happeningszerűen válnak egyszeri történéssékké, újszerűsége törekednek, mégis sokkal közelebb állnak a szorosabb értelemben vett neoavantgárd ízléshez. A Szöcs Gézánál valamivel idősebb Markó Béla állandó reflexió tárgyává

teszi a különféle beszédmodokat, és egy ideig szabadversekben reflektál az élethelyzetekre, majd antik versformákban és szonettekben keres köztes helyet a közösségi és az avantgárd beszédmodok között a nyolcvanas évek második felétől. Ebben az időben a több nemzedékre kiterjedő emigráció és az erősödő politikai nyomás miatt kevesebb jelentős költemény születik. Az újhordas-későmodern poétika felé elmozduló Visky András és a karneváli maszk-cserélgetése, klasszikus formakultúrája és önfeledtsége révén újdonságot jelentő Kovács András Ferenc költészete képes jelentősen továbbalkítani az erdélyi magyar költészeti hagyományt.

A kilencvenes évek derekától elhallgató, illetve szerepválsággal küszködő erdélyi magyar költők által hagyott nyelvi vákuumot újabb írói-költői csoportosulások próbálják betölteni. A *Serény Múmiában* és az *Előretolt Helyőrség* című lapban induló költők: Orbán János Dénes, Sántha Attila, Fekete Vince, illetve a tőlük később eltávolodó Kelemen Hunor és László Noémi a populáris szféra felé hirdetnek meg nyitást.

Cholnoky Olga

A két világháború közötti Vilna fehérorosz és litván irodalma

Lapinskene, Al'ma: Belaruskaâ i litvonskaâ litaratura mizvaennaj Vil'ni. = Konan, Uladzimîr (galoŭny rěd.): Skarynaznaŭstva – Knigaznaŭstva – Litaraturaznaŭstva. Minsk, Belaruskî Knigazbor, 2001 (= Belarusika – Albaruthenica 20). 275–279. p.

A két világháború között Lengyelországhoz tartozó Vilna (Wilno, Vilnius) kulturális helyzete bonyolult és változatos volt. „Egy olyan zugban élünk, amelyből nagyon hosszú út vezet a nagyvilágba” – panaszkodott a „Belaruskaâ Krynica” című újság 1934-ben. Hasonlóan érzett Czesław Miłosz is, amikor azt írta, hogy „a város be van zárva a határok alkotta zsákba”. Igaz, azt is hozzátette, hogy „1918 és 1939 között sehol másutt nem alakult ki egy ilyen alkotó légkörű, tehetségekkel és energiával teli központ”.

Pedig a politikai helyzet nem kedvezett a litván és a fehérorosz művelődésnek. A lengyel megszállás első komoly következménye az volt, hogy a legtehetségesebb litván alkotók csaknem mind még 1919-ben vagy 1920-ban Kovnóba (Kaunas, Kowno), az ideiglenes litván fővárosba távoztak. Hasonló veszteség érte a lengyelországi fehérorosz irodalmat is. A lengyel hatóságok nem támogatták sem a litván, sem a fehérorosz kultúrát. Az otthon maradt litván és fehérorosz értelmiségieknek először is a nemzeti nyelvű sajtóról, iskoláról és kulturális szervezetekről kellett gondoskodniuk. Áldozatos munkájuk eredményeképpen működhetett Vilnában a fehérorosz és a litván gimnázium, a város környéki falvakban pedig több elemi iskola. A fehérorosz nyelvű iskolaügyet a Fehérorosz Iskolaegyesület vette kézbe, amelyet B. Taraškevič vezetett. A litván iskolaüggyel a „Rytas” és a Szent Kázmér Egyesület, valamint a Litván Tanítók Szövetsége foglalkozott. A litván tankönyvek kiadásáról a J. Basanavičius vezette Litván Tudományos Társaság gondoskodott. A két világháború közötti Vilna kulturális életéhez hozzátartozott a Fehérorosz Múzeum, a fehérorosz és a litván diákszövetség, a fehérorosz és a litván színjátszó kör.

A vilnai litván irodalom megalapítója Rapalas Mackonis prózaíró és publicista, aki 1929–1930-ban kiadta „Szürke hősök” című kétrészes regényét, amely a cári idők litván könyvcsempészeinek állított emléket, akik Kelet-Poroszországban nyomtatott litván nyelvű könyvekkel látták el a litvánokat akkor, amikor Oroszországban (1905 előtt) a la-

tin betűs litván könyvek nyomtatása be volt tiltva. A második évtized (a 30-as évek) litván irodalma Vilnában már sokkal gazdagabb lett. 1932-ben létrejött a litván Művészeti és Irodalmi Társaság, amely irodalmi és kulturális esteket rendezett. 1933-ban indult a *Lietuviškas Baras* című kulturális folyóirat, 1937-től kezdve pedig a *Vilniaus Žodis* című újság *Kuryba ir kritika* néven művészeti és kritikai mellékletet jelentetett meg. A vilnai litván irodalom erőre kapott: 1935 és 1938 között sorban jelentek meg P. Mackonis regényei, V. Radziulis novellái, majd Vilna igazi költőinek – O. Miciute, J. Kekštas, A. Žukauskas – első kötetei.

A két világháború közötti vilnai fehérórosz irodalom első jelentős alkotója Nina Arsenneva volt, akinek első verseskötete 1927-ben jelent meg. Az évtized végén debütáltak versesköteteikkel M. Mašara, M. Vasilėk és Hv. Il'āševič. A második évtized a fehérórosz irodalomban is termékenyebbnek bizonyult. 1932–1934-ben jelent meg a *Nėman*, 1935-ben pedig megindult a *Kalosse* című irodalmi és tudományos folyóirat. Ez szándéka szerint minden műfajt reprezentálni kívánt ugyan, de azért a költészeté volt benne a főszerep. N. Arsenneva, M. Tank, M. Mašara, M. Vasilėk, Hv. Il'āševič, A. Bārozka, N. Taras, A. Ivers majd minden számban szerepeltek. A 30-as éveket a vilnai fehérórosz irodalomban M. Tank és M. Mašara évtizedének nevezhetjük. Mindketten három-három verseskötetet adtak ki. Maksim Tankot már első kötetei megjelenése után európai rangú költőnek ismerte el a lengyel kritika is. Önálló verseskötettel jelentkezett M. Vasilėk és Hv. Il'āševič is, M. Mašara drámaírással is foglalkozott. Kezdett kialakulni a saját igényes kritika is.

A litván és a fehérórosz irodalom Vilnában e korban hasonló körülmények között fejlődött, ennek következtében mindkettőben a nemzeti és a szociális tematika dominált. Ugyanakkor e két irodalom belső fejlődése eltérő képet mutat. A fehérórosz irodalomban a költészet, mégpedig a romantikus hevületű költészet dominált. A litván irodalomban minden műfaj kiegyenlítetten volt jelen, a költészet is többféle irányzatot mutatott fel. Ennek oka az, hogy a fehérórosz nemzeti mozgalom megkésettége folytán itt csak most fejeződött be a nemzeti újjászületés. Márpedig a nemzeti újjászületési mozgalmak elválaszthatatlanok attól a romantikus szellemtől, amely a vilnai fehérórosz költészetet jellemzi. A litván írók számára a nemzeti újjászületés már múlt időt jelentett ekkor. A Kaunas fővárossal fennálló független Litvánia léte reményt adott arra, hogy a nemzet fennmarad. Ezért a művészi világlátásban nagyobb szerepet játszhattak az alkotók saját vonzalmai, s ez nemcsak műfaji, hanem stilisztikai (avantgardizmus, expresszionizmus) változatosságot biztosított a vilnai litván irodalomnak.

Zoltán András

A fehérorosz nyelv funkcióinak bővülése az I. világháború éveiben

Rudovėč, Stanislaŭ: Pašyrėnne sacydł 'nyh funkcyj belaruskaj movy ŭ astavinah peršaj susvetnaj vajny: histryėny vopyt, urokì dlà našėadkaŭ. = Cyhun, Genadz' (galoŭny rėd.): Belaruskà mova: šlähì razv'iccà, kantakty, perspektyvy. Minsk, Belaruskì Knìgazbor, 2001 (= Belarusika – Albaruthenica 19). 6–10. p.

Az első világháború (1914–1918) éveiben aktivizálódtak számos nép nemzeti felszabadító mozgalmai és államalkotó kezdeményezései. Így volt ez a fehéroroszek esetében is. Előtérbe került az anyanyelv társadalmi státusának a kérdése is, amely a nép nemzeti és állam önmeghatározásának egyik legfontosabb tényezője. A problémát bonyolította, hogy a fehérorosz etnikai terület a háború különböző szakaszaiban különböző államalakulatok fennhatósága alá tartozott. A terület egyes részein a fehérorosz nyelv társadalmi funkcióinak köre aszerint változott, hogy az adott hatalom hogyan kezelte a nyelvi kérdést, illetve az anyanyelv tudatos hívei milyen aktivitást fejtek ki.

Azon a területen, amely a háború kezdeti szakaszában a cári Oroszország uralma alatt maradt (1915 őszéig egész Fehéroroszország, 1917 februárjáig az ország központi és keleti része), folytatódott az a politika, amely az előző évtizedben alakult ki: a fehéroroszt nem ismerték el önálló nyelvnek, gyakorlati használatát maximálisan korlátozták. A hétköznapi érintkezésen kívül használatát csak a szépirodalomban, az időszaki sajtóban és az amatőr kulturális tevékenységben tűrték meg. A háború elején ténylegesen azonban még ezeken a területeken is tovább szűkült a fehérorosz nyelv használata, mert a valódi vagy a mesterségesen felnagyított nehézségekre hivatkozva megszűntek a korábban rendszeresen megjelenő fehérorosz nyelvű kiadványok és beszüntették tevékenységüket az amatőr kulturális egyesületek is. Másrészt viszont a cári hatóságok engedélyezték különféle jótékonsági egyletek alakítását, amelyek a háború sújtotta lakosság szenvedéseit voltak hivatva enyhíteni, de belső ügyeikben a fehérorosz nyelvet használták és a nemzeti újjászületés legális központjaivá váltak.

Ennél kedvezőbb feltételek alakultak ki a fehérorosz nyelv társadalmi funkcióinak kiterjedésére Nyugat-Fehéroroszországban azután, hogy 1915 nyarán-őszén német birodalmi csapatok szállták meg. A németek gyengíteni akarták az elfoglalt területeken az orosz befolyást, ezért korlátozták az orosz nyelv használatát, ugyanakkor a hivatalos, a társadalmi és a kulturális életben engedélyezték a helyi nyelvek használatát. A fehérorosz-kérdésben a német kormány sokáig nem tudott véglegesen dönteni, de elismerte a fehéroroszek nemzeti különállását és nyelvük egyenjogúságát a lengyel, a litván és a többi helyi nyelvvel. A helyi közigazgatásnak Vilna, Grodno és Białystok körzetében a fehérorosz nyelvet is használnia kellett. Használatának terjedéséhez hozzájárultak azok a legális és konspiratív fehérorosz szervezetek, amelyek az egykori Litván Nagyfejedelemség területén egy közös fehérorosz–litván államot kívántak létrehozni, és a lakosság körében szóbeli és írásos propagandát folytattak fehérorosz nyelven. 1916–1918 között Vilnában a német közigazgatás felügyelete mellett *Goman* címmel fehérorosz újságot adtak ki. Könyvek és brosúrák is jelentek meg fehérorosz nyelven, fehérorosz kulturális rendezvényeket tartottak. Történelmi fontosságú eseménynek bizonyult, hogy a németek által megszállt területen létrejött a fehérorosz iskolahálózat. Az első fehérorosz elemi iskola 1915 novemberében nyílt meg Vilnában; 1918-ban az első szakaszban megszállt területeken már több mint 120 ilyen iskola működött. A tanítók részére fehérorosz nyelvtanfolyamokat szerveztek, 1916–1918 között egy Szviszlacs nevű kisvárosban működött az első fehérorosz tanítóképző. Megszer-

vezték a tankönyvkiadást, ekkor történtek az első kísérletek a fehérorosz tudományos terminológiai kialakítására is.

Az orosz fennhatóság alatt maradt területen a fehérorosz nyelv státusa nagyban emelkedett az 1917. februári forradalom után. A közigazgatásban ugyan nem kapott szerepet, de a politikai szabadság légkörében egyre több újság és egyéb sajtótermék (brosúra, röplap) jelent meg fehérorosz nyelven. A politikai élet mellett a fehérorosz nyelv egyre nagyobb szerepet kapott az amatőr színjátszó mozgalomban is. Fehérorosz katolikus papok megkezdték a fehérorosz nyelv bevezetését az istentiszteletben. Az 1917/1918. tanévben már a front orosz oldalán is beindult néhány fehérorosz iskola. Az 1917 októberében hatalomra került bolsevikok ellenségesen viselkedtek a fehérorosz nemzeti újjászületéssel szemben, de 1918 februárjáig tartó első rövid uralmuk alatt nem tudták teljesen visszaszorítani a fehérorosz nyelvet a már kivívott pozícióból.

Az új német támadás következtében a fehérorosz törzsterület csaknem teljes egészében német megszállás alá került. A fehérorosz mozgalom korábban frontvonal által elválasztott két áramlata egyesült. 1918 áprilisában kikiáltották a Fehérorosz Népköztársaságot. Vitatható, hogy mennyire volt szuverén ez az államalakulat, kétségtelen azonban, hogy rövid fennállása alatt a nemzeti kultúra terén maradandót alkotott. A fehérorosz nyelvet újkori történetében először a köztársaság államnyelvévé nyilvánították. Jelentős mértékben nőtt a fehérorosz nyelv presztízse, megjelent az első fehérorosz normatív nyelvtan. A nemzeti nyelvű oktatás korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött: 1918 végén az egész országban mintegy 350 fehérorosz iskola működött. Minszkben megindultak egy fehérorosz egyetem létrehozásának előkészítő munkálatai, Vilnában létrejött a Fehérorosz Tudományos Társaság, amely sokat tett a fehérorosz tudományos terminológia kialakításáért. A katolikusok után az ortodox papok is kezdtek csatlakozni a fehérorosz mozgalomhoz. Az amatőr művészeti mozgalomból kinőttek az első állandó, professzionális együttesek.

A német vereség és a német csapatok távozása (1918. november–december) után a visszatérő szovjethatalom megakadályozta, hogy a fehérorosz államiság egy független, demokratikus köztársaság formájában valósuljon meg. Nem fejeződhetett be az a folyamat sem, hogy a fehérorosz nyelv egy független nemzetállam teljes értékű érintkezési eszközévé váljék. Az első világháború alatt átélt nyelvi fejlődés azonban olyan, minden későbbi nemzeti mozgalom számára útmutatóul szolgáló precedenst teremtett, amely bizonyította, hogy ez a nyelv képes kiszolgálni a társadalmi élet legfontosabb igényeit.

Zoltán András

Kultúra és fejlődés: nemzetközi kilátások

RÖVID BEVEZETŐ

*A preface by Clague, Christopher and Grossbard-Shechtman,
Shoshana. = The Annals of The American Academy of Political and Social Science,
573. vol. 2001. 1. no. 8–15. p.*

Az alább ismertetett tanulmányok a San Diego-i egyetemen működő „Magatartáskutató Közgazdaságtani Fejlesztő Bizottság” („Society for the Advancement of Behavioral Economics”) támogatásával 1999 júniusában megrendezett konferencia anyagából származnak. Közös témájuk a „kulturális tőke” szerepének bemutatása a szociális és gazdasági életében. Céljuk, hogy felhívják a politikusok és a döntéshozók figyelmét a „kulturális tőke” fontosságára a világon uralkodó gazdasági különbségek felszámolásában. Erre a figyelemfelhívásra annál is inkább szükség van, mivel a közgazdaságtan egészen a legutóbbi időkig negligálta a kulturális tényezőket és azok szerepét az országok gazdasági fejlettségében vagy fejletlenségében. Ennek több oka is volt:

1. A kulturális heterogenitás és az ezáltal meghatározott különböző emberi viselkedések nem fértek bele a közgazdaságtanban uralkodó és univerzálisan homogén embertípus, a „*Homo economicus*” racionális, haszonmaximalizáló és mindent pontosan előre megtervező és tudó magatartásába, mivel a kultúra a döntések szubjektív tényezőit jelenti.
2. A hagyományos közgazdaságtan nem rendelkezett a kulturális tényezők mérésére alkalmas módszerekkel.
3. A kulturális kutatások során nehéz az okok és a következmények egyértelmű elkülönítése.

Mindemiatt egy újfajta közgazdaságtani megközelítésre volt szükség. Ez az új kutatási terület a fejlődési közgazdaságtan, amely különös hangsúlyt helyez az intézmények (például a gazdaság jogi háttere), a politika (például a közhivatalok) és a társadalmi kultúra szerepére a piacok hatékony működésében, ami a gazdaság minőségi és nem elsősorban mennyiségi fejlődését segítheti elő. Ezáltal már könnyebben érthetővé váltak a kevésbé fejlett országok gazdasági problémái és azok kulturális és intézményi háttere. Nagy szerepe volt ebben Olson (1996) elméletének, amely különbséget tesz a „*személyes kultúra*” (*personal culture*) és „*polgári kultúra*” („*civic culture*”) között. Az első „piacképes emberi erőforrást” jelent, vagyis az egyén magában hordozott és a neveltetése által meghatározott adottságait. Ez a különböző kultúrák érintkezésénél válik láthatóvá, például a bevándorlók és az őket befogadó államok „bennszülött” lakosainak találkozásánál. A „*polgári kultúra*” egy egész közösség (aminek az egyén a „polgára”) életét meghatározó normákat, attitűdöket és értékeket jelent. Ezek a különböző társadalmi intézményeken keresztül befolyásolják az emberek céljait, viselkedését, és így az egész közösség gazdasági és társadalmi fejlődését.

A tanulmányok tehát a kultúra, a politika és a gazdaság elemeinek kölcsönhatását mutatják be abban a reményben, hogy elősegíthetik a különböző kultúrák és azok intézményeinek megértését.

Vadász Rezső

A magyar filmművészet erdélyi bölcsője

Szántai János: Szóts István, a kozmikus film *Don Quijotja*. +Xantus Gábor: Filmjáték Mozifalván. Dokumentumfilm-szemelvények a kolozsvári némafilmgyártás igaz történetéről, a mozgókép születésének 100. évfordulóján. = *Korunk*, 2002. harmadik folyam 1. sz. 4–12 p. +45–58 p.

Az erdélyi magyar filmgyártásnak szenteli a *Korunk* ezt a számát. A folyóirat valamennyi rovatában tanulmány, interjú, szemle, forgatókönyv alakjában jelen van az erdélyi magyar mozi- és tv-film. Kántor Lajos bevezetőjéből idézve „Bátortalan vagy nagyon is bátor (de adott körülmények között nem honorált, ellenkezőleg akadályozott, sőt tiltott) kísérletek után az új évezred reményeket ébreszt, hogy végre összekapcsolódhat „Erdély egyénisége” s a filmjáték esztétikája és dramaturgiája. A munkaképes – és tanítani képes – középnemzedék képviselői mellett egyre nagyobb számban jelentkeznek „filmített-re” a pályakezdők. Erről kíván szólni ez a *Korunk*-szám. A hozzánk és rólunk mozgóképben és szövegben beszélő, de távolabb, Velencében vagy az óceánon túl is figyelmet keltethető erdélyi magyar filmről, amelyben Budapest és Bukarest nem kevésbé érdekelt lehet.” Hely hiányában valamennyi írást ismertetni nem tudjuk, csupán néhányat azok közül, amelyek az erdélyi film kiemelkedő pontjait érintik.

A folyóiratszámot Janovics Jenő filmjeinek egy-egy kockája díszíti.

Az erdélyi magyar film, Janovics Jenő nevéhez kapcsolható, világviszonylatban úttörőnek számító, az első világháborút megelőző időben indult kolozsvári filmgyártás emléke már-már mitologikus homályba vész. Xantus Gábor szövegkönyve részletesen ismerteti Janovics Jenő színházigazgató és rendező nyári színpadon kialakított mozijának és filmgyártásának történetét. Janovics felismerte, hogy a magyar filmgyártás csak nemzeti alapon indulva érhet el sikereket. Első filmje még francia segítséggel, francia rendezővel a párizsi Pathé cég laboratóriumában készült 1913-ban Csepreghy Ferenc népszínművéből, *Sárga csikó* címmel. A film sikerén felbuzdulva, Janovics 1914-ben saját filmgyárat alapított Kolozsvárott. Rendezőnek Kertész Mihályt, a későbbi hollywoodi Oscar-díjas rendezőt (Michael Curtiz) szerződtette. Itt tanulta a szakmát a későbbi világhírű rendező, Korda Sándor is, és itt játszotta két filmszerepét Jászai Mari is. Hét esztendő alatt (1913–1921) összesen 70 játékfilm készült. (*Bánk bán*, *Havasi Magdolna*, *Tetemrehívás*, *Nagymama*, *Éjjeli találkozás*, *A tanítónő*, *A Gyurkovics lányok* ...) Ezekből csupán kettő maradt meg, a *Vén bakancsos és fia*, a *huszár* c. film, valamint a *Világrém* c. alkotás és a *Sárga csikóból* néhány jelenettöredék. Hogy tudott-e Janovics az európai mozgóképalkotás rendkívül gyors fejlődéséről, az új filmnyelvről, a mozgó kameráról, arról csak feltételezések lehetségesek. Az viszont tény, bátran belevágott a játékfilmgyártásban addig szokatlan kísérletbe, hogy kivonult a stúdióból, felfedezte a külső helyszínek varázsát. Emberközelségre hozta ezzel az erdélyi tájat, a természetet, az embert a mindennapok valóságával, a falu poézisét. Összetéveszthetetlenül adta mindezzel az alkotásokhoz a hely szellemét.

1917-ben Janovics új gyárat alapított Transsylvania néven. A filmeket ezentúl ő maga rendezi. Tevékenysége 1924-ben zárul, de a vállalata mint filmkölcsonzó tovább élt. A huszas, harmincas években Janovicsot filmforgalmazói és moziiszervező munkájában Angliába és Amerikába szakadt egykori munkatársai segítették. Korda Sándornak köszönhető, hogy Kolozsvár mozilátogató közönsége a legjelentősebb külföldi filmeket láthatta premierben Janovics filmszínházában.

Ha az erdélyi magyar filmművészet 1930 táján meg is szűnt létezni (és mind a mai napig sem mutathat fel túl sok jó alkotást, s ezek is jórészt külhoni befektetésekből készülnek) Erdély jó néhány kiváló alkotót adott a filmművészetnek (Cziffra Géza, Kovács And-

rás). A legékezebb példája a szimbiózisnak Szóts István életműve, azé a rendezőé, aki lélekben mindvégig erdélyi maradt, noha kevés játékfilmjét forgatta magyar színekben. Szóts István volt, aki az 1940-es években elsőként szakított a hazai mozgóképgyártás kiürült, művi hagyományaival, radikálisan új szemléletet honosított meg a filmjeiben. Ugyanakkor nem volt olyan magyar filmrendező, akinek – felülmúlhatatlan érdemei ellenére – annyi meghurcolásban lett volna része, mint éppen Szóts Istvánnak. Szentgyörgyválján született, Erdélyben, itt ivódott belé a jó és rossz erkölcsi parancsa, a természet szeretete és tisztelete. Itt formálódott történelemszemlélete. Sajnálatos, hogy nagyszabású tervei ellenére (Raffy Ádám: Erdélyi Szent Johanna; Az aradi tizenhárom; Körösi Csoma Sándor élete; Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pere) soha nem forgathatott történelmi tárgyú filmet. 1942-ben készült el az *Emberek a havason* Nyírő József novellái alapján. Bár a magyar hivatalosságok fanyalogva fogadták a filmet, a Velencei Filmfesztiválon óriási sikert aratott. Az akkor még fiatal Alberto Lattuada, Carlo Lizzani, Luchino Visconti, Umberto Barbaro, a későbbi neorealizmus elindítói, egyenesen követendő példának tartották. Következő terve Móra Ferenc: *Ének a búzamezőkről* c. regényének megfilmesítése volt, melyet csak 1947-ben sikerült leforgatnia, és az elkészültét követő néhány vetítés után a film gyakorlatilag 1989-ig páncélszekrényben maradt. A film betiltása után Szóts erkölcsi okokból visszautasította az államosított filmgyár szerződését. 1948-ban Illyés Gyula *Két férfi* c. történelmi regényének forgatókönyvét is elutasították. A Népművészeti Intézetnél protekcióval szerzett állása segítette ki nehéz anyagi helyzetéből. Itt készített dokumentumfilm-sorozata mellett elővette régi, a Magyarország néprajzát összefoglaló *Bölcsőtől a koporsóig* c. film dédelgetett tervét, amelyet Lajtha Lászlóval és Tamási Áronnal közösen akartak megvalósítani. A „hivatalos” filmszakma azonban ezt a tervet is elvetette. Dokumentumfilmes korszaka egyetlen jelentős eredménye a *Kövek, várak, emberek* 1955 című, Hollókő-t bemutató rövidfilm volt, amely ismét csak díjat nyert a Velencei Filmfesztiválon. Számos újabb kudarcba fulladt kísérlet után Jókai Mór *Melyiket a kilenc közül?* című kisregényéből készült filmmel ismét szerepelt a Velencei Filmfesztiválon, ahol személyesen vehette át az oklevelet. A számtalan kudarc, a mellőzöttség, a megaláztatások sorozata és egzisztenciális létének veszélyeztetettsége sorsfordító döntésre kényszerítette Szóts Istvánt. Nem tért vissza Magyarországra. 1957-ben Ausztriában telepedett le, holott megvolt a bevándorlási- és letelepedési engedélye Amerikába. Történelmi és művészettörténeti tárgyú dokumentumfilmeket rendezett. Így született meg a századforduló osztrák képzőművészetét (Gustav Klimt, Egon Schiele, Betty Fischer, Otto Wagner stb.) bemutató sorozata és az igen nagyra tartott Hallstadti ballada 1960-ban. Filmrendezést tanított a bécsi filmakadémián, és a világot fenyegető egyik nagy veszélyről, az éhezéstről akart dokumentumfilmet készíteni, amely sajnos csak terv maradt. Az 1989-es változások után Szóts István szinte minden hivatalos elismerést megkapott, filmjeit rehabilitálták.

A magyar nyelvű televíziózás látszott bizonyos keretet biztosítani újra a filmezéshez, és ebben az intézményes formában születtek is elismerésre méltó teljesítmények (Xantus Gábor képzőművészeti tárgyú dokumentumfilmjei), ám a lehetőségek korlátozottsága megakadályozta, mindmáig, az érdemi folytatást. Az utóbbi években mozdulni látszik valami. Fiatalkok egyre többet hallatnak magukról. Erről tanúskodik a *Filmtekt* című kolozsvári lap megindulása vagy a szintén kolozsvári Video-Pontes alapítvány működése. Marosvásárhelyen évről évre bemutatkoznak a romániai magyar amatőr- és hivatásos filmesek. Neves budapesti filmszakemberek fedezik föl újra Erdélyt, és van már példa Bukaresttel való együttműködésre is, érdemi kooperációk elkészítésére. Páskándi Géza, Bodor Ádám, Csiki László, legutóbb pedig Király László irodalmi szövege mozgatta

meg magyar és román filmesek fantáziáját; *Fény hull arcodra kedvesem* című Király László-novella (melynek irodalmi forgatókönyve ebben a tematikus számban olvasható) a Budapest Filmstúdió és a bukaresti Castel Film közös munkájaként, kizárólag erdélyi magyar színészekkel, igazi nagy premiernek ígérkezik.

„Előbb-utóbb talán újra lehet beszélni kolozsvári filmgyártásról is. Továbbá Erdélyhez kötődő filmesztétikáról, filmkritikáról, filmes életről. A nagynevű romániai magyar folyóiratot, a *Korunkat* hagyományai kötelezik arra, hogy szolgálja és támogassa mindazt, ami ebbe az irányba mutat.” (Kántor Lajos)

Cholnoky Olga

Báthory István király a fehérorosz népi kultúrában

*Kotlárčuk, Andrej: Korol' Stefan Batorij v narodnoj kul'ture belorusov. = Studia Russica XVIII.
Budapest, 2000. 375–380 p.*

Andrej Kotlárčuk Oroszországban működő fehérorosz történész tanulmánya arról a képről szól, amelyet Báthory István király szerepéről, uralkodásáról a fehérorosz folklór, a népi hagyomány őriz. Mindannyiunk számára ismeretes, hogy a magyar Báthory István 1576–1586 között az egész lengyel–litván nemesi köztársaságnak volt az uralkodója, amelybe a fehérorosz–litván többségű Litván Nagyfejedelemség is beletartozott. A szerző szerint kevesekben tudatosult az, hogy ez alatt a tíz év alatt a fehéroroszok nagy része és a magyarok körülbelül egyharmada egy ember, Báthory István (erdélyi fejedelem, litván nagyfejedelem és lengyel király) uralkodása alatt élt.

Az első részben a szerző bemutatja Báthory István uralkodásának legfontosabb mozzanatait. A modern fehérorosz történetírás egyértelműen pozitívan értékeli Báthory István uralkodását, hiszen – egyebek között – a vezetése alatt álló katonai csapatok segítségével szerezte vissza a Litván Nagyfejedelemség a Rettegett Iván által elfoglalt fehéroroszok lakta polocki területet. Ezenkívül Báthory megerősítette az állami és hadi szervezetet, ő alapította az első felsőoktatási intézményt, a jezsuita akadémiát Vilnóban (1579), kollégiumokat Polockban és Grodnóban. Ezekben az intézményekben végeztek a fehérorosz kultúra legjelentősebb képviselői (XVI. sz. végétől a XIX. sz. elejéig). Grodnóban felépíttetett egy csodálatos kastélyt, s ezt a fehérorosz várost tette meg nem hivatalos fővárosává. Parancsa értelmében minden harmadik szejmest ebben a városban tartották. A történészek úgy vélik, hogy Báthory nem sajtátította el a lengyel nyelvet, alattvalóival latinul értekezett. Ez egy időre megállította Litvánia és Fehéroroszország nemesi rétegének polonizációját. Uralkodásának szintén fontos cselekedete volt, hogy a kispolgárság és a szabad parasztok köréből reguláris gyalogságot hozott létre, ezek voltak az ún. „páncélos urak”. Jogot kaptak nemesi címre, földdel rendelkezettek, melyet örökös használatra biztosítottak számukra, s azt egészen 1917-ig birtokolhatták is.

Számos város a magdeburgi jog szerint működhetett, 1576-ban Kelet-Fehéroroszország legnagyobb városa, Mahiljov autonómiát kapott. Több mint száz évvel később a városi magisztrátus egy tagja, Trofim Romanovič úgy jellemezte Báthoryt mint „legfényesebb és legkegyesebb királyt”. A mahiljovi krónika lapjain a kispolgárok Báthory iránti legnagyobb tiszteletéről olvashatunk, mivel a mahiljovi polgárok kérésére megerősítette a városi kiváltságokat, a magdeburgi jogot. Abban az időben még Kijev is Báthory birodalmához tartozott.

Ennek háttérben paradoxnak tűnik – állapítja meg a szerző –, hogy az etnológiában az a nézet szilárdult meg, hogy Báthory István képe a fehérorosz népi kultúrában igen kedvezőtlen. Ezt a tézist elsőként Makszim Harecki író és irodalomtörténész állította fel a XX. század húszas éveiben. E megállapítás alapjául kizárólag a *Batura* – *sabačča natura* közmondás szolgált ('Batura – kutya természet', ahol a *Batura* szót a *Báthory* név népies alakváltozatának tekintette). Ennek ellenére a szerző úgy véli, hogy a fehéroroszok történelmi emlékezete megőrizte pozitív viszonyát a királyhoz, amely egybeesik a történetírás értékelésével. A fent idézett frazéma az egyetlen Báthoryról, amelyet rendszeresen beletesznek a fehérorosz folklór legújabb kiadványaiba. A szerző azonban azt is felveti, hogy a frazéma azonosítása Báthory István személyével kérdéses. A *batura* szónak Fehéroroszországban (Poles'e vidékén) a mai napig van 'komor (mogorva), rosszindulatú (barátságtalan) ember' köznévi jelentése, tehát egyáltalán nem biztos, hogy Báthoryra vonatkozik. Ezenkívül a fehéroroszoknál még három közmondás őrződött meg Báthoryról, s közülük csak egyiknek van negatív tartalma: *Za krolja Stachvana Batoreho ne bylo j kapyta konskaha, a za krolja Sasa padjeli ljudzi chleba i mjasza* ('Báthory István király alatt még lópata sem volt, a Szász alatt az emberek teleették magukat kenyérrel és hússal'). Ez a közmondás a vándor szövegek típusához tartozik, Báthory neve helyett más uralkodó neve is állhat. Itt az a fontos, hogy az egyik király uralkodásának nyugtalan időszakát egybevetették a szász dinasztiabeli III. Ágostéval (1733–1763), amikor Fehéroroszországba viszonylagos nyugalom köszöntött be. Ehhez hasonló közmondások megtalálhatók a fehérorosz folklórban.

A szerző által bemutatott két további közmondás neutrális kontextusban említi Báthoryt: *Pomnic 'karalja Baturu* – mondták a fehéroroszok a nagyon régi időkre emlékezve és *Šeiny voynu pomnic' ot cara Batury* ('Šein emlékezik a Báthoryval folytatott harcra') – azaz emlékezni a különböző időkben zajló távoli eseményekre. Ebben az esetben két történelmi esemény kapcsolódik össze: Polock, illetve Szmolenszk ostroma és elfoglalása, ami nem véletlen, hiszen ezek igen jelentős hadi események voltak.

A fehérorosz parasztok (a „páncélos urak” és a gyalogság leszármazottai) Báthoryról való megemlékezései, amelyeket Fehéroroszország különböző területein jegyeztek fel a XIX. században és a XX. század elején), csak pozitív érzelmeket fejeznek ki.

A szerző a továbbiakban megjegyzi, hogy a királyról szóló legendák nyomai egész Fehéroroszországban megtalálhatók. Különösen sok van belőlük a XVI. sz. végi csaták helyszínein. Számos helynév őrzi emlékét. Vityebszktől vezetett egy út Neveig és Szebezsig, amely a XX. század elejéig a *Baturava daroha* ('Báthory útja') nevet viselte. Vula falu mellett a Dvina és a Vula összefolyásánál még a XX. század elején megvoltak a nyomai a 'Báthory hídjának' (*Baturav moszt*). A másik utat pedig, amely nyugatról keletre vezetett, a nép *Baturynski šljach* ('Báthory út') néven ismerte. A XIX. század közepéig létezett egy fahídrendszer, amelyet a nép csak *Baturynskija masty* ('Báthory hidak') néven emlegetett. Mjadzel városa mellett, a Polockba vezető út mentén van egy viszonylag nagy tó, melynek *Batoryn* a neve.

Polock felszabadításához rengeteg legenda fűződik. Báthory István és egyik, szintén magyar származású hadvezére, Bekes Gáspár a hősei Jan Čačot fehérorosz költő *Bekešava hara* ('Bekes hegy') és *Bekeš* c. poemáinak, melyeket a költő 1819-ben írt.

Az ezerišcei várról szóló legendák fő történelmi személyisége *Korol' Batura* ('Báthory király'). Az ő neve szerepel a régi csatákról, a vár pincéiben elrejtett kincsekről szóló legendákban. Báthory valóban be is vette a várat 1579-ben. A M. Sementovskij fehérorosz néprajztudós felhívta a figyelmet arra, hogy a legendákban egyáltalán nem emlékeznek meg Báthory István legfőbb ellenségéről, Rettegett Ivánról. A kutató – a szerző véleménye –

nye szerint – megtalálta ennek a rejtélynek a kulcsát: Báthoryval ellentétben Rettegett Iván soha nem vezette személyesen a hadseregét Fehéroroszország területén.

Egy másik legenda szerint a Báthory-sereg szörnyű harcainak nyomait őrzik a Polock alatt található kurgánok. Ebben az esetben is két, különböző időben zajló történelmi esemény összekapcsolásának lehetünk tanúi, Báthory István és Nagy Katalin (1729–1796) harcáról szól a történet.

Grodno lakosai *Baturynski* jelzővel illetik azt a csodálatos kastélyt, amelyet a király építtetett. A hagyomány szerint Báthory Białowiezában vadászkastélyt is építtetett, s megalapította a királyi vadaskertetet. Ezt a helyet a mai napig is „királyi vadaskertnek” nevezik (*karaleuski zvjaryniec*). Białowieża falu mellett áll egy domb, amelyet a parasztok *Batorava hara*-nak (‘Báthory hegy’) neveznek. A hagyomány szerint ez volt a király kedvelt pihenőhelye.

A XX. század húszas éveitől a minszki tartománybeli Vituniči falu mezején állt egy kereszt alakú kő vésett koronával és két latin betűvel: „SB”. A legenda szerint ezzel a kővel jelölték meg Báthory István itteni táborhelyét.

Báthory István uralkodásának idejétől terjedt el a fehéroroszoknál egy férfi fejrevaló, mely a *magerka* elnevezést kapta (a *magyar* szóból). A XVIII. sz. végéig a nemesség ezt a típusú fejfedőt a batorauka néven említette.

A szerző megállapítja, hogy a Báthory Istvánról szóló fehérorosz szóbeli népi hagyományok adatai nem mindig felelnek meg a valóságnak, de ez nem is fontos, hiszen az etnológust gyakran nem a tény története érdekli, hanem a tárgy befogadásának története.

A fentiek alapján megállapítható, hogy Báthory István kétségtelenül nagy népszerűségnek örvendett a fehérorosz népi kultúrában, összességében a királyról pozitív képet közvetít. Az a tény, hogy a magyar származású uralkodóról ilyen gazdag anyag lelhető fel, a fehérorosz népi kultúra sajátosságával magyarázható. Ugyanis gyakran éppen a személyiség sajátos jellegzetességei (esetünkben a más etnikai hovatartozás) keltette fel az egyszerű nép fokozott érdeklődését. Így a fehérorosz történelem megkoronázott személyei közül – Báthoryn kívül – éppen a más etnikumú uralkodókról emlékezik meg a folklórszövegek nagy része és a toponímia is: pl. Bona Sforza királynőről, XII. Károlyról, I. Péterről, Nagy Katalinról. A róluk való emlékek száma messze meghaladja a sajátuknak számító Jagelló-dinasztia képviselőiről vagy akár a helyi mágánokról szóló legendákat.

A szerző végezetül utal arra, hogy jelen tanulmánya még csak a kutatások kezdeti eredményeit mutatja be, a munka folytatásához szívesen látná magyar tudósok együttműködését is.

Ráduly Zsuzsanna

Virtuális nacionalizmus

(Az európai integráció lenne a legjobb út az etnikai csoportok számára, hogy nemzeti törekvéseikkel éljenek)

Csergo, Zsuzsa – Goldgeier, James M.: *Virtual Nationalism. European integration may be the best way for ethnic groups to pursue their national ambitions.* = *Foreign Policy*, 2001. 125. no. 76–77. p.

A Varsói Szerződés összeomlásával a függetlenné vált volt tagállamok választhattak: vagy a klasszikus értelemben vett (a politikai határok egybeesnek az etnikai és nemzeti határokkal) nemzetállami modellt kísérik megszilárdítani, vagy – a józan észre hallgatva – a jóval fejlettebb, nyugati államokhoz csatlakoznak a demokratikus, pluralista Európában.

A hagyományos utat választó Jugoszláviát, Szlobodan Miloševićsel és Vladimir Mečiar Szlovákiáját megbüntették, illetve kiközösítették. A nacionalista törekvésektől tartózkodó Magyarországot – a Romániával kötött, a határokat garantáló szerződést követően – a nyugati intézményrendszer tagsággal jutalmazta meg.

Ironikusnak hat, de több etnikai csoport is úgy érzi, hogy az egyesült Európában jobban tudja érvényesíteni nemzetiségi törekvéseit. Magyarország 1990 óta intézményesítette a szomszédos államokban élő magyarok és az anyaországbeliek közötti kapcsolatot a Határon túli Magyarok Hivatala, illetve a Magyar Állandó Értekezlet létrehozásával. Így jöttek létre az ún. „szerződött nemzettestek”, Budapest kulturális központtal.

A magyarországi politikai elit tisztában van azzal, hogy a szomszédos államok EK-ba történő belépése az ott élő etnikumoknak csak előnyös lehet, ezért támogatja a szomszédos országok fölvételét az Európai Közösségekbe. A Közösségeken belül ugyanis megszűnik az állampolgárság korlátozása, és pl. az anyanyelven való tanulás akadályok nélkül megvalósulhat. A Közösségek, látnivalóan, az erős régiókat támogatja.

Az EK-nak egészen konkrét tervei vannak a csatlakozást illetően, és mindegyik lehetséges féllel külön tárgyal. Sajnos, eddig nemcsak Horvátországgal, Ukrajnával vagy Szerbiával nem folytak felvételi tárgyalások, de Romániával sem. Ha Magyarországot fölveszik az unióba, úgy már nem lesz képes a hagyományos módon törődni a határain túl élőkkel, el kell fogadnia a Közösségek közös bevándorlási politikáját, és nem folytathat kétoldalú tárgyalásokat szomszédaival. A magyar kormány ezért tesz most lépéseket, hogy virtuálisan integrálja a határain kívül élő magyarokat is az EK-ba. A kettős állampolgárságot a politikai pártok nem támogatják, pl. az adózás miatt sem. A speciális *status* megteremtésével azonban a határon kívül élők rövid időre hivatalosan munkát vállalhatnak Magyarországon.

Az európai integráció képes egyedül arra, hogy a jelenkori nacionalizmus problémáját feloldja. Ez utóbbi ugyanis nem más akar, mint egyidejűleg egy közös nemzeti identitást és a demokrácia megszilárdítását – egy többnemzetiségű országon belül. Az EK-n belül ugyanis, éppen a kitágult határok miatt, új, nemzetiségi frusztrációk keletkeznek azzal, hogy bizonyos országhatárok megszűnnek.

Kakasy Judit

Nyelv és nemzeti identitás Kelet-Közép-Európában a XIX–XX. században

Radzik, Ryszard: *Język i tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX–XX w. = Studia Russica XVIII. Budapest, 2000. 231–238 p.*

Ryszard Radzik ismert lublini szociológus tanulmánya a nyelv és a nemzeti identitás kapcsolatát vizsgálja. Megállapítja, hogy a társadalmi identitás a középkori Európában még nagyon gyenge volt, viszont a reneszánsz idején fokozatosan erősödött. Ennek okát abban látja, hogy abban az időben a társadalmi korlátok gyengültek, mélyültek a laicizálódási folyamatok, növekedett a társadalmi mobilitás, s jóval később megkezdődött a társadalom szétdarabolási folyamata. Megteremtődtek a modern nemzet kialakulásának feltételei, amelyek különös nyomást gyakoroltak az egyén identitásának fejlődésére. Az osztályrendszer felbomlásával, a helyi közösségek megnyílásával erősödött a társadalmi párbeszéd jelentősége. Az embereket kezdte összekötni a kultúra, s ennek következményei lettek a nyelvi unifikációs törekvések.

A nyelv és identitás viszonya nem volt azonos Kelet-Közép-Európában és Nyugaton. Kelet-Közép-Európában a XIX–XX. században a társadalmak etnikai-nyelvi határok szerint kezdtek differenciálódni, ezek körvonalazták az új, formálódó kultúrnemzeteket, és tüzték ki idővel az új államhatárokat. Nyugaton viszont éppen fordítva alakult. Az évszázadok óta tartó államszervezetek keretei között megkezdődött a kultúra egységesítési folyamata. A szerző példaképpen a francia nyelvet említi meg, amelyet a forradalmi Franciaország nem francia nyelvű népessége is elfogadott. Más volt a helyzet azonban Litvániában, Fehéroroszországban, Ukrajnában, Szlovákiában és Erdélyben. Az ott élő népek az egész XIX. század folyamán kitarítottak saját nyelvük mellett.

A *Nyelv és etnikai identitás* című első fejezetben a szerző a nyelv szerepét vizsgálja a különböző etnikai csoportokban. A nyelv alapvető, illetve elhatároló jelentést hordozott az etnikai csoportok számára, különösen kontinensünknek ezen a részén. A szerző a nyelv két alapvető funkciójából indul ki. Először is a nyelv a megértés eszköze. A szerző itt *Kłoskowska* megállapítását idézi, mely szerint „az emberek nagy része a nyelvet a megértés egyetlen természetes eszközének tekinti, a nyelvet nem értő idegeneket némáknak, barbároknak tartják”. Másodszor pedig a nyelvet úgy is lehet tekinteni, mint önmagában való értéket, mint az ideológia alapvető összetevőjét, mely az emberek számára rendezzi a közeli és a távolabbi világot. Az első funkció az, amely jóval közelebb áll az etnikai csoportokhoz (amelyeket úgy kell érteni, mint plebejus, paraszti, az ipari társadalmak előtti közösségeket jellemző „mi” kategória élményével). A nyelv gyakran kijelöli a határt a saját és az idegen között, hiszen a kultúra azon részét hordozza magában, amely a sajátosság alapvető alkotórésze. Lehetővé teszi a közeli társadalmi és pszichikai kapcsolatot. Józef Otrębski megállapítása szerint „azokat tekintik sajátjaiknak, akik részt tudnak venni a sztereotip fordulatok és konvencionális fordulatok játékában, a beszélgetőtárs szavaira a számára ismerős magyarázatok törvénye és indulatszavai szerint reagál, akik érzelmeiket ugyanazon szimbólumok segítségével fejezik ki stb.”

A szerző a továbbiakban a XIX. századi plebejus társadalmak dialektusainak jellemzőit mutatja be. A kutatások bebizonyították, hogy azok a dialektusok, amelyeknek nem volt „saját” irodalmi nyelvük, nem rendelkeztek olyan absztrakt fogalmi készlettel, amely elengedhetetlen a világnézetre vonatkozó ideológiai kategóriákban. Jan Czeczot a fehérorosz nép nyelvéről megállapítja, hogy nyelvükben nagyon kevés a fogalom és az ábrázolás, valamint a kifejezések száma is kevés. A vidéki emberek nem ismerik az olyan kifeje-

zéseket, mint: érzelem, fogalom, emberiség, vendégszeretet, hála. Helyettük azt mondják, hogy: *czuju* 'érzek' (azt is jelenti, hogy 'hallok'), *rozumieju* 'értek', *dobry czalawiek* 'jó ember', *treba biednomu dać* 'a szegénynek adni kell', *treba hościa czestować* 'a vendéget tisztelni kell', *dziakuj* 'köszönöm'. A fogalmakat nem főnévvel, hanem a legegyszerűbb szóval fejezte ki.

A XIX. század jelentős részében a paraszt általában olyan fogalmakat használt, amely emberekhez vagy általa ismert tevékenységekhez kötődött. A fehérorosz paraszt számára a nyelv nem határolta el a népeket, hanem szociális felosztást fejezett ki.

A parasztok a nyelvükhöz való kötődésük mellett tudatában voltak annak „egyszerűségének”, és normálisnak fogták fel, hogy az urak nyelve különbözik az ő nyelvjárásuktól, „jobb”, alkalmasabb arra, hogy írjanak rajta. Mivel nyelvüknek nem volt ideológiai tartalma – mint a nemzeti közösségekben –, ezért könnyebben le is mondtak róla. Ez gyakran megtörtént a határ menti kétnyelvű közösségekben, ahol fokozatosan átvették az alkalmasabb kommunikációs eszközt (pl. a fehérorosz nyelvű, majd később polonizálódó fehérorosz–litván határvidéken). A nyelvet akkor nem a nemzeti kultúra összetevőjének tekintették, hanem etnikai összetevőnek. Elsajátítása az ugyanazon osztályba tartozó egyének közötti állandó kapcsolat keretében történt (paraszt a paraszttól).

Az etnikai csoportokat összekötő együvé tartozás érzése abból fakadt, hogy ugyanazt a nyelvet használták, közös hagyományaik voltak, életstílusuk azonos volt (ez eltávolította őket az uraktól). A külső megjelenés és az öltözködés is meghatározta az egyén státusát. „Idegenek” voltak azok, akik más nyelvet beszéltek, másként öltözködtek és viselkedtek, s akikhez más pszichikai jellemzőket rendeltek.

Az etnikai kötődés tehát a csoportok együvé tartozásának érzetéből fakadt, nem pedig etnikai öntudatból. Ennek ellenére beszélhetünk bizonyos fokú etnikai identitásról, amely az egyén és a csoport közötti relációból fakadt. Ez a fajta identitás azonban igen gyengén fejlett volt. Az identitás fokát erősíthették azok a konfliktusok, amelyek az egymással érintkező etnikai csoportok között kialakultak.

A *Nyelv és nemzeti identitás* c. második fejezetet a szerző azzal a megállapítással kezdi, hogy a nyelv része mind az etnikai, mind a nemzeti identitásnak, de az általa betöltött funkciók nem azonosak. Felhívja a figyelmet arra a jelentős különbségre, amely a Nyugatot, illetve Kelet-Közép-Európát jellemzi. Pontos képet kapunk a felvilágosodás kori nyelvfelfogásról.

A felvilágosodás ideológusai szerint a nemzetnek egységesnek kell lennie az egész álamban elfogadott normák szerint, amely vonatkozik a nyelvhasználatra is. A szerző itt Hugo Kolltájt idézi, aki azt írja: „Az igazság beszéljen egy hazai nyelven a nemzethez”. A tökéletesített anyanyelv az, amely összehasonlíthatatlanul jobban határozza meg a népet, mint a ruha, és forrasztja össze a provinciákat. Az az ország nevezhető igazán nemzetnek, amely egy nyelvet ért, s az elegendő a művelődés, a jog és a kormány számára. Ilyen volt a nyelv funkciójának felvilágosodás kori értelmezése. A hanyatló lengyel nemzeti köztársaság elitje a nyelvet a társadalmi kommunikáció eszközének tekintette, amely megkönnyítette a felvilágosodás értékeinek elterjedését s az egész társadalom integrálását.

A továbbiakban a Habsburg Monarchiában zajló változásokról olvashatunk. Mint ismeretes, II. József a németet vezette be hivatali nyelvként. Ez a tény az addig latint használó magyarokat arra ösztönözte, hogy harcoljanak a magyar nyelv hivatalos elfogadása érdekében. Ez a harc azonban tiltakozást váltott ki a nem magyar etnikumú közösségek körében, és előidézte különállósági érzetük megerősödését, s idővel nemzeti öntudatuk fejlődését. A XVIII. sz. végének magyar írói arra törekedtek, hogy a latint váltsa fel a ma-

gyar. Nézetük szerint csak így válhatnak 50 év leforgása alatt mindazok magyarrá, akik Magyarországot és Erdélyt lakják. A szerző itt Wacław Felczakot idézi, akinek véleménye szerint „a magyar írók és publicisták a nemzet fogalmát a francia enciklopédistáktól vették át, akik számára a nemzeti nyelv elterjedését az államhatárok határozták meg, tehát a nemzet nem más, mint egy olyan néptömeg, amely egy állam keretei között, egy kormányzat alatt él”. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a felvilágosodás nemzetállami koncepciója nem egyezett a soknemzetiségű állam eszményével. Az ilyen felfogás értelmében lengyeleknek kellett lenniük mindazoknak, akik Lengyelországban, magyaroknak, akik Magyarországon és franciáknak, akik Franciaországban élnek.

A lengyelekre vonatkozóan a szerző Janusz Tazbir megfigyelését említi meg: csak a felvilágosodás korában volt megfigyelhető a lengyel nemesi köztársaság keleti területén lakók lengyelséghez való asszimilálódásában az állam iránti lojalitásuk garanciája. Ezzel kapcsolatban Kollátaj megemlíti, hogy népi lázadások csak ott törtek ki, „ahol nem tudtak lengyelül, s a terület a moszkvai állammal volt határos”. Kościuszko pedig ezt írja a ruszinokról 1789 májusában: „Hozzá kell őket szoktatni a lengyel nyelvhez, istentiszteleik mind lengyel nyelven folyjanak. Azután pedig ellenségnek azt fogják tartani, aki nem bírja a nemzeti nyelvet”. A szerző megállapítja, hogy akkoriban a nemzeti különbségeket nem igazán tartották fontosnak, s nem látták meg benne a lengyel állam felbomlásának okát. A nemzet politikai-állami, etnikumfeletti kategóriákban való kezelése az akkori Európában általános jelenségnek számított.

A modern nemzet politikai típusa, amely először az egész latin Európában és Oroszországban alakult ki, idővel csupán Nyugaton aratott győzelmet, Kelet-Közép-Európában viszont felváltotta az etnikai-nyelvi kultúrnemzet. Ennek okait a szerző a következőkben látja: a két nagy államszervezet (Magyarország és Lengyelország) szétesésében, a német konzervativizmusban (az osztrákkal együtt), s még inkább az orosz nemzeti ideológiában. Mind a magyar, mind a lengyel elit hosszú ideig ellenezte a hagyományos politikai közösség szétesését.

A hajdani Köztársaság és a Magyar Királyság területén a demokrácia és a szabadság jelszavainak a megvalósítására nem volt lehetőség, bár bizonyos esetekben történtek rá kísérletek.

Az 1825–1827 között ülésező országgyűlésen a magyar mint állami nyelv hivatalossá tételét követelték, követeléseikben Nyugat-Európára hivatkoztak. A magyar kis- és középnemesség nemzetalkotó tevékenysége azonban nem hozott eredményt, az 1848-as forradalomban kísérelték meg újra a francia nemzetteremtő modell részleges adaptációját.

A szerző itt Kossuthot idézi, aki akkor azt remélte, hogy a ’szabadság, egyenlőség, testvériség’ jelszavak egyesítik majd az összes etnikai közösséget – francia mintára – a politikai nemzetállam mellett, melynek a nyelve a magyar lesz, megengedve azt, hogy minden nemzetiség szabadon használhassa nyelvét a magán- és egyházi ügyekben. Ezáltal érhető csak el a magyar nemzet megerősödése. Ugyanakkor *Kossuth* azzal is tisztában volt, hogy a magyar nyelv hivatalossá tételét már jóval korábban kezdeményezni kellett volna, akkor, amikor a nem magyar közösségek gyengébbek voltak.

A szerző megállapítása szerint ott, ahol a nemzeti ideológiák harcoltak egymással, magyar a némettel (osztrákkal), olyan nemzeti mozgalmak születtek, mint a román és a szlovák, más területeken viszont, ahol lengyelek és oroszok versenyeztek egymással, ott létrejött az ukrán, a litván és a fehérorosz nemzet. A déli szlávokkal kapcsolatban a szerző H. Wereszyckit idézi, aki megállapítja, hogy „a nemzeti újjászületéssel kapcsolatos tevékenység a déli szlávok között csak igen kis számú réteg tevékenysége volt, tulajdonképpen csaknem csak egyéneké”. A különböző nemzetek – szlovákok, szlovének, galíciai ru-

szinok (ukránok), fehéroroszok – anyanyelven írott nyomtatványai iránt kevés volt az érdeklődés, ezek hatása szinte minimális volt, írja *Niederhauser Emil* magyar történész.

A szerző azt is hozzáteszi, hogy Nyugat-Európában is keletkeztek – főleg Franciaországban (a provanszálók és a bretonok körében) – nemzeti mozgalmak, de ezek a franciáság politikai erejével szemben alulmaradtak. Kelet-Közép-Európában viszont a kezdetben gyenge nemzeti mozgalmak továbbéltek.

Összegzőképpen a szerző megállapítja, hogy Kelet-Közép-Európában a nemzetek a saját nemzeti hovatartozásukhoz való forduláson keresztül születtek meg. Ezek kialakulásában alapvető fontosságú szerepet játszottak a nemzeti nyelvek, amelyek túlléptek saját szerepükön, az első részben említett funkcióikon, s gyakran a nemzeti ideológia fő elemévé váltak.

Ráduly Zsuzsanna

A nemzeti kérdés és a nemzeti kisebbségek Kelet-Európában (1944–1948) egy moszkvai kerekasztal-beszélgetés tükrében

Stykalin, A. S.: Nacional'nyj vopros i nacional'nye men'sinstva v Vostočnoj Evrope. 1944–1948 gody (Materialy kruglogo stola). = Slávnovedenie, 2001. 5. no. 90–105. p.

A nemzeti kérdés igen élesen vetődik fel az európai posztkommunista térségben, ami méltán kelti fel a történészek figyelmét is, hiszen a mai konfliktusok gyökerei a távoli múltba nyúlnak vissza. Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete 2001. február 20-án kerekasztal-beszélgetést szervezett, amely a kérdést egy viszonylag rövid (1944–1948), de politikailag igen bonyolult időszakban vizsgálta a jaltai–potsdami értelembe vett Kelet-Európa országaiban. A kerekasztal figyelmének középpontjában a nemzeti kisebbségek kérdése állt, amely akkoriban élesen vetődött fel. Szó esett a nemzeti kérdés megoldására a különböző politikai erők által a második világháború alatt kidolgozott programokról és koncepciókról, valamint azok gyakorlati megvalósításáról is, továbbá a szovjet tényező és tagában a nagyhatalmak szerepéről a kisebbségi problémák megoldásában. A kerekasztal résztvevői részletesen taglalták Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország nemzetiségi politikáját, az ukránok kitelepítését Lengyelországból, a muzulmán tényező szerepét Bulgáriában. Néhány felszólalás magyar vonatkozásai miatt érdemes különös figyelmet, mégpedig nem annyira a bennük szereplő tények, mint inkább a kérdések tárgyalásának módja miatt. Ezért ismertetésünkben arra törekedtünk, hogy a hozzászólók eredeti orosz szövegének a szóhasználatát is érzékeltessük.

A. I. Puškaš a magyar külügyminisztérium dokumentumai alapján a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség problémáját mutatta be. Mint ismeretes, az 1945. április 2-i kassai nyilatkozatában a csehszlovák kormány bejelentette, hogy az országot szláv állammá alakítja át. 1945. április 2-án Beneš elnök aláírta azt a rendeletet, amelynek értelmében a Csehszlovák Köztársaság területén élő magyarokat megfosztották csehszlovák állampolgárságuktól. Valamivel később kivételt tettek azokkal a magyarokkal, akik aktívan részt vettek Csehszlovákia felszabadításában, de jogait ezeknek is korlátozták. A csehszlovák kormánynak az a törekvése, hogy egyoldalúan oldja meg a magyarkérdést, rosszállást váltott ki az Egyesült Államok részéről, ami többek között kifejezésre jutott abban a memorandumban, amelyet június 12-én, még az említett rendelet aláírása előtt intéztek Prágához. Ahhoz, hogy Csehszlovákia etnikailag tisztán szláv állammá váljon,

tárgyalásos úton kellett volna megoldani az áttelepítések problémáját. A lakosságcseréről 1945. december 3–6-án Prágában folytatott csehszlovák–magyar tárgyalások eredménytelenül zárultak. A probléma megoldását az a körülmény nehezítette, hogy a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség létszáma legalább hatszorosa volt a magyarországi szlovák kisebbség létszámának. A magyar kormány nem csak az önkéntes lakosságcserébe egyezett bele, hanem kifejezte készségét az egész magyar lakosság befogadására, de csak a magyarok által összefüggően lakott területtel együtt. Ezenkívül az újra magyar fennhatóság alá kerülő magyarok létszámába bele kívánta számítani azokat a magyarokat, akik a megtorlástól tartva már korábban áttelepültek Magyarországra. Végül a magyar kormány határozottan megtagadta azoknak a magyaroknak a befogadását, akik közvetlenül részt vettek fasiszta mozgalmakban. A magyar álláspontot Gyöngyösi János külügyminiszter 1945. december 11-én jegyzékben közölte a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányával. Csehszlovákia részéről természetesen nem lehetett szó semmiféle határrevízióról, de 1946. február 6–10-én Prágában újabb tárgyalásokra került sor, majd február 27-én aláírták a lakosságcseréről szóló egyezményt, amelyet június 14-ig terveztek lebonyolítani. Magyarországról önkéntesen települhettek át a szlovákok Csehszlovákiába, ugyanennyi szlovákiai magyarnak kellett áttelepülnie Magyarországra, de ezeket a csehszlovák hatóságok választották ki. További magyarok befogadása esetére Budapest továbbra is a „lakosságot területtel együtt” elvhez tartotta magát. A magyar sajtó politikai beállítottságtól függetlenül meglehetősen borúlátóan ítélte meg a további tárgyalási kilátásokat. Eközben a csehszlovák hatóságok – élébe vágva a kérdés végleges megoldásának – nyíltan diszkriminatív intézkedéseket foganatosítottak a magyar kisebbséggel szemben. A magyar kormány rendelkezésére álló adatok szerint 64 ezer szlovákiai magyart ítéltek kényszermunkára és vagyonekhozással egybekötött Magyarországra történő kényszeráttelepítésre. A szlovákiai Rimaszombatban egyetlen magyar szóért bebörtönözték az embereket. Ez és néhány más tény nyilvánosságot kapott a párizsi békekonferencián, ahol Nagy Ferenc miniszterelnök a nagyhatalmak véleményére apellált annak reményében, hogy közbelépnek. A csehszlovák kormány a maga részéről ragaszkodott 200 ezer magyar kitelepítéséhez (a többi 400 ezret erőszakosan „szlovakizálni” akarták; Beneš elnök azoknak a magyaroknak ígért csehszlovák állampolgárságot, akik a következő népszámláláskor szlováknak vallják magukat). Annak érdekében, hogy Beneš és környezetét kompromisszumra készítsék, magyar részről bevetették a „nehéztüzérséget”: Prágába érkezett a nemzetközi tekintélynek örvendő demokrata politikus, Károlyi Mihály gróf (az 1918–1919. évi első magyar köztársaság vezetője). Emellett a magyar diplomácia elkeseredett erőfeszítéseket tett nemzetközi szinten annak érdekében, hogy más országok külügyi szolgálatát a maga oldalára állítsa. Eközben gyakran elhangzott az a tétel, hogy a szláv „Drang nach Süden” nemcsak a nyugati és a déli szlávok által egyre szorongatottabb magyarok „életterét” fenyegeti, hanem az európai erőegyensúlyt is felborítja. E tevékenységnek azonban nem sok eredménye volt: a csehszlovák–magyar konfliktusban mind a Szovjetunió, mind a nyugati nagyhatalmak jobbnak látták, ha a semleges megfigyelő álláspontjára helyezkednek, noha Nyugaton elhangzottak időnként hivatalos személyek részéről olyan nyilatkozatok, hogy a magyar kisebbség tagjait csak beleegyezésükkel lehessen kitelepíteni Csehszlovákiából.

A. I. Puškaš hozzászólását B. J. Želicki néhány konkrét adattal egészítette ki. Rámutatott arra, hogy Edvard Beneš csehszlovák elnök nem csak az „egységes csehszlovák nemzet” eszméjének és az egynemzetiségű állam megeremtésének a híve volt, hanem azon a véleményen is volt, hogy egész nemzetek (a németek és a magyarok) felelősek a háború kirobbantásáért. 1943. decemberi moszkvai tárgyalásain elnyerte a Szovjetunió támoga-

tását a németek háború utáni kitelepítéséhez. Hasonló akciót tervezett a magyarokkal szemben is. 1943. december 14-én átnyújtott a szovjet vezetésnek egy tervezetet, amely „A csehszlovákiai lakosság egy részének kitelepítéséről” címet viselte. Ebben kijelentette, hogy a háború utáni Csehszlovákiában nem maradhat egyetlen olyan település sem, ahol a csehek, a szlovákok és a „kárpátoroszk” aránya együttesen ne érné el a lakosság kétharmadát. A többi nemzetiség jogait e terv értelmében erőteljesen korlátozni kell. Az egységes csehszlovák politikai nemzet államában a nemzeti kisebbségek státusát jogilag nem definiálták volna. Ami a magyar kisebbséget illeti, kezdetben 400 ezer magyar kitelepítéséről és 200 ezer szlovakizálásáról szótték a terveket, csak később fordították meg az arányokat. Ezek a tervek azonban nem nyerték el a szövetséges hatalmak oly egyértelmű támogatását, mint a németek esetében. Csak abba egyeztek bele, hogy a két állam tárgyalásos alapon hajtson végre lakosságcserét. Végeredményben Magyarországról Csehszlovákiába 73 ezer, Csehszlovákiából Magyarországra pedig 68 ezer fő települt át (valamivel több, mint 25 ezer szlovák inkább Magyarországon kívánt maradni). Ezzel szemben a hivatalos Budapest minden tiltakozása ellenére tömegesen szlovakizálták a magyarokat Csehszlovákiában. A csehszlovák kormány kompromisszumra kényszerült, és a kérdést felemás módon rendezték 1948–1949-ben, amikor mindkét országban szilárdan megvetették a lábukat a hatalomban a kommunisták, és a szovjet kormány, amely nyilván nem kívánta a konfliktusok éleződését a szovjet érdekszférába tartozó államok között, további erőfeszítéseket tett a Prága és Budapest közötti feszültség csökkentése érdekében. 1950-ben Csehszlovákia hivatalosan 368 ezer magyar lakost ismert el.

M. D. Ereščenko a második világháború éveiben a szovjet külügyi népbiztosság kerekében az erdélyi kérdés megoldására készült tervezetekről beszélt. Emlékeztetett arra, hogy a kérdés szakértőjeként felkért E. V. Tarle akadémikus álláspontja szerint Erdély akár román, akár magyar kézen marad, mindenképpen új konfliktusok forrásává válik, ezért célszerű lenne létrehozni egy független erdélyi államot. Moszkvában azonban viszonylag hamar az az álláspont kerekedett felül, hogy Erdélyt Romániának kell adni egyrészt azért, hogy kárpótolva érezze magát Besszarábia és Bukovina elvesztéséért, másrészt azért, hogy lekötelezettek érezze magát a Szovjetunió az erdélyi kérdés megoldásáért. A végső döntés meghozatalával azonban késlekedtek, nehogy megfosszák az immár a németek ellen harcoló románokat ettől az ösztönző erőtől. A román politikai elit (a kommunistáktól egészen a szélsőséges antikommunistákig) egységes volt Erdély hovatartozásának kérdésében, viták csak arról folytak, hogy az erdélyi problémát kizárólag mint belső ügyet kezeljék-e. Ennél rugalmasabb álláspontot csak Petru Groza képviselt, aki elképzelhetőnek tartotta, hogy Észak-Erdély autonóm státusa enyhítené a feszültséget a magyarok és a románok között.

Zoltán András

Az egyszínű társadalom

Etzioni, Amitai: The monochrome society. = Policy Review, 2001. 2. no. 53–70. p.

Számos társadalomtudós és demográfus évek óta arról beszél, hogy nincs messze az az idő, amikor a fehérek az Amerikai Egyesült Államok lakosságának kevesebb mint 50%-át teszik ki, vagyis többségből kisebbségbe szorulnak. A CNN már készített is arról műsort, milyen lesz a nem fehér bőrűek többségének amerikai társadalma. Clinton elnök pedig egy San Diegóban elmondott beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy szükség van az etnikumok közötti kapcsolat újragondolására, mégpedig pontosan a fehérek lehetséges jövőbeli kisebbségi sorba szorulása miatt. A nemzeti párbeszéd elindulása nem halogatható, érvelt Clinton, hiszen tíz éven belül Californiában, ötven éven belül pedig az egész országban a nem fehér bőrűek teszik ki a lakosság felét. Most kell cselekedni, hogy 2050-ben – amikor az előrejelzések szerint 53% fehér lakosság áll szemben 47% nem fehér lakossággal – kezelhető legyen ez a megváltozott struktúra.

D. Maharidge társadalomkutató 1996-ban megjelent könyvében arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a tendencia már nem csak a tudósok körében érzékelhető, hanem a hétköznapi polgárok is szembesültek vele, és a fehérek egy részét félelem fogta el. Attól tartanak, hogy a változás károsan hat majd a társadalomra. Elsősorban nem állásuk elvesztésétől félnek, hanem kultúrájuk szétesésétől. Néhányan azt is megemlítették ebben az interjúkötetben, hogy California Dél-Afrika sorsára juthat, ahol a fehérek elvesztették vezető szerepüket, amikor a kisebbségi színes bőrűekből többség lett.

Az a felfogás azonban, hogy az amerikai kultúra veszélybe kerülhet a fehérek demográfiai kisebbségbe szorulása esetén, enyhén rasszista színezetű. Ez ugyanis azt feltételezi, hogy az emberek értékvilágát, jövőképét, gondolkodásmódját bőrük színe határozza meg. A tények viszont azt mutatják, hogy az amerikai politikai és gazdasági rendszer, a kultúra az Egyesült Államokban élő valamennyi népcsoport együttes munkájának köszönhető.

A felmérések egy része nem igazolja, hogy a fehérek tartanának „hatalmuk elvesztésétől”. Az egyik ilyen vizsgálat szerint a fehérek és a feketék 93%-a egyetért abban, hogy elképzelhetőnek tartja fekete bőrű amerikai elnökjelöltre adni a voksát. Ugyanezen kérdéssor szerint a megkérdezettek nagy többsége – bőrszínétől függetlenül – büszke arra, hogy amerikai. Azzal az állítással, hogy „Az Amerikai Egyesült Államok a világ legkülönlegesebb országa” a válaszadók 84%-a egyetértett. Nem értettek viszont egyet azzal a mondattal, hogy „Olyan időket élünk, amikor az etnikumhoz vagy rasszhoz tartozás erősebb, mint az országhoz való lojalitás.” Az emberek 80–90%-a azt szeretné – szintén függetlenül bőrszínüktől –, ha adójukat a gyermekek iskoláztatására, az illegális drogok és a bűnözés visszaszorítására költené a kormányzat.

Egy másik felmérés eredménye azt mutatja, hogy az „amerikai álom” megvalósíthatósága szintén nem függ bőrszíntől. A válaszadó feketék 54, a fehérek 66%-a vallotta azt, hogy szerinte ha ma egy amerikai elég keményen dolgozik, bőre színe lehet bármilyen, jól él. Ugyanebben a kérdéssorban megvizsgálták az emberek értékrendjét – szexuális szokások, erkölcs, családi élet milyensége tekintetében. Az eredmény azt mutatta, hogy a válaszadók inkább a hagyományos értékrendet vallották magukénak, csak öt százaléki különbség volt a fekete és a fehér bőrűek válaszai között.

A Gallup 1994-ben azt kérdezte meg, hogy a válaszadók szerint gyermekeik felnőttkorában milyen lesz a rasszok közötti kapcsolat Amerikában: napjainkhoz viszonyítva rosszabb vagy jobb lesz, netán nem változik. A megkérdezettek közül a feketék 48%-a és a fehérek 51%-a a javulás mellett tette le a voksát.

Mindezek az adatok – és mindazok, amelyeket a cikkíró még hosszasan sorol – azt mutatják, hogy nincs jelentős eltérés a különböző bőrszínű amerikaiak között gondolkodásmódjuk, jövőképük tekintetében. Az értékrendet sokkal inkább a társadalmi csoporthoz való tartozás és a gazdasági sikeresség határozza meg. Nagyobb különbségeket tártak fel a kutatók, ha eltérő jövedelmi csoportúakat vizsgáltak, mint ha eltérő bőrszínűeket. Erre jó példa a *Wall Street Journal* egyik felmérése. 1998-ban azt vizsgálták, hogy ki mennyire elégedett az életével. A fehérek közül a középosztályhoz tartozók 82%-a, a kisebb jövedelműek 70%-a mondta azt, hogy elégedett; a feketéknél ugyanez az arány 74, illetve 56%. Ha megnézzük a különbségeket, kiderül, hogy valóban nagyobb a különbség (12, illetve 18%) az eltérő jövedelmi csoportok között, mint az azonos jövedelmű, de különböző bőrszínű embereknél (8, illetve 14%).

A cikkíró mindezen százalékarányok és felmérési eredmények felsorolása után megjegyzi mégis: ha valaki fehér vagy egyéb bőrszínnel rendelkezik, alapvetően befolyásolja gondolkodásmódját, társadalmi helyét vagy érzésvilágát. Mindenki találhat a nála felsorolt statisztikai adatoktól eltérő számokat produkáló felmérést. Ő csupán bizonyítani kívánta: az, hogy egy csecsemő milyen bőrszínnel születik, napjainkban sokkal kevésbé határozza meg további életét és céljait, mint az, hogy milyen társadalmi csoport tagjaként látta meg a napvilágot.

A társadalomtudósok körében éles vitát vált ki napjainkban az, hogy a rassz, a bőrszín belevonható-e egyáltalán a társadalmi kutatásokba, hiszen ez biológiai meghatározottság, lehet, hogy hiba társadalmi jelentőséget tulajdonítani neki. Az evidens, hogy a velünk szemben álló embernél első pillantásra megállapítjuk bőrszínét. Második pillantásra azonban világossá válik az is, hogy mekkora különbség van azonos rasszhoz tartozó emberek között. A kutatások egyértelművé teszik, hogy a bőrszín nem játszik olyan meghatározó szerepet az egyén viselkedésmódjában és életvitelében, mint amilyent a politika tulajdonít neki, hanem csak egyike a meghatározó tényezőknek. Egy évszázada persze még nem így volt, azóta azonban a demokratikus államokban természetes a jogi egyenlőség.

A statisztikák és a politika jellemzően egy kategóriába tartozóként kezelik az ázsiai származású amerikaiakat és a latinokat. Az ebbe a két csoportba tartozók persze tiltakoznak ilyenfajta egyenmősítésük ellen, például a japánok és a pakisztániak nem igazán érzik magukat hasonlóknak. A bőrszín alapvető azonossága egyáltalán nem feltételez azonos kultúrát és azonos hátteret. Egy kutató így fogalmazott: „Ez az egyenmősítés olyan, mintha az Amerikai Egyesült Államok, Kanada és Mexikó állampolgárait megkülönböztetés nélkül észak-amerikaként tartanánk számon.”

Az úgynevezett latinok is tiltakoznak ilyenfajta kategorizálásuk ellen. Származásuk szerint is különböznek, más-más anyanyelvvel és kultúrával rendelkeznek. Azok az elemzések tehát, amelyek egységes tömbként, azonos gondolkodásmóddal rendelkező csoportként kezelik az ázsiai származású amerikaiakat és a latinokat, tévednek. Az ezekből levont következtetések – például a nem fehérek uralkodó szerepre törnek a fehérekkel szemben – nem veszik figyelembe, hogy a mesterségesen alkotott csoportok között és azokon belül is hatalmas különbségek létezhetnek. A választási eredmények egyértelműen tükrözik ezeket a differenciákat. Néhány ide tartozó adat: a kubai származású amerikaiak általában a Republikánus Pártra szavaznak, a többi „latin” pedig a demokratákra.

Az első generációs vietnami származásúak erősen antikommunisták, és a republikánusokat támogatják, míg a japánok a Demokrata Pártot.

A választási adatok azt is bizonyítják, hogy egy adott etnikai csoporthoz tartozók nem feltétlenül támogatják az ugyanolyan etnikumú jelöltet. Los Angelesben például, ahol a nem fehérek a lakosság 64%-át teszik ki (40% spanyol eredetű, 14% fekete, 10% ázsiai származású és 0,5% amerikai indián), a város polgársága 1993-ban egy fekete bőrű polgármester helyére fehér bőrűt választott. New York-ban és San Franciscó-ban az utóbbi évtizedben hol fehér többség volt, hol nem, mégsem e változás arányában módosult a városi vezetők között a bőrszín szerinti arány.

A kutatások szerint a fehérek arányszámának csökkenése többek között annak köszönhető, hogy nő a fehér–nem fehér vegyes házasságok aránya. Ma már nem „kötelező”, hogy a fiatalok csak saját etnikumukhoz tartozókkal házassodjanak. 1995-ben minden 12. megkötött házasságról mondhatjuk, hogy „keveredés” történt. 1960-ban a házasságok 0,4%-ában volt az egyik fél fehér, a másik pedig fekete bőrű, 1997-ben pedig 2,3%-ában. A vegyes házasságokban – vagy élettársi kapcsolatban – született gyermekek már nem számítanak fehérnek.

A népszámlálási adatok azt is mutatják, hogy az amerikaiak egy része a kérdőíven az „Egyéb” kategóriát jelöli meg, amikor etnikai hovatartozását firtatják. 1990-ben a lakosság 4%-a (9,8 millió fő), 2000-ben pedig – becslések szerint – 5,4%-a tette ezt meg. Az 1,4%-os növekedés első pillantásra nem tűnik soknak, de ha belegondolunk, hogy ez hány százezer embert érint, rájöhethetünk arra, hogy jelentős társadalmi probléma húzódik a háttérben. 2050-re pedig az előrejelzések 14%-ra teszik az „Egyéb” kategóriát bejelölők arányát. A probléma ott van, hogy ezeknek az embereknek nincsen meghatározó etnikumuk, azaz egyértelmű kulturális identitásuk. A hivatali ügyintézésben azonban nincsen „egyéb” kategória, ott mindenkit „besorolnak”. Így előfordulhat, hogy valaki fehérnek számít gyerekkorában, majd feketének a középiskolában. Társadalmi szempontból ez káros jelenség, ha a végső cél az, hogy egy nemzethez tartozónak érezze magát minden amerikai. A következő népszavazáson ezért nem az „Egyéb” kategória fog szerepelni a kérdőíven, hanem majd valami más kifejezést használnak „multi” előtaggal.

Az etnikumok közötti határvonalak előrejelzett elmosódása azt is jelentheti az amerikai társadalom számára, hogy csökken az etnikumok közötti összeütközések száma, és az előítéletek sem lesznek olyan élesek. Minden amerikai közös célja – bármilyen is a bőrszíne –, hogy gyermekeik számára olyan társadalmat és gazdasági helyzetet teremtsenek, amely mentes az etnikai feszültségektől, és jólétet biztosít. Egy afrikai származású amerikai mondta: „Különböző hajókról jöttünk, de most egy csónakban evezünk.”

Biczó Krisztina

Bosznia-Hercegovina és a daytoni békefolyamat

Peitritsch, Wolfgang: Bosnien und Hercegovina 5 Jahre nach Dayton – Ein Land mit europäischer Zukunft? = Europäische Rundschau, 28. Jg. 2000. 3. H. 3–11. p.

A szerző a Nemzetközi Közösség hivatalban lévő szarajevói főképviselője. Tanulmányában részben saját tevékenységére, tapasztalataira támaszkodva mutatja be a bosznia-hercegovinai béketeremtés feladatait és nehézségeit.

1995. november 21-én az Egyesült Államokban, az Ohio állambeli Dayton városában hosszú tárgyalások után létrejött a szerb–horvát–bosnyák átfogó békeegyezmény, amelyet hivatalosan 1995. december 16-án Párizsban írtak alá. Mivel a megállapodást legfőképpen az erős nemzetközi nyomás kényszerítette ki, ezért a három etnikum nacionalista és területi ambíciói a mai napig sem tűntek még el. A muzulmán bosnyákok, akik a teljes népesség felét teszik ki, továbbra is igényt tartanak a politikai vezető szerepre, a szerbek nem mondtak le az önálló államról vagy akár a Szerbiával való egyesülésről, a horvátok pedig – a HDZ horvátországi választási kudarca ellenére – még mindig az anyaországhoz való csatlakozásról álmodnak. Megállapítható tehát, hogy a „nemzeti érdek” számít továbbra is az elsőszámú meghatározó tényezőnek mindhárom etnikum gondolkodásában, céljaiban és mindennapi életében. Ezt az ún. „*identitáspolitikát*” az oszthatatlan célok kitűzése („*vagy mi, vagy ők*”) és a kompromisszumkészség teljes hiánya jellemzi. Az egész délszláv válság eredetét is ebben a politikában találhatjuk meg, amely a társadalmi problémákat nemzeti ideológiai kérdéssé teszi, és a területhez, illetve a történelmi múlthoz kötődő nacionalizmussal „tálalja”. Ennek megfelelően az emberek mindennapjait ma is áthatja a politikai és az etnikai hovatartozás szerinti megkülönböztetés, amely döntő szempontot jelent a munkahellyel, a keresettel és a lakóhellyel kapcsolatos kérdésekben is. A politikusokból teljesen hiányzik a felelősségérzet, az emberek pedig tehetetlennek és az államnak teljesen kiszolgáltatottnak érzik magukat.

A daytoni békeszerződés azonban – bármennyire is ez ellen szólnak a tények – nem maradt eredménytelen. Az SFOR-erők segítségével például 1997-ben 21, háborús bűnösökkel vádolt vezetőt adtak át a Hágai Nemzetközi Bíróságnak. Ugyancsak az SFOR-erők segítették a menekültek hazatérését. 1997 decemberében pedig nemzetközi konferencia zajlott le Bonnban a békeszerződés végrehajtásáról. A konferencián 55, a daytoni békefolyamatot támogató és irányító szervezet vett részt. A Nemzetközi Közösség akkori főképviselőjét pedig azzal a feladattal bízták meg, hogy távolítsa el a pozíciójából az összes olyan bosznia-hercegovinai politikust, akik megakadályozzák a békeszerződés végrehajtását. Sőt felruházták a törvényalkotásba való beavatkozás jogával olyan esetekben, amikor az illetékes szervek nem teljesítik a kötelezettségeiket. Ezekkel a jogosítványokkal a Nemzetközi Közösség főképviselőjének jogköre a daytoni szerződéshez képest is jelentősen bővült. Mégsem következett be az a nemkívánatos állapot, hogy az ország belpolitikai élete túlzottan is a főképviselő munkájától vált volna függővé, illetve hogy a Nemzetközi Közösség már-már a legkisebb problémákba is beleavatkozott volna.

Wolfgang Peitritsch ilyen előzmények után, 1999 nyarán vette át elődjétől a főképviselői munkát. Legfontosabb feladatának a helyi politikai és társadalmi erők mozgósítását tartotta, vagyis az ún. „*ownership*”-szemlélet meghonosítását. Ez azt jelenti, hogy a helyi problémákat, a helyi lakosságnak, a helyi lehetőségeket figyelembe véve kell megoldania, vagyis „*nem halat kell adni az embereknek, hanem meg kell tanítani őket halászni*”. Ehhez azonban nélkülözhetetlen, hogy a három etnikum közötti kapcsolatokban a kölcsönös kompromisszumkészség érvényesüljön, amihez pedig az emberek tradicionális gondolkodásmódjának megváltoztatására és valódi „*civil társadalom*” kialakulására és megerősödésére van szükség. A végleges megoldást pedig csak az hozhatja meg, hogy ha a balkáni államok nem elsősorban etnikai alapon szerveződnek majd meg, hanem az egész soknemzetiségű társadalom javát akaró „*citoyen*” lesz az emberek identitásának alapja.

A daytoni békeszerződés végrehajtásáért felelős miniszteri tanács 2000. május 23–24-ei, brüsszeli tanácskozása megbízta a főképviselőt az általa javasolt kiemelt feladatok végrehajtásával. Ez a következő feladatokat jelentette:

1. Átfogó gazdasági reform végrehajtása. Ez elsősorban a gazdaság és a politika szétválasztását jelenti annak érdekében, hogy az ország gazdasága önállóvá és fejlődőképesse válhasson. A reform ezenkívül még magába foglalja a közel 50%-os munkanélküliség leszorítását, szilárd bankrendszer kiépítését, adó- és szociális reformot, valamint egységes belső piac kiépítését.
2. A menekültek hazatelepítése, a háború tragikus társadalmi következményeinek és az emberek elkeseredettségének enyhítése érdekében. A mai napig is mintegy nyolcszázezren élnek száműzötként a saját országukban – szinte kizárólag olyan családok, akik a szülőföldjükön kisebbségnek számítanak. Ezért az esetleges hazatérésük újabb konfliktusokat okozhat, hiszen alapvető emberi jogaik (például a „tulajdonhoz való jog”) továbbra is veszélyben vannak. Azt azonban világosan látni kell, hogy három etnikum háború előtti együttélését már soha többé nem lehet visszaállítani, mivel a háború rendkívül mély sebeket és bizalmatlanságot okozott az emberekben.
3. A háromoldalú, paritáson alapuló és szinte működésképtelen államszervezet átszervezése, és egy egységes, stabil és hatékony adminisztratív intézményrendszer kiépítése. Itt is a kompromisszumkészség a kulcsfogalom, de erről egyik etnikum vezetője sem akar hallani. A folyamatot mégis nagymértékben elősegíthetik az Európai Unióval folytatott csatlakozási tárgyalások, illetve az EU által kidolgozott ún. „road map”, amely Bosznia-Hercegovina Nyugat-Európához való felzárkózásának alapelveit tartalmazza.

A nehézségek ellenére a Nemzetközi Közösségnek minden tőle telhetőt el kell követnie Bosznia-Hercegovina népeinek egymáshoz való közelítése és békés egymás mellett élésének megvalósítása érdekében, hiszen egy esetleges kudarc az egész Balkán hosszú távú stabilitásának megteremtését is kétségessé teheti.

Vadász Rezső

Az örmény genocídium tabuja gyötri a török társadalmat

Akcam, Taner: Le tabou du génocide arménien hante la société turque. = Le Monde diplomatique, 48. vol. 2001. 568. no.

A szerző szociológus, történész, a téma török szakértője.

A francia nagykövetet bekérte az ankarai kormány, tüntetéseket tartottak, bojkottálták a francia árukat, hivatalos és spontán módon tiltakoztak a törökök, amikor Párizs elismerte az örmény genocídium szörnyűségét. Törökország számára valójában az lett volna a legkínosabb, ha a modern állam néhány képviselőjéről kimondja, hogy gyilkos, kockáztatva ezzel azt, hogy az országról alkotott kedvező kép szilánkokra hullik.

A francia parlament 2001. január 18-án szavazataival ismerte el az örmények által 1915-ben megélt fájdalmak iránti mély együttérzését. A törökök ettől kezdve gyakran hangoztatták, jobb lenne, ha az algériaiakon elkövetett emberiség ellenes bűntetteit ismerné be Franciaország. Egyetlen, a témában megszólaló írás sem tagadta a népirtás tényét, sőt azt igyekeztek bizonyítani, hogy ma is így tennének, ha a sors úgy hozná. Valószínűleg a „genocídium” kifejezés váltotta ki ezt az elkeseredett dühöt török részről. Pedig a cselekményt szervező ottomán párt vezetőinek egy részét, igaz, más gyilkosságok

vádjával, de 1926-ban kivégezték. Musztafa Kemal is többször nyilatkozott az ügyben, és kérte, hogy büntessék meg az „aljas” gyilkosokat. Végül is Törökország elismerhette volna az örmény nép elleni gatzetteket úgy, hogy az ottomán államra, és nem a köztársaságra hárítja a felelősséget.

A kollektív emlékeztetkiesés azonban évtizedekre megbénította a török társadalmat. A fiatal török köztársaság vezetői alaposan tanulmányozták a renani felejtés elvét, és gyökereiket nem az ottomán államban, elődjükben jelölték meg, hanem a hatszáz évvel korábbi török államban. Egy sor reformmal eltüntették a nemkívánatos múlt jeleit, és 1928-ban bevezették a latin ábécét is. Az írott történelem így a többség számára meglehetősen titokzatossá vált. Persze a történelmi tudat hiányát azzal is magyarázhatjuk, hogy a múlt szüntelen traumatizáló sokkok sorozata volt. 1878 és 1918 között az ottomán török vezetők a birodalom területének 85%-át, a lakosság 75%-át veszítették el! A szüntelen háborúzásnak több tíz millió török áldozata volt. A vezetők az I. világháborúban látták a reményt arra, hogy visszaszerezék a régi dicsőséget, és kiköszörüljék a nemzet büszkeségén esett csorbát. Csalódniuk kellett azonban, s ebben a kontextusban döntöttek elvakultan, kiirtásuk mellett bűnbakká téve az örmény népet, melynek tagjai jelképesen az összes keresztényt képviselték számukra.

Ezt valószínűsíti a tény, hogy a Köztársaságot mint abszolút kezdetet próbálták megjeleníteni. A vezető tisztviselők rövid úton kidobták a traumatikus fejezeteket, és írtak egy történelmet, új nemzeti identitást modellálva ezzel. Ebből az újraírt történelemből maradt ki az örmény genocídium ténye. Új vezető alatt gyógyult az ország népe, de úgy látszik annyira nem, hogy szabadon beszélhettek volna a múlttól. A téma tabu lett. Az ottomán párt egy ismert vezetője annak idején így nyilatkozott: „ha Kelet-Anatóliát nem tisztogattuk volna meg az oroszokkal együttműködő örmény milicistáktól, nem alapíthattuk volna meg a köztársaságot”. Egy másik így kereste és találta meg a mentséget: „...a deportálás az egész világot felháborította, és úgy tüntettek föl minket, mint gyilkosokat. Még mielőtt erre az akcióra szántuk volna el magunkat, tudtuk, hogy a keresztény világ dühe és haragja fog ránk áradni. Miért hagytuk, hogy a szegényletes gyilkos névvel illessenek minket? ...Csak mert meg kellett tenni a szükséges lépéseket a trón megmentésére, és hazánk jövője számunkra drágább és szentebb még a saját életünkénél is.” Idővel ezeket a mondatokat bátraknak tüntette föl a hivatalos történetírás, és az antiimperializmus példájává tették a Kuvva-i Milliye csoportot az 1960-as években.

Ezek után veszélyes lett volna a genocídiumról vitatkozni, netán fölvetni azt, hogy a háború nem az imperializmus ellen, mint inkább a görögök és az örmények ellen folyt. A Kuvva-i Milliye csoport hőseiről kimondani, hogy népirtást hajtottak végre, és a kifosztott örményekből gazdagodtak meg? A nemzeti ellenállási mozgalmat úgy szervezték meg, hogy Anatóliában legyen a visszavonulási terep. A török kapitulációt 1918. október 30-án írták alá a britekkel, s ezután rögtön beindult a három ellenállási mozgalom, három az örmények és kettő a görögök ellen. Az ottomán Ittihad ve Terakki párt tagjaiból verbuvált vezetőket nem adták ki a briteknek. Az örmény javakból meggazdagodott új réteg úgy védte magát, hogy tekintélyes emberei beférkőztek a nemzeti felszabadítási mozgalomba, még Mustafa Kemal közvetlen közelébe is, így azután az ellopott örmény javak vizsgálatára 1920. január 8-án hozott isztambuli kormányrendeletet 1922. szeptember 14-én megszüntették. A nemzeti ellenállási mozgalomban végül Mustafa Kemal szépen megjutalmazta az örmények leggyilkolásában részt vett Ittihad ve Terakki párt tagjait. Sukru Kaya például belügyminiszter lett, és hivatalosan is felelős a deportálások megszervezéséért. A német konzul jelenlétében így fogalmazott: „Ki kell irtani az örmény fajt.” Más, a genocídiumban tevőlegesen résztvevők nevei is ismertek, a máltai foglyok közül pl.: Arif

Fevzi 1922–1923-ban lakásügyi miniszter volt, Ali Cenani Bey 1924–1926-ban kereskedelmi miniszter, Trüstü Aras 1925-től 1938-ig külügyminiszter. Mustafa Kemal végül nyíltan közölte az örmények gyilkosaival, hogy vagy részt vesznek a nemzeti ellenállási mozgalomban, vagy bíróság elé állítja őket, amely szigorúan megbünteti, esetleg kivégzi őket. Maga Falih Rifki Atay, Mustafa Kemal közeli barátja erősítette ezt meg visszaemlékezésében, azzal összefüggésben, amikor a britek és szövetségeseik úgy határoztak, hogy számon kérik az ottomán Ittihad ve Terakki párton az örmények meggyilkolását.

Valahogy így lett tabuvá az örmény genocídium Törökországban, a gyilkosok egy részéből pedig „a hazát megmentő nagy hős”. Taner Akcam, a cikkíró végül fölveti annak lehetőségét, hogy „a demokratikus értékek jegyében” országa „elhatárolhatja magát saját múltjától”.

Kakasy Judit

Az újragondolt nemzetállami szuverenitás

Wilson, Robin: *The politics of contemporary ethno-nationalist conflicts*. = *Nations and Nationalism*, 2001. 7. no. 365–384. p.

A szerző az etno-nacionalista törekvések hátterét, kezelésének lehetőségeit, illetve az etnikai konfliktusok megelőzésének és megszüntetésének stratégiai kérdéseit vizsgálja.

Az etnikai nacionalizmus alapvetően abban különbözik a „hagyományos” nacionalizmustól, hogy itt nem egy etnikumnak az őt elnyomó állammal szembeni „szabadságharcáról” van szó, hanem egy olyan össznemzeti ideológiáról, amely minden szomszédos népet („másokat”, „őket”) megsemmisítendő ellenségnek tekint. Ennek pedig egyetlen oka van: a másság, a kulturális különbözőség, illetve ezek el nem ismerése. Az ezekre a csoportokra jellemző elutasító vagy jobb esetben „csak” dogmatikus gondolkodásmód eredményei az etnikai tisztogatások, amelyek az adott területen élő, a többségtől eltérő etnikai csoportok emberi és kisebbségi jogait semmibe véve egy homogén etnikumú és szélsőségesen nacionalista nemzetállam megteremtését célozták.

Az etnikai konfliktusok megelőzéséhez a következő fontos lépések megtételére van szükség:

- az állami szuverenitás fogalmának újragondolására, szakítva a „győztes mindent visz”- elgondolással („the winner-takes-all assumptions”). Erre két szinten van szükség: regionális szinten (szubszidiaritás) és szupranacionális szinten (I. G. O.-k);
- az egyének kisebbségi jogainak védelmére és biztosítására. Ennek legfontosabb eszköze a strukturális párbeszéd kialakítása a nemzetállam és a kisebbségek között;
- a szabad identitás-választás és -gyakorlás biztosítása az etnikumok számára, politikai és kulturális diszkrimináció nélkül.

Ez a három tényező kölcsönösen erősíti egymást, és megfelelően adaptálva a konkrét situációkhoz, vitás helyzetekhez, az etno-nacionalista feszültségek hatékony ellenszerei lehetnek.

A nemzetállami szuverenitás és a nemzetiségi önrendelkezés fogalmainak a 20. században kialakult sajátos viszonyát, vagyis azt, hogy az egy nulla végösszegű játékhoz hasonlít, a hatalommegosztás, az egyenlő állampolgári jogok biztosítása és a demokratikus államrendszer kiépítése szüntethetik csak meg. A világban jelenleg uralkodó realpolitikai

viszonyok azonban ehelyett sokkal inkább a meglévő hatalmi viszonyok konzerválását, illetve stabilizálódását szolgálják. Jellemző példaként lehet megemlíteni a közelmúlt etnikai konfliktusainak színterei közül Ruandát, Koszovót vagy Kelet-Timort. Ezekben az esetekben az ENSZ alkalmatlannak bizonyult az etnikai konfliktusok megoldására, a sikertelenség következménye pedig az etnikumok közötti kapcsolatok teljes befagyása lett.

Mindezek ellenére azonban a nemzetközi politikai életnek számos szereplője van, amelyek kiegyenlítő szerepe okot adhat az optimizmusra. Ezek között meg lehet említeni:

- a kormányközi szervezeteket (az I. G. O.-kat);
- a nem állami szervezeteket (az N. G. O.-kat);
- a szakmai szövetségeket.

Mindezeknek köszönhetően egyfajta paradigmaváltásnak lehetünk ma a szemtanúi, amely a nemzetállami határok feloldódását és ezzel párhuzamosan a különböző szupranacionális és regionális politikai szereplők színre lépését eredményezi. Ezek együttműködését pedig a folyamatosan kiépülő hálózatok biztosítják (Kaldor 1999-ben ezt a folyamatot „*the project for cosmopolitan governance*”-nek nevezte el). De nevezhetjük ezt a folyamatot globalizációnak is, amely Guibernau (1996) szerint „*tudatosítja bennünk, hogy az emberiségnek olyan közös problémákkal kell szembenéznie, amelyeket szintén csak közös összefogással lehet megoldani.*”

A transznacionális civil társadalom megvalósulása egyelőre csak a távoli jövőben képzelhető el, a kormányközi együttműködés veszélyei (például az ún. „demokratikus deficit”) azonban mindannyiunk számára már régóta érzékelhetők és nyilvánvaló tények. A délszláv háború tanulságait a következőképpen foglalhatjuk össze Silber és Little (1995) szavaival: „... *a hidegháború után nincs többé kollektív biztonság, sem pedig olyan nemzetközi akarat, amely megvédené a gyengéket az erősebbekkel szemben. ... a békét és biztonságot már nem lehet érvekkel és jó szándékkal megteremteni, hanem csak fegyverekkel lehet kikényszeríteni.*”

Vadász Rezső

Etnikai kevertség és a balkáni stabilitás kérdése

Vogel, T. K.: Ethnic unmixing and the quest for stability in the Balkans. = International Journal, 2001. Summer, 481–498. p.

A 20. század történelmére éppúgy jellemző a tömegmészárlás és az etnikai tisztogatás, mint az emberi jogok védelmének előtérbe helyezése. Ennek a kettősségnek legszembe-tűnőbb európai színtere a Balkán. A nacionalizmus és a népek önrendelkezési jogának újraéledése a kommunista rendszer bukásakor véres harcokhoz és humanitárius katasztrófákhoz vezetett a terület nagyobbik részén, míg a kisebbik békésen elkezdte önálló életét.

A Balkán alapproblémája az, hogy a területen sokféle nyelvű, kultúrájú és vallású népcsoport él együtt, mégpedig keveredve. Itt lehetetlen nemzetállamokat létrehozni, többségi és kisebbségi népeknek kellene egy-egy ország határain belül békésen megférni egymással. Az 1990 előtti Jugoszláviában ez úgy sikerülhetett, hogy a központi apparátus és a hadsereg nem vett tudomást a gyűlöletről, az ellenségeskedésről és az előítéletekről, nem engedték, hogy ezek felszínre jussanak. A kommunista rendszer összeomlása után azonban megszűnt ez a visszatartó erő, és teljes mértékben felszínre került a nacionalizmus szélsőséges formája. Vannak olyan elemzők, akik szerint Horvátország lerohanása és Bosznia tragédiája elkerülhető lett volna, ezek mind a szélsőséges politikások akaratmegnyilvánulásainak tekinthetők. Azt azonban világosan kell látni, hogy egyes emberek önmagukban nem képesek ilyen indulatokat gerjeszteni, mint amilyenek Jugoszláviában az 1990-es években megnyilvánultak, amikor szomszéd ölt meg szomszédot nemzetisége miatt, ők – tehát a politikai elit és az egyéb közvélemény-formálók – csak az eleve létező ellentétek szításáért tehetők felelőssé.

Az elsőprő erejű politikai, társadalmi és gazdasági változások hozták felszínre alapvetően a nacionalizmus szélsőséges változatát a Balkánon. Az persze jogos igény volt, hogy a Jugoszláviában élő népek immár ne egy multietnikus országban, hanem saját nemzetállamaikban élhessenek, legyenek bár szlovének, horvátok, bosnyákok vagy szerbek. Valószínűleg ennek már akkor meg kellett volna történnie, amikor a 19. század második felében a Török Birodalom elvesztette fennhatóságát a Balkánon, ám akkor a nagyhatalmi érdekek mást diktáltak. Az első világháborút lezáró Párizs környéki békerendszer sem kedvezett a kisebb nemzetek önállósulásának, ezt a kényszeres együttélést számolta fel a kommunista rendszer összeomlása. A multietnikus országok szétválása általában békés körülmények között ment végbe, a szétválást belső ügyként kezelték, nem kellett a nemzetközi közösség tagjainak beavatkozniuk. Egyedül a balkáni térség kivétel: az emberek védelmében, humanitárius okokból fegyveresen avatkoztak be a boszniai és a koszovói háborúba. Időlegesen véget vetettek a harcnak, nem engedtek további humanitárius katasztrófát kirobbantani, odaálltak a szemben álló felek közé. Megpróbálják elérni, hogy olyan vezetés vegye át a balkáni országok irányítását, amelyik biztonságos életkörülményeket tud biztosítani idegen hatalom segítsége nélkül minden állampolgár számára. Nehéz feladat ez minden kormány számára az etnikailag kevert térségekben, hiszen nehéz megértetni a sok áldozatot követelő háború után az emberekkel, hogy a másik fél nem ellenség, az egyetlen számba jöhető esély a rendezésre a békés egymás mellett élés megta-

nulása. Ez még valószínűleg sokáig nem megy külső fegyveres erők segítségével, akiknek pusztá jelenléte is visszatartó erő.

Voltak olyan javaslatok, amelyek a lakosság áttelepítését szorgalmazták mondván: így etnikailag tiszta területek teremthetők meg saját önkormányzattal, esetleg függetlenséggel. Ez kemény ellenállásba ütközött mind a szembenálló felek, mind pedig a nemzetközi közösség részéről, hiszen ez a megoldás nem más, mint az etnikai tisztogatás egy esete, amelyet a 21. században már nem lehet eltérni. Rádásul elképzelhető, hogy a terület, illetve lakosságcsere sem hoz eredményt, csak újabb összeütközéseket gerjeszt, elég ha csak arra gondolunk, hogy ki az, aki szívesen elhagyja otthonát, családját, barátait azért, hogy etnikailag „tisztá” országrészek alakuljanak ki. Ki fizetne például a lakás otthagyasáért kárpótlást, ki biztosítaná, hogy ugyanolyan értékű otthont kapjon az a szerb, aki elköltözik Boszniából. Számos megoldhatatlan problémát hozhat magával a „lakosságcsere”, rádásul olyan rossz emlékek is kötődnek hozzá, mint a második világháború után a kollektív bűnösség jegyében a németek (és a magyarok – a szerk. megjegyzése) kitelepítése Csehszlovákiából.

A nemzetközi közösség csak hosszú habozás után avatkozott be fegyveresen a balkáni háborúkba, de most jelenlétével megakadályozhat újabb összeütközéseket és olyan ötleteket, mint az etnikailag kevert területek nemzetek szerinti lakosság-átcsoportosítása. A békefenntartók munkája lehetővé teszi, hogy a politikusok tárgyalásos úton megkíséreljék rendezni a problémákat, és minden fél meghallgatásával megtalálják a lakosság számára hosszú távon legjobb megoldást. Ezenkívül támogatásukkal visszaköltözhet az a sok ezer ember, aki a háború miatt hagyta el Boszniát vagy Koszovót. Ők azonban otthonukba térhetnek vissza, nem pedig olyan etnikailag „tisztá” területre, amelyet kijelöltek számukra, és ez nagyon megnyugtató.

Biczó Krisztina

A magyarságkép változása Amerikában a XIX. század közepétől

Várdy, Steven Béla: *Image and self-image among hungarian-americans since the mid-nineteenth century.* = *East European Quarterly*, 35. vol., 2001. 3. no. 309–342. p.

A nemzet és az egyén önértékelése, illetve a róla kialakult kép között általában óriási a különbség. Néhány kivételtől eltekintve minden nemzet többet tart önmagáról, mint amennyire más népek értékelik. Erre az egyik legszélsőségebb példa a Jugoszláviában élő szerbek esete, akik magukat az 1990-es években a kereszténység védelmezőinek és mártírjainak tartották, míg a nyugatiak az etnikai tisztogatások felelőseként tekintettek rájuk.

Az Amerikai Egyesült Államokban élőknek a magyar nemzetről alkotott képe az elmúlt másfél évszázadban nagy változáson ment keresztül. A kezdeti „dicsőséges” magyarságtól a „hunky” képzetten át napjainkra egy változó, de még elég negatív imázsig jutott el ez a kép. A XIX. század közepén az amerikaiak az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc miatt tekintettek bámulattal a magyarokra, „dicsőséges” nemzetként írtak róluk, akik harcoltak szabadságukért és önállóságukért. Ez a pozitív kép az 1890-es évekre eltűnt, helyét a „hunky” foglalta el, mert a század végén és a századfordulón rengeteg fáragatlan és tanulatlan bevándorló érkezett Amerikába a közép-európai régióból, akiket ezzel a névvel illettek. Ők sikeresen lerombolták a jó magyar imázst, amit nem is sikerült újra feljavítani egészen a második világháborúig. Nagyjából akkortól kezdték el az amerikaiak a magyarságot ismét kedvezőbben értékelni, elsősorban a náciizmus elől menekülő tudósaink, kutatóink és művészeink miatt. A háború után két nagyobb hullámban még rengeteg magyar érkezett az Amerikai Egyesült Államokba, az első a szovjet rendszer elől menekülőkből, a második pedig az 1956-ban emigráltakból állt. Ők inkább javították, mint rontották a magyar imázst, de segítségükkel sem változott meg gyökeresen az átlag amerikai nemzetünkről alkotott képe. Ezt egy 1989-ben készített felmérés is bizonyítja. Ebben a válaszolóknak 37 felsorolt nemzetet kellett értékelni. Az amerikaiak a magyar nemzetet a 27. helyre sorolták, előttünk a kínaiak, mögöttünk a csehek végeztek. A cikk írója ezt nem tartja túl hízelgőnek, s megpróbál magyarázatot adni úgy, hogy megvizsgálja, az Egyesült Államokban otthonra lelt magyar bevándorlók milyen hatással voltak az amerikaiak magyarságképére.

Vizsgálata az 1848/1849-es magyar forradalom és szabadságharc bukása után Amerikába érkező bevándorlókkal kezdődik. 1848 előtt nincs az Amerikai Egyesült Államokban sok magyar, az átlag amerikai nem is tudott arról akkoriban, hogy ilyen nemzet is létezik a világon. Az amerikai újságokban azonban olvasható a magyar szabadságharcról, ezt az akkori lapok saját függetlenségi háborújukkal hasonlították össze. Amikor elbukott a magyarok szabadságért és egyenlőségért vívott harca, a forradalmárokat ovációval fogadták Amerikában – éppúgy, ahogy egy évszázaddal később az ’56-os forradalom bukása után menekülőket.

Az Amerikába emigrált forradalmárok általában a magyar társadalom felső vagy középső rétegéhez tartoztak, a tanult nemesek közé. Nekik kijárt az amerikaiak éljenzése: egyrészt hős forradalmárok voltak, másrészt pedig nemesek. A XIX. századi Amerikában nagy tiszteletnek örvendett az, aki nemesi származással dicsekedhetett. Egy átlag ameri-

kai nem volt tisztában a magyar feudális társadalommal, számára minden nemes legalábbis báró vagy gróf volt. Tulajdonképpen az emigránsok nem is bánták, hogy arisztokratákat kreáltak belőlük, nekik ebből csak hasznuk volt. Ők mindent otthagytak, hazát, családot. Nem volt múltjuk, nem ismerte őket senki, és ők sem ismertek senkit. Elég nehéz volt így az élet, a boldogulás érdekében mindent be kellett vetniük, még az esetleg nem létező nemesi vagy arisztokrata származást is. Újházi László például – aki a szabadságharcban Komárom erődjénél harcolt – 1850-ben Iowában megalapította New Buda városát. 1853-ban költözött át San Antoniό-ba, ahová már mint gróf és kormányzó érkezett meg. „Címei” haláláig megmaradtak, nekrológjában olvashatjuk őket.

S tulajdonképpen egy hiányt pótoltak az amerikai társadalomban: ők a mindenkor szükséges „hős” szerepét töltötték be, akikre fel lehetett nézni, éljenek lehet őket. Így válhatott Kossuth Lajos 1851–1852-es amerikai körútja diadalúttá, és így tekinthettek az amerikaiak a magyarokra mint dicsőséges nemzetre. Ez a megbecsülés körülbelül 30 esztendőig megmaradt.

Az 1880-as évtizedtől kezdve azonban egyre több iskolázatlan és szegény bevándorló érkezett az Amerikai Egyesült Államokba, az „új világba”. Eleinte az Észak-Magyarországon élő szlovákok és ruszinok közül hajóztak át sokan, de mivel ők is magyarnak számítottak, a rólunk alkotott pozitív képet rombolták. A magyar nemzetiségűek az 1890-es évektől kezdve kezdtek bevándorolni az Egyesült Államokba, de ők sem javították az egyre negatívabbá váló imázst, hiszen a társadalom alsó rétegeiből kerültek ki, főleg a mezőgazdaságból megélni nem tudó írástudatlan parasztok közül. A tanult, nemesi származású forradalmárok által formált dicsőséges magyar nemzet-kép eltűnt, átadta helyét a kulturálatlan, műveletlen és mosdatlan kelet-európai parasztnak, a „hunky”-nak. Ezzel a jelzővel pedig az általánosítás miatt nemcsak az Amerikában élő bevándorlókat, hanem az összes magyart is „kitüntették” az amerikaiak még elég sokáig.

Az a sok ezer fiatal magyar férfi, aki áthajózott az óceánon, eredetileg nem akart az Amerikai Egyesült Államokban élni. Csak néhány évig kívánt volna tengerentúli szénbányában vagy a nehéziparban dolgozni, aztán az ott gyűjtött pénzen földet vásárolni az óhazában. Vágyaik netovábbja az volt, hogy önálló parasztként dolgozhassanak a Monarchiában. Többségük (kezdetben 85%-uk, később 65%-uk) azonban Amerikában maradt, ők az Egyesült Államokban élő magyarság ősei. Az 1990-es népszámlálási adatok szerint 1,6 millió olyan ember élt az Amerikai Egyesült Államokban, aki magyarnak vallotta magát. Többségük nem tiszta magyar származású, általában vegyes házasságok leszármazottai. Csupán 10%-uk vallotta, hogy tud magyarul, de nagyon büszkéek származásukra.

Az első világháború kitörése lezárta az Egyesült Államok határait, utána pedig sokáig kvóta korlátozta a magyar bevándorlást (évente kevesebb mint ezren vándorolhattak be). Az 1929-es gazdasági összeomlás után a tömegek számára nem volt igazán vonzó az „új világ” a maga munkanélküli millióival.

Az 1930-as évek közepétől ismét emigráltak magyarok az Egyesült Államokba, igaz, nem túl nagy számban. Főleg értelmiségiek, kutatók, tudósok, művészek jöttek, akik a náciizmus, az európai háború előszele miatt kerestek menedéket, és találtak munkát Amerikában. Őket nagyon megbecsülték új hazájukban, szép sikereket értek el soha nem titkolva származásukat. A magyarság hangsúlyozása ismét kilendítette egy kicsit az amerikaiak magyarságról alkotott képét, ezúttal pozitív irányba.

A második világháború alatt és után nagyon sok ember hagyta el Magyarországot általában az életét féltve vagy politikai okból. Közvetlenül a háború után sok arisztokrata, nemes, katoná és magas rangú hivatalnok emigrált az Egyesült Államokba, német koncentrációs tábor túlélő zsidók pedig Palesztinába (a későbbi Izraelbe) hajóztak. A kommunis-

ta hatalomátvétel után pedig azok a demokratikus érzelmű emberek is elhagyták az országot, akik nem akartak szovjet megszállás alatt élni. Őket összefoglalóan DP-nek (displaced person), hontalan személyeknek nevezték. Többségük egy ideig német vagy osztrák menekülttáborokban élt, majd 1947 után a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet segítségével jutottak el új hazájukba. Az adatok szerint 1947 és 1951 között a táborokat elhagyó 62 ezer magyar 88%-a a tengerentúlon (16 ezer az USA-ban, 13 ezer Ausztráliában, nyolcezer Kanadában, hétezer pedig Izraelben), 12% más európai országokban telepedett le. Az Egyesült Államok az 1950-es évek első évtizedében érkezettekkel együtt körülbelül 26 ezer DP-t, menekültet fogadott be.

Az 1956-os forradalom bukása után ismét sok ezren hagyták el Magyarországot. A közel 200 ezer ember ötöde (38 ezer fő) 1957 végéig átkerült az Egyesült Államokba, majd 1960 végéig még közel tízezeren érkeztek meg oda. Megjelenésük felduzzasztotta és megosztotta az amerikai magyarságot.

A negyvenes évek magyar menekültjei főleg családos értelmiségiek voltak a Horthy-korszak eszméivilágával, akik kulturálisan, szociológiai szempontból közel álltak az amerikai értelmiségiekhez. Az '56-osok azonban fiatal nőtlen férfiak voltak, akik nemrég kerültek ki az iskolapadból, más nézetekkel és friss ismeretekkel rendelkeztek. A „szabadságharcos” megnevezést többségük elfogadta, noha csak kis százalékuk harcolt ténylegesen. Többségük kalandvágyból és a jobb nyugati lehetőségek kedvéért hagyta el Magyarországot, nem pedig azért, mert féltek a felelősségrevonástól. Miután fiatalok, becsavagyók és rugalmasak voltak, nagyon gyorsan beilleszkedtek az amerikai társadalomba. Gazdaságilag is jól boldogultak, gyorsan találtak munkát, és nagy léptekkel haladtak felfelé a ranglétrán. Rengősen tudós, egyetemi tanár, mérnök, üzletember került ki ebből a nemzedékből. Ráadásul a hidegháború időszakában Amerikában jó pontnak számított, ha szabadságharcos menekültként tartottak valakit számon. Ők voltak a legsikeresebb magyar emigráns nemzedék. Ez a gazdasági és társadalmi siker jó fényt vetett az anyanyelvre is, javította a Magyarországról kialakított képet.

Persze napjainkban még mindig nem annyira jó az amerikai magyarság-képe, mint amilyen jónak a magyar társadalom hinni szeretné.

Biczó Krisztina

A soknemzetiségű Csehszlovákiától a kétnemzetiségűig

Mar'ina, V. V.: Čehoslovákia: ot mnogonacional'nogo k dvunacional'nomu gosudarstvu. 1944–1948 gody. = Slavánovedenie, 2001. 5. no. 39–59. p.

Csehszlovákia 1918-ban soknemzetiségű államként jött létre. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint az ország 14 729 ezer lakosából 7426 ezer volt a csehek (50,5%), 2295 ezer a szlovákok (15,6%), 3318 ezer a németek (22,5%), 720 ezer a magyarok (4,9%), 569 ezer a kárpátukránok/ruszinok (3,9%), 205 ezer a zsidók (1,4%) száma, továbbá külön-külön egy százalék alatti arányban voltak még lengyelek, cigányok, románok és délszlávok is. Az 1938 októberében emigrált Edvard Beneš köztársasági elnök a háború alatt végig amellest kardoskodott, hogy a felszabadulás után ki kell telepíteni az országból a németeket és a magyarokat. Beneš szerint az újjászülető Csehszlovákiának a három testvéri szláv nép – a csehek, a szlovákok és a kárpátukránok – közös államává kell válnia. A háború után azonban nem lehetett ezt az elgondolást teljes mértékben megvalósítani.

Kárpátalját 1945 júniusában egy csehszlovák–szovjet egyezmény értelmében a Szovjet-unióhoz csatolták. Nem sikerült elérni a magyarok kitelepítését sem Szlovákiából, nem volt teljes a szlovák–magyar lakosságcsere sem. Egyedül a németeket telepítették át 1945–1947-ben Németországba. 1946 végéig a német lakosság túlnyomó része – 2256 ezer fő – elhagyta Csehszlovákiát. 1950-ben már csak 165 ezer német élt Csehszlovákiában, ami a lakosság 1,3%-át tette ki. A lakosság zömét ekkor már a csehek – 8384 ezer fő (67,9%) – és a szlovákok – 3 240 ezer fő (26,3%) alkották.

A csehek és a szlovákok viszonya etnikai, nyelvi és kulturális közelségük ellenére sohasem volt felhőtlen. A közös állam megszületése pillanatától megindult a politikai mozgalom a szlovák autonómiáért. Ezt a szlovákok első ízben München után érték el, amikor a csehszlovák kormány az ország teljes szétesését megelőzendő autonómiát biztosított Szlovákiának és Kárpátaljának. 1939 tavaszán azonban Csehszlovákia mégis megszűnt létezni, a Szlovák Köztársaság azonban egészen 1945 májusáig fennállt. Ezekben az években a szlovákok végleg ráébredtek arra, hogy nemzetté válásuk nemcsak etnikai, hanem politikai értelemben is befejeződött. Megnőtt önbizalmuk, és bizonyosságot szereztek afelől, hogy a szlovák nemzet maga rendelkezhet sorsáról, nem kell útmutatást várnia kívülről, még cseh részről sem.

Az 1943. decemberi szovjet–csehszlovák egyezmény megkötése után, amikor világosan látszott már, hogy Csehszlovákia újjá fog születni, élénk vita indult meg arról, hogy az újjászülető országban milyen legyen a csehek és a szlovákok viszonya. A szlovák politikai elit egy része támogatta Csehszlovákia újjászületésének az eszméjét, és küzdött Tiso elnök rendszere ellen. A szlovák kommunisták is támogatták Csehszlovákia újjáalakítását, bár sajnálkozva váltak meg attól a még 1940-ben kiadott jelszavuktól, amely harcba buzdított Szovjet-Szlovákia megalapításáért. A szlovák kormány elleni felkelés előkészítő szerveként a kommunisták és szövetségeseik által 1943 decemberében létrehozott Szlovák Nemzeti Tanács programnyilatkozatában a szlovák nép önállóságáról beszél és arról a szándékáról, hogy a cseh néppel egyenrangú félként lépjen be a Csehszlovák Köztársaságba. Az 1944 augusztusában Moszkvában tárgyaló K. Schmiedke szlovák kommunista vezető úgy nyilatkozott, hogy Szlovákia csak föderatív alapon hajlandó belépni a csehszlovák államba. A Szlovák Nemzeti Tanács, amely a Szlovák Nemzeti Felkelés (1944. VIII. 29. – X. 28.) idején a hatalmat gyakorolta az általa ellenőrzött területen, 1944. szeptember 1-jei nyilatkozatában a két egyenjogú nemzet közös állama mellett foglalt állást. A Szlovák Nemzeti Tanács azonban nem volt biztos abban, hogy a londoni emigráns csehszlovák kormány el fogja-e ismerni a szlovák nép önállóságát. Beneš az egységes csehszlovák nemzet eszméjének a híve volt. Amikor 1943 decemberében Moszkvában a Csehszlovák Kommunista Párt Külföldi Irodájának a képviselőivel tárgyalta, kijelentette: „Önök sosem győznek meg engem arról, hogy elismerjem a szlovák nemzetet. Ez a tudományos álláspontom, amelyen nem tudok változtatni. Önök mint kommunisták védjék csak a saját álláspontjukat, nekem semmi kifogásom ez ellen, de én továbbra is úgy vélem, hogy a szlovákok csehek, és a szlovák csak a cseh egyik nyelvjárása. Senkinek sem tiltom meg, hogy szlováknak nevezze magát, de nem hagyom, hogy a szlovák nép létezését hirdessék.” Benešnek és az emigráns kormánynak ezt az álláspontját jól ismerték Szlovákiában és a Tiso-rendszer hívei alaposan ki is használták. Szlovákiában is akadtak ugyan hívei az egységes csehszlovák nemzet elméletének, de a felkelés vezetőinek többsége határozottan ellenezte azt. 1944 októberében ezért küldöttséget menesztettek Londonba, hogy tisztázzák a pozíciókat. A szlovák delegáció tagjai el kívánták ismertetni a csehekkel, hogy a szlovák önálló nép, és el akarták érni, hogy a csehek is szakítsanak „a nemzeti-etnikai értelemben vett csehszlovák egység” eszméjével.

A nemzetiségi kérdés háború utáni kezelésére vonatkozó elképzeléseiben Beneš abból indult ki, hogy az 1919–1920. évi párizsi békekonferenciának a népek önrendelkezésére és a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó döntései milyen felemás módon valósultak meg. Az elsőről az volt a véleménye, hogy az abszurd helyzetekhez vezethet, a másodikról pedig azt a tanulságot szűrte le magának, hogy a kisebbségvédelmi előírásokat a két világháború között nem ellenőrizte a Népszövetség vagy valamely más nemzetközi szervezet, ezért egyrészt a nem demokratikus berendezkedésű országok (Németország, Olaszország, Magyarország, Lengyelország) figyelembe sem vették, másrészt az olyan demokratikus országokat, mint Csehszlovákia, túlzott mértékben bíráltak azért, hogy nem eléggé követték ezeket az előírásokat. Beneš úgy gondolta, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak védelme gyakran ütközött az „államalkotó” nemzetek érdekeivel, és végeredményben kárt okozott az egész országnak. A szlovákokkal kapcsolatos álláspontját 1943 decemberében közölte a szovjet vezetéssel. Molotovnak arra a kérdésére, hogy kap-e Szlovákia autonómiát, úgy nyilatkozott, hogy az autonómia kifejezést kerülni akarja, mert abba mindenki azt képzel bele, amit akar, viszont többet akar adni a szlovákoknak, mint az első köztársaságban, de hogy mennyivel, az tárgyalásokon fog eldőlni. Sztálinnál tett látogatása alkalmával a szovjet vezető óvta Beneš-t a szlovák szeparatizmustól, és arra biztatta, hogy „otthon bányon erős kézzel a szlovákokkal”. Lehet, hogy Beneš ezt úgy fogta fel, hogy Moszkva részéről támogatják az ország jövőbeni berendezkedésére vonatkozó terveit. Az 1944. októberi londoni tárgyaláson Beneš álláspontja a „csehszlovák nemzet” kérdésében annyiban enyhült, hogy elismerhetőnek tartotta a „cseh nemzet” és a „szlovák nemzet” létét, amelyek együtt alkotják a „csehszlovák nemzetet” mint magasabb egységet, ahogy van „angol nemzet” és „skót nemzet” is a „brit nemzet” részeként. A szlovák delegáció ugyan nem kapott egyértelmű állásfoglalást a nemzeti kérdésben, de mégis „elmozdulásról” számolhatott be otthon. A cseh–szlovák kompromisszum kimunkálói számára azonban az is világos volt, hogy a csehek és a szlovákok viszonyát az új csehszlovák államban nem csak a szlovákok kívánsága, hanem a csehek állásfoglalása is alakítani fogja, márpedig a csehek többsége meglehetősen kritikusan szemlélte a szlovákokat. „Ami a szlovákokat illeti, népünk nagyobb része dühös rájuk, és nem igazán tudja elképzelni a velük való együttműködést” – áll az emigráns csehszlovák kormány külügyminisztériumának egyik 1943. végi csehországi helyzetjelentésében. A szlovák nemzeti felkelés valamelyest javított a szlovákok megítélésén a csehek szemében, de nem oszlatta el kételyeiket. Nemrég kerültek elő Ripka államminiszter feljegyzései a szlovák Novomeskyvel 1944. október 30-án folytatott megbeszéléséről, amelyek jól érzékeltetik helyzetet: „[...] az a benyomásom, hogy a szlovákok többsége nem szívből és belső meggyőződésből nyilatkozik a [közös] köztársaság mellett, hanem csak azért, mert a felszabadító harc nemzetközi összefüggésben a Csehszlovák Köztársaság helyreállításához vezet. A kommunisták alighanem üdvözlénné, vagy legalábbis nyugodtan fogadnák, ha Szlovákiát a Szovjetunióhoz csatolnák, a többiek pedig valószínűleg csak azért fognak támaszt keresni a cseh népben, mert félnek a kommunistáktól és a Szovjetuniótól. Úgy látom, hogy nem csak a náci propaganda, hanem elsősorban maga a szlovák állam hagy mély nyomokat a szlovákokon, és a nemzeti szempontból tudatos szlovákoknak csak kisebb része akarja meggyőződésből és fenntartás nélkül a Csehszlovák Köztársaságot. [...] Nagyon tartok tőle, hogy ezúttal a cseh nép sem fog annyira lelkesedni a szlovákokkal való egyesülésért, mint a legutóbbi háború után, és a cseh népet is csak a számítás és az észérvek vezérlik majd a szlovákokkal közös államban való egyesülésre.”

A londoni tárgyalások után a szlovák küldöttség nem tudott hazatérni, mert a felkelést közben leverték. Ezért Moszkvába utazott tovább, ahol Novomesky többek között G. Di-

mitrovval tárgyalt. Dimitrov leszögezte, hogy a Szovjetunióknak nem áll érdekében leválasztani Szlovákiát Csehszággról. A háború utáni időkre a föderatív államberendezkedést javasolta, vagyis azt, hogy legyen külön szlovák parlament és kormány, külön cseh parlament és kormány, valamint közös szövetségi kormány és parlament. 1945 januárjában Novomesky és Valo Szlovákia már felszabadított részére érkezve ennek értelmében tájékoztatták a Szlovák Kommunista Párt vezetését és az újból aktivizálódó Szlovák Nemzeti Tanácsot. Ebben az időben a Moszkvában tartózkodó csehszlovák kommunista vezetők mind a Dimitrov által is sugallt föderatív berendezkedés mellett voltak. Időközben azonban változott a szovjet álláspont. 1945. január 23-án Sztálin fogadta Gottwaldot, és maximális óvatosságra intette a szlovák kérdést illetően. Ekkorra Sztálin már felmérte, hogy mennyi bonyodalmat okozott a nyugati szövetségeseikkel való együttműködésben az emigráns lengyel kormánnyal való szakítás, ezért el akarta kerülni a hasonló bonyodalmakat a Beneš-kormánnyal. Benešek mellett Gottwaldnak számolnia kellett a cseh országrészben erősödő szlovákellenes hangulattal is.

1945 márciusának második felében Moszkvában került sor a kormányprogram tervezetének a vitájára. Ezen a londoni emigráció, a Csehszlovák Kommunista Párt és a Szlovák Nemzeti Tanács képviselői vettek részt. Beneš maga nem vett részt a tanácskozáson, de mivel minden érdekelt féllel kapcsolatban állt, naprakészen tájékoztatva volt azok menetéről. Találkozott a Szlovák Nemzeti Tanács küldöttségével is, akik ígéretet kaptak, hogy az elnök ezentúl nem használja a „csehszlovák nemzet” kifejezést, hanem „csehek-ről” és „szlovákokról” fog beszélni. Gottwaldnak a sztálini instrukció értelmében meggyezésre kellett jutnia Benešsel, vagyis nem hagyhatta figyelmen kívül a polgári pártok álláspontját sem, amelyek szerint a jövőendő államstruktúráról nemcsak a szlovákok igényei, hanem a csehek akarata figyelembevételével is kell dönten. Szlovákiában a hatalom gyakorlatilag a Szlovák Nemzeti Tanács kezében maradt akkor is, amikor a Moszkvában megalakult kormány és Beneš 1945. március 31-én Kassára érkezett. Ez sok fejfájást okozott a központi kormánynak akkor is, amikor az már Prágába költözhetett. Az egyenlő jogok alapján történő berendezkedés óhajával együtt tehát már a kezdetektől érezhető volt a csehek és a szlovákok ellentéte, amely egészen Csehszlovákia széthullásáig végigkísérte ennek az államalakulatnak a történetét.

Szlovák részről a föderalizmust szorgalmazták mind a kommunisták, mind pedig a Demokrata Párt. A cseh kommunisták azonban a cseh polgári pártokkal együtt a központosított állam mellett foglaltak állást. Az erőviszonyok nem tették lehetővé a szlovák álláspont győzelmét, de a lesöpprését sem, így az úgynevezett első prágai egyezmény értelmében olyan kompromisszum született, hogy a szlovákok belenyugodtak a felemás államszerkezetbe, vagyis abba, hogy a cseh országrészeket a központi kormány irányítsa. Új fejleményeket hozott a Csehszlovák kommunista Párt Központi Bizottságának 1945. július 17–18-i ülése, amelyen szeparatista tendenciákra figyelmeztettek Szlovákiában, és ennek elfojtására elhatározták a Szlovák Kommunista Párt vezetésének leváltását, ami 1945 augusztusában meg is történt Zsolnában. Az új vezetés már nem támogathatta a föderalista államberendezkedést, ezért a Szlovák Nemzeti Tanácsban a Demokrata Párt vált a szlovák nemzeti jogok egyetlen védelmezőjévé és a cseh centralizmus elleni küzdelem fő harcosává. Közben Prága egyre több jogot igyekezett kivenni a Szlovák Nemzeti Tanács kezéből oly módon, hogy az 1946. április 9–11-i úgynevezett második prágai egyezség a köztársasági elnök hatáskörébe utalt több olyan jogosultságot, amely korábban a Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségének a jogkörébe tartozott. Az 1946. május 26-i választásokon a cseh tartományokban a kommunisták (40,2%), Szlovákiában azonban a Demokrata Párt (62%) győzött. Országos átlagban a kommunisták a szavazatok 38%-át szerezték meg, és

Gottwald vezetésével ők alakíthattak kormányt. A Demokrata Párt szlovákiai győzelme Csehszországban újabb szlovákellenes hullámot váltott ki, a szlovákokat újra szeparatizmussal gyanúsították. A mindössze 30,4%-ot szerzett Szlovák Kommunista Pártot erkölcsileg megsemmisítette a demokraták nagy győzelme, ezért aztán később már a szlovák kérdésben is teljesen alárendelték magukat a prágai vezetésnek. A szlovákkérdést az új kormány már a választások másnapján rendkívüli ülésen tűzte napirendre. Az országos erőfölényt kihasználva rákényszerítették a szlovákokra az úgynevezett harmadik prágai egyezséget (1946. június 28.), amelyben a Szlovák Nemzeti Tanácsot gyakorlatilag alárendelték a központi kormánynak.

Zoltán András

A szudétanémet-kérdés a második világháborúban

A szudétanémet-kérdés a második világháborúban. (Edvard Beneš és Wenzel Jaksch levelezése 1939–1943).

Szerk. Kasza Péter, JATEPress Szeged, 2000. 58 p.

Míg a szudétanémet-kérdésről gyakran esett szó az elmúlt évtizedben, főként a beneši dekrétumok, a kassai kormányprogram és a kitelepítések kapcsán, addig a Wenzel Jaksch vezetésével, Londonban működő a szudétanémet emigráció tevékenységéről szinte egyáltalán nem lehetett hallani. A világháború első éveiben (1939–1941) még komolynak tűnő tárgyalások folytak Beneš és Jaksch között az angol fővárosban a náci elleni közös fellépésről, illetve a német kisebbség helyzetének háború utáni rendezéséről, ami Csehszlovákia föderalizálását jelentette volna. Míg szudétanémet részről a megegyezési szándék őszinte volt, addig Beneš a tárgyalásokat csak az időhúzásnak szánta. Számára az igazi cél a München előtti Csehszlovákia, változatlan formában történő helyreállítása volt, aminek a nemzetközi politika sokáig nem kedvezett, így a tárgyalások 1943 januárjáig elhúzódtak. A könyv a történeti háttér bemutatása mellett, az 1939 és 1943 között zajlott diplomáciai küzdelem során keletkezett dokumentumokból is válogatást nyújt, ami új fényben világíthatja meg ezt a korábban meglehetősen ismeretlen időszakot.

A Csehszlovák Köztársaság számára a nemzeti és kisebbségi kérdés a kezdetektől fogva neuralgikus góc volt, és a cseh vezető réteg merev elzárkózása az autonómia gondolatától rendkívül komoly centrifugális erőt jelentett. A probléma a harmincas évekre – az Európában lezajlott hatalmi átrendeződésnek köszönhetően – nemzetközivé nőtte ki magát, és Közép-Európa legakutabb konfliktusforrásává vált. Mivel a környező országok közül Németország, Lengyelország és Magyarország jelentős nemzetrészei éltek kisebbségként Csehszlovákia területén, a probléma megoldatlansága, a nyugati hatalmak érdektelensége és a náci előretörés logikusan vezetett Münchenhez, majd a csehszlovák állam felosztásához 1939 márciusában.

A náciikkal való együttműködést elutasító szudétanémet emigráció magvát a Szudétanémet Szociáldemokrata Párt (DSAP) adta. Ez a harmincas évek közepéig a csehszlovák nemzeti kisebbség vezető pártja volt, mely az állammal szemben is lojálisan viselkedett. A német kisebbség azonban a világgazdasági válság hatására politikailag átrendeződött, és a DSAP szerepét a Hitler támogatását élvező, nyíltan szeparatista Konrad Henlein-féle Szudétanémet Párt (SPD) vette át. A müncheni szerződés után alakult ki a szudétanémet emigráció, és a Németországhoz csatolt területekről 57 000 német menekült el a megtorlás elől. Közülük a csehszlovák hatóságok 30 000 főt kiadtak Németországnak, a mara-

dék az opciós törvény miatt hontalanná vált, az elcsatolt részekben maradt párttagok közül pedig mintegy 20 000 embert tartóztattak le. A történetek után 4000 személy angol segítséggel külföldre menekült, 1939 márciusa után pedig a párt vezetői maguk is elhagyták az országot. A szudétanémet emigráció első gyűlését 1939 áprilisában tartotta Malmben, ahol megalakították vezető testületüket, a Treugemeinschaftot, az irányítás pedig a háború kitörését követően a Wenzel Jaksch vezette londoni csoport kezébe került.

A szintén londoni székhellyel működő, Beneš vezette csehszlovák emigráció és a szudétanémetek közötti első kapcsolatfelvételre 1939 augusztusában került sor. A nagyhatalmak ekkor még a kérdés tárgyalásos rendezését óhajtották, mivel álláspontjuk szerint a müncheni szerződés feltétel nélküli revíziója a korábbi nemzetiségi problémát reprodukálta volna. A diplomáciai nyomás hatására Beneš kénytelen volt tárgyalni a szudétanémetekkel, ami kiváló alkupozíciót biztosított az utóbbiak számára. A Treugemeinschaft a müncheni egyezmény revíziójának támogatásáért garanciákat szeretett volna kapni a németkérdés háború utáni rendezésére, amit az 1940. március 10-én kiadott Holmhurst-deklaráció, vagyis széles körű nemzetiségi autonómia és csehszlovák állam föderalizálása alapján képzeltek el. Ennek elérésében számítottak az angol kormány támogatására is, de 1940 nyarán a Churchill-kormány szövetségesek híján hadviselő félnek ismerte el a csehszlovák emigrációt, ami a szudétanémet alkupozíción sokat rontott, megbontva mozgalmuk egységét is (belső viták Beneš államföként való elismerésének vagy a csehszlovák légióba való belépés kérdéséről stb.).

Az angol nyomásnak köszönhetően 1940 őszén Beneš tárgyalásokat javasolt, és október 12-én tett ajánlatában az államtanácsban hat helyet, az emigrációs parlamentben alelnöki posztot, a háború utáni Csehszlovákiában pedig a cseh és a német nemzetiségi területek elválasztását javasolta. Ez német szempontból ugyan Prága és Brno elvesztésével járt volna, de meghívásuk az államtanácsba egyben de facto társnemzeti elismerésüket jelentette volna. A közölt források tükrében megállapítható: ez az ajánlat valójában csak angol nyomásra született, Beneš a németek felvételét az államtanácsba pedig minden eszközzel igyekezett elodázní (a Treugemeinschaft legitimitását kétségbe vonta a szudétanémet emigráció megosztottsága miatt; kihasználta belső ellentéteiket stb.). A szudétanémetek észelve ezt a vonakodást, az államtanácsi tagságért cserében 1941 januárjában hajlandók lettek volna az autonómia feladására is, de Beneš 1941 szeptemberében, rajta kívül álló erőre hivatkozva lehetetlenné tette a további tárgyalásokat. Egy bizonytalan eredetű, állítólag Csehszlovákiából kapott távirat alapján elutasította a szudétanémetek felvételét az államtanácsba, mivel a cseh közvélemény szerint ez az aktus demoralizálná a hazai ellenállást. Ezt követően a tárgyalások holtpontra jutottak, és megszakadtak.

Ezzel párhuzamosan egy hatalmi átrendeződés is lezajlott a hadviselő felek között, ami komoly mértékben a csehek javára módosította az erőviszonyokat. Az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió hadba lépésével Beneš új támogatókra tett szert, ami politikai alternatívát jelentett a számára Angliával szemben, és rendkívül sokat rontott a pusztán angol befolyásra építő szudétanémetek helyzetén.

A cseh–szudétanémet viszony nemzetközi megítélésében 1942 júniusában újabb fordulat következett be. Az angol kormány – a Heydrich-elleni merénylet és a lidicei mészárlás hatására – 1942. június 11-én, a müncheni szerződést semmisnek nyilvánítva feltétel nélkül elismerte a csehszlovák kormányt. Ez végleg kihúzta a szudétanémet emigráció lába alól a talajt, és az angol támogatás elvesztésével teljesen súlytalanná vált. Jakschék tiltakozásul 1942 augusztusában memorandumot küldtek az angol külügyminiszternek, mely szerint a müncheni egyezmény feltétel nélküli eltörlése nemcsak teljesen kiszolgáltatott helyzetbe juttatná a német kisebbséget, hanem ellenkezne az Atlanti Charta szelle-

mével is. Fellépésük eredménytelen volt, Beneš pedig élve a megváltozott helyzettel 1943 januárjában immár nyíltan és végleg megszakított mindennemű tárgyalást a szudétanémet emigrációval. 1942 decemberében született, de 1943. január 10-én keltezett levelével végérvényesen pontot tett a cseh részről folytatott diplomáciai események végére, a szudétanémet emigráció tevékenységének középpontjába pedig a továbbiakban a kitelepítés ellen folytatott reménytelen küzdelem került.

Vesztróczy Zsolt

Keleti szláv ortodox művelődés a két világháború közötti Lengyelországban

Labyncevi, Ű. A., Ščavinskaá, L. L.: Belorussko-ukrainsko-russkaá pravoslavnaá knižnost 'mežvoennoj Pol'si. = Issledovaniá i publikacii po materialam Ħkspedicii 1996 g. Moskva, 1999. Izdatel'stvo „Indrik”. 312 p.

A két világháború közötti Lengyelország soknemzetiségű ország volt. A körülbelül 30 milliós lakosság több mint egyharmadát a nemzeti kisebbségek tették ki. Az 1931. évi népszámlálás szerint Lengyelország lakosságának 12 százaléka volt ortodox vallású, de néhány kelet-lengyelországi vajdaságban az ortodoxok aránya a 70 százalékot is elérte (Polesie, Volhínia). 1939-ben a hivatalos egyházi statisztika szerint a Lengyelországi Ortodox Egyház 5 egyházmegyével rendelkezett, több mint 4 millió hívővel, 2500 templommal és kápolnával, mintegy 3000 egyházi személlyel, 17 kolostorral. Fenntartott egy ortodox liceumot Varsóban, két papi szemináriumot (Vilnában és Kremenyecben), egy ortodox teológiai tagozatot a varsói egyetemen, ikonfestő szemináriumot, kántorképzőt, nyomdát, különféle periodikákat adott ki, és saját levéltárat működtetett. 1924. november 13-án írta alá VII. Gergely konstantinápolyi pátriárka a Lengyelországi Ortodox Egyháznak autokefál státust adományozó okiratot. Ez egybevágott a lengyel állami hatóságok óhajával, amelyek mindenképpen el akarták kerülni, hogy az ortodox vallású lengyel állampolgárok a legkisebb mértékben is alá legyenek rendelve az anyaegyháznak, a moszkvai központú Orosz Ortodox Egyháznak. Az ortodox lakosság mintegy 93 százalékát a kelet-lengyelországi vajdaságok paraszti lakossága adta, amelynek körében a nemzetté válás még nem fejeződött be teljesen. Különösen az ukrán–fehérorosz nyelvhatár mentén, Polesie vajdaságban élt sok keleti szláv, akik nem valamelyik nemzethez tartozónak, hanem „itteni”-nek határozták meg magukat (mintegy 1 millió fő), amit a lengyel statisztika kénytelen volt elfogadni. Az 1931. évi népszámlálás szerint több mint 1 millió ortodox vallotta magát ukrán, csaknem 1 millió fehérorosz, 0,5 millió lengyel, 100 ezer orosz, 22 ezer pedig cseh anyanyelvűnek.

Az ortodox hívők között tehát az őslakos ukrán és fehérorosz paraszti lakosság dominált, az ingadozó létszámú orosz lakosság többségét nem a régen megtelepült városi lakosság, hanem az oroszországi forradalom és polgárháború következtében emigrált oroszok tették ki. Gyakran oroszoknak vallották magukat a helyi ortodox értelmiség, többek között a pápság képviselői is. A két világháború közti Lengyelország vezető helyet foglalt el az orosz emigránsok száma tekintetében az egész periódus alatt, egyedül talán Franciaországban volt ezt megközelítő létszámú orosz emigráns az 1930-as években. Ez azzal magyarázható, hogy a két világháború közötti Lengyelország nagy kiterjedésű keleti szlávok lakta területeket birtokolt, és e „kelet-lengyel” vidékek sokat megőriztek „orosz” jellegükből. Sok orosz emigránsnak éltek rokonai a II. Lengyel Köztársaságban, mégpedig a lakosság összes rétegében, a meglehetősen tehető birtokos réteget is beleért-

ve. A lengyelországi ortodox egyház nem csak lelki, hanem jelentős anyagi segítséget is nyújtott az orosz emigránsoknak.

A lengyelországi ortodox egyház helyzete nehéz volt. Csaknem állandó üldöztetésben volt része mind a lengyel állam, mind pedig a lengyel katolikus egyház részéről. Ezek az üldöztetések időnként erőszakos megtorlásokban nyilvánultak meg, sokszor olyan barbár cselekedetekben is, mint amikor Chełm körzetében 1938-ban egyszerre kétszáz ortodox templomot romboltak le. Mindezek ellenére az ortodox egyház helyzete a két világháború közötti Lengyelországban összehasonlíthatatlanul kedvezőbb volt, mint a Szovjetunióban, ahol az 1930-as évek második felére az egyházszervezetet már szétzúzták. A nehézségek ellenére igen sokrétű, nyelvi és műfaji szempontból is változatos ortodox irodalom jött létre ekkor Lengyelországban. Erről a mára már jobbára elfelejtett irodalomról hoz hírt a két orosz kutató könyve, amely egy 1996-ban végzett feltáró munka eredményét teszi közzé. Bejárták most már csak kisebb részben Lengyelországhoz, nagyobb részt Ukrajnához és Fehéroroszországhoz, illetve Litvániához tartozó vidéket, hogy összegyűjtsék a két világháború között Lengyelországhoz tartozott terület ortodox irodalmának emlékeit. Útjuk sikerét az a módszer is segítette, hogy a lakosságtól ezeket a nekik sokszor igen becses emlékeket nem akarták megszerezni, hanem csak arra kértek engedélyt, hogy lemásolhassák a könyveket és a kéziratokat. A könyv nagyobb részét az ily módon feltárt szövegek publikálása teszi ki.

A nyomtatott emlékek között ott vannak az orosz ortodox teológiai gondolkodás kiemelkedő művei is, amelyeket a lengyelországi ortodox egyház segített megjeleníteni. Ezek közül a legnevezetesebb N. Glubokovskijnak az orosz teológia történetét és aktuális állapotát bemutató munkája, amely Varsóban jelent meg 1928-ban. A kevesek számára íródott teológiai szakirodalom mellett tömegesen jelentettek meg a nép számára szóló kiadványokat is. Ezek jelentős része ukrán és fehérorosz nyelvű volt. Valamivel később megjelenik a lengyel nyelvű ortodox irodalom is, amely azokhoz szól, akik vallásukat megtartva nyelvükben lengyellé lettek. A nyomtatott művek mellett a nép és a papok között terjedtek kézíratos munkák is. Így másolták a régi és az új himnográfiai műveket, a szentek életét, krónikákat, zarándoklatok és csodák leírását, valamint paraliturgikus alkotásokat.

Mennyiségi szempontból a nyomtatott művek összpéldányszáma több millióra becsülhető, az egyes kiadványok ezertől több tízezerig terjedő példányszámban jelentek meg. A műfaji változatosság a biblikus művektől a teológiai munkákon át a liturgikus könyvekig, az egyháztörténettől a szépirodalmi művekig terjed. Ez az irodalom vallási jellege mellett nemzeti is volt, az orosz emigránsok leszármazottai mellett ezen nevelkedett a fehérorosz és az ukrán értelmiség jelentős része is.

Zoltán András

Fegyveres honvédők és fegyveres árulók a Szovjetunióban 1941 és 1945 között

Kirsanov, Nikolaj, Andreevič – Drobásko, Sergej Igorevič: Velikáá Otečestvennaá Vojna 1941–1945 gg.: nacional'nye i dobrovol'českie formirovaniá po raznye storony fronta. = Otečestvennaá istoriá, 2001. 6. no. 60–75. p.

Megtámadása idején a Szovjetuniót 16 szövetségi, 20 autonóm köztársaság, 9 autonóm terület, 10 nemzeti körzet alkotta, lakossága pedig 194,7 millió lélekre rúgott. Több

mint 20 milliónyian csak 1939–1940-ben lettek szovjet állampolgárok, közülük Fehéroroszországba 4,5, Ukrajnába pedig 7,5 millió embert integráltattak. Besszarábia 3,2, Észak-Bukovina 0,5, Litvánia 2,88, Lettország 1,95, Észtország pedig 1,12 millió fővel gyarapította a Szovjetunió lakosságát.

Az újdonsült szovjet állampolgárok minden átmenet nélkül voltak kénytelenek magukat a szocialista átalakulásoknak alávetni, ami miatt tiltakoztak, sőt ellenállást tanúsítottak a szovjetizálással szemben. Különösen a sztálini módszereket alkalmazó mezőgazdasági kollektivizálást sérelmezték.

Az ország belpolitikailag egyébként is gyöngye lábakon állott: a szovjet rendszer mindössze negyven éves volt, megvalósítása a totalitás körülményei között zajlott le, gyakran tömeges repressziók kíséretében. A lakosság társadalmi-gazdasági helyzete nyomorúságossá lett. Ezért nem csodálhatni, hogy igen nagy tömegek tápláltak ellenséges érzületeket a fennálló állapotokkal szemben.

* * *

A hitleri Németországban a Szovjetunió általános helyzetét a német–szovjet háború megnyerése szempontjából felettébb kedvezőnek ítélték. Meg voltak győződve róla, hogy egy-két jelentősebb katonai vereség után az egész államgépezet megsemmisül.

A németek mindenesetre igyekeztek előre meghatározni a győzelemhez vezető utat és a győzelem utáni helyzetet. A kérdés legfőbb szakértője, A. Rosenberg ütközőállamok egész sorával szeretne volna Németországot szeparálni az oroszoktól, akik a Szovjetunió ázsiai térségein több „parasztköztársaságot” képeztek volna. Hitler azonban e koncepciót a háború elején elvetette, és a meghódított-meghódítandó területeket – a gazdasági haszon garantálása végett – négy birodalmi kormánybiztosságra, Ostlandra, Ukrajnára, Közpon-ti Orosz földre és Kaukázusra osztotta. Érvei között az is szerepelt, hogy az ütközőállamok előbb-utóbb fegyverekhez jutnának, ami a német népre új veszéllyel járna.

Hitler engesztelhetetlen gyűlöletet érzett a Szovjetunióval, különösen az orosz nemzettel szemben. Ezért korántsem csak a terület és a gazdaság meghódítását tűzte ki célul, hanem a két világnézet életre-halálra küzdelmét is – természetesen német győzelemmel. Terveiben egyaránt szerepelt a szláv, főként az orosz lakosság félrabszolgaságban tartása, Szibériába telepítése és megkritikája (pl. születésszabályozás, kényszmunka, értelmiségirtás stb. által). Erről már 1941. március 30-án tájékoztatta a Wehrmacht vezetőit.

* * *

A német agresszió és az agresszorok magatartása következtében igen magas hőfokot értek el az állampolgárok patrióta érzelmei, függetlenül attól, hogy ki melyik nemzethez-nemzetiséghez tartozott. Minden hatodik szovjet állampolgár csakhamar eleget tett bevonulási kötelezettségének, és további 20 millió önkéntes is jelentkezett a hadseregbe, ami tovább növelte a védelmi, később a támadási lehetőségeket, még ha – különféle okokból – nem is minden jelentkező vált be katonának.

Az országban élő nemzetek és nemzetiségek köréből több mint 4 milliónyian jelentkeztek népfelkelőnek. Számuk 60 hadosztály, illetve 200 ezred szervezéséhez volt elegendő. Számos város védelmében tették magukat emlékeztetéssé. Az ország nyugati köztársaságaiban a háború másnapjától fogva a diverzánsok ellehetetlenítésére vadászezredek is szerveztek. A keretükbe verbuválódott 328 ezer főnyi hadinépesség többsége egy idő után beolvadt a reguláris hadseregbe.

Az önkéntesek szervezése részint regionális alapon, részint pedig nemzetiségi alapon ment végbe. Ez utóbbi formációkba azok az önkéntesek kerültek, akik nem tudtak vagy nem jól tudtak oroszul. Itt a vezényeleti-hadműveleti nyelv gyanánt a személyi állomány anyanyelvét használták. Különösen sok nemzetiségi hadtest alakult a balti államok fiából, de az ázsiai köztársaságok sem maradtak le: ott 14 nemzetiségi lövész-hadosztály, 15 lövész-brigád és 20 lovas hadosztály jött létre.

A háború éveiben minden szovjet sereget soknemzetiségű volt. Egy-egy lövész-hadosztályban pl. – nagyjából a Szovjetunió nemzetiségi összetételét tükrözve – akár 20 nemzet-nemzetiség tagjai is harcoltak egymással válllvetve. Őket 110féle hadiújság tájékoztatta a legkülönbébb nyelveken. A kitüntetettek között 193 nemzetiség katonái szerepeltek.

* * *

Akik fegyvert fogtak a németek oldalán saját hazájuk ellen, ugyancsak sokféle nemzet-hez-nemzetiséghez tartoztak. Átállásuk motivációja részint pszichés (a nagy területi veszteségek, a szovjet hadvezetés által is okozott katonai vereségek feldolgozhatatlansága), részint kényszerű (menekülés az éhhaláltól), részint kényszerített (kényszersorozás volt), részint pedig negatív emberi tulajdonságok (bosszú, kapzsiság) számlájára írható.

5,7 millió szovjet katona esett német hadifogságba. A teljes létszámnak több mint a fele halt éhen, szenvedett fagyhalált, pusztult el járványokban. Jelentős volt az ellenkezés miatt kivégzett foglyok száma is.

A megmaradt hadifoglyok egy része kényszerből vagy önként az ún. „keleti katonaság” soraiban találta magát, s mint ilyen keveredett harcba a szovjet hadsereggel és partizánokkal. Sőt: a háború vége felé tagjait a Szovjetunió területén túl, pl. Olaszországban is bevetették.

A hátszágban garázdálkodó bandák is megjelentek. Összlétszámuk meghaladta az 54 ezer főt. Az NKVD adatai szerint 1941 és 1945 között ezek az egyszerre köztörvényes és szovjetellenes elemek 7160 nagyobb létszámú egységben kegyetlenkedtek. És ezt olykor a németek megbízásából tették. Mindazonáltal a németek inkább az emigránsokat bízták meg diverziós feladatokkal, aminek fő formája a frontvonalak mögötti ejtőernyős bevezetés volt.

A Szovjetunió nyugati köztársaságaiban már a háború kitörése előtt léteztek különféle antibolszevista-nacionalista szervezetek (ukrán OUN, litván aktivista front, lett Ajsargi, észt Kajtselliit stb.). Az ő tagjaikból szervezték meg a németek – különféle elnevezésekkel (Ortmilitz, Ordnungsdienst, Bürgerwehr, Heimwehr, Selbstschutz stb.) és funkciókkal (őrszolgálat, rendfenntartás, partizánvadászat, tűzoltás stb.) – a helyi rendőri, félkatonai alakulatokat.

Az ukrán OUN-t mint nemzeti nacionalista szövetséget az 1920-as évek végén alapították meg külföldön. Ukrajna megszállása után megpróbálta a hajdani tagköztársaság fölött átvenni a hatalmat, minek érdekében hat menetszázadot is szervezett. Ám a németek az egymással perpatvarban álló elitjüknek (rég generáció, fiatal generáció) az áhított hatalomátvételt nem tette lehetővé. A puffer-Ukrajna Rosenberg tervezte létét a hitleri doktrína jegyében olyannyira elvetették, hogy a korábbi ukrán területet három részre osztották: Ukrajnából kihalították az ún. Lengyel Főkörmányzóságot, egy részét pedig Románia alá rendelték.

A megszálló hatalom a rendőri-félkatonai alakulatok szervezése során a balti köztársaságok lakosságát és a török-tatár lakosságot preferálta. Bennük inkább megbízott, mint a

szlávokban. Később, a sztálingrádi csatát követően azonban már a szlávokat is befogadták, sőt: egyre inkább sürgették őket, hogy jöjjenek, mert egyedül, sőt a szövetségesekkel együtt sem mentek a boldog német végkifejlet felé. Ezt a fordulatot a propaganda megjuhászosodása is jelzi: többé nem gyalázta gátlástalanul a Szovjetuniót és a szovjet népeket. Alacsonyabb szinteken a gyakorlatba visszaszívárogtak a Rosenberg-koncepció egyes elemei.

Idővel az SS sorai is megnyíltak a szovjet állampolgárok előtt, nemcsak a Wehrmachtéi. A résztvevők számát 200–300 ezer és másfél millió közöttire becsülik. „Egy ekkora amplitúdó – állapítják meg a tanulmány szerzői elgondolkodtat a számbavétel minősége felől. Azonban másvalami a fontos: akár 200 ezer, akár másfél millió, nem változtat annak a tragédiának lényegén, amely a nemzetet 1940 és 1945 között sújtotta.”

A tanulmány vége felé maradt A. A. Vlasov tábornok és az Oroszország Népeinek Felszabadítási Bizottsága (Komitet osvoboždenia narodov Rossii – KONR) által „jegyzett” antiszocialista-nacionalista tömegvállalkozás bemutatása, amely több mint 50 ezer személyt mozgatott meg.

A visszavonuló Wehrmacht fegyverzetének jelentős részét visszahagyta Ukrajnában, ahol testvérháború bontakozott ki, amelyet az OUN-ból kiszakadt két szervezet, a banderista Ukrán Felkelő Hadsereg és a bulbaista Ukrán Nemzeti-Forradalmi Hadsereg vezényelt antiszocialista-nacionalista oldalról. Szovjet részről ez ellen az 150–500 ezer főből álló had ellen a hadseregen kívül önkéntes vadászezredek (létszámuk 24 ezer fő volt) léptek fel, s folytatták győzelemig a kérelhetetlen küzdelmet.

Futala Tibor

A történettudomány szovjetizálása Ukrajnában és Fehéroroszországban

Partnoŭ, Andrėj: Savetyaczá g'ŭstaryčnaj nauki ŭ Ukraine □ Belarus □ = Belarusk □ G'ŭstaryčny Aglád, 7. tom. 2000. 476–488. p.

A szovjet történettudomány hagyatékának kritikai elemzésével a hazai ukrán és fehérorosz történetírás csak az 1990-es évektől kísérletezik, korábban csak emigráns történetírók foglalkozhattak e tabunak számító kérdéssel. Ezek általában az 1920-as éveket még a tudományos gondolkodás szabadsága korszakaként ábrázolják, amelynek az 1930-as években a kegyetlen fizikai megtorlás vetett véget. Közben a hruscsovi „olvadás” olyan reményeket keltett, hogy a szovjet tudomány „gyógyítható”, de ezeket hamarosan szertefoszlatták a „pangás” korának újabb retorziói. Az ennél árnyaltabb kép kialakítása érdekében a szerző először megkísérli meghatározni, hogy mi is az a szovjet történetírás.

Az 1917. év szakrális dátum volt a szovjet tudomány számára: a történelem mereven „forradalom előtti” és „forradalom utáni” oszlott. Ezért a „szovjet történetírás” magába foglalja mindazokat a történeti munkákat, amelyeket 1917 és 1991 között adtak ki (annak ellenére, hogy a forradalom utáni évtizedekben még sok olyan tanulmány is megjelent, amelyeket 1917 előtt írtak). Nem szabad elsietni azt sem, hogy a szovjet történeti munkákat sommásan „marxistának” nevezzük. A szovjet történettudomány tudománypolitikai fenomén is volt, része volt a totalitárius rendszernek, ugyanakkor eszköze is volt az állami politikának. Társadalmi funkciója a kommunizmust építő „szovjet ember” nevelése volt, ezért a történészeknek egyrészt le kellett leplezniük a múlt „történelemhamisításait”, másrészt dicsőíteniük kellett a szocializmus vívmányait. A szovjet történetírás

elméleti alapja a marxizmus egyik olvasata, az úgynevezett marxizmus–leninizmus volt. Ennek főbb tézisei a következők voltak: a történelmi folyamat nem más, mint a kommunizmus törvényszerű és elkerülhetetlen közeledése; a társadalmi fejlődés szakaszos (formációs) jellegének leegyszerűsített bemutatása; a történelmi folyamat mozgatóereje az osztályharc; a tudat közvetlenül függ a társadalmi tényezőktől (ezért minden filozófiai eszme, irodalmi vagy tudományos mű lehet „haladó” vagy „reakciós”).

A szovjet történetírás számára azonban nem ezek az ideológiai tételek voltak a döntők, hanem a pártutasítások. Ezek természetét az a tétel világítja meg, amely szerint a bolsevikok a múltat mint a jelen megalapozását és igazolását fogták fel, ezért a párt irányvonalának a változásával változott a történelem is. Például a nagy szovjet enciklopédia 1936. évi kiadásában Bohdan Hmelnickij úgy szerepel, mint az általa vezetett kozák forradalom elárulója, „a kozák paraszti tömegek megveszekedett ellensége”, mivel elősegítette, hogy „megszilárdulhasson Oroszország gyarmati uralma Ukrajna fölött”. Az alig tíz évvel későbbi kiadásban a hetman már mint „Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének önfeláldozó harcosa” szerepel. A szovjet „tudomány” nem rettent vissza a tények elferdítésétől sem.

A szovjet „marxizmus–leninizmus” fejlődése több szakaszra bontható. Az 1920–1930-as években egymás mellett élt a „marxista” és a „burzsoá” tudomány. Az 1930–1940-es években a marxizmus–leninizmus (a sztálini totalitárius rezsिम megszilárdulásával párhuzamosan) fokozatosan dogmatizálódott, ami szervesen összefonódott az orosz nacionalista műltszemlélettel. A történelem „patriotizálása” természetes következménye volt a párt irányváltásának: korábban a világforradalomra számító pártpolitikának az Oroszországot a népek börtöneként bemutató internacionalista felfogás felelt meg, amikor azonban előtérbe került a szocializmus egy országban történő felépítésének a koncepciója, gyökeres változás történt az orosz múlt dicsőítésének irányában. Az 1950–1980-as években a dogmatizálódott marxizmus uralkodott, ugyanakkor létezett annak félig-meddig rejtőzködő ellenzéke is, amely a klasszikusok tételeit csupán külső díszként aggatta a szakmunkákra. A kutatás szabadsága szempontjából az oroszországi kutatók előnyben voltak a többi köztársaságban működő kutatókkal szemben. Néhány tudományág (orientalisztika, bizantinológia, művelődéstörténet) művelését a fővárosi kutatók monopolizálták.

A szovjet történeti munkák jellemző tulajdonságait a szerző a következőkben foglalja össze: 1. Az anyag propaganda-izű, illusztratív előadásmódja, a forráskritika hanyatlása. 2. A bolsevik vezérek stílusát utánzó vagdalkozó hangvétel; 3. A kollektív munkák elszaporodása, a tudományos stílus fokozatos kiegyenlítődése, az egyéni stílus eltűnése; 4. Tudományos tekintélyek kikiáltása, akik aztán bizonyos témákat monopolizáltak; 5. A tudományos vitakultúra felszámolása. A szovjet történetírás állampolitikai meghatározottságából következett a kutatás tervszerűsége, a tudományos minősítés totalitárius rendszere, a rengeteg tabunak számító téma, név és dokumentum.

A fenti jellegzetességek meghonosítását nevezi a szerző szovjetizálásnak, amelynek célja az egyéni gondolkodás felszámolása volt. Ukrajnában és Fehéroroszországban a történettudomány az 1920-as években teljes szabadságot élvezett és nemzeti jellegű volt. A szabadság azonban nem tartott sokáig, mert a szovjethatalom megerősödésével a történettudomány is a figyelem homlokterébe került. Először csak a legújabb történelem, a forradalom és a bolsevik párt története, később azonban sor került a nemzeti értelmiség céltudatos megsemmisítésére,¹ majd a pártellenőrzés alatt álló ukrán és fehérorosz történettudományi intézetek felállítására (1936).

¹ A fehérorosz nemzeti mozgalom szétveréséről vö. pl. *Kisebbségkutatás* 10/1, Budapest, 2001, 186–190.

A szovjetizálás körülményei között, amikor az önálló gondolat az ember életébe kerülhetett, többféle alkalmazkodási lehetőség kínálkozott. A már a forradalom előtt tekintélyt szerzett történészek egy része felhagyott munkái publikálásával vagy ideológiai szempontból semleges témákat választott. Sokan választották a „műszertani kollaborációt”, vagyis látszólag vagy meggyőződésből áttértek a marxista módszerekre. A marxizmus lelkes propagálói közül is többen áldozatul estek az önkénynek. Néhány ukrán és fehér-orosz kutatónak Oroszországban sikerült folytatniuk a nemzeti történetük számára fontos témák feldolgozását. Jellemző a két nagy, politikai vezető szerepet is vállalt történész sorsa. V. Lastovskij, aki a rövid életű Fehérorosz Népköztársaság vezetője volt 1918-ban, 1930-ban megfosztották minden tudományos címétől, száműzték Szaratovba, ahol 1938-ban agyonlőtték. Mikolaj Gruševskij, a hasonló szerepet vállalt nagy ukrán történész ugyan nem fosztották meg tudományos címeitől, de a zaklatások és letartóztatás után tisztázatlan körülmények között halt meg Kiszlovodszkban, ahol gyógykezelték. Az 1930-as években aktívan folyik a tudomány államosítása. Az alapos tudományos munkákat végző kutatókat akademiizmussal, dokumentarizmussal stb. vádolják, vagyis hiányolják műveikből a propagandatöltetet. A tudománykritika felszámolása két úton történt: egyrészt megjelentek azok a szaktekintélyek, akiknek a munkáit nem lehetett bírálni, másrészt a recenzíós műfaj a politikai megtorlás eszközévé vált. 1934 és 1954 között kialakult egy kötelező (bár lényegében antimarxista) séma a Szovjetunió nem orosz népeinek történeti fejlődésére, amely szerint ezen egykor elnyomott népeknek a fő szövetségese mindig az orosz proletáriátus volt, ezért ezeknek az Orosz Birodalomba való betagozása mindig „haladó” fejleménynek minősült, vagyis a nem orosz népek fejlődésének a mozgatórugója az oroszokkal való egyesülés vágya volt.

Minden politikai nyomás ellenére azért születtek a szovjet korban is értékes, főleg forráskritikai művek. El kell azonban ismerni, hogy a történészek többsége mind Ukrajnában, mind Fehéroroszországban alkalmazkodott a szovjet tudományos etikához és stílushoz. Kétségtelen, hogy a szovjetizálás lényegesen eredményesebb volt Fehéroroszországban, mint Ukrajnában. Ennek oka az, hogy a fehér-orosz történettudománynak nem voltak olyan erős, a szovjet korszak előtt kialakult hagyományai, mint az ukránnak. Ez a hagyomány a hatalmas hivatalos nyomás ellenére is fenntartotta Ukrajnában a hazai történet színvonalas művelésének igényét.

Zoltán András

Új monográfia Finnország történetéről

Finnország története. Szerk. Halmesvirta, Anssi. Debrecen, 2001. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, 347 p.

Jyväskyläi történészek írták és debreceni egyetemi kutatók és hallgatók fordították magyarra a 2001 nyarán Anssi Halmesvirta szerkesztésében Debrecenben megjelent Finnország története című kötetet. A fejezetek szerzői egy-egy korszak szakértői: Janne Vilkkuna, Marko Lamberg, Petri Karonen, Anssi Halmesvirta, Toivo Nygård, Heikki Rantatupa, Heikki Roiko-Jokela és Seppo Zetterberg. A magyar közönség számára készült közel 350 oldalas munka a legújabb kutatási eredmények felhasználásával ad áttekintést a finn történelemről az őskortól napjainkig.

A finn történelemről szép számmal láttak már napvilágot hosszabb-rövidebb munkák magyar nyelven, de ezeket általában nem történészek írták, mert a finn történelem kutatói

sa jórészt nem tartozott a magyar történettudomány érdeklődési körébe. A második világháború előtt nagyrészt a rokon népek iránti lelkesedés ihletett ilyen munkákat, de növekedően volt a szakmailag megalapozottabb munkák száma is. A második világháborút követő évtizedek nem kedveztek a finn történelmet objektívan feltáró munkák megszületésének, sem a finn nyelvű munkák lefordításának. A magyar olvasó jórészt csak a Finn Kommunista Párt történetével ismerkedhetett meg alaposabban. *Dolmányos István* Finnország történetéről írott több mint 400 oldalas monográfiája 1972-ben jelent meg. Művének nagyobbik része ma is jól használható, de az osztályharc és a Szovjetunió szempontjait előtérbe helyező megközelítési mód különösen a 20. századi részt tette elavulttá. 1979-ben jelent meg *Szűz Enikő* Finnországról készített útikönyve, amelyben egy alapos, kb. 80 oldalas áttekintés szól a finn történelemről, amelyet különösen a magyar vonatkozások tesznek ma is használhatóvá. Az 1980-as évek végétől kezdődően a Finnország és a finn történelem iránti megnőtt érdeklődésnek és a megváltozott körülményeknek köszönhetően szép számmal jelentek meg cikkek, tanulmányok, fordítások, sőt monográfiák is a finn történelemről. Ez utóbbiak *Gombos József* nevéhez fűződnek, aki 1994-től kezdve három kötetben – 1809-től napjainkig – dolgozta fel Finnország politikatörténetét.

Az *Anssi Halmesvirta* szerkesztésében megjelent új kötet az utóbbi években Finnországban folytatott kutatásokon alapszik, a korábbi megállapítások rendszerezése mellett bepillantást enged a legújabb eredményekbe is. Ez utóbbiak még nem mindig teljesen kiforrottak. Jól érzékelhető a műben, hogy a szerzők általában igyekeztek szakítani a korábbi beidegződésekkel és felfogásokkal. A nyolc szerző megegyezett egymással a főbb tematikai arányokról (eseménytörténet 50%, eszme- és kultúrtörténet 25-25%), de mindenki a saját álláspontját fogalmazta meg az általa vizsgált korszakról. Ez egyrészt érdekesebbé teszi a művet, hiszen több szerző egyéni látásmódján és munkamódszerén keresztül közelítjük meg a vizsgált korszakot, másrészt az eltérő stílusok és hangsúlyeltolódások némileg zavarják a mű egységét, és óhatatlanul is kisebb átfedésekhez vezetnek. Vannak részek, amelyek kissé hosszúnak tűnnek, míg máshol a szerzők dinamikusán és érdekesítően „haladnak előre”, figyelve az optimális arányokra. Egyes fejezetrészeknél azonban annyira „felgyorsulnak az események”, hogy az olvasónak szinte már gondot okoz követésük. Valószínűleg az egymás közötti fejezetfelosztásoknak tudható be, hogy néhány lényeges esemény vagy tény ismertetése hiányzik, vagy nincs a súlyának megfelelő mértékben kifejtve. Ilyen például Finnország függetlenségének elismerése szovjet-orosz részről; Ahvenanmaa (Åland) autonómiája; csak utalások történnek az Ahvenanmaa miatti svéd–finn konfliktusra; mit jelentett a Marshall-segély kérdése Finnország számára stb. A második világháborús korszak nyugodtan alkothatott volna külön fejezetet, ezt nemcsak az események és következményeik fontossága, de a magyar olvasók érdeklődése is indokolná.

A finn történelmet egyértelműen a svéd történelem részeként tárgyaló harmadik fejezetben talán szerencsésebb lett volna a politikatörténetet a társadalmi, gazdasági és művelődési kérdések előtt tárgyalni. Hasznosak az időnként fel-felbukkanó összegző és általánosító szakaszok egyes részekben belül, továbbá a fejezetek végén található térképek, amelyekkel figyelemmel kísérhető Finnország határainak módosulása. Segítik a tájékozódást az ugyanott fellelhető friss szakirodalom-jegyzékek és függelékek. Viszont az olvasók még jobb eligazodását szolgálhatták volna olyan rövid kronológiai áttekintések, mint amilyen például az 1. fejezet végén olvasható. Lényeges függelékek a kötet végén is találhatók. A finn történelem egyetemi oktatását könnyíthetné, ha több finn nyelvű szakkifejezés szerepelne zárójelben. A jobb megértést jegyzetek is szolgálhatták volna, mint például az *oikeaoppisuus* (igazhítóság) kifejezés esetében.

Érdekesek a Magyarországra és a magyar történelemre vonatkozó utalások az A. Halmesvirta és a S. Zetterberg által írt fejezetekben, továbbá a téli háború magyar önkénteseiről szóló függelék. Mivel magyarok számára írt könyvről van szó, mely oktatási segédeszközként is használható, szerencsés lenne más fejezetekben is kiemelni esetleges magyar vonatkozásokat vagy további kelet- és közép-európai párhuzamokat is hozni. A két világháború közötti külpolitikai orientációnál a megszokottnál jóval több szó esik Észtországról. Ez érdeklődésre tarthat számot, hiszen Észtország történelme kevésbé ismert Magyarországon, másrészt kérdéses, hogy a különböző tervek viszonylag részletes bemutatása nem szorítja-e kissé háttérbe például a finn–svéd kapcsolatok tárgyalását.

A könnyebb áttekinthetőséget szolgálja a bel-, a kül-, a gazdaság- és a társadalompolitika külön alfejezetekként tárgyalása. Az eszme- és művelődéstörténeti részek érdekesek, lényegretörők. A politika-, a gazdaság-, a társadalom- és az esztétörténet mellett tükröződnek a műben azoknak az egyre népszerűbb kutatási irányoknak az eredményei, amelyek például az életmód vagy a használati eszközök változásának vizsgálatát is bevonják a kutatás körébe.

A különböző szerzők és stílusok, továbbá a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem volt könnyű dolga a kötet hét fordítójának, ahogyan arra Kiss Antal docens – szellemesen és példamutató önkritikával – utalt is a mű bemutatóján. A fordítók általában jól oldották meg a feladatot, de nem sikerült teljesen egységesíteni a szóhasználatot. Gondot okozott egyes földrajzi nevek Magyarországon elfogadott használata: pl. *Hiidenmaa* – Hiiumaa; *Saarenmaa* – Saaremaa; *Götanmaan déli része* – Götland déli része; *Syväri* – Szvir; *Ääninen* – Onyega; *Äänislinna* – Petrozavodszk; a különböző tartományok (kormányzóságok) nevének egységesítése például a 17–18. századnál (pl. Livónia - Livland); vagy furcsa a zárójelben található magyarázat a szigetcsoportra: *Ahvenanmaa* (ma □land-sziget). A közigazgatási fogalmak közül a *lääni* néha megye, néha pedig tartományként szerepel. A finn *kruunu* és a magyar korona szó használata nem egyezik meg teljesen, a fordítás ezt nem mindig vette figyelembe. A középkori és kora újkori (svédországi) *valtaneuvosto* kifejezésnél indokoltabb lenne a hatalmi tanács vagy a (127. oldalon szereplő) királyi tanács használata. Az általában államtanácsnak fordított kifejezés – igaz, Dolmányosnál is így szerepel – összetéveszthető a már 20. századi *valtioneuvosto* (államtanács, mely gyakorlatilag a kormányt jelenti) fogalommal. Az *1500-as évek* vagy *1600-as évek* meghatározás helyett a magyar történetírásban a 16. vagy 17. századot szokták használni. A *välirauhasepimus* nem ideiglenes béke, hanem fegyverszüneti egyezmény. Inkeriek helyett egyértelműbb az inkeri finnek kifejezés, ha a 17. században Inermanlandba (Inkeribe) települt finnek utódairól van szó.

A finn szerzők által írt és magyar nyelven megjelent új Finnország története érdekes és hasznos olvasmány, mely az egyetemi oktatás mellett hozzájárul a finn történelemtudomány eredményeinek magyarországi hasznosításához és a Finnország és a finn történelem iránti töretlen érdeklődés kielégítéséhez.

Bereczki András

Szerzői és tematikus index a Kisebbségkutatás 2001. évi tizedik évfolyamához*

1. SZERZŐI ÉS REFERÁLT SZERZŐI-KÖZREMŰKÖDŐ RÉSZ

Adams, John	3/522–524	Čaplovičová, Kristina	3/589–591
Agičić, Damir	4/199–200	Castles, Stepen	4/113–117
Albert Gábor	K 3/483–485	Chiari, Bernhard	2/375–379
Allen, Michael	2/297–299	Cholnoky Győző (bev.)	1/007
Ánalov, Vasilij	M 2/288–294		2/207
Angyal Béla	3/593–595		3/387
Ānović, Sakrat	4/148–150		4/007
Areilza, José M. de	4/123–125	Čičin-Čain, Ante	3/506–509
Auer, Stefan	1/115–117	Cirtautas, Arista M.	3/509–511
		Čiubrinkas, Vytis (szerk.)	1/190–193
Baberovski, Jörg	1/194–197	Clague, Christopher	4/136–138
Bagdana, Ivan	1/128–130	Cleary, Mathew R.	2/318–319
Ball, Richard	4/118–123	Cohen, Robin	2/297–299
Banton, Michael	2/332–333	Cormack, Mike	1/147–148
Barkey, Karen	2/364–367	Cornell, Svante E.	3/581–588
Będź, German		Crettiez, Xavier (szerk.)	1/132–134
Id. Bieder, Hermann		Crowley, John	3/573–576
Berczyńska, Joanna Korzeniewska		Csernicskó István	T 3/437–444
Id. Korzeniewska-Berczyńska, Joanna			
Bereczki András	M 1/095–101	De Néve, Dorothée	4/184–185
Berg, Ger van der	2/361–363	Dejmek, Jindřich	2/370–371
Bergel, Hans	2/320–321	Demény István	3/530–531
Bessis, Sophie (rip.)	4/190–191	Dijkstra, Steven	3/498–501
Bieder, Hermann	2/329–331	Dowley, Kathleen M.	1/162–164
	3/549–553	Dubien, Arnaud (rip.)	4/126–128
	3/577–581	Duličenko, Aleksandr	
Bodó Barna	T 1/008–014	Dmitrievič	3/534–537
Boeckh, Katrin	4/197–199		
Bordás Attila	2/334–335	Edinger, Michael	2/315–316
Bori Imre	4/145–147	Egressy Gergely	1/174–176
Bouvet, Béatrice (rip.)	2/302–303		
Bracevel, Wendy	2/344–346	Farrands, Christopher	3/532–534
Brandmeier, Michael	1/117–118	Fassel, Horst (kiad.)	3/556–559
Brennan, Paul	2/313–314	Fedinec Csilla	T 3/450–469
Brey, Hansjörg (szerk.)	1/119–121	Fedulova, N. G.	2/355–357
Brubaker, Rogers	3/495–497	Fónod Zoltán (interjú)	2/323–325
Bulatova, N. Á.	4/153–155	Fried István	T 4/018–028
Bunina, E. G.	1/197–199		
Byka, Kapiton	1/128–130	Gabanyi, Anneli Ute	1/121–124

* A primer dolgozatokat jelölő pagináció előtt a „T” tanulmányt, az „M” műhelymunkát, a „K” pedig kritikát jelent.

Gábrity Molnár Irén	T	3/402–414	Kandybovic, Symon	1/186–190
Geier, Wolfgang		4/159–160	K'ary, Bergnard	
Geissler, Rainer		4/128–130	Id. Chiari, Bernhard	
Gereben Ferenc	T	1/149–150	Kaženejska-Berčyns'ka, Joanna	
	T	3/388–401	Id. Korzeniewska-Berczyńska, Joanna	
Gerits, André		2/361–363	Keszeg Vilmos	T 1/033–052
Geuijen, Karin		3/498–501	Kiliánová, Gabriela	4/125–126
Gilles, Bertrand		3/581–588	Klein, Patricia (kiad.)	2/351–353
Girard, Renaud (rip.)		3/569–571	Klen, Michel	3/524–526
Gleason, Susanne		4/136–138	Knack, Stephen	4/136–138
		4/187–189	Koncsol László	T 2/269–274
Gorbač, Taccâna		1/128–130	Korzeniewska-Berczyńska,	
Gordin, Joseph P.		4/185–186	Joanna	3/512–513
Greń, Zbigniew		4/156–157	Košale, Mihas'	1/126–127
Gunter, Michael M.		3/581–588	Kostunica, Vojislav (nyilatk.)	3/569–571
Gur'ánov, A. Č.		4/179–182	Köpeczi Béla	M 1/085–094
Gustavsson, Sven		1/139–142	Kučera, Matúš	4/160–162
Gyurgyik László	T	2/223–235	Kucharczyk, Gregorz	4/201–202
			Kunze, Thomas	2/353–355
Häberle, Peter		1/169	Kurth, James	4/174–175
Hahnová, Eva		2/336		
Hainard, François		3/567–569	Lampl Zsuzsanna	T 2/248–268
Halász Iván	M	3/470–479	Lanstyák István	2/326–329
Halovník, Alexander		4/178–179	Lempertene, Larisa	3/601–603
Hamberger Judit	T	4/068–080	Leskovac, Mladen	4/145–147
Hartmanová, Monika		1/117–118	Letavajová, Silvia	4/139–141
Hedges, Chris		2/316–318	Leveau, Rémy	3/520–521
Helweg, Arthur (kiad.)		2/351–353	Lhomel, Edith	2/304–305
Henkel, Jürgen		3/503–505		
Hofnung, Thomas (rip.)		2/307–308	Macvee, Uladzimir	1/128–130
Holec, Roman		3/595–597	Madieviski, Samson	M 1/102–109
Holthof, Marc		4/166	Magarditsch, Hatschikjan	
Hönekopp, Elmar		1/117–118	(szerk.)	3/501–502
Hudault, Bertrand		1/158–159	Majtényi Balázs	M 3/470–479
Hutchinson, Wesley		2/313–314	Mantvédas, Uladzisla	1/128–130
			McCrea, Barbara (kiad.)	2/351–353
Ilyés Zoltán		3/547–549	Mehlhorn, Ludwig	1/124–125
Ivaldi, Gilles (szerk.)		3/516–518	Mešić, Stipe (nyilatk.)	2/307–308
			Messima, Anthony M.	4/134–136
Janalov, Vasilij			Mills, Charles W.	2/299–301
Id. Analov, Vasilij			Miškiniene, Galina	4/167–168
Jelin, Elisabeth		3/526–528	Moisi, Dominique	3/520–521
Joannon, Pierre		3/518–520	Motyka, Gregorz	1/184–185
			Muraška, Lâvon	2/312–313
Kabuzan, Vladimir Maksimo- vič		4/194–195	Naegler, Doina	2/367–368
Kamiński, Marek Kazimierz		2/372–374	Nägler, Thomas	2/369
Kamusella, Thomas D. J.		4/151–153	Nagy István	4/162–166

Nagy Levente	M	1/069–084	Robinson, Mary (nyilatk.)	4/190–191
Nagy Róbert		3/529–530	Rostworowsky, Stanisław J.	1/179–180
Nasevič, Ūryj		4/158	Rouleau, Čric	1/130–132
Nasilev, D. M.		4/153–155	Ruijter, Arie de	3/498–501
Nejedlý, Martin		2/321–323	Šedivý, Jiří	2/305–307
Németh Zoltán		2/323–325	Senghaas, Dieter	2/308–309
		4/147–148	Silver, Brian D.	1/162–164
Néve, Dorothée De			Smith, Zeric Kay	2/357–358
Id. De Néve, Dorothée			Somer, Murat	4/171–173
Neweklovsky (Neveklowski),			Stantić, Alojzije	4/162–166
Gerhard		3/537–541	Stark Tamás	T 4/029–039
Niederhauser Emil	K	3/480–482	Steignitz, Peter	4/175–177
	T	4/008–017	Stoel, Max van der	2/359–360
Nikčević, Vojislav		3/541–543	Šustek, Zbyšek	3/543–545
Oakley, Robin		1/164–166	Šutaj, Štefan	T 2/236–247
		1/166–168	Sümegi György	1/152–153
Onana, Jean-Baptiste		4/141–144	Szarka László	T 2/208–222
Orbán Lajos	T	1/021–032		T 4/057–067
Orbán Viktor (nyilatk.)		2/302–303	Szelestey László (összeáll.)	1/150–152
Ortega, Andres		4/123–125	Tánczos Vilmos	T 1/053–062
Pánek, Jaroslav		3/599–601	Tesař, Filip	3/514–516
Papp Richárd	T	3/415–436	Tishkov, Valery A.	1/113–114
Patschovszky, Aleksander		4/195–197	Tkačo, Mihail	1/128–130
Pauer, Jan		1/156–158	Tomka Miklós	1/149–150
Péntek János	T	1/015–020	Tóth Péter Pál	T 4/040–046
Penter, Tanja		2/337–339	Triadafilopoulos, Triadafilos	2/374–375
Pfeil, Beate Sybille		1/170–173	Troebst, Stefan	2/342–343
Plotnika, Branisla A.		1/143–146		3/501–502
Pomogáts Béla	T	1/063–068	Tugaj, Uladzimir Vasil’evič	2/310–312
	T	4/047–056	Vahtin, N. V.	4/153–155
Popelková, Katarína		4/125–126	Varga Anikó	1/137–138
Posavac, Zvonko		2/348	Vári Fábán László	T 3/445–449
Potulnyckyj, Volodymyr		4/202–204	Verschuur, Christine	3/567–569
Pungur, Joseph (szerk.)		4/109–112	Vetési László	T 1/021–032
Quaisser, Wolfgang		1/117–118	Vígh Károly	T 4/081–087
Rábik, Vladimir		3/597–599	Vizi Balázs	M 2/275–287
Radaškovicki, Gud		1/128–130	Vizjak, Ana	3/505–506
Radzik, Ryszard		4/131–134	Vodička, Karel	4/182–184
Ragaru, Nadege (rip.)		4/126–128	Voss, Christian	2/346–347
Raj Rózsa		4/162–166	Vrzgulová, Monika	4/125–126
Rao, Vijayendra		4/168–170	Vuković, Ivan	3/505–506
Rauschenbach, Brigitta		2/340–342	Waack, Christopf (kiad.)	3/556–559
Rezník, Jaroslav		4/178–179	Wagenlehner, Günther (szerk.)	1/119–121
Rigoni, Isabelle		3/581–588		

Weidenfeld, Werner (szerk.)	2/349–350	Yavuz, M. Hakan	3/581–588
Weiher, Gregory R.	3/546–547		
Wilss, Wolfram	3/560–561	Zajonc, Juraj	4/125–126
Wiltshire, Kenneth	4/113–117	Zemská, E. A.	3/553–555
Wingfield, Nancy M.	1/176–179	Zoltán András	K 3/486–491
Wnuk, Rafael	1/184–185	Zsebők Csaba	T 4/088–101
Wolfram, Herwig	3/591–593	Zubkova, E. Ű.	3/571–573

2. TEMATIKUS RÉSZ

Abszolutizmus	3/589–591	– jövőkép	1/154–156
Afganisztán, férfi–nő-viszony	4/139–141	– stratégiák	2/342–343
Afrika		Balti finnek története	M 1/095–101
– demokratizálódás	2/357–358	Baltikum	
– etnikai konfliktusok	2/357–358	– biztonsági kérdések	1/158–159
– politikai liberalizálódás	2/357–358	– szovjetizálás, 1949–1952	3/571–573
Albán–görög viszony,		Baszk kisebbség Spanyol-	
Észak-Epiros, 1919–1921	2/374–375	országban	1/134–136
Alkotmány mint kultúra	1/169	Belpolitika	
Államelmélet	2/348	– a Balkánon	4/126–128
Államfők mint konfliktus-		– Észak-Írországban	2/313–314
megelőzők	3/561–563	– Horvátországban	3/518–520
Antiszemizmus, numerus clausus		–	2/307–308
Magyarországon, 1920	1/174–176	–	3/506–509
Asszimiláció		– Izraelben	2/313–316
– Franciaországban	3/495–497	– kis Jugoszláviában	3/569–571
– Németországban	3/495–497	– Magyarországon	2/302–303
– az USA-ban	3/495–497	– romániai önkormányzati	
Autonómiakoncepciók Kárpátalján,		választásokon, 2000	1/121–124
1918–1944	T 3/450–469	– Vietnamban	3/524–526
Azonosságtudat		– a volt NDK-ban	1/124–125
– Csehszlovákiában, 1945–		Betlehemezés kárpátaljai	
1948	1/176–179	magyarok körében	T 3/445–449
– erdélyi magyarok körében	3/547–549	Bevándorlás Németországba	4/128–130
– Írországban	2/297–299	Biztonsági törekvések	
– kárpátaljai magyarok kö-		a Baltikumban	1/158–159
rében	T 3/437–444	Bunyevác lakodalmak	
– nagy-lengyelországi len-		a Vajdaságban	4/162–166
gyeleké, 19. sz.	4/201–202		
– nyelv révén Közép-Euró-		CEFTA és Horvátország kap-	
pában	4/151–153	csolatai	3/505–506
– protestantizmus révén Fehéroros-		Cenzúra Nagy-Lengyelország-	
országban, 16–17. sz.	4/158	ban (porosz)	4/201–202
– vajdasági magyarok köré-		Ciprusi kérdés Törökország-	
ben	T 3/388–401	ban	3/501–588
Balkán		Csallóköz regionális kutatása	T 2/269–274
– belpolitika	4/126–128	Csángók népköltészete	3/530–531
		Csángók Romániában	T 1/053–062

Cseh historiográfia nemzetfogalmai	3/599–601	– református egyház	T	1/021–032
Cseh nyelv, lengyel és szlovák hatások	4/156–157	– szász egyesületek		2/367–368
Cseh–lengyel konfliktusok, 1918–1919	2/372–374	– vallásosság és nemzet-tudat		1/145–150
Cseh–német történészviták	1/156–158 2/336	Ld. még Románia		
Csehország története, 14. sz.	4/195–197	Észak-Epiros, 1919–1921		2/374–375
Csehszlovákia		Észak–Írország, belpolitika		2/313–314 3/518–520
– azonosságtudat, 1945–1948	1/176–179	Északi kis népek nyelvei		
– magyar kisebbség, 1918–1931	3/593–595	– Oroszországban		4/153–155
1945 után	T 4/081–087	Eszterházy János	K	3/483–485
– német kisebbség, 1945 után	T 4/081–087	Észtország, szovjetizálás, 1949–1952		3/571–573
– viszonya a genfi jegyzőkönyvhöz, 1921	2/370–371	Etnikai konfliktusok		
Ld. még Felvidék, Szlovákia		– Afrikában		2/357–358
Csuka Zoltán	4/145–146	– bonni konferencia (2000) napirendjén		1/160–162
Dél-Afrika , fehér kisebbségek	4/141–144	– Jugoszláviában		4/171–173
Délkelet-Európa		– Latin-Amerikában		2/318–319
– kézikönyv	3/501–502	– vallás szerepe a békéltetésben		4/174–175
– zsidó irodalom	2/320–321	Etnikai kutatómunka		2/332–333
Demokrácia		Etnikai vallások		
– Afrikában	2/357–358	– Erdélyben	T	1/021–032
– fejlődő országokban	4/136–138	– a Vajdaságban	T	3/415–436
Diaszpórák, oroszoké	3/553–555	Etnikumok Fehéroroszországban		3/549–553
EBESZ kisebbségügyi dokumentumai	2/359–363	Etnonacionalizmus Nyugat-Európában		1/132–134
Egyéni érdek gazdasági szempontból	4/118–123	Ld. még Nacionalizmus		
Emberi jogok	4/190–191	Etnoregionális pártok		
Emigráció Kelet-Közép-Európában	T 4/018–028	– Nyugat-Európában		4/181–186
ENSZ, Koszovó-szindróma	2/308–309	EU és Horvátország kapcsolatai		3/505–506
Erdély		EU és Lengyelország kapcsolatai		3/509–511
– képzőművészet	1/152–153	Európa		
– Kolozsvár története	T 1/063–068	– faj- és idegengyűlölet		1/164–166
– magyar kisebbség	T 1/008–014 T 1/015–020 T 1/021–032 T 1/033–052	– Koszovó-szindróma		2/308–309
– magyar sajtó	3/529–530	– migráció és kisebbségek rendőri segítése		1/166–168
– magyarok azonosságtudata	3/547–549	– multikulturalizmus		3/498–501
		– népességtatisztika		4/194–195
		– társadalmi integráció		3/498–501
		Európa Tanács, kisebbségi nyelv-védelem		1/170–173
		Európai Unió		4/123–125
		– keleti bővítés		1/117–118

	1/119–121	Férfi–nő-viszony Afganisztán-	
	2/304–305	ban	4/139–141
– kisebbségi jog	M 2/275–287	Finnugorság	M 2/288–294
– lengyelek szerepe kezdetei-		Flamand kultúra	4/166
ben, 1946–1948	1/179–180	Francia forradalom hatása	
Faj- és idegengyűlölet Európá-		Közép-Európára	T 4/008–017
ban	1/164–166	Franciaország, asszimiláció	3/495–497
Faji kutatómunka	2/332–333	Függetlenség, Montenegró	3/514–516
FÁK-államok		Gazdaság	
– katonapolitika	2/355–357	– érdekvényesítés	4/118–123
– nyelvpolitika	3/577–581	– kulturális hatása Indiában	3/522–526
Fehér kisebbségek Dél-Afrika-		Genfi jegyzőkönyv (1924),	
ban	4/141–144	csehszlovák közreműködés	2/370–371
Fehérorosz irodalom Lengyel-		Globalizáció, nyelvi lehetősé-	
országban	4/148–150	gek	3/560–561
Fehérorosz kisebbség Litvánia-		Görög–albán viszony Észak-	
ban	2/312–313	Epiros ügyében, 1919	2/374–375
Fehérorosz–lengyel viszony,		Görögország, macedo–szláv	
1918–1939	4/131–134	etnikum	2/346–347
Fehéroroszok		Haderő Törökországban	1/130–132
– lengyel megítélésben	1/126–127	Hindu kultúra gazdasági ha-	
– nyelvi kérdések	1/143–146	tása	3/522–526
Fehéroroszország		Horvátország	
– felekezetek	3/549–553	– belpolitika	2/307–308
– kisebbségek	1/128–130		3/506–509
	3/545–553	– CEFTA-kapcsolatai	3/505–506
– lengyel megítélés	3/512–513	– EU-kapcsolatai	3/505–506
– lett kisebbség	2/310–312	– külpolitika	2/307–308
– nemzeti mozgalom	1/186–190		3/506–509
– nyelvek	3/549–553	Horvátországi hallgatók Prágá-	
– zsidó kisebbség, 1941–		ban	4/199–200
1944	2/357–359	Huszitizmus	4/195–197
Fejlődő országok, demokrácia	4/136–138	Idegen- és fajgyűlölet	
Felekezetek		– Európában	1/164–166
Ld. Vallások		– sztálinista változatban	1/194–197
Felsőoktatás Ukrajnában	2/337–339	India	
Felvidék		– kultúra	3/522–524
– magyar irodalom	2/323–325	– nők a politikában	4/187–189
– magyar kisebbség	T 2/208–222	– szegények népünnepélyei	4/168–170
	T 2/223–235	Intifada	2/316–318
	T 2/236–247	Írásbeliség, litvániai tatároké	4/167–168
	T 2/248–268	Írország	
– magyar nyelvváltozat	2/326–329	– azonosságtudat	2/297–299
– magyarok asszimiláció-		– kisebbségek	1/147–148
ja	T 2/236–247	– nacionalizmus	1/147–148
Ld. még Csehszlovákia, Szlovákia			
6 Ferenc-csatorna tervezése	2/334–335		

Istentiszteleti nyelv		– fehérek Dél-Afrikában	4/141–144
– erdélyi reformátusok-nál	T 1/021–032	– fehéroroszkok Litvániában	2/312–313
– a Vajdaságban	T 3/415–436	– Fehéroroszországban	1/128–130
Izrael			2/310–312
– belpolitika	2/315–316	– Írországbán	1/147–148
– külpolitika	2/315–316	– macedo-szlávok Görögországban	2/346–347
Izraeli–palesztin viszony	2/316–318	– magyarok Csehszlovákiában,	
Ld. még Zsidó		1918–1938	3/593–595
		1945 után	T 4/081–087
Jugoszlávia (kicsi), belpolitika	3/569–571	– magyarok Erdélyben	T 1/008–014
Jugoszlávia (nagy), etnikai ellentétek	4/171–173		T 1/015–020
Ld. még Szerb, Szerbia			T 1/021–032
			T 1/033–052
Kárpátalja		– magyarok Kárpátalján	T 3/434–444
– autonómia-koncepciók,			T 3/445–449
1918–1944	T 3/450–469	– magyarok Szlovákiában	T 2/208–222
– magyar kisebbség	T 3/437–444		T 2/223–235
	T 3/445–449		T 2/236–247
			T 2/248–268
Ld. még Ukrajna		– magyarok a Vajdaságban	T 3/388–401
Kárpát-medence			T 3/402–415
– magyarok néprajza	1/150–152		T 3/415–436
– magyar városi lakosság,		– Magyarországon	4/175–177
1910–2000	T 4/057–067	– Nagy-Britanniában	1/147–148
Katonapolitika a FÁK-államokban	2/355–357	– németek Csehszlovákiában,	
Kedvezménytörvény		1945 után	T 4/081–087
– Közép-Európában	M 3/470–479	– németek Romániában	2/353–355
– Magyarországon	M 3/470–479	– Nyugat-Európában	3/573–574
Kelet-Délkelet-Európa, ortodoxia	4/159–160	– rendőrségi segítése Európában	1/166–168
Kelet-Európa, a francia forradalom hatása, 19. sz.	T 4/008–017	– romák Szlovákiában	4/182–184
Kelet-Közép-Európa		– szászok Erdélyben	2/367–368
– emigráció	T 4/018–026	– szláv nyelvi csoportok	1/139–142
– migráció, 1938–1945	T 4/029–039	– tatárok Litvániában	4/167–168
Kelet-közép-európai államok		– teológiai megközelítésben	4/109–112
– csatlakozás az EU-hoz	2/304–305	– USA-beli diákok tanulmányi eredményei	3/546–547
– csatlakozás a NATO-hoz	2/305–307	– zsidók Fehéroroszországban, 1941–1944	2/357–359
Kelet-politika Nyugat-Európa részéről	2/349–350	– zsidók, Oroszországból elszármazottak	M 1/102–109
Kiš, Danilo	1/137–138	– zsidók a Szovjetunióban	1/197–199
Kisebbségek		Kisebbségi jog az EU-ban	M 2/275–287
– baszkok Spanyolországban	1/134–136	Kisebbségi média	
– csángók Romániában	T 1/053–062	– Írországbán	1/147–148

– Nagy-Britanniában	1/147–148	Lengyelországi fehérorosz iro-	
Kisebbségi nyelvek az Európa Tanács vé-		dalom	4/148–150
delme alatt	1/170–173	Lengyelség	
Kisebbségkutatás mint folyóirat	1/007	– fehérorosz megítélésben	1/126–127
	2/207		3/512–513
	3/387	– nyugati emigrációban,	
	4/007	1946–1948	1/179–180
Kiss József építész		– szovjet terrorakciók célja-	
(szül. 1748-ban)	2/334–335	ként 1936-tól	4/180–182
Kolozsvár története	T 1/063–068	Lengyel–ukrán emigrációs kap-	
Kommunista örökség Közép-		csolatok, 1945–1950	1/184–185
Kelet-Európában	2/351–353	Lett kisebbség Fehéroroszor-	
Koszovó		szágban	2/310–312
– nemi erőszak esetei	2/344–346	Litván Nagyfejedelemség,	
– szindróma	2/308–309	14–18. sz.	K 3/486–491
Közép-Európa		Litvánia	
– kommunista örökség	2/351–353	– fehérorosz kisebbség	2/312–313
– nacionalizmus	1/115–117	– óhitű orosz kisebbség	1/190–193
– népmozgalmak, 5–11. sz.	3/591–593	– tatár kisebbség	4/167–168
– nyelvi tudat	4/151–153	– zsidó oktatási rendszer	3/601–603
– régiók	3/556–559	Lokarnói egyezmény (1928)	
Közösségi érdek gazdasági		csehszlovák részvétellel	2/370–371
szempontból	4/118–123	Luxemburg-dinasztia keletke-	
Kultúra		zése	2/321–327
– alkotmányi vetület	1/169	Macedón-kérdés, 1878–	
– finanszírozása Szlovákia-		1918	T 4/088–101
ban	4/178–179	Macedo-szláv etnikum Görög-	
– flamandok körében	4/166	országban	2/346–347
Kurdkérdés Törökországban	3/581–588	Magyar irodalom nyugati or-	
Külpolitika		szágokban	T 4/047–056
– Horvátországban	2/307–308	Magyar irodalom Szlovákia-	
	3/506–509	ban	2/323–325
– Izraelben	2/315–316	Magyar kisebbség	
– Magyarországon	2/302–303	– Csehszlovákiában, 1918–	
Latin-Amerika , etnikai konflik-		1938	3/593–595
tusok	2/318–319	1945 után	T 4/081–087
Lengyel nyelv, cseh és szlovák		– Erdélyben	T 1/008–014
hatások	4/156–157		T 1/015–020
Lengyel–cseh konfliktusok,			T 1/021–032
1918–1919	2/372–374		T 1/033–052
Lengyel–fehérorosz viszony,		– Kárpátalján	T 3/437–444
1918–1939	4/131–134		T 3/445–449
Lengyel–német kapcsolatok,		– Szlovákiában	T 2/208–222
Vilnai terület, 1944	1/180–184		T 2/223–235
Lengyelország és az EU kap-			T 2/236–247
csolatai	3/509–511		T 2/248–268
		– a Vajdaságban	T 3/385–401

	T 3/402–414	– Írországbán	1/147–148
	T 3/415–436	– Közép-Európában	1/115–117
Magyar Koalíció Pártja Szlovákiában	T 4/068–080	– Nagy-Britanniában	1/147–148
Magyar nyelv Szlovákiában	2/326–329	Ld. még Etnonacionalizmus, Poszt nacionalizmus	
Magyar sajtó Erdélyben	3/529–530	Nagy-Britannia	
Magyarország		– kisebbségek	1/147–148
– belpolitika	2/302–303	– migráció, 1945 után	4/134–136
– kisebbségek	4/170–177	– nacionalizmus	1/147–148
– külpolitika	2/302–303	Nagy-Lengyelország, 19. sz., porosz cenzúra	4/201–202
– nemzetállamiság	2/364–367	NATO, további bővítés	2/305–307
– néprajz	1/150–152	Német kisebbség	
– numerus clausus, 1920	1/174–176	– Csehszlovákiában, 1945 után	T 4/081–087
Magyarság		– Romániában	2/353–355
– a kárpát-medencei városokban, 1910–2000	T 4/057–067	Német–cseh történészviták	1/156–158 2/336
– a nagyvilágban	T 4/040–046	Németek betelepülése Zólyom megyébe, 13–14. sz.	3/597–599
– vajdasági lakodalmi öltö- zete	4/162–166	Német–lengyel kapcsolatok	
Magyar–szlovák kapcsolatok		Vilnó ügyében, 1944	1/180–184
– az irodalomban	M 3/480–482	Németország	
– interetnikus relációban	T 2/236–247	– asszimiláció	3/495–497
Megbékélés a történeti Német- országban	2/340–342	– bevándorlás	4/128–130
Melusine-mítosz	2/321–323	– az egyesítés következmé- nyei	1/124–125
Migráció		– megbékélés	2/340–342
– Kelet-Közép-Európában, 1938–1945	T 4/029–039	Nemi erőszak Koszovóban	2/344–346
– Nagy-Britanniában, 1945 után	4/134–136	Nemzetállam	4/113–117
– rendőrségi segítség nézőpontjából		– Magyarországon	2/364–367
– Európában	1/166–168	– Romániában	2/364–367
– vajdasági magyarok körében	T 3/402–415	Nemzetfogalom a cseh histo- riográfiában	3/599–601
Miklóssy Gábor festő, 1912– 1972	1/152–153	Nemzeti mozgalmak Fehérorosz- országban	1/186–190
Milošević-rendszer bukása	4/126–128	Nemzeti-etnikai konfliktusok meg- előzése az államfők által	3/561–567
Moldován Gergely, 1845– 1930	M 1/085–094	Nemzetiségek	
Montenegró, a függetlenség kér- dése	3/514–516	Ld. Kisebbségek	
Montenegrói nyelv	3/541–543	Nemzetté alakulás macedónoknál, 1878–1918	T 4/088–101
Morva nyelv	3/543–545	Nemzettudat és vallásosság	
Multikulturalizmus Európában	3/498–501	Erdélyben	1/145–150
Múzeumok történeti kiállítása		Népességstatisztika	
Szlovákiában	4/160–162	– európai trendek	4/194–195
		– magyarság összlétszáma	T 4/040–046
Nacionalizmus		Népköltészet, csángóké	3/530–531

Népmozgalmak Közép-Európában, 5–11. sz.	3/591–593
Néprajz	
– betlehemezés Kárpátalján (magyarok)	T 3/445–449
– bunyevác lakodalmi szertartások a Vajdaságban	4/162–166
– csángó népköltészet	3/530–531
– kárpát-medencei magyaroké	1/150–152
– magyar lakodalmi öltözetek a Vajdaságban	4/162–166
– szlovákoké, 1866–1902	4/125–126
Népünnepélyek indiai szegények körében	4/168–170
Nő–férfi–viszony Afganisztánban	4/139–141
Női szerepkörök a társadalmi problémák megoldásában	3/567–569
Nők politikai részvétele Indiában	4/187–189
Numerus currens Magyarországon, 1920	1/174–176
Nyelv szerepe az azonosságutadatban Erdélyben	3/547–549
Nyelvek Fehéroroszországban	3/549–553
Nyelvi-nyelvészeti kérdések	
– fehérorosz nyelv	1/143–146
– a globalizációban	3/560–561
– kisebbségi nyelvek az ET munkájában	1/170–173
– kisebbségi szláv nyelvek	1/139–142
– montenegrói nyelv	3/541–543
– nemzettudat és nyelv Közép-Európában	4/151–153
– Nyugat-Poleszjében	2/329–391
– az orosz diaszpórában	3/553–555
– szerbhorvát nyelvterület	3/537–541
– szláv mikronyelvek	3/534–537
– univerzális nyelv	3/532–534
Nyelvpolitika a FÁK-államokban	3/527–531
Nyugat-Európa	
– etnonacionalizmus	1/132–134
– etnoregionális pártok	4/185–186
– keleti politika	2/249–350
– kisebbségek	3/573–576
– szélsőjobb pártok	3/516–518

Nyugati országok, magyar irodalom	T 4/047–056
Nyugat-Poleszje, irodalmi nyelv	2/329–331

Oroszország

– északi kis népek nyelvei	4/153–155
– zsidók az orosz forradalomban	M 1/102–109

Ld. még Szovjetunió

Oroszország

– diaszpórák	3/553–555
– őhitűek Litvániában	1/190–193

Ortodox egyházak

– Kelet-Délkelet-Európában	4/159–160
– az Odessza–Transnistria térségben	4/197–199

Oszták–Magyar Monarchia

írásban és képen	4/125–126
------------------	-----------

Palesztin–izraeli viszony	2/316–318 3/520–521
---------------------------	------------------------

Politikai kultúra soknemzetiségű államokban	1/162–164
---	-----------

Politikai liberalizáció Afrikában	2/357–358
-----------------------------------	-----------

Posztacionalizmus	1/113–114
-------------------	-----------

Ld. még Nacionalizmus

Prágai egyetem horvát hallgatói	4/199–200
---------------------------------	-----------

Protestantizmus Fehéroroszországban, 16–17. sz.	4/158
---	-------

Református egyház Erdélyben

	T 1/021–032
--	-------------

Régiók Közép-Kelet-Európában	3/556–559
------------------------------	-----------

Regionális kutatómunka a Csallóközben	T 2/269–274
---------------------------------------	-------------

Rendőrségek az európai migránsok és kisebbségek segítésében	1/166–168
---	-----------

Roma kisebbség Szlovákiában	4/182–184
-----------------------------	-----------

Románia

– csángó kisebbség	T 1/053–062
– egyházpolitika, 1941–1944	4/197–199

– német kisebbség	2/353–355	Szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok	T 2/236–247
– nemzetállamiság	2/364–367	Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok	M 3/480–482
– választások, 2000	1/121–124	Szlovákság néprajza, 1866–1902	4/125–126
	3/503–505	Szovjet repressziók lengyelek ellen, 1936-tól	4/180–082
	4/184–185	Szovjetizálás a Balti államokban, 1949–1952	3/571–573
Ld. még Erdély		Szovjetunió, Zsidó Autonóm Terület	1/197–199
Románosítás az Odessza-Transnistria körzetben, 1941–1944	4/197–199	Ld. még Oroszország	
Rousseau, Jean-Jaques	2/299–301	Sztálinizmus, idegengyűlölet	1/194–197
Sajtó , erdélyi magyar	3/529–530	Talamon Alfonz	4/147–148
Samile konstantinápolyi püspök levele Nagyszebenbe	2/369	Társadalmi integráció Európában	3/498–501
Soknemzetiségű államok politikai kultúrája	1/162–164	Társadalmi problémák megoldása nők révén	3/567–569
Spanyolország, baszk kisebbség	1/134–136	„A társadalmi szerződés”, 1762	2/299–301
Státustörvények		Tatár kisebbség Litvániában	4/167–168
Ld. Kedvezménytörvények		Teológia a kisebbségekről	4/104–112
Szász kisebbség Erdélyben	2/367–368	Törökország	
Szélsőjobb pártok Nyugat-Európában	3/516–518	– ciprusi kérdés	3/581–588
Szerb szépirodalom	1/137–138	– haderő	1/130–132
Szerbhorvát nyelvterület	3/537–541	– kurdkérdés	3/581–588
Szerbia, Milošević-rendszer bukása	4/126–128	Transznacionális átalakulások	4/113–117
Ld. még Jugoszlávia, Vajdaság		Ukrajna , felsőoktatási reform	2/337–339
Szláv nyelvek		Ld. még Kárpátalja	
– mikronyelvek	3/534–537	Ukrán történelem periodizációja	4/202–204
– montenegrói nyelv	3/537–541	Ukrán–lengyel kapcsolatok emigrációban, 1945–1950	1/184–185
– morva nyelv	3/543–545	Ukránság, magyar megítélésben	T 3/437–444
– szerbhorvát nyelvterület	3/537–541	USA	
Szláv nyelvű kisebbségek	1/139–142	– asszimiláció	3/495–497
Szlovák nyelv, cseh és lengyel hatások	4/156–157	– kisebbségi diákok tanulmányi eredményei	3/546–547
Szlovák történelem múzeumi kiállításán	4/160–162	Vajdaság	
Szlovákia		– bunyevác lakodalmi szokások	4/162–166
– közigazgatási reform	T 2/208–222	– etnikai vallások	T 3/415–436
– kultúra finanszírozása	4/178–179	– magyar kisebbség	T 3/388–401
– az MKP kormányzati szerepe	T 4/068–080		
– munkaerőpiac	T 2/248–268		
– roma kisebbség	4/182–184		
– településszerkezet	T 2/223–235		
Ld. még Csehszlovákia, Felvidék			

	T 3/402–415	– részvétele az etnikai konf-	
	T 3/415–436	liktusok rendezésében	4/174–175
– magyar lakodalmi öltöze-		Vallások és az azonosságtudat	
tek	4/162–166	Erdélyben	1/145–150
Ld. még Jugoszlávia, Szerbia			3/547–549
Választások		Vietnam, belpolitika	3/524–526
– nyugat-európai etnonacio-			
nális pártok részvételé-		Zsidó Autonóm Terület	
vel	4/185–186	a Szovjetunióban	1/197–199
– Romániában	3/503–505	Zsidó irodalom Délkelet-	
	4/184–185	Európában	2/320–321
– Szerbiában, 2000	4/192–193	Zsidó kisebbség	
Vallások		– Fehéroroszországban,	
– etnikaiak a Vajdaság-	T 3/415–436	1941–1944	2/357–359
ban		– Oroszországban, 1917–	
– Fehéroroszországban	3/549–553	1918	M 1/102–109

Összeállította: Futala Tibor